

2 (95) 2025

DOI: 10.17721/2413-7065.2(95).2025

ISSN 2413-7065

*Журнал засновано в лютому 2001 року
(у 2014 р. — «Україна у світовій історії»)*

*Founded in February 2001
(Ukraine in the World History in 2014)*

Українознавство

Ukrainian Studies

*Науковий журнал
Засновник і видавець
Науково-дослідний
інститут українознавства
КНУ
імені Тараса Шевченка
Періодичність
раз на три місяці*

*Academic journal
Founder and publisher
RIUS of
Taras Shevchenko
National University
of Kyiv
Published
every three months*

Редакція залишає за собою право на мовностилістичне редагування рукописів і передруків відповідно до правописних норм української мови, яке не змінює позиції автора. Автор несе відповідальність за фактичний виклад матеріалу.

Наукові статті з історичних та філософських наук зараховуються як фахові згідно з наказами МОНУ №1188 від 24.09.2020 р. та №1471 від 26.11.2020 р.

Журнал «Українознавство» представлено в наукометричних і реферативних базах даних:

1. Академія Гугл (Google Scholar) <http://www.scholar.google.com.ua>;
 2. Index Copernicus International <https://journals.indexcopernicus.com>;
 3. DOAJ (Directory of Open Access Journals) <https://doaj.org>;
 4. Наукова періодика України <http://journals.urau.ua>;
 5. Scientific Indexing Services (SIS) <http://sindex.org>;
 6. Infobase Index <http://infobaseindex.com>;
 7. Eurasian Scientific Journal Index <http://esjindex.org>;
 8. ResearchBib <http://journalseeker.researchbib.com>
 9. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського <https://nbuv.gov.ua>;
 10. Polish Scholarly Library (бібліотека) <https://pbn.nauka.gov.pl>;
- є учасником проекту: Українські наукові журнали usj.org.ua

Журнал друкується на підставі свідоцтва серії КВ № 21204-11004ПР від 13.02.2015 р. про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації, виданого Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України

Редакційна колегія:

Володимир Ятченко
головний редактор, голова колегії,
доктор філософських наук, професор

Надія Гаврилюк
заступник головного редактора,
доктор історичних наук

Члени редколегії за спеціальністю історія та археологія:

Кагамлик С. Р. — доктор історичних наук
Корчак Л. — Інститут історії середньовіччя
Ягеллонського університету (Польща)
Краснодемська І. Й. — кандидат історич-
них наук
Маргулов А. Х. — доктор історичних наук,
професор
Морозова О. С. — доктор історичних наук,
доцент (Польща)
Павко А. І. — доктор історичних наук, про-
фесор
Сирник Ярослав — доктор історичних наук,
професор (Польща)
Фігурний Ю. С. — кандидат історичних наук
Газізова О. О. — кандидат історичних наук

Члени редколегії за спеціальністю філософія:

Бугров В. А. — кандидат філософських
наук, професор
Дзьобань О. П. — доктор філософських
наук, професор
Кононенко Т. П. — доктор філософських
наук, доцент
Крисаченко В. С. — доктор філософських
наук, професор
Клименко О. Ю. — доктор соціологічних
наук, професор
Крилова С. А. — доктор філософських
наук, професор
Настояща К. В. — кандидат соціологічних
наук, доцент
Лозко Г. С. — доктор філософських наук,
професор
Мерунка Войтех — доктор філософії, до-
цент (Чехія)
Саух П. Ю. — доктор філософських наук,
професор
Стадник М. М. — доктор філософських
наук, професор
Хамітов Н. В. — доктор філософських наук,
професор
Хилько М. І. — доктор філософських наук,
професор

Editorial board:

Volodymyr Yatchenko
Editor-in-Chief, Head of Editorial Board,
Doctor of Philosophical Sciences, Professor

Nadiya Gavrylyuk
Deputy Editor-in-Chief,
Doctor of Historical Sciences

Members of the Editorial Board in the Specialty of History and Archaeology:

Kahamlyk S. R. — Doctor of Historical Sciences
Korchak L. — Institute of History of the Middle
Ages, Jagielonian University (Poland)
Krasnodemska I. Y. — Candidate of Historical
Sciences
Marhulov A. Kh. — Doctor of Historical Sciences,
Professor
Morozova O. S. — Doctor of Historical Sciences,
Associate Professor (Poland)
Pavko A. I. — Doctor of Historical Sciences,
Professor
Syrnyk Yaroslav — Doctor of Historical Sciences,
Professor (Poland)
Fihurnyi Yu. S. — Candidate of Historical Sciences
Hazizova O. O. — Candidate of Historical Sciences

Members of the Editorial Board in the Specialty of Philosophy:

Bugrov V. A. — Candidate of Philosophical
Sciences, Professor
Dzoban O. P. — Doctor of Philosophical Sciences,
Professor
Kononenko T. P. — Doctor of Philosophical
Sciences, Associate Professor
Krysachenko V. S. — Doctor of Philosophical
Sciences, Professor
Klymenko O. Yu. — Doctor of Sociological
Sciences, Professor
Krylova S. A. — Doctor of Philosophical Sciences,
Professor
Nastoiashcha K. V. — Candidate of Sociological
Sciences, Associate Professor
Lozko H. S. — Doctor of Philosophical Sciences,
Professor
Merunka Voitech — Doctor of Philosophy, Associate
Professor (Czechia)
Sauh P. Yu. — Doctor of Philosophical Sciences,
Professor
Stadnyk M. M. — Doctor of Philosophical Sciences,
Professor
Khamitov N. V. — Doctor of Philosophical Scienc-
es, Professor
Khylko M. I. — Doctor of Philosophical Sciences,
Professor

Відповідальний секретар - Іванова В.

Executive Editor - Ivanova V.

Шановні колеги!

Запрошуємо вас до творчої співпраці на сторінках нашого часопису. Сподіваємося, що матеріали, які розкриватимуть результати ваших наукових досліджень, відповідатимуть методологічним засадам сучасного українознавства. Редакція журналу публікуватиме наукові розвідки, ґрунтовані на поважній джерельній базі, побудовані на принципах системного, комплексного аналізу української спільноти на всьому часовопросторі її існування – від витоків до сьогодення – в усій повноті й суперечливості її буття та в порівнянні з іншими спільнотами. Важливо наголосити на залученні українознавцями до свого інструментарію набутків сучасної гуманітаристики. З іншого боку, нинішні суспільні та геополітичні обставини спонукають до вивчення проблем історичних коренів української спільноти й історичної пам'яті, а разом з тим її цивілізаційного вибору та соціокультурних особливостей. Важливо, щоб тематика досліджень охоплювала як масштабні суспільні процеси і явища, так і розкривала різноманітні аспекти мікроісторії, роль, запити і життєві шляхи окремих людей як учасників соціокультурного процесу. Сучасна російсько-українська війна гостро вказує на кризу гуманітарної політики України не лише на анексованих та окупованих територіях, а в цілому як засадничої системи будівництва держави. Це визначатиме і планування проблематики досліджень, і вибір тем до публікацій на сторінках журналу.

Для публікації власних наукових статей у фаховому журналі «Українознавство» звертаємо вашу увагу на необхідність чіткого, лаконічного формулювання теми запропонованого вами наукового дослідження, яке відповідає українознавчій проблематиці, а також неухильного і послідовного дотримання тих основоположних вимог, затверджених МОН України, які значною мірою визначають якісні параметри наукових публікацій у фахових виданнях. До них слід віднести насамперед наявність у структурі дослідження, його продуктивному змістовому наповненні методолого-рефлексивного, аргументованого, коректного аналізу таких критично важливих складових статті, як:

- 1) постановка зазначеної проблеми у загальнонауковому контексті та виявлення її генетичного зв'язку із пріоритетними науковими проблемами та завданнями гуманітаристики;
- 2) аналіз джерельної бази дослідження та останніх публікацій, якими започатковано висвітлення даної проблеми і які творчо, конструктивно-критично використані автором, а також виокремлення та стислий аналіз недостатньо вивчених аспектів проблеми і сюжетів вказаної наукової проблематики;
- 3) формулювання цілей статті та виокремлення наукових завдань дослідження;
- 4) системний виклад основного матеріалу статті та обґрунтування отриманих наукових результатів наукового пошуку;
- 5) висновки, що є результатом вивчення даної проблематики, а також виокремлення перспективних напрямків подальших наукових розробок зазначеної проблематики дослідження.

Звертаємо вашу увагу на необхідність дотримання у статтях принципів академічної доброчесності, а також вимог до технічного оформлення авторських публікацій, які викладено на офіційному сайті Науково-дослідного інституту українознавства МОН України. Зазначаємо, що обсяг статті не повинен перевищувати 1 ум. др. арк. У зв'язку з ухваленням Верховною Радою України у першому читанні основи законопроекту № 7633 «Про заборону використання російських джерел інформації» просимо наших авторів звернути особливу увагу на цитування та посилання в наукових публікаціях, які подаються до друку.

CONTENTS

3 ІСТОРИЇ УКРАЇНОЗНАВСТВА
FROM THE HISTORY OF UKRAINIAN STUDIES**Фігурний Ю.**

Микола Міхновський – фундатор демократичного українського націоналізму й теоретик модерної держави: 125 років з часу публікації праці «Самостійна Україна»

8

Fihurnyi Yu.

Mykola Mikhnovsky – Founder of Democratic Ukrainian Nationalism and Theoretist of the Modern State: 125 Years Since the Publication of the Work “Independent Ukraine”

Додонов Р.

Українознавчий сегмент західної советології (за матеріалами Інституту з вивчення СРСР у Мюнхені, 1954–1960 рр.)

24

Dodonov R.

Ukrainian Studies Segment of Western Sovietology (Based on the Materials of the Institute for the Study of the USSR in Munich, 1954–1960)

УКРАЇНА І СВІТ
UKRAINE AND THE WORLD**Петровський А.**

Діяльність Конгресу українців Канади та Канадсько-Української Фундації, спрямована на реалізацію проєктів гуманітарної допомоги українцям, які постраждали від повномасштабного російського вторгнення в Україну

47

Petrovskyi A.

Activities of the Ukrainian Canadian Congress and the Canadian-Ukrainian Foundation, Aimed at Implementing Humanitarian Aid Projects for Ukrainians Affected by the Full-Scale Russian Invasion of Ukraine

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА КУЛЬТУРА
UKRAINIAN NATIONAL CULTURE**Куртєва К., Брацун Т.,
Іваницький О.**

Український танцювальний фольклор та сучасний балет: культурологічне осмислення інтегративних процесів

65

**Kurtieva K., Bratsun T.,
Ivanytskyi O.**

Ukrainian Dance Folklore and Contemporary Ballet: Cultural Understanding of Integrative Processes

**УКРАЇНА – ETHOS
UKRAINE – ETHNOS**

Стаднік Ю.

Польові етнологічні дослідження
вчених етнологічно-краєзнавчої секції
Харківської науково-дослідної
кафедри історії української
культури (1924–1929)

76**Stadnik Yu.**

Field Ethnological Research by
Scientists of the Ethnology and Local
Lore Section of the Kharkiv Research
Department of the History of
Ukrainian Culture (1924–1929)

Овчарук М.

Концепція етногенезу українців
Леоніда Залізняка:
історіографія проблеми

87**Ovcharuk M.**

Leonid Zalizniak's Concept of
Ethnogenesis of Ukrainians:
Historiography of the Problem

**УКРАЇНА – МОВА
UKRAINE – LANGUAGE**

Васьків М.

Ненормативна лексика
в текстах сучасної української
мілітарної літератури

100**Vaskiv M.**

Obscene Language
in the Texts of Modern Ukrainian
Military Literature

**АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ
ARCHAEOLOGY OF UKRAINE**

Трачук О.

Дослідження О. Оглоблиним
виробництва заліза на землях
древлян Правобережного Полісся

122**Trachuk O.**

Iron Production Research by
O. Ohloblyn on the Drevlian Lands of
Right-Bank Polissia

Котик Ю.

Княжі персні з геральдичними
сюжетами кінця XII –
першої половини XIII століття

145**Kotyk Yu.**

Princely Rings with Heraldic Plots
(the End of XII – the First Half of
the XIII Century)

ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТКИ ТА КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ
HISTORICAL SITES AND CULTURAL HERITAGE OF UKRAINE**Світленко С.**

Шевченківські пам'яттєві практики українства Поділля в 1906–1914 рр.

151

Svitlenko S.

Shevchenko's Commemorative Practices of Ukrainians of Podillia in 1906–1914

Саричев В.

Хортиця як місце пам'яті: еволюція поглядів на питання виникнення Запорозької Січі

168

Sarychev V.

Khortytsia as a Place of Memory: the Evolution of Views on the Issue of the Emergence of Zaporizhzhia Sich

Чугуй Т.

Внутрішня політика галицько-волинського князя Романа Мстиславовича у наукових дослідженнях Олександра Головка

185

Chugui T.

Domestic Policy of the Galicia-Volhynia Prince Roman Mstyslavovych in the Scientific Research of Oleksandr Holovko

ДУХОВНА КУЛЬТУРА
SPIRITUAL CULTURE**Лозко Г.**

Поліський обряд «Щоб війна закінчилася» в етнографічних записах Андрія Шкарбана

195

Lozko H.

Polissia Rite «to End the War» in the Ethnographic Records of Andrii Shkarban

Олексійчук В.

Вплив раннього християнства на духовну культуру Русі-України: джерела та історіографія

208

Oleksiichuk V.

The Influence of Early Christianity on the Spiritual Culture of Rus-Ukraine: Sources and Historiography

**Таран Г., Множинська Р.,
Любич О.**

Аксіологічний вимір міжкультурної комунікації: шляхи подолання конфліктів і досягнення гармонії

222

**Taran H., Mnozhynska R.,
Liubych O.**

The Axiological Dimension of Intercultural Communication: Ways to Overcome Conflicts and Achieve Harmony

УКРАЇНОЗНАВСТВО В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ
UKRAINIAN STUDIES AT THE EDUCATIONAL SPACE

Паздрій В.

Виховання елітарно-дієвого
патріотизму у вищій школі (на
основі концепції «Яфетової Сили»
В'ячеслава Липинського)

233**Pazdrii V.**

Forming Elitist and Effective
Patriotism in Higher Education (Based
on the Concept of "Japheth's Power"
by Viacheslav Lipinskii)

РЕЦЕНЗІЇ, ПРЕЗЕНТАЦІЇ
REVIEWS AND PRESENTATIONS

Ткаченко В.

Актуалізація українознавчих студій
під час агресії рашистів

241**Tkachenko V.**

Actualization of Ukrainian Studies
during the Racist Aggression

Фігурний Ю.

Творення сучасної української
політичної нації та осмислення
євроатлантичного курсу України

245**Fihurnyi Yu.**

Creation of a Modern Ukrainian
Political Nation and Understanding
of the Euro-Atlantic Course
of Ukraine

Отрошко Л.

Український фронт АБН проти
радянського комунізму
та російського імперіалізму

250**Otroshko L.**

Ukrainian Front of the ABN Against
Soviet Communism and Russian
Imperialism

Фігурний Ю., Шинкарик Ю.

V Всеукраїнські наукові читання
з міжнародною участю
«Свою Україну любіть!»

254**Fihurnyi Yu. Shynkaryk Yu.**

V All-Ukrainian Scientific Readings
with the International Participation
"Love Your Ukraine!"

**МИКОЛА МІХНОВСЬКИЙ – ФУНДАТОР ДЕМОКРАТИЧНОГО
УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ Й ТЕОРЕТИК МОДЕРНОЇ
ДЕРЖАВИ: 125 РОКІВ З ЧАСУ ПУБЛІКАЦІЇ
ПРАЦІ «САМОСТІЙНА УКРАЇНА»¹**

Юрій ФІГУРНИЙ

orcid.org/0000-0002-6463-0920

кандидат історичних наук, старший дослідник,

старший науковий співробітник

НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

email: ukr.etnolog_fus@ukr.net

Анотація. Проведено аналіз життя та діяльності М. Міхновського, фундатора демократичного українського націоналізму й теоретика модерної національної держави. Головну увагу приділено осмисленню концептуальних сенсів геніальної праці М. Міхновського «Самостійна Україна», опублікованої у 1900 р., і спростуванню російських історичних міфів.

Ключові слова: Україна, українці, Микола Міхновський, «Самостійна Україна», український націоналізм, українська державність, російсько-українська війна, російські історичні міфи.

Постановка проблеми. Російсько-українська війна стала величезним випробуванням для Української держави та її громадян. Ворог прагне знищити українську державність і українську політичну націю, тим самим остаточно вирішити українське питання, а саме інкорпорувати Україну до складу так званої «Великої історичної Росії», а українців остаточно асимілювати. Якщо ці імперські плани стануть реальністю, то країна-агресор значно посилить свій геополітичний, гео економічний, військовий, людський потенціал і буде прагнути повернути собі статус наддержави, втрачений нею у кінці ХХ ст. Тому російсько-українська війна – це не випадковість, це закономірність. Допоки Росія існує у форматі імперії, вона

здійснюватиме експансію – економічну, мілітарну, культурну, інформаційну тощо – з метою відновлення власної імперської потуги за рахунок країн-сусідів.

Росія завжди прагнула поглинути Україну, щоби згодом перетворити її на Новоросію, а українців – на росіян, використовуючи задля цього різноманітні засоби. З відновленням Української держави у 1991 р. спочатку превалювала так звана «м'яка сила» – продаж дешевих енергоносіїв, просування ідей «руського мира» тощо. З 2014 р. у хід пішла вже «жорстка сила», за допомогою якої відразу було загарбано Крим, а згодом розпочато військові дії на Сході України. Якщо впродовж 2014 – на початку 2022 рр. російсько-українська війна мала гібридний і регіональний характер, то з 24

¹ Статтю підготовлено у ході виконання науково-дослідної роботи «Викриття російських фальсифікацій і міфів історії України як складова гуманітарної безпеки держави» (№ держреєстрації 25БП079-01).

лютого 2022 р., з початком повномасштабного вторгнення російських військ на українські терени, вона стала потужним викликом не лише для нашої держави та її громадян, але й всього цивілізованого демократичного світу. Рашисти сподівалися, що Українська держава – це колос на глиняних ногах, тільки натисни – він впаде і зруйнується, а населення з радістю буде вітати «визволителів». На жаль, протягом декількох століть чимало етнічних українців вірою і правдою служили імперії, допомагаючи імперцям знищувати українство й українськість, проте найбільш віддані інтелектуали доклали великих зусиль, щоби показати справжню україноненавистницьку сутність Росії. Одним із таких звитяжців є фундатор демократичного українського націоналізму й теоретик модерної національної держави Микола Міхновський.

Актуальність заявленої проблеми полягає у тому, що, аналізуючи життя і діяльність М. Міхновського, фундатора демократичного українського націоналізму й теоретика модерної національної держави, маємо можливість не лише осмислити, яке місце посідав Микола Іванович у тогочасному політичному дискурсі, а й врахувати повчальні уроки Української національної революції та національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. у розбудові сучасної Української Самостійної Соборної Держави в умовах геополітичного, геомілітарного, геоекономічного, інформаційного, інтелектуального протистояння з Росією.

Новизна дослідження полягає у спробі українознавчого осмислення життєдіяльності М. Міхновського, фундатора демократичного українського націоналізму й теоретика модерної національної держави, всебічного аналізу його

геніальної праці «Самостійна Україна» для подолання російських історичних міфів і фальсифікацій.

Аналіз джерел, останніх досліджень і публікацій. Життя та героїчна діяльність М. Міхновського стали об'єктом вивчення як його сучасників, так і професійних дослідників. Одними з перших розпочали осмислювати особистість М. Міхновського самовидці тієї звитяжної доби, зокрема: С. Шемет [52], Ю. Коллард [25; 26], В. Євтимович [14; 15], О. Коваленко [23], В. Андрієвський [1; 2], А. Жук [17].

Оскільки у тоталітарній Україні дослідження про так званих «українських буржуазних націоналістів» були під забороною, то лише дослідники у вільному світі мали можливість вивчати життєдіяльність і напрацювання М. Міхновського. Зокрема, П. Мірчук [29; 30] та З. Книш [19; 20–22] доклали чималих зусиль для всебічного аналізу непересічної особистості М. Міхновського. Саме П. Мірчуку належить влучна характеристика державотворчої та націєтворчої діяльності Миколи Івановича – «Апостол української державності» [29]. Разом з тим, як відзначає Ф. Турченко, використання передусім суб'єктивних спогадів учасників тих героїчних і разом з тим трагічних подій та недоступність до радянських архівосховищ не дало можливості діаспорним дослідникам всебічно осмислити питання життя та діяльності М. Міхновського [46, с. 17].

З відновленням Української держави у 1991 р., зняттям усіх заборон і обмежень осмислення мужньої особистості та звитяжного чину М. Міхновського вийшло на зовсім інший рівень – всебічний і системний.

Окремі аспекти цієї проблеми

вивчали такі вчені: Б. Білецький [4], В. Верстюк [5], В. Волковинський [7], Т. Геращенко [8; 28], І. Гирич [9], І. Головацький [10], О. Голубицький [11], М. Горелов [12], М. Кармазіна [18], В. Карпо [4], Р. Коваль [24], В. Кривошея [27], І. Курас [28], Т. Осташко [5], Б. Павлів [35], Р. Семків [39], В. Сніжко [40], Ф. Турченко [28; 41–49], О. Удод [50], В. Шаян [51] та інші дослідники.

Також є потреба наголосити, що в Україні на зламі тисячоліть було створено й активно діяло під орудою вченого-українознавця В. Сніжка Всеукраїнське наукове та професійне товариство імені Миколи Міхновського (далі – Товариство). Варто відзначити, що тоді праці М. Міхновського не були доступні широкому загалу українського суспільства. Саме тому Товариство у 1998 р. перевидало працю М. Міхновського «Самостійна Україна» зі вступним словом професора В. Шаяна, яка була оприлюднена у Лондоні 1967 р. з нагоди 50-річчя початку Української національної революції та 25-ліття Української Повстанської Армії [51].

Незважаючи на значну кількість публікацій, переосмислення діяльності М. Міхновського, системний аналіз його досягнень і прорахунків для подолання російських історичних міфів залишаються ще недостатньо опрацьованими, тому й потребують всебічного українознавчого осмислення. Саме тому досягнення цієї актуальної проблематики, зокрема в контексті українознавства, є важливим напрямом досліджень, має наукову новизну й потребує подальшого фахового опрацювання.

Джерельною базою дослідження слугує передусім праця М. Міхновського «Самостійна Україна» та інші його твори

[13; 31–34; 36], а також публікації названих вище дослідників.

Метою дослідження є аналіз концептуальної сутності праці «Самостійна Україна» фундатора демократичного українського націоналізму й теоретика модерної національної держави М. Міхновського, здійснений через призму спростування російського пропагандистського міфу про створення В. Леніним української державності. Для досягнення поставленої мети є доцільним вирішення таких дослідницьких завдань: охарактеризувати стан досліджуваної проблематики; розкрити сутність російського пропагандистського міфу про створення В. Леніним української державності; стисло окреслити життєвий шлях М. Міхновського; осмислити геніальну сутність праці «Самостійна Україна»; проаналізувати концепти «українська державність», «український націоналізм», «український народ», «українська еліта (українська інтелігенція)», «українська територія» у творчій спадщині М. Міхновського; з'ясувати важливість вивчення уроків минулого на сучасному етапі українського етнотворення, державотворення, націєтворення та етнокультуротворення для подолання російських історичних міфів і фейків; підбити підсумки дослідження.

Виклад основного матеріалу.

У 2023 р. виповнилося 150 років від дня народження М. Міхновського (1873–1924), 2024 р. – 100 років з дня смерті, а у 2025 р. – 125 років з часу оприлюднення ним у 1900 р. надважливої для українського етнотворення, державотворення, націєтворення та етнокультуротворення праці «Самостійна Україна». Вона започаткувала український демократичний націоналізм, стала маніфестом

українського національно-визвольного руху, на десятиліття – дороговказом для багатьох поколінь українських патріотів та, зрештою, посприяла руйнації Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР), де-факто спадкоємця і правонаступника Російської імперії, й відновленню у 1991 р. Самостійної Соборної Української Держави.

Але якщо для українців це була доленосна й довгоочікувана позитивна подія, то для російських неоімперіалістів – трагедія. Недаремно керівник Російської Федерації (далі – РФ) В. Путін у своїх публічних виступах назвав це найбільшою геополітичною катастрофою ХХ ст. Дещо згодом він поставив собі за мету відновити СРСР 2.0, але вже у форматі так званої «Великої історичної Росії». Тому В. Путін у своїх численних виступах, інтерв'ю, публікаціях тощо називає росіян («русских») і українців одним-єдиним братнім народом. Так, 12.07.2021 р. на офіційному сайті Президента РФ було оприлюднено його програмну статтю «Про історичну єдність росіян та українців» російською і, що дуже важливо, українською мовами, в якій В. Путін вкотре наголосив, що росіяни й українці – один народ, єдине ціле, а Росія та Україна є частинами, по суті, одного історичного і духовного простору [37].

На думку В. Путіна, сучасна Україна – цілком і повністю дітище радянської епохи, першу Українську державу – Українську Соціалістичну Радянську Республіку – виключно за рахунок територій так званої «Великої історичної Росії» створив В. Ленін і тим самим започаткував українську радянську націю, невід'ємну частину великого російського народу, який цим поділом штучно

розділив: «Саме радянська національна політика – замість великої російської нації, триєдиного народу, що складається з великоросів, малоросів і білоросів – закріпила на державному рівні положення про три окремих слов'янських народи: російський, український і білоруський» [37].

Всебічне й системне перекручення української національної історії, фальсифікації та фейки стали потужною зброєю рашистської пропаганди і невід'ємною частиною путінського злочинного режиму. Саме тому комплексний аналіз історичних подій, їх критичне переосмислення є надзвичайно важливим завданням для українознавців. Розвінчування російських історичних міфів, на яких ґрунтуються імперські претензії Росії до України, про те, що України як держави та українського народу не існує, а українці – частина російського народу, який штучно розділив В. Ленін і створив першу Українську державу – Українську Соціалістичну Радянську Республіку, стає модусом операнді для вчених-українознавців. Комплексне спростування російських історичних міфів сприятиме укріпленню державницьких і національно-визвольних наративів в українській історії, зміцненню національної безпеки та стане одним із ключових факторів перемоги над російськими загарбниками.

На землях України, за її багатовікову історію, існувала велика кількість різноманітних державних утворень. Їх творили різні за мовою і культурою етнічні спільноти: киммерійці, скіфи, сармати, причорноморські греки, боспорці, анти, готи, авари, вікінги (варяги), половці, кирилли, українці тощо. Перша давньоукраїнська

держава Русь (Київська Русь-Україна) (IX–XII ст.) була ранньосередньовічною поліетнічною імперією. Її спадкоємицею стало Галицько-Волинське королівство (XIII–XIV ст.). Близько трьох століть (з середини XIV до середини XVII ст.) українці були позбавлені національної держави. Проте невдовзі українській народ повстав під проводом Б. Хмельницького і створив Військо Запорозьке (Козацько-Гетьманську державу – Гетьманщину) (1648–1783). Через слабкість і продажність тогочасної національної еліти – козацької старшини – Російська імперія у другій половині XVIII ст. ліквідувала Гетьманщину. Хоча українці й лишилися без національної держави, але не втратили історичну пам'ять про неї та надію на її відновлення. Зрештою, виросло молоде покоління, яке розпочало наприкінці XIX – на початку XX ст. звияжну боротьбу за українську державність.

Одним із таких звияжців став М. Міхновський. Микола народився у селі Турівці Прилуцького повіту Полтавської губернії (сучасна Київщина), де виховувався батьком, сільським священником, Іваном у пошані до української минувшини, мови, традицій і звичаїв. В. Андрієвський відзначав, що І. Міхновський, нащадок старовинного козацько-попівського роду, свято оберігав українські національні традиції та, незважаючи на заборону російської цивільної й духовної адміністрації, виголошував свої проповіді виключно українською мовою [3, с. 125].

Після закінчення Прилуцької гімназії юнак навчався у Київському університеті святого Володимира (1891–1895) на юридичному факультеті, де спочатку став членом студентської «Громади», а

згодом і революційного гуртка «Братство тарасівців». Ф. Турченко переконаний, що саме перебування М. Міхновського у цій таємній організації сформувало його самостійницькі погляди, оскільки він зі своїми однодумцями сприймали Тараса Шевченка виключно як самостійника [49, с. 86].

Отримавши диплом правника, Микола Іванович розпочав адвокатську діяльність і продовжував займатися політичними справами. В. Андрієвський писав, що у січні 1899 р. М. Міхновський прибув до Харкова, де відкрив свою власну адвокатську канцелярію [3, с. 126].

Також, як відзначає Р. Коваль, в січні 1900 р. він бере активну участь у створенні першої української політичної самостійницької організації – Революційної української партії (далі – РУП), організовує у Харкові Установчий з'їзд, пише програму РУП, яку видає окремою книжечкою під назвою «Самостійна Україна» [24, с. 7].

З цього приводу В. Андрієвський зауважував, що працю було видано у Львові (Галичина тоді перебувала у складі Австро-Угорської імперії) 1900 р. від імені РУП заходами В. Старосольського та Є. Косевича у кількості 1000 примірників і переправлено до Наддніпрянської України [3, с. 128].

«Самостійна Україна» – найголовніший твір апостола українського демократичного націоналізму М. Міхновського. Це не просто «Програма» молоді амбіційної партії, це «Національна Книга Буття» українського народу, який прагне стати нацією і відновити втрачену Українську державу. Століття бездержавного існування українців Лівобережжя, два віки рабства Правобережжя, пів тисячоліття неволя Західної

України далися взнаки, але завдяки таким особистостям, як М. Міхновський, український народ отримав можливість для пробудження і відновлення національної держави.

Ось так охарактеризував значення «Самостійної України» для національно-визвольного руху побратим М. Міхновського отаман А. Волинець (1894–1941): «В цій хвилі можна рахувати повстання українського самостійництва як політичної національної ідеології нової, трудової генерації. 1900-тий рік є народженням нової державницької, цілком угрупованої ідеології, є переходом від українофільства до українства, до революційного націоналізму; від «обласництва» і феодалізму – до самостійництва; від культурної єдності з москалями – до духового розриву і визволення від опортунізму, до одвертої і революційної боротьби. РУП викинула стяг війни московським царям, московській культурі, московській мові, московській психології в українстві, московській демократії... І все це зробив Міхновський – це його орлиний погляд заглянув далеко в майбутнє, це він своїм розумом і гарячим українським серцем відчув глибоку думу-мрію українського народу. Це він був хоругвою партії, її душею, її серцем і мозком» [6, с. 69–70].

Провідна думка ідеологічно-програмової праці М. Міхновського – українська державність не вигадка, а історична реальність. Українці споконвіків є державницьким народом, а втрата Україною державності є лише прикрим непорозумінням. Гетьманщина ніколи не була завойована Московщиною, а з'єдналася у 1654 р. з північно-східною монархією виключно на добровільних засадах.

Тому він стверджував: «П'ятий акт

драми ще не наступив для нашої нації. Вона переживає ще й досі довгий і важкий антракт у своїй історії: за коном щось діється, йде якась пильна праця, від часу до часу грюкотить грім, але завіса ще не піднялася. Антракт власне починається з 1654 року, коли Українська Республіка злучилася з московською монархією політичною унією. З того часу українська нація політично і культурно помалу завмирає, старі форми життя зникають, республіканська свобода нівечить, надія знесилюється, гине, але потім знов відроджується, з-під попелу старовини виникає ідея нової України, ідея, що має перетворитись у плоть і кров, прибрати конкретні форми» [31, с. 29].

Разом з тим бездержавне існування України і українців протягом тривалого історичного періоду наклало свій трагічно-системний відбиток як на народ загалом, так і на його провідний прошарок, еліту. На той час (друга половина XIX ст.) переважна більшість патріотів, українофілів і просто свідомих громадян-українців (підданих Відня і Санкт-Петербурга) змиралася зі своїм колоніальним статусом, і вершиною їхніх політичних запитів була культурна автономія українського народу по обидва боки кордону.

Щоби визволити народ, треба спочатку його розбудити, об'єднати і повести за собою. На той час у світі загалом та Австро-Угорщині й Росії зокрема розпочали змагатися між собою два політично-світоглядних напрямки – соціалізм і націоналізм, які мали на меті системно змінити соціальну організацію тогочасного суспільства.

Вперше з цим явищем М. Міхновський зіштовхнувся ще у київській «Громаді», де, як писав В. Андрієвський,

він «твердо боронив національні засади проти І. Стешенка і Лесі Українки, що оголосили себе "соціал-демократами"» [3, с. 126].

М. Міхновський зрозумів величезний потенціал націоналізму й сформулював важливе запитання до суспільства, до наддніпрянців і наддністриянців, чи ймовірно для українців національне визволення з імперського гніту, й аргументовано відповів на нього, що саме український націоналізм як ідея та засіб єднання етнічної маси населення у згуртовану родину однодумців допоможе українцям повернути свою втрачену державність: «Проте шлях до розв'язання єдино можливий, певний і хосенний показали нації, що вже повстали проти чужого панування, в якій би формі політичного верховенства воно не виявлялося, і цей шлях є противний Гаазькій конференції. Ми визнаємо, що наш нарід теж перебуває у становищі зрабованої нації. Отже, коли справедливо, що кожна нація з огляду на міжнародні відносини хоче виливатись у форму незалежної, самостійної держави; коли справедливо, що тільки держава одноплемінного національного змісту може дати своїм членам нічим не обмежану змогу всестороннього розвитку духового і осягнення найліпшого матеріального гаразду; коли справедливо, що пишний розцвіт індивідуальності можливий тільки в державі, для якої плекання індивідуальності є метою, – тоді стане зовсім зрозумілим, що державна самостійність є головна умова існування нації, а державна незалежність є національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин» [31, с. 28].

Для відновлення національної держави М. Міхновський висуває просте і зрозуміле всім гасло: «Одна, єдина,

неподільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі» [31, с. 36–37].

Також М. Міхновський фахово аналізує один із головних базових елементів української державності – народ. З цього приводу він писав: «Нехай наша історія сумна й невідрадна, нехай ми некультурні, нехай наші маси темні, подурені, ми все ж існуємо і хочемо далі існувати. І не тільки існувати як живі істоти, ми хочемо жити як люди, як громадяни, як члени вільної нації. Нас багато – цілих 30 мільйонів. Нам належиться будуччина, бо зовсім неможливо, щоб 1/30 частина усієї людности, ціла велика нація могла зникнути, могла бути задушеною, коли вона спроможна воювати з цілим світом!» [31, с. 41].

Головне завдання, яке ставив перед собою М. Міхновський, створюючи та друкуючи «Самостійну Україну», – розбудити у наддніпрянців і наддністриянців передусім національно свідомого (політичного) українця. Імперські (австрійські й російські) та польські й угорські історики, філософи, культурологи і пропагандисти в унісон стверджували, що немає українського народу, а є малороси, русини тощо, зіпсовані інородцями, «різноманітності» (відгалуження) росіян і поляків, та й загалом вони – «хохли» – якесь прикре непорозуміння, малозначущий етнічний субстрат так званих «історичних націй».

На ці шовіністичні закиди М. Міхновський впевнено відповів, що Україна і українці мають славетні державницькі традиції й звичаєне українське минуле: «Через увесь час свого історичного існування нація наша з найбільшими зусиллями пильнує вилитися у форму держави самостійної і незалежної. Коли навіть

поминути удільні часи, де окремі галузі нашої нації складали окремі держави, то перед нами виникає і литовсько-руське князівство, де геній нашого народу був культурним фактором, і найголовніше – галицько-руське королівство – спробунок злучити до купи усі галузі, усі гілки нашого народу в одній суцільній державі, спробунок, повторений далеко пізніше Богданом Хмельницьким і ще раз – Іваном Мазепою. Таким чином українська держава в тій формі, у якій вона сформована й уконституйована Хмельницьким, є справді державою з погляду міжнаціонального права» [31, с. 32].

Щодо імперських міфів, що росіяни й українці – один народ, роз'єднаний спочатку литовцями, потім поляками і, зрештою, австрійцями, про нерозривне братерство українців і росіян тощо М. Міхновський влучно написав: «Коли б навіть було доведено, що ми тільки різноманітність російської нації, то й тоді нелюдські відносини росіян до нас освячують нашу до їх ненависть і наше моральне право убити насильника, обороняючись від насилля. Кров, коли вона пролита братньою рукою, ще дужче благає о помсту, бо то брата кров! Нехай вчені розшукають, хто був кому родичем, – ображене чуття нації і кривда цілого народу гидують визнати моральні зв'язки з російською нацією! Через те ми можемо обговорювати тільки засоби і способи боротьби!» [31, с. 37–38].

Як зрозуміло і пророче ці слова звучать під час неоголошеної, але такої кривавої й повномасштабної російсько-української війни. Так званий «братній російський народ» системно й комплексно здійснює геноцид українського народу, безжально вбиваючи і калічаючи громадян Української держави, не

зважаючи на їх вік, стать, віру й етнічну належність.

Значну увагу у своїй праці М. Міхновський приділяє українській еліті (він її називає інтелігенцією) як провідній верстві суспільства та уособленню державної влади. Микола Іванович переконаний, що в історії українського народу еліта відіграла ганебну роль, зраджувала та інтригувала. Врешті-решт, нащадки києворуської аристократії сполонізувалися, а спадкоємці козацької старшини – зросійщилися. Саме тому він наголошував: «Еволюція українського інтелігента третьої формації ще не починалася, але характеристична його прикмета служення своєму власному народові відбилася в ньому з повною силою. Отже коли третя інтелігенція має органічні зв'язки з українською нацією, коли вона є заступником українського народу, єдино свідомою частиною української нації, то стерно національного корабля належить їй. Годі через те казати, ніби маса українського суспільства не має нічого спільного з останньою формацією своєї інтелігенції – українська інтелігенція є само суспільство в мініятурі, стремління суспільства – це стремління інтелігенції, пориви інтелігенції – це пориви й симпатії цілого суспільства ... Часи вишиваних сорочок, свити та горілки минули і ніколи вже не вернуться. Третя українська інтелігенція стає до боротьби за свій народ, до боротьби кривавої і безпощадної. Вона вірить у сили свої і національні, і вона виповнить свій обов'язок. Вона виписує на своєму прапорі ці слова: "Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ". Вона віддає себе на служення цьому великому ідеалові і доки хоч на однім клапті української території

пануватиме чужинець, доти українська інтелігенція не покладе оружжя, доти всі покоління українців йтимуть на війну. Війна провадитиметься усіма засобами, і боротьба культурна вважається також відповідною, як і боротьба фізичною силою. Потреба боротьби впливає з факту нашого національного існування» [31, с. 39–41].

Щодо території Української національної держави, то вона, за влучним висловом С. Рудницького, є головною основою нації [38, с. 162].

М. Міхновський був переконаний, що вся українська етнографічна територія мала стати базовим тереном української державності, незважаючи на тогочасні міждержавні кордони: «Ми існуємо, ми відчуваємо своє існування і своє індивідуальне національне "Я". Наша нація у своєму історичному процесі часто була не солідарною поміж окремими своїми частинами, але нині увесь цвіт української нації по всіх частинах України живе однією думкою, однією мрією, однією нацією: "Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ"» [31, с. 41–42].

Завершує свою геніальну працю М. Міхновський полум'яним закликком до українців з вірою в їх майбуття: «Сини України! Ми, як той Антей, доторкаючись до землі, наберемось усе більшої сили й завзяття. Нас мало, але голос наш лунатиме скрізь по Україні, і кожний, у кого ще не спідлене серце, озветься до нас, а в кого спідлене, до того ми самі озвемось! Нехай страхополохи та відступники йдуть, як і йшли, до табору наших ворогів, їм не місце поміж нами і ми проголошуємо їх ворогами вітчизни. Усіх, хто на цілій Україні не за нас, той проти нас. Україна для українців, і доки

хоч один ворог чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя. І пам'ятаймо, що слава і перемога – це доля борців за народну справу. Вперед, і нехай кожний із нас пам'ятає, що коли він бореться за народ, то мусить дбати за весь народ, щоб цілий народ не згинув через його необачність. Вперед! Бо нам ні на кого надіятись і нічого озиратись назад!» [31, с. 43].

Особисто М. Міхновський взяв активну участь в Українській національній революції та національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр. Як зазначає В. Яременко, він дієво прислужився справі створення і розбудови українського національного війська: заснував Український військовий клуб імені гетьмана Павла Полуботка, від якого був делегований до Української Центральної Ради; організував Перший охочий (добровільний) імені гетьмана Богдана Хмельницького полк; працював у президії Першого Всеукраїнського військового з'їзду; входив до складу Українського генерального комітету тощо [53, с. 19].

На превеликий жаль, плани М. Міхновського зазнали краху, навесні 1924 р. він пішов із життя. Наостанок наведемо слова ще одного з побратимів Миколи Івановича Вартоломія Єфримовича: «Якби не було Міхновського на початку нашого століття, то не було б і його наступників від 1917 р. й до наших днів. Адже саме ті ідеї, які він обстоював із такою відданістю, дають силу сьогодні тим, хто себе за українців має. 3 травня 1924 р. трагічно скінчив він своє життя, маючи 51 літ, як один з найвизначніших діячів, яких знала українська історія» [16, с. 63].

Ця думка є дуже важливою. Саме завдячуючи концептуальним ідеям

М. Міхновського щодо української державності, українського націоналізму, українського народу, української еліти, української етнонаціональної території, які випереджали свій час, вони поступово почали опановувати свідомість українців, розділених державними кордонами двох потужних імперій. Спочатку заклики М. Міхновського щодо відновлення української державності, розвитку українського націоналізму, творення національної єдності українського народу тощо заповнили думки інтелектуалів, а з часом стали доконаним фактом і для пересічних українців.

Тому, на нашу думку, поява у 1900 р. праці М. Міхновського «Самостійна Україна» стала передвісником і підґрунтям Української національної революції та національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Сучасна Українська держава розпочала свій відлік з промови М. Міхновського «Самостійна Україна», яка не лише пробудила в українців приспані імперцями і малоросами державотворчі й націєтворчі потуги, а й допомогла їм усвідомити нерозривну єдність українського народу, незважаючи на кордони Російської та Австро-Угорської імперій, деякі мовні, релігійні, культурні й ментальні особливості.

Треба наголосити на важливості вивчення уроків минулого на сучасному етапі українського етнотворення, державотворення, націєтворення та етнокультуротворення, особливо під час повномасштабної російсько-української війни, для подолання російських історичних міфів і фейків. Інноваційність, новаторство, радикальність державницько-націоналістичних ідей М. Міхновського та зачарованість і фанатична відданість переважної більшості

тогочасних українських інтелектуалів і державників соціалістичним ідеям призвели, врешті-решт, до поразки Української національної революції та національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

Також варто відзначити, що М. Міхновський був добрим теоретиком і поганим практиком. Його візаві й майже одноліток В. Ленін (1870–1924), теж правник за фахом, зумів створити більшовицьку партію, яка допомогла йому повалити демократичний Тимчасовий уряд і захопити восени 1917 р. у Росії владу. Ідеолог більшовизму не лише писав теоретичні праці, а й зміг практично реалізувати свої ідеї, згуртувавши навколо себе команду одностудців-супротивників і геніально використавши їхній потенціал задля творення більшовицької держави.

Тому нам, сучасним українцям, треба системно вивчати досвід попередників, як успішний, так і провальний, щоб не повторювати їхніх помилок, особливо це важливо в умовах повномасштабного вторгнення російських військ в Україну, коли на кону стоїть саме існування Української держави й української політичної нації. Треба всебічно, комплексно й переконливо спростовувати російські міфи і фейки, одним з яких є вигадка рашистів, що Україну створив В. Ленін і нам треба пошвидше повертатися в лоно так званої «Великої історичної Росії».

Висновки. Здійснивши аналіз життя та діяльності М. Міхновського, фундатора демократичного українського націоналізму й теоретика модерної національної держави, ми прийшли до таких висновків: по-перше, геніальна праця М. Міхновського «Самостійна Україна» була не просто пересічною програмою

молодої амбіційної української партії, вона стала «Національною Книгою Буття» українського народу, який прагнув перетворитися в націю і відновити втрачену Українську Самостійну Соборну Державу; по-друге, теоретичні концепти «українська державність», «український націоналізм», «український народ», «українська еліта», «українська територія», оприлюднені у творчій спадщині М. Міхновського, з часом із суто світоглядної парадигми почали втілюватися на практиці, але це відбувалося несистемно і непослідовно; по-третє, М. Міхновський, апостол української державності й самостійності, фундатор демократичного українського націоналізму і теоретик модерної національної держави, не лише заклав у своїх працях, зокрема «Самостійній Україні», теоретично-методологічні основи українського націоналізму, а й власною державотворчою діяльністю посприяв відновленню Української національної держави у XX ст.; по-четверте, теоретична й практична діяльність М. Міхновського засвідчує, що саме він, а не В. Ленін, був одним із батьків-засновників сучасної української державності, відстоюючи національні українські пріоритети над інтернаціональними соціалістично-комуністичними ідеями і догмами; по-п'яте, в умовах російсько-української війни, яка розпочалася 20.02.2014 р. і триває наразі, окрім мілітарного, дипломатичного, геополітичного, геоекономічного, фінансового та інших факторів, зростає роль інформаційно-пропагандистського чинника. Країна-агресор намагається здолати Україну не лише на полі бою, а й ментально-інформаційно, тому вченим треба актуалізувати боротьбу з російськими міфами, фейками і

фальсифікаціями історії України. Комплексна й системна протидія російським псевдоісторичним інсинуаціям посприяє консолідації української політичної нації, пришвидшить перемогу над російськими загарбниками та відновлення територіальної цілісності Української Самостійної Соборної Держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрієвський, В. М. Міхновський – передвісник українського націоналізму. *Календар-альманах «Відродження» на 1954 рік*. 1953. С. 131–135.
2. Андрієвський, В. Микола Міхновський (Нарис суспільно-політичної біографії). *Визвольний шлях*. 1974. № 6. С. 588–617.
3. Андрієвський, В. Микола Міхновський (Нарис суспільно-політичної біографії). *Суспільно-політичні твори / Міхновський М.* Київ, 2015. С. 124–153.
4. Білецький, Б. Ф., Карпо, В. Л. Микола Іванович Міхновський (До 75-річчя від дня загибелі). *Питання історії України: збірник наукових статей*. Чернівці, 1999. Т. 3. С. 96–107.
5. Верстюк, В., Осташко, Т. Міхновський Микола Іванович. *Діячі Центральної Ради. Біографічний довідник*. Київ, 1998. С. 131–133.
6. Волинець, А. Микола Міхновський (в другі роковини трагічної смерті 3.05.1924 року). *Самостійна Україна / Міхновський М. І.* Київ, 2002. С. 65–75.
7. Волковинський, В. Микола Міхновський. *Історія України в особах: XIX–XX ст.* Київ, 1995. С. 261–266.
8. Геращенко, Т. Микола Міхновський у спогадах і оцінках його сучасників. *Молода нація*. 2003. № 2 (27). С. 13–32.
9. Гирич, І. Листування Зиновія Книша з Андрієм Жуком з приводу книжки про Миколу Міхновського. *Молода нація*. 2003. № 2 (27). С. 170–225.
10. Головацький, І. Микола

Міхновський та Євген Коновалець. *Бюлетень Товариства*. Науковий збірник. 1999. Вип. 2 (16). С. 4–19.

11. Голубицький, О. Микола Міхновський. ОУН: минуле і майбуття. Київ, 1993. С. 5–24.

12. Горелов, М. Перший український державник. *Передвісники незалежної України: історичні розвідки*. Київ, 1996. С. 14–58.

13. До українського народу. *Суспільно-політичні твори* / Міхновський М. Київ, 2015. С. 175–176.

14. Євтимович, Є. Микола Міхновський – творець українського націоналізму. *Календар «Батьківщина» на 1937 рік*. Львів, 1936. С. 22–34.

15. Євтимович, Є. Поручик Микола Міхновський (Творець новітнього українського війська). *Гомін України*. 1957. 21 квітня.

16. Єфримович, В. Військо йде. Спогад про Миколу Міхновського в днях відбудови Української держави. *Самостійна Україна* / Міхновський М. І. Київ, 2002. С. 49–64.

17. Жук, А. Писання Миколи Міхновського. *Молода нація*. 2003. № 2 (27). С. 40–44.

18. Кармазіна, М. Світ ідей Миколи Міхновського. *Нова політика*. 1998. № 6. С. 39–44.

19. Книш, З. Конституція України в проекті Української народної партії. *Так перо пише...: вибрані статті*. Торонто, 1965. С. 73–107.

20. Книш, З. Микола Міхновський і вибори до Четвертої Думи. *Так перо пише...: вибрані статті*. Торонто, 1965. С. 108–126.

21. Книш, З. Військова діяльність Миколи Міхновського. *Так перо пише...: вибрані статті*. Торонто, 1965. С. 127–143.

22. Книш, З. Деякі думки Миколи Міхновського про націоналізм. *Самостійна Україна*. 1976. Ч. 3–4. С. 35–39.

23. Коваленко, О. На межі двох віків. 3 минулого. Варшава, 1939. Т. 2. 222 с.

24. Коваль, Р. Герой, що не зміг врятувати Батьківщину. *Самостійна Україна* / Міхновський М. І. Київ, 2002. С. 5–26.

25. Коллард, Ю. *Спогади юнацьких років*. Торонто, 1972. 224 с.

26. Коллард, Ю. Передмова до книжки-промови М. Міхновського «Самостійна Україна». *Суспільно-політичні твори*. Міхновський М. Київ, 2015. С. 113–123.

27. Кривошея, В. Родовід Міхновських. *Українська генеалогія: теорія, методологія. Історія та практика*. Київ, 1996. С. 144–149.

28. Курас, І. Ф., Турченко, Ф. Г., Геращенко, Т. С. М. І. Міхновський: постать на тлі епохи. *Український історичний журнал*. 1992. № 9. С. 76–91; № 11. С. 63–79.

29. Мірчук, П. *Микола Міхновський: апостол української державности*. Філадельфія, 1960. 136 с.

30. Мірчук, П. У 50-річчя від смерті М. Міхновського. *Авангард: журнал української молоді*. 1974. Ч. 2/3 (118–119). С. 98–100.

31. Міхновський, М. І. *Самостійна Україна*. Київ, 2002. 80 с.

32. Міхновський, М. І. *Самостійна Україна. Суспільно-політичні твори*. Київ, 2015. С. 165–164.

33. Міхновський, М. І. *Суспільно-політичні твори*. Київ, 2015. 464 с.

34. Основний Закон «Самостійної України», Спілки народу українського (Проект, утворений групою членів Української Народної Партії). *Суспільно-політичні твори* / Міхновський М. Київ, 2015. С. 177–184.

35. Павлів, Б. Велетні українського духу і національної ідеї в ХХ ст.: націоналіст Микола Міхновський, князь Української католицької Церкви митрополит Андрей, граф Шептицький і Патріарх нашої Церкви Йосиф І, кардинал Сліпий. *Бюлетень Товариства*. Науковий збірник. 1999. Вип. 2 (16). С. 19–26.

36. Програма Української Народної Партії. *Суспільно-політичні твори* / Міхновський М. Київ, 2015. С. 263–290.

37. Путін, В. *Про історичну єдність росіян та українців*. 2021. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/66182> (дата звернення: 09.09.2021).

38. Рудницький, С. *До основ українського націоналізму*. Відень; Прага, 1923. 162 с.

39. Семків, Р. Архітектор демократичної нації. *Суспільно-політичні твори* / Міхновський М. Київ, 2015. С. 5–7.

40. Сніжко, В. Український націоналіст Микола Міхновський. *Микола Міхновський та його «Самостійна Україна»*. Київ, 1998. С. 2–12.

41. Турченко, Ф. Г. Микола Міхновський: дитинство та юність. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2000. Вип. IX. С. 36–54.

42. Турченко, Ф. Г. Микола Міхновський: студентські роки (Фрагмент біографії). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2001. Вип. X. С. 72–91.

43. Турченко, Ф. Г. Останні роки у Києві (Фрагмент з біографії Миколи Міхновського). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2002. Вип. XIV. С. 45–66.

44. Турченко, Ф. Г. «Харківський проєкт» Миколи Міхновського. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2003. Вип. XV. С. 7–34.

45. Турченко, Ф. Микола Міхновський: становлення світогляду. *Молода нація*. 2003. № 2 (27). С. 59–125.

46. Турченко, Ф. *Микола Міхновський: Життя і Слово*. Київ, 2006. 320 с.

47. Турченко, Ф. Г. П. Скоропадський і М. Міхновський 1918 р.: дві моделі державного будівництва. *Український історичний журнал*. 2008. № 4. С. 48–59.

48. Турченко, Ф. Г. Михайло Грушевський vs Микола Міхновський (дискусія сучасників: погляд через сторіччя). *Український історичний журнал*. 2013. № 2. С. 74–94.

49. Турченко, Ф. Микола Міхновський: уроки для нащадків. *Український історичний журнал*. 2023. № 4 (571). С. 85–97.

50. Удод, О. Читайте цю книгу: вона навчить розуміти українську історію. *Микола Міхновський: Життя і Слово* / Турченко Ф. Київ, 2006. С. 5–8.

51. Шаян, В. «Братерство тарасівців» і

«Самостійна Україна». *Самостійна Україна* / Микола Міхновський. Лондон, 1967. С. 5–12.

52. Шемет, С. Микола Міхновський: (Посмертна згадка). *Хліборобська Україна*. 1924–1925. Кн. 5. С. 3–30.

53. Яременко, В. Микола Міхновський – ідеолог державної самостійності України. *Самостійна Україна; Справа української інтелігенції* / Міхновський М. Київ, 2007. С. 6–28.

REFERENCES

1. Andrievskiy, V. (1953). M. Mikhnovsky – the Forerunner of Ukrainian Nationalism. *Calendar-Almanac “Renaissance” for 1954*. Pp. 131–135. [in Ukr.]

2. Andrievskiy, V. (1974). Mykola Mikhnovsky (Sketch of Socio-Political Biography). *Vyzvolny shliakh* (The Path of Liberation), No. 6, pp. 588–617. [in Ukr.]

3. Andrievskiy, V. (2015). Mykola Mikhnovsky (Sketch of Socio-Political Biography). *Mikhnovsky M. Socio-Political Works*. Kyiv, pp. 124–153. [in Ukr.]

4. Biletskyi, B., Karpo, V. (1999). Mykola Ivanovich Mikhnovsky (On the 75th Anniversary of his Death). *Issues of the History of Ukraine: Collection of Scientific Articles*. Vol. 3. Chernivtsi, pp. 96–107. [in Ukr.]

5. Verstiuk, V., Ostashko, T. (1998). Mikhnovsky Mykola Ivanovich. *Figures of the Central Rada*. Biographical Reference Book. Kyiv, pp. 131–133. [in Ukr.]

6. Volynets, A. (2002). Mykola Mikhnovsky (on the Second Anniversary of his Tragic Death on May 3, 1924). In: *Mikhnovsky M. I. Independent Ukraine*. Kyiv, pp. 65–75. [in Ukr.]

7. Volkovynskiy, V. (1995). Mykola Mikhnovsky. *History of Ukraine in Persons: 19th–20th Centuries*. Kyiv, pp. 261–266. [in Ukr.]

8. Herashchenko, T. (2003). Mykola Mikhnovsky in the Memories and Assessments of his Contemporaries. *Moloda natsiia* (Young Nation), No. 2 (27), pp. 13–32. [in Ukr.]

9. Hyrych, I. (2003). Correspondence between Zynovii Knysh and Andrii Zhuk regarding the Book about Mykola Mikhnovsky.

- Moloda natsiia* (Young Nation), No. 2 (27), pp. 170–225. [in Ukr.]
10. Holovatsky, I. (1999). Mykola Mikhnovsky and Yevhen Konovalets. *Bulletin of the Society: Scientific Collection*. Issue 2 (16). Kyiv, pp. 4–19. [in Ukr.]
11. Holubytskyi, O. (1993). Mykola Mikhnovskyi. *OUN: Past and Future*. Kyiv, pp. 5–24. [in Ukr.]
12. Horelov, M. (1996). The First Ukrainian Statesman. *The Harbingers of Independent Ukraine: Historical Explorations*. Kyiv, pp. 14–58. [in Ukr.]
13. To the Ukrainian People. (2015). *Socio-Political Works*. Kyiv. pp. 175–176. [in Ukr.]
14. Yevtymovych, E. (1936). Mykola Mikhnovsky – the Creator of Ukrainian Nationalism. *Calendar of "Homeland" for 1937*. Lviv, pp. 22–34. [in Ukr.]
15. Yevtymovych, E. (1957). Lieutenant Mykola Mikhnovsky (Creator of the Modern Ukrainian Army). *The Sound of Voices of Ukraine*. April 21. [in Ukr.]
16. Yefrymovych, V. (2002). The Army is Coming. Memory of Mykola Mikhnovsky in the Days of Rebuilding the Ukrainian State. *Independent Ukraine*. Kyiv, pp. 49–64. [in Ukr.]
17. Zhuk, A. (2003). The Writings of Mykola Mikhnovsky. *Moloda natsiia* (Young Nation), No. 2 (27), pp. 40–44. [in Ukr.]
18. Karmazina, M. (1998). The World of Ideas of Mykola Mikhnovsky. *Nova polityka* (New Politics), No. 6, pp. 39–44. [in Ukr.]
19. Knysh, Z. (1965). The Constitution of Ukraine in the Project of the Ukrainian People's Party. Knysh Z. *Thus the Pen Writes...: Selected Articles*. Toronto, pp. 73–107. [in Ukr.]
20. Knysh, Z. (1965). Mykola Mikhnovsky and the Elections to the Fourth Duma. *Thus the Pen Writes...: Selected Articles*. Toronto pp. 108–126. [in Ukr.]
21. Knysh, Z. (1965). The Military Activities of Mykola Mikhnovsky. *Thus the Pen writes...: Selected articles*. Toronto, pp. 127–143. [in Ukr.]
22. Knysh, Z. (1976). Some Thoughts of Mykola Mikhnovsky on Nationalism. *Independent Ukraine*. Part 3–4, pp. 35–39. [in Ukr.]
23. Kovalenko, O. (1939). On the Verge of Two Centuries. *From the Past*. Vol. 2. Warsaw. 222 p. [in Ukr.]
24. Koval, R. (2002). The Hero who Could not Save the Fatherland. *Independent Ukraine*. Kyiv, pp. 5–26. [in Ukr.]
25. Collard, Yu. (1972). *Memories of Youth*. Toronto. 224 p. [in Ukr.]
26. Collard, Yu. (2015). Foreword to the Book-Speech of M. Mikhnovsky Independent Ukraine. *Socio-Political Works*. Kyiv, pp. 113–123. [in Ukr.]
27. Kryvosheia, V. (1996). The Mikhnovsky Family Tree. *Ukrainian Genealogy: Theory, Methodology*. History and Practice. Kyiv, pp. 144–149. [in Ukr.]
28. Kuras, I., Turchenko, F., Herashchenko, T. (1992). M. I. Mikhnovsky: a Figure against the Background of the Era. *Ukrayinskyi istorychnyi zhurnal* (Ukrainian Historical Journal), No. 9, pp. 76–91; No. 11, pp. 63–79. [in Ukr.]
29. Mirchuk, P. (1960). *Mykola Mikhnovsky: Apostle of Ukrainian Statehood*. Philadelphia, 136 p. [in Ukr.]
30. Mirchuk, P. (1974). On the 50th Anniversary of the Death of M. Mikhnovsky. *Avangard: Journal of Ukrainian Youth*. Part 2/3 (118–119), pp. 98–100. [in Ukr.]
31. Mikhnovsky, M. (2002). *Independent Ukraine*. Kyiv, 80 p. [in Ukr.]
32. Mikhnovsky, M. (2015). Independent Ukraine. Mikhnovsky M. *Socio-Political Works*. Kyiv, pp. 165–164. [in Ukr.]
33. Mikhnovsky, M. (2015). *Socio-Political Works*. Kyiv, 464 p. [in Ukr.]
34. The Basic Law of "Independent Ukraine", Union of the Ukrainian People (Draft, Created by a Group of Members of the Ukrainian People's Party). (2015). Mikhnovsky M. *Socio-Political Works*. Kyiv, pp. 177–184. [in Ukr.]
35. Pavliv, B. (1999). Giants of the Ukrainian Spirit and National Idea in the 20th Century: Nationalist Mykola Mikhnovsky, Prince of the Ukrainian Catholic Church Metropolitan

Andrey, Count Sheptytsky and Patriarch of our Church Joseph I, Cardinal Slipyi. *Bulletin of the Society*. Scientific Collection. Issue 2 (16). Kyiv, pp. 19–26. [in Ukr.]

36. Program of the Ukrainian People's Party. (2015). Mikhnovsky M. *Socio-Political Works*. Kyiv, pp. 263–290. [in Ukr.]

37. Putin, V. (2021). *On the Historical Unity of Russians and Ukrainians*. [online] Available at: <http://kremlin.ru/events/president/news/66182> [Accessed 9 Sept. 2021]. [in Ukr.]

38. Rudnytskyi, S. (1923). *To the Foundations of Ukrainian Nationalism*. Vienna, Prague. 162 p. [in Ukr.]

39. Semkiv, R. (2015). Architect of a Democratic Nation. Mikhnovskyi M. *Socio-Political Works*. Kyiv, pp. 5–7. [in Ukr.]

40. Snizhko, V. (1998). Ukrainian Nationalist Mykola Mikhnovskiyi. *Mykola Mikhnovskiyi and his "Independent Ukraine"*. Kyiv, pp. 2–12. [in Ukr.]

41. Turchenko, F. (2000). Mykola Mikhnovsky: Childhood and Youth. *Scientific Works of the Faculty of History of the Zaporizhzhia State University*. Zaporizhzhia, Vol. IX, pp. 36–54. [in Ukr.]

42. Turchenko, F. (2001). Mykola Mikhnovsky: Student Years (Fragment of Biography). *Scientific Works of the Faculty of History of the Zaporizhzhia State University*. Zaporizhzhia, Vol. X, pp. 72–91. [in Ukr.]

43. Turchenko, F. (2002). The Last Years in Kyiv (Fragment of the Biography of Mykola Mikhnovsky). *Scientific Works of the Faculty of History of the Zaporizhzhia State University*. Zaporizhzhia, Vol. XIV, pp. 45–66. [in Ukr.]

44. Turchenko, F. (2003). Mykola Mikhnovsky's "Kharkiv Project". *Scientific Works of the Faculty of History of the Zaporizhzhia State*

University. Zaporizhzhia, Vol. XV, pp. 7–34. [in Ukr.]

45. Turchenko, F. (2003). Mykola Mikhnovsky: the Formation of a Worldview. *Moloda natsiia*. (Young Nation), No. 2 (27), pp. 59–125. [in Ukr.]

46. Turchenko, F. (2006). *Mykola Mikhnovsky: Life and Word*. Kyiv, 320 p. [in Ukr.]

47. Turchenko, F. (2008). P. Skoropadsky and M. Mikhnovsky 1918: Two Models of State Building. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* (Ukrainian Historical Journal), No. 4, pp. 48–59. [in Ukr.]

48. Turchenko, F. (2013). Mykhailo Hrushevskiyi vs. Mykola Mikhnovsky (Discussion of Contemporaries: a View through the Centuries). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* (Ukrainian Historical Journal), No. 2, pp. 74–94. [in Ukr.]

49. Turchenko, F. (2023). Mykola Mikhnovsky: Lessons for Posterity. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* (Ukrainian Historical Journal), No. 4 (571), pp. 85–97. [in Ukr.]

50. Udod, O. (2006). Read this Book: It will Teach you to Understand Ukrainian History. *Mykola Mikhnovsky: Life and Word*. Kyiv, pp. 5–8. [in Ukr.]

51. Shaian, V. (1967). "The Tarasov Brotherhood" and "Independent Ukraine". Mykola Mikhnovsky. *Independent Ukraine*. London, pp. 5–12. [in Ukr.]

52. Shemet, S. (1924–1925). Mykola Mikhnovsky: (Posthumous Memory). *Khliborobska Ukraine. (Grain-Growing Ukraine)*. Book 5, pp. 3–30. [in Ukr.]

53. Yaremenko, V. (2007). Mykola Mikhnovsky – Ideologist of State Independence of Ukraine. *Independent Ukraine; The Case of the Ukrainian Intelligentsia*. Kyiv, pp. 6–28. [in Ukr.]

Summary

MYKOLA MIKHNOVSKY – FOUNDER OF DEMOCRATIC UKRAINIAN NATIONALISM AND THEORETIST OF THE MODERN STATE: 125 YEARS SINCE THE PUBLICATION OF THE WORK “INDEPENDENT UKRAINE”

Yurii FIHURNYI

orcid.org/0000-0002-6463-0920

Candidate of Historical Sciences, senior research fellow
of RIUS of Taras Shevchenko National University of Kyiv
email: ukr.etnolog_fus@ukr.net

Relevance of the research. The importance of the stated problem lies in the fact that by analysing the life and activities of M. Mikhnovsky, who is recognised as the founder of democratic Ukrainian nationalism and a theorist of the modern national state, we can better understand Mykola Ivanovich's role in the political discourse of that time, as well as consider the educational lessons from the Ukrainian national revolution and the national liberation struggles of 1917–1921, which contributed to the development of a modern independent Ukrainian state amid geopolitical, geomilitary, geoeconomic, informational, and intellectual confrontations with Russia.

The purpose of the study is to analyse the conceptual essence of the work "Independent Ukraine" by the founder of democratic Ukrainian nationalism and theorist of the modern national state M. Mikhnovsky, carried out through the prism of refuting the Russian propaganda myth about the creation of Ukrainian statehood by V. Lenin.

Conclusions. It was revealed that "Independent Ukraine", M. Mikhnovsky's brilliant work, was not just an ordinary program of a young ambitious Ukrainian party, it became the "National Book of Genesis" of the Ukrainian people, who strived to transform themselves into a nation and restore the lost Ukrainian Independent Confederate State. It was found that the theoretical concepts of "Ukrainian statehood", "Ukrainian nationalism", "Ukrainian people", "Ukrainian elite", and "Ukrainian territory", published in the creative heritage of M. Mikhnovsky, in the course of time, from a purely ideological paradigm, began to be implemented in practice, but this happened quite unsystematically and inconsistently. It is proven that M. Mikhnovsky, the Apostle of Ukrainian statehood and independence, the founder of democratic Ukrainian nationalism, and the theorist of the modern national state, not only laid the theoretical and methodological foundations of Ukrainian nationalism in his works, in particular, in "Independent Ukraine", but also contributed to the restoration of the Ukrainian national state in the 20th century with his practical state-building activities. It is shown that the aggressor country is trying to defeat Ukraine not only on the battlefield but also mentally and informationally, so scientists need to actualize the fight against Russian myths, fakes, and falsifications of the history of Ukraine, including the racist fiction that V. Lenin created Ukraine.

Keywords: Ukraine, Ukrainians, Mykola Mikhnovsky, "Independent Ukraine", Ukrainian nationalism, Ukrainian statehood, Russian-Ukrainian war, Russian historical myths.

УКРАЇНОЗНАВЧИЙ СЕГМЕНТ ЗАХІДНОЇ СОВЕТОЛОГІЇ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ІНСТИТУТУ З ВИВЧЕННЯ СРСР У МЮНХЕНІ, 1954–1960 РР.)¹

Роман ДОДОНОВ

orcid.org/0000-0003-1598-499X

доктор філософських наук, професор,
директор НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка
email: roman.dodonov@knu.ua

Анотація. Аналізуються публікації періодичного видання «Український збірник» Інституту з вивчення історії та культури СРСР у Мюнхені. Збірник виходив у другій половині 1950-х років в умовах формування біполярного світу, Холодної війни, коли після смерті Й. Сталіна М. Хрущов продовжував стратегію радянізації окупованих країн Східної Європи. Західний світ потребував знань про стан народів по той бік «залізної завіси», що породило численні советологічні центри та інститути. Образ України, що постає на сторінках «Українського збірника», фіксує досягнення та проблеми повоєнного відновлення радянської республіки, розвиток її економіки, ідеології, культури.

Ключові слова: українознавство, советологія, Холодна війна, Інститут з вивчення історії та культури СРСР у Мюнхені.

Постановка проблеми. Українознавство – це міждисциплінарна галузь знань, що досліджує історію, культуру, мову, економіку, географію України та українства. Вона постає як теоретична форма саморефлексії розвитку українського народу та його етнічної території в усьому часо-просторовому вимірі. Українська держава має сприяти будь-яким проявам такого самопізнання, втім у відомі історичні періоди вони підпадали під статтю «українського буржуазного націоналізму» і були фактично заборонені радянською владою. За цих умов українознавчий дискурс розгортався переважно в емігрантському середовищі.

У попередньому випуску журналу «Українознавство» (2025/1(94)) було

оприлюднено декілька оглядових статей, присвячених стану українознавчих центрів за кордоном: у США, Канаді [31], Великій Британії [49], Німеччині [45], Австрії, Швейцарії [68]. Дослідники зазначають, що сучасні наукові центри українознавства в Європі мають різне походження. Частина з них була створена при університетах і дослідницька складова їхньої діяльності є прямим продовженням освітнього процесу. Інша частина, значно менша за кількість інституцій, походить зі старих аналітичних центрів, що утворилися ще в роки Холодної війни в умовах жорсткої конфронтації «двох систем» та, відповідно, ідеологічного протистояння капіталістичного та соціалістичного таборів.

¹ Стаття написана в межах виконання внутрішньоуніверситетської наукової послуги № 24ВНП079-01 «Актуальність та перспективність напрямів досліджень в галузі українознавства шляхом моніторингу основних наукових трендів світових центрів Ukrainian Studies».

Про один із таких наукових центрів і йтиметься.

Україна, яка після Другої світової війни майже в повному складі її етнічних територій входила до Радянського Союзу, залишалась для Заходу *terra incognita*. З одного боку, швидкими темпами йшла повоєнна відбудова країни, а з іншого – опір ОУН-УПА не припинявся аж до 1955 року. Чи варто було Заходу його підтримувати? Прийняття рішення з цього питання ускладнювалося багатьма невизначеностями. До інформації, що надходила з офіційних радянських джерел, довіри було мало: занадто часто влада використовувала її в пропагандистських цілях, інколи навмисно вводила супротивника в оману. Для того, щоб правильно інтерпретувати повідомлення радянських газет, потрібно було мати досвід, яким володіли лише громадяни СРСР. Так, з суто прагматичних, переважно розвідувальних та ідеологічних міркувань з'явилися перші советологічні центри, укомплектовані радянськими інтелектуалами, які емігрували на Захід.

Советологія (або радянознавство) – міждисциплінарна галузь західної науки, спрямована на вивчення політичної, економічної, соціальної та культурної системи СРСР. Вона охоплювала аналіз радянських інститутів, ідеології, зовнішньої політики та впливу СРСР на інші держави. Саме в рамках советології, не в останню чергу завдяки фінансуванню спецслужб, здобуло свого розвитку європейське українознавство другої половини ХХ століття.

Зрозуміло, що в самій УРСР досягнення цієї науки не визнавали, ставили під сумнів висновки експертів, які вважалися ворогами і демонізувалися всіма можливими засобами. Як зазначає

О. Ярошинський, «у часи «розвинутого соціалізму» слово «українознавство» не було повністю стерте з офіційного лексикону. Його не тільки знали й згадували, а й присвячували праці – книжки, брошури, писали про нього дисертації. Однак через те, що це слово було чужим і ворожим, його закували, як у наручники, лапками. Отож, коли й писалось щось про українознавство, то тільки для того, щоб донести до радянського громадянина, що «українознавство» – це те ж саме, що і зло, диверсія, фальсифікація, імперіалізм, фашизм, мілітаризм, антикомунізм і ще казна-що. Українці мали жахатися буржуазного, ворожого й закордонного «українознавства», яке через своїх агентів – спочатку фашистських, а потім імперіалістичних прихвостнів – стоїть на службі ідеологічних диверсій, імперіалізму, мілітаризму, антикомунізму» [47, с. 9–10]. За такими звинуваченнями відходило на другий план, що серед цих «лицарів плаща і кинджала» було чимало видатних учених, державних діячів часів УНР, а також тих інтелектуалів, які вимушені були втікати в Європу під час Другої світової війни. Останні були чудово обізнані з радянськими порядками і могли відрізнити реальність від пропаганди. Саме їхніми стараннями в післявоєнній Європі складався образ Радянської України.

Звернення до советологічної сторінки історії Ukrainian Studies дасть змогу краще зрозуміти напрямок і зміст європейських і американських досягнень у відповідній галузі досліджень. На прикладі лише одного советологічного центру – Інституту з вивчення історії та культури СРСР у Мюнхені (Munich Institute for the Study <of the History and Culture> of the USSR, далі – MIS USSR)

– ми спробуємо окреслити контури уявлень тогочасних західних інтелектуалів про Україну та українців.

Аналіз джерел, останніх досліджень і публікацій. Основним джерелом для написання статті є україномовні видання цього Інституту. У фонді Лідії та Теодосія Онуферко бібліотеки Науководослідного інституту українознавства (нині – підрозділу Наукової бібліотеки імені М. Максимовича) Київського національного університету імені Тараса Шевченка зберігається підбірка журналів «Український збірник» – періодичного видання MIS USSR (Фото 1). Журнали видавалися по 1960-ті роки, всього 17 книг.

Перший і другий випуски журналу датовані відповідно груднем 1954 і

1955 р. Вони надруковані у типографії “Logos” (München, Rosenheimertsr, 46a) і дещо відрізняються від наступних випусків форматом та кращою якістю поліграфії. Оприлюднені в ньому статті мають розширені анотації англійською, німецькою та французькою мовами. Незважаючи на наміри видавничої ради подавати з 3-го випуску повнотекстовий англійський переклад україномовних статей, третя і всі подальші книги вийшли винятково українською. Вочевидь через брак фінансування Інституту довелося розривати контракт із типографією. Випуски 3–17 видані на друкарській машинці та скопійовані ротапринтом. Але ці зовнішні зміни не відобразилися на змісті наукових публікацій.

Окрім «Українського збірника», джерельною базою нашого дослідження є й інші періодичні видання MIS USSR: щомісячний “Bulletin”, щоквартальний «Вестник», “Sowjetstudien”, “Ukrainian Review”, «Білоруський збірник» тощо.

Серед сучасних публікацій, що оцінюють діяльність MIS USSR, варто згадати насамперед статтю Чарльза О’Конелла “The Munich Institute for the Study of the USSR: Origin and Social Composition” в електронному архіві Пітсбурзького університету “The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies” [5]. Автор швидше негативно ставиться до підірвної антирадянської діяльності Інституту, акцентуючи увагу на зв’язках його співробітників із нацистськими та американськими розвідувальними установами. Відповідно О’Конелл скептично оцінює якість советологічних студій в Інституті, вважаючи їх суцільною пропагандою.

Методологічні аспекти советології, концептуальні моделі досліджень

Фото 1. «Український збірник» у бібліотеці НДІ українознавства.

політики СРСР, питання академічної доброчесності та вразливості інтелектуального продукту советологічних центрів для наукової критики порушуються також у статті Фреда Ейдліна "Soviet Studies and «Scientific» Political Science" [2], дисертаціях А. Некрасова «Становлення та етапи розвитку англо-американської советології», Є. Кодіна «Американська післявоєнна советологія: методологічна і джерельна база», А. Сальнікової «Історичне джерело в американській советології», В. Штрика «Реакційна сутність советологічних концепцій в політології США (аспект соціально-політичного прогнозу)» тощо.

До джерел нашого дослідження слід додати спогади журналістів «Радіо Свобода», які плідно співпрацювали з експертами-советологами [65], статтю Олексія Балієва «Як в Мюнхені руйнували СРСР», оприлюднену в російському електронному інформаційно-аналітичному виданні фонду історичної перспективи «Століття» [9], а також відкриті файли ЦРУ, в яких наводиться обговорення доцільності збереження MIS USSR після публічного викриття його зв'язків з американською розвідкою [6], дискредитації та, врешті-решт, ліквідації в 1972 році [4].

Характерною рисою названих публікацій є включення українознавчих досліджень до складу російських та східноєвропейських студій – тенденція, яка зберігалася в західній науці аж до повномасштабного вторгнення росії в Україну 24 лютого 2022 року. Власне Ukrainian Studies розчинялися в ширшому радянськознавстві подібно до того, як Радянська Україна розчинялася в СРСР у 50–60-х роках минулого століття.

Тому **метою** статті є ліквідація цієї

прогалини, виокремлення українознавчого сегмента советології та відтворення образу України, поданого в матеріалах німецького Інституту з вивчення історії та культури СРСР (1954–1960).

Виклад основного матеріалу. Для того, щоб адекватно оцінити публікації «Українського збірника» MIS USSR, варто пригадати історичні й політичні умови розвитку повоєнної Європи. Після падіння нацистського режиму окуповані арміями переможців європейські країни опинилися по різні боки лінії розмежування. На конференціях у Тегерані, Ялті, Потсдамі союзники погодилися з правом СРСР контролювати окуповану радянською армією Центрально-Східну Європу, хоч формально і не погоджувалися з її радянізацією. США, Велика Британія, Франція не вважали «природними» комуністичні реформи, тому між вчорашніми союзниками по антигітлерівській коаліції наростало напруження. Сталін явно претендував на першу роль серед переможців, цинічно стверджуючи, що «кожний розповсюджує свою систему настільки, наскільки може просунути його армія». Він частково реанімував напівзабуті ідеї світової революції. У розмові з прем'єр-міністром Бельгії Полем Спааком у жовтні 1956 року Микита Хрущов зізнався, що в 1945 році «ми хотіли перемоги робітничого класу Франції та інших західноєвропейських країн». А В'ячеслав Молотов, сталінський нарком закордонних справ, констатував: «3 частини Німеччини зробити свою соціалістичну Німеччину, а Чехословаччина, Польща, Угорщина, Югославія – вони також були в рідкому стані, треба було всюди наводити порядок. Притиснути капіталістичні порядки. Ось і Холодна війна» [3].

Офіційний початок Холодної війни традиційно ототожнюється з Фултонською промовою В. Черчилля 5 березня 1946 року. Ця промова збагатила політичний лексикон метафорами «залізна завіса» (“iron curtain”), «Храм Миру», «мир у всьому світі» (“World Peace”) тощо. «Від Штеттіна на Балтиці до Трієста на Адріатиці, – проголосив колишній британський прем’єр, – на континент опустилася залізна завіса. По той бік завіси всі столиці давніх держав Центральної і Східної Європи – Варшава, Берлін, Прага, Відень, Будапешт, Белград, Бухарест, Софія. Усі ці знамениті міста і населення в їхніх районах опинилися в межах того, що я називаю радянською сферою, усі вони в тій чи іншій формі зазнають не тільки радянського впливу, але і значного і все зростаючого контролю Москви» [69]. Заклик Черчилля до об’єднання всіх англومовних націй проти комуністичної загрози був почутий, і Холодна війна, що тривала 45 років, періодично загрожувала перетворитися на «гарячу». Одним із її наслідків стала біполярна система світу, поділеного між наддержавами – США та СРСР.

Ще одним наслідком Холодної війни можна вважати саму советологію, яка досліджувала динаміку соціально-економічної, внутрішньополітичної, міжнаціональної ситуації в Радянському Союзі, а також його зовнішньополітичні й зовнішньоторговельні позиції. Не є особливою таємницею, що експерти советологічних центрів працювали на західну розвідку і консультували агентуру, яка засилалася в СРСР. Розвідникам/шпигунам вкрай важливо було відчувати «дух» того соціального середовища, в яке вони вживалися, вони мали «не виділятися» з натовпу, а для цього потрібно було знати

ментальність і звички тих людей, серед яких доводилося працювати. Оскільки понад половину співробітників советологічних центрів складали нещодавні емігранти з Радянського Союзу, то такі консультації мали свій ефект.

Одним із помітних советологічних центрів був згаданий вище Інститут з вивчення історії та культури СРСР у Мюнхені. Офіційно він був створений як вільна асоціація з 8 науковців у липні 1950 року. А 6 грудня того ж року федеральним урядом Німеччини був зареєстрований статут Інституту, в якому так визначалася мета цієї установи: «Досліджувати теорію і практику державного і соціального порядку в СРСР, а також різних історичних, культурних, соціальних, економічних, національних і політичних проблем народів СРСР; налагодити і підтримувати наукові зв’язки з німецькими та закордонними науковими організаціями й окремими вченими; ...сприяти взаємному розумінню в середовищі антикомуністичної еміграції народів СРСР, її взаєморозумінню з демократичними країнами» [9]. Основними шляхами досягнення вказаної мети були: використання наявної бібліотеки, експертні оцінки, регулярний інформаційний зв’язок співробітників Інституту з радянськими візаві, наукові дослідження, укладання персональної картотеки тощо. «Інститут, – зазначалося у передмові до «Українського збірника», – є вільною корпорацією вчених, що покинули Советський Союз і працюють, досліджуючи науково СРСР. Результати цих дослідів мають за мету розвіяти незнання щодо СРСР та подати демократичному світові правдиві дані про Советський Союз» [50].

Як зазначає О. Балієв, за створенням

MIS USSR стояли західногерманська розвідка (BND) та експронацистський Антибільшовицький блок народів Росії (АБНР), який перепідпорядкувався розвідувальним структурам США (ЦРУ). У 1951 р. він був перейменований на Американський комітет звільнення народів Росії (АКЗНР), а в 1953 р. – Американський комітет звільнення від більшовизму (АКЗБ). Офіційно Інститут фінансувався АБНР-АКЗНР-АКЗБ та надавав «скромну матеріальну допомогу вченим-емігрантам в їх дослідчій праці» [50, с. 5].

Але насправді ці комітети були лише ширмою для ЦРУ. Американській розвідці важливим було замаскувати «пропаганду під науку», для чого, врешті-решт, і створювалися подібні центри. Згаданий вище Ч. О'Конелл

проаналізував біографії «батьків-засновників» Інституту і виявив багато спільних рис (Табл. 1). П'ятеро з них співпрацювали з нацистським режимом під час Другої світової війни. Троє (Яковлев, Штеппа, Кунта) писали пропагандистські матеріали під нацистським керівництвом. Двоє з чотирьох (Алдан, Яковлев) були видатними діячами РОА Власова, вони ж стали лідерами післявоєнних власівських політичних партій. «Шість з восьми «науковців» Мюнхенського інституту (Алдан, Кунта, Штеппа, Кріптон, Марченко, Нієман) на момент заснування Інституту були державними службовцями розвідки армії США... Лише двоє з чотирьох (Кунта, Штеппа), можливо, є науковцями у звичному розумінні цього слова» [5, р. 29].

Таблиця 1

Окремі біографічні ознаки засновників Мюнхенського інституту, за Ч. О'Конеллом [5, р. 29]

Засновники Мюнхенського інституту	Запис про арешт НКВС	Колаборція з нацистами	Належність до військової розвідки США
ЯКОВЛЕВ, Борис Олександрович	+	+	
КУНТА, Абдурахман (Олександр Олександрович)	+	+	+
АЛДАН, Михайло Андрійович		+	+
Проф. ШТЕППА, Костянтин Феодосійович	+	+	+
КРИПТОН, Костянтин Георгійович			+
Проф. ФІЛПОВ, Олександр Павлович		+	+
МАРЧЕНКО, Василь Павлович			+
Д-р НІЄМАН, Юрій Миколайович	+		+

На думку О'Конелла, науковість MIS USSR забезпечувалась не стільки самими «вченими» Інституту, скільки підтримкою Гарвардського університету

та широкими зв'язками з іншими советологічними центрами. «Хоча Інститут знаходився в Мюнхені, він був частиною американської та британської спільноти

советологів у тому сенсі, що американські та британські вчені користувалися його послугами через наукові конференції, публікації та літню школу. Серед советологів, які писали для Мюнхенського інституту, були Джон Армстронг, Фредерік Баргхорн, Кіт Буш, Аллен Кассоф, Рой Лейрд, Філіп Моузлі, Річард Пайпс, Пітер Реддевей і Ніколас Тімашефф. Інститут також відіграв вирішальну роль у Гарвардському проєкті з опитування біженців восени 1950 і взимку 1951 року, оскільки він познайомив науковців Гарвардського університету з широкою спільнотою радянських емігрантів, які проживали у Західній Німеччині та Австрії» [5, р. 1–2].

Дійсно, на початку 50-х років науковці Гарварда реалізували в Європі масштабний соціологічний проєкт «Інтерв'ю з біженцями». Організатори

цього проєкту – Джордж Фішер та Фредерік Вайл – стали одночасно й ініціаторами створення Мюнхенського інституту. Вони здійснювали підбір персоналу, який ґрунтувався на таких принципах: 1) кандидати, включаючи членів їхніх сімей та нащадків, мали бути емігрантами з країн, що знаходяться під радянською владою; 2) вони не повинні були мати судимостей; 3) вони не мали бути членами будь-яких комуністичних або фашистських партій та підконтрольних ним таємних організацій. У випусках «Українського збірника» неодмінно наводилось запрошення-попередження: «Кожний науковий працівник або дослідник може стати співробітником Інституту незалежно від своєї національності або політичних переконань, якщо він не є членом комуністичної партії або не співчуває їй» (Фото 2).

The Institute for the Study of the History and Culture of the USSR, organized in Munich on July 8, 1950, represents a free corporation of scientists and men and women of letters who have left the Soviet Union and are now engaged in research on their homeland. The purpose of their work is to push back the frontiers of ignorance by presenting to the democratic world the truth about the Soviet Union.

Anyone engaged in scholarly investigation may become a collaborator of the Institute regardless of his national or political affiliations provided he is not a Communist Party member or sympathizer. All members of the

Фото 2. Запрошення-попередження у передмові до «Українського збірника».

Варто не погодитися з Ч. О'Конеллом щодо початкового складу Інституту, в якому майже не було науковців у повному сенсі слова. Саме ця обставина зумовила умовивід цього автора про те, що вся наукова продукція MIS USSR була суцільною фікцією. «Протягом двадцяти років, – писав він, – Мюнхенський інститут під патронатом ЦРУ продукував знання про Радянський Союз. Що він писав? Як фінансування Центрального

розвідувального управління вплинуло на те, що він писав? І як вплинули на те, що він писав, початкові обставини його створення та склад? Відповідь на перше питання полягає в тому, що Інститут писав антирадянську пропаганду. Відповідь на друге питання – ЦРУ вимагало пропаганду як умову фінансування. Відповідь на третє питання полягає в тому, що створення Інституту як інструмента іншої організації та його початковий

склад з *політичних кон'юнктурників з невеликим науковим доробком* (курсив наш. – Р. Д.) полегшили перетворення Інституту на інструмент ЦРУ» [5, р. 30].

На наш погляд, такий висновок є надто категоричним. Ч. О'Конелл зробив його на підставі аналізу доробку «батьків-засновників» Інституту, не враховуючи, що в подальшому MIS USSR значно збільшив свій штат: наприкінці 1950 р. в Інституті працювало 50 осіб, у 1953 р. – 73, наприкінці 1960-х – понад 250 осіб [9]. Серед цього персоналу було чимало талановитих науковців, у т.ч. українознавців. Навіть у першій вісімці Інституту було два українці: Кость (Костянтин) Феодосійович (Теодосійович) Штеппа і Василь Павлович Марченко, які залишили помітний слід в історії українознавчих досліджень в Європі.

Костянтин Штеппа народився в 1896 році в Лохвиці Полтавської губернії в родині священника. У 1915 році він вступив до історико-філологічного факультету Петроградського університету, але через війну перейшов до військового училища. Воював на фронтах Першої світової та Громадянської війн на боці білих. У 1921 році переїхав до Ніжина, де завершив освіту. У 1924 році захистив кандидатську, а в 1927 – докторську дисертації з питань походження християнства. Викладав у Ніжинському інституті народної освіти та Київському університеті, який на той час мав назву Інституту професійної освіти. У 1928 році був заарештований НКВС, «зіннявся» в підготовці антирадянського повстання в Києві, але раптово був звільнений без пояснення причин. «Після звільнення він повернувся до письменницької та видавничої діяльності, але втратив лояльність до радянської

системи. Коли нацисти окупували Київ, він залишився в тилу. Під час окупації він редагував російськомовну газету в Києві для німців. Коли Червона армія підійшла до Києва в 1943 році, Штеппа втік до Німеччини» [5, с. 24–25]. О'Конелл пише, що в Берліні в 1943–1944 роках він редагував ілюстрований журнал «На досуге», котрий випускало Міністерство пропаганди Геббельса. Згадує він про те, що у 1950 році К. Штеппа працював викладачем російської мови для армії США в розвідувальній школі в Обераммергау. Після двох років роботи в MIS USSR він переїжджає до США, де працював аналітиком-дослідником в Американському комітеті визволення до своєї смерті в 1958 році.

Спираючись на свідчення О. Далліна, О'Конелл намагається переконати читача, що К. Штеппа був не стільки науковцем, скільки пропагандистом, водночас – безпринципним пристосуванцем, який встиг однаково послужити комуністам, нацистам та американцям. Одночасно з роботою О'Конелла в канадському Вінніпезі схожу інтерпретацію біографії К. Штеппи як зрадника опублікував Н. Немірон [46]. Втім, на відміну від О'Конелла, Н. Немірон згадує такий важливий для біографії К. Штеппи факт, що у 1941–1942 роках той був ректором Київського університету, намагаючись налагодити освітній процес під німцями. Цей період життя українського вченого був простежений І. Вербою на підставі аналізу документів із Галузевого архіву СБУ. Дослідник наполягає, що діяльність К. Штеппи під час окупації Києва спотворено, не враховано драматичних обставин його життя (син Еразм знаходився у концтаборі в Німеччині як заручник і батьку вдалося його врятувати)

та «гіперболізовано співпрацю вченого з окупаційною владою» [15, с. 111]. В. Гедз також констатує, що хоч «статті, написані К. Штеппою для часопису «Нове Українське Слово», ... дають підстави говорити про співробітництво Костя Феодосійовича з окупаційною владою», втім «він не підпадає під категорію «зрадник», адже у своїх статтях він зберігав нейтральну позицію щодо національного питання та показував негативне ставлення до радянського режиму» [19].

З книги «Ректори Київського університету» можна дізнатися, що це була високоінтелектуальна людина, яка володіла, крім української, німецькою, англійською, французькою, російською, давньогрецькою мовами. В 1930 роках проф. Штеппа працював у ВУАН на посаді заступника голови Комісії для досліджень з історії Близького Сходу та Візантії (КДІБСВ). «К. Т. Штеппа фактично очолював в Україні усю роботу в царині орієнталістики... 13 лютого 1934 р. переведений до новоствореного Історико-археологічного інституту, де фактично очолив сектор історії Заходу і Сходу, пропрацювавши по 21 листопада 1934 р., коли цей інститут було ліквідовано... Паралельно з роботою в системі ВУАН був (із перервами) деканом історичного факультету КДУ (1934–1941), членом Київміськради (1934–1941), працював у Київському педагогічному інституті та Українському науково-дослідному інституті педагогіки (УНДІП)... 1 листопада 1939 р. учений заявив нову тему своїх наукових досліджень: «Римська Африка за доби переселення народів», яка мала стати частиною великої дослідної проблеми під загальною назвою «Революція рабів і варварське завоювання Римської імперії» [59, с. 223–226]. Вказані факти

дещо корегують уявлення про К. Штеппу як науковця і дослідника.

Про іншого українця з числа засновників Мюнхенського інституту – Василя Павловича Марченка – О'Конелл пише лише, що це був науковий співробітник Економічного інституту Української Академії Наук, працював у Києві, у зв'язках з нацистами помічений не був, але після війни служив інструктором в школі військової розвідки США в Регенсбурзі. Набираючи кадри для Інституту, Дж. Фішер у своєму листі Борису Яковлеву висловлював занепокоєння політичним і національним розмаїттям членів ученої ради, втім підкреслював, що «такі члени дирекції, як Марченко і Кунта, видаються необхідними для збереження привабливості в Америці» [5, с. 9].

Після створення MIS USSR, окрім названих вище К. Штеппи і В. Марченка, в Інституті працювали такі відомі в українських емігрантських колах науковці, як:

– економіст Борис Мартос (народився на Полтавщині, вищу освіту отримав у Харкові, державний і політичний діяч, міністр фінансів УНР, емігрував до Німеччини в 1920 р., засновник і до 1949 р. – ректор Української вищої школи економіки в Мюнхені, помер у 1977 р. у США);

– правознавець Андрій Яковлів (народився в Чигирині, закінчив Київську духовну семінарію та Дерптський університет, член Української Центральної Ради, у 1918 р. очолював департамент МЗС Української держави, в еміграції з 1923 р., професор цивільного права, ректор Українського вільного університету в Празі, професор Української господарчої академії в Подебрадах

(Чехословаччина), в. о. директора Українського наукового інституту у Варшаві, член Історико-філософського товариства у Празі, автор численних праць з історії права);

– економіст і педагог Іван Бакало (народився на Миргородщині, закінчив економічний факультет Київського комерційного інституту; на початку 1930-х років викладав у вишах Харкова, під час окупації – директор Миргородського музею, у 1944 р. емігрував до Німеччини, у 1954–1961 роках – перший заступник директора MIS USSR, у 1963 р. переїхав до США, дійсний член Український вільної академії наук у США);

– археолог Михайло Міллер (народився на Луганщині, закінчив історичний факультет Московського університету та юридичний факультет (економічне відділення) Харківського університету, учень Д. Багалія та Д. Яворницького, у 1927–1932 роках – заступник начальника Дніпрельстанівської експедиції, завідувач археологічного відділу Дніпропетровського крайового історико-археологічного музею, доцент Дніпропетровського педагогічного інституту, професор Ростовського університету, член-кореспондент Державної академії історії матеріальної культури (1935), під час німецької окупації завідував Ростовським музеєм, очолював розкопки в Придніпров'ї та Приазов'ї, у 1943 р. емігрував до Польщі, Австрії, Німеччини, у 1951 р. – професор Українського вільного університету в Мюнхені, у 1951–1961 роках – секретар MIS USSR);

– етнограф Петро Курінний (народився в м. Умань, навчався у Київському університеті імені Св. Володимира, учень Б. Фармаковського та В. Хвойки, досліджував трипільську культуру, у

1924 р. призначений директором Музею культів і побуту в Києво-Печерській лаврі, дійсний член та вчений секретар Всеукраїнського археологічного комітету, науковий співробітник кафедри мистецтвознавства при ВУАН, старший науковий співробітник Інституту археології АН УРСР, під час окупації – інспектор охорони пам'яток міської управи Харкова, у 1943 р. супроводжував потяг з фондами українських музеїв до Німеччини, залишився в еміграції, один із організаторів Української вільної академії наук, професор Українського вільного університету в Мюнхені, очолював редакцію «Українського збірника» MIS USSR);

– історик Борис Крупницький (народився на Черкащині, вступив на історико-філологічний факультет Київського університету, який не закінчив через війну, добровольцем вступив до армії УНР, був інтернований, емігрував до Німеччини в 1920 р., отримав вищу освіту в Берлінському університеті, навчався в Українському науковому інституті в Берліні, учень Д. Дорошенка та І. Мірчука, у 1929 р. захистив дисертацію «Johann Christian von Engel und die Geschichte der Ukraine», викладав в Українському науковому інституті в Берліні, Українському вільному університеті в Празі, дійсний член НТШ у Львові (з 1939 р.), дійсний член Міжнародної вільної академії наук у Парижі).

До цього слід додати, що серед публікацій в «Українському збірнику» зустрічаємо статті Г. Ващенко [14], Є. Гловинського [23–27], О. Кульчицького [36], Н. Полонської-Василенко [54–55], Д. Чижевського [70]. Названі особи є помітними постатями в українській зарубіжній гуманітаристиці.

Так, пропаганда, в якій звинувачує

О'Конелл персонал MIS USSR, безумовно, займала чільне місце в діяльності Інституту. Достатньо сказати, що інститутською бібліотекою, фонд якої постійно поповнювався за рахунок радянських газет і журналів, користувалися не лише співробітники Інституту, а й журналісти української та російської редакцій «Радіо Свобода» (до 1962 р. – радіостанція «Звільнення» (рос. «Освобождение»)), яке фінансувалося з тих самих джерел, що й MIS USSR. «Журналісти активно співпрацювали із науковцями Інституту з вивчення історії та культури СРСР, який досліджував, швидше за все, ментальність радянського суспільства» [65].

Незважаючи на цей факт, MIS USSR все ж таки видавав певний інтелектуальний продукт – знання, котрі в сукупності складають цілісний образ Радянської України, що не зводиться виключно до пропаганди. Характерною рисою цього образу є певна окремішність України, яка не розчинялася серед інших радянських республік. У вступному слові до «Українського збірника» читаємо:

«...багато праць розглядає СССР як монолітну цілість, а тим часом він є тільки штучним конгломератом різних рас, народів чи національних Груп, терором зблокованих в одну державу і підкорених одному спільному диктатові. Дослідники советської дійсності нехтують часто національним чинником у розгляді тих чи тих проблем СССР, національним у розумінні тих індивідуальних особливостей, з яких виростає і розвивається і національна історія і національна культура тих народів, що, не дивлячись на твердий советський штамп, зуміли зберегти свою окремішність і встоятися перед денационалізацією» [50, с. 9].

На цю окремішність вказує пам'ять

емігрантів першої хвилі (див. історичні статті І. Бакала [8], Б. Крупницького [32–33], П. Курінного [37], Б. Мартоса [41], М. Міллера [42] та ін.). Вони підкреслювали протиправний характер окупації УНР Червоною армією, описували злочини радянської влади проти українського народу. «Смерть Сталіна принесла деякі зміни в політиці Кремля щодо України, але в основі курс залишається той самий. Український народ перебуває в підрядній ролі супроти «старшого брата». Навіть у часи святкування прославляється не його історія, але засуджуються навіть у минулому прояви руху, спрямованого до національної незалежності» [67, с. 18].

Коли американський советолог Д. Далін висунув концепцію, згідно з якою США мають розглядати СРСР як монолітне утворення і «послідовно дотримуватися принципу, що розладнаний стан («расстроеное состояние») Росії не повинно було правити за привід до відторгнення російської території» [71, с. 105], українознавець О. Юрченко відреагував на цю концепцію реплікою в «Українському збірнику». Він вказував на хибність методологічної настанови Д. Даліна, згідно з якою територія Росії (Російської імперії чи то Радянського Союзу) є недоторканною. Чомусь Польща і Фінляндія вибороли свою незалежність, а Латвія, Литва та Естонія були окуповані СРСР в 1940 р. так само, як була окупована Україна в 1920 р. При цьому США не визнали окупації країн Балтії, чому ж вони мають визнавати окупацію УНР? Боротьба України за свою незалежність має продовжуватися, адже «боротьба за свободу не повинна бути обмежена і стримувана міркуваннями, що перечать основній її меті – повернення

поневоленім більшовизмом народам права вільно і беззастережно порядкувати власною долею» [71, с. 106].

Отже, в публікаціях MIS USSR Україна поставала як самість, як тимчасово окупована держава, що має перспективи відродження своєї незалежності. Москва намагається асимілювати Україну, використовуючи для цього всі можливі засоби: економічні, політичні, культурні. Так, наприклад, С. Процюк, розглядаючи у своїй статті [58] питання побудови на Дніпрі каскаду гідроелектростанцій, нагадує, що з самого початку розрекламований «ленінський план ГОЕЛРО» обмежувався суто російською територією.

«Такі країни, як Україна, Білорусь, Кавказькі країни, не були в першій редакції зовсім охоплені. Проте, як тільки більшовики почули себе певною ногою в закабалених країнах, вони негайно включили в проект ГОЕЛРО і території тих країн так, що проекти енергетичних вузлів у цих країнах були розроблені вже тоді з точки погляду Німці та потужності економіки СССР як цілості, як імперії. Включення проектів енергетичних вузлів не російських земель до проектів ГОЕЛРО треба, між іншим, вважати одним з перших кроків виразного советського економічного імперіалізму щодо «союзних» республік; воно стало яскравим прикладом порушення начебто суверенних прав цих республік, їх прав самостійно планувати економічний розвиток своїх центрів» [58, с. 113].

Економісти MIS USSR ретельно відстежували повоєнну відбудову і розвиток промисловості та сільського господарства Радянської України. Вони віддавали належне досягненням і перемогам, але не замовчували і проблем, яких можна було б уникнути, якщо б

радянська влада виходила з раціональної доцільності, а не з ідеологічних міркувань. Зокрема, вони критично оцінювали хрущовські плани освоєння цілих і залежних земель Казахстану й Південного Сибіру за рахунок українських переселенців, так необхідних самій республіці.

«За новішими підрахунками, – зазначає С. Процюк, – тільки між березнем 1954 р. та березнем 1955 р. Україну покинуло 330 526 дорослих мешканців, не враховуючи молоді нижче 18 років життя. На місце вивезених українських селян задумано вводити в сільському господарстві України, зокрема в її зрошених південних районах, «механізовану техніку». Найболючіше тут те, що переселені до Казахстану українці працюватимуть не так навіть для покращання харчової ситуації населення СССР, як передусім на збільшення експортних можливостей СССР та державних харчових резервів, іншими словами, на збільшення агресивної експансії советського політичного конгломерату» [58, с. 151].

Оцінки переважної більшості пострадянських економістів наближаються до висловленої думки: волюнтаристська «цілінна» політика М. Хрущова мала порівняно з інвестиціями досить скромні результати. Доцільніше було б вкласти ці кошти у розвиток сільського господарства Європейської частини СРСР: України, Кубані, Ставропілля, Нечорнозем'я тощо. Експерти MIS USSR попереджали про це наприкінці 1950-х.

У статтях українознавців-советологів Україна постає як «країна різького контрасту між високим рівнем народного господарства і надзвичайно низьким стандартом життя, республікою з глибокими диспропорціями в розвитку

окремих галузей сільського господарства і промисловості, з незбалансованим у границях території виробництвом і споживанням окремих виробів сільськогосподарчої і промислової продукції» [57, с. 20]. Описуючи демографічну

ситуацію в УРСР у повоєнний період, А. Поплюйко наводить таблицю (Табл. 2), в якій площа території та чисельність населення України співставляються з територією та населенням інших країн Європи (окрім РСФСР).

Таблиця 2

Місце України в Європі (крім РСФСР), за [57, с. 21]

Держава	Територія		Населення	
	в тис. км2	місце	в млн. чол./ рік	місце
Україна	602,6	1	більше 42,0	5
Франція	551,0	2	біля 43,0	4
Іспанія	503,5	3	28,6	6
Італія	301,0	4	48,0	3
Західна Німеччина	245,3	5	50,0	2
Велика Британія	241,9	6	50,3	1

Станом на 1955 р. Україна займала перше місце в Європі за територією і п'яте за чисельністю населення. Зрозуміло, що подібні порівняння мали сенс лише за умов політичної самостійності країни і не наводилися в радянській літературі того часу. (Нагадаємо, що в Україні подібні співставлення УРСР за різними критеріями з іншими державами Європи з'явилися лише наприкінці 80-х – на початку 90-х років, безпосередньо напередодні проголошення Незалежності).

А. Поплюйко констатує зростання населення України на початку 1950-х років, що пов'язано, по-перше, з природним збільшенням народжень після війни, по-друге, з внутрішніми міграціями, зокрема поступовим поверненням евакуйованих під час війни у східні райони СРСР мешканців України, по-третє, з концентрацією військ, що перекидаються зі Східної Європи та інших

регіонів Радянського Союзу. «Можливо, має значення й перекидання в'язнів концентраційних таборів для стратегічного й промислового будівництва на території республіки (Каховська гідроелектростанція, прискішене будівництво газопроводу Дашава–Москва, Шебелянка–Москва)» [57, с. 22]. Занепокоєння автора викликають зміни в етнічній структурі населення, оскільки українці покидають Україну (їх інтенсивно вербують у колгоспи Сибіру і Далекого Сходу, перекидають на освоєння цілини, «кидають Україну і добровільно»), втім на їхнє місце завозиться робоча сила для промислових підприємств Донбасу й Криворіжжя, Нікопольського «манганового» басейну тощо. «Переміщення значних людських мас в Україну і з України, – підсумовує А. Поплюйко, – має, мабуть, і політичне значення і носить, здається, характер репресій супроти непримиреного населення республіки. Але тут

ми знаходимось у царині здогадів. Остаточні висновки, без спеціальної аналізи і наявності документальних даних робити не слід. Проте безсумнівним фактом є зміна національного складу населення Української ССР та дальше поглиблення процесу розмивання національних кордонів» [57, с. 22]. Звернемо увагу на обережний тон експерта, який відмовляється робити ідеологічно упереджений висновок без підкріплення статистикою та фактами, залишаючись на позиції науковця, а не пропагандиста.

Економічний аналіз розвитку Радянської України [11; 22; 24; 27; 39; 57] доповнювався теоретичними висновками про історичну приреченість радянського тоталітаризму [12–13; 20; 25–26; 38], розвиток української культури [18; 21; 30; 34–35; 56; 70], науки [48; 52; 55], освіти [10; 29; 36; 61; 67], національну політику [32–33; 43; 51; 62–63] та повсякденне життя українців [17; 23; 40; 44; 53; 64].

Цікаво, але деякі матеріали «Українського збірника» нагадують розвідувальні повідомлення. Так, у першому випуску журналу оприлюднена стаття «Советський Ужгород (Спостереження очевидця)» автора, позначеного ініціалами І.Ф. «Спостереження...» містить детальний опис столиці Закарпаття, включаючи стан населення прикордонного міста, його житлового фонду, промислових об'єктів, розташування військ тощо. «Якщо говорити про загальну кількість війська в Ужгороді, – зазначає, зокрема, І.Ф., – то його є 10–12 тисяч. В цю кількість не входять війська, розміщені в околицях міста, в 12-ти кілометровім радіусі (приблизно 5 000 чоловік). Військових в місті дуже багато, але серед них дуже рідко можна зустріти звичайних рядових вояків. Всі вони або

в касарнях, або на військових вправах, або, літньої пори, у військових таборах. Відпустки до міста дають тільки в неділю і то дуже малому відсоткові від загальної кількості вояків, так, що вихід до міста простим воякам практично заборонено» [28, с. 78–79]. Не залишає поза увагою спостерігач і військово-політичну ситуацію на Закарпатті:

«Не зважаючи на численний апарат примусу, советська влада в Карпатській Україні ще не цілком здушила спротив режимові з боку місцевого українського населення. Це відчуває кожний, що прибуває сюди з внутрішніх районів СРСР. Советські люди не відважуються з'являтися в околицях міста поодинокі, особливо нічною порою. Не рідко тут можна почути й про дії партизан. Хтось навіть був відрубав голову жінці-активістці, начальникові кадрів одного з місцевих підприємств. Якось у горах партизани навіть захопили були тягарову машину з військом. При цім офіцерів повісили, а вояків обеззброїли і відпустили. Іншим разом партизани перервали залізничне сполучення на цілих три дні між Ужгородом і містечком Ужок. Трапляється, що в сутичках з військами і міліцією партизани теж мають втрати. Так, одного разу відділові міліціонерів, після власних втрат кількох десятків людей, пощастило захопити чотирьох ранених партизан. Всі вони, як виявилось, були місцевими мешканцями (українцями)» [28, с. 79].

Подібні приклади надають наочне уявлення про спрямованість публікацій співробітників Мюнхенського інституту. Було б помилкою заперечувати загальну антирадянську, антикомуністичну тенденцію наведених матеріалів. Їх автори були не тільки безпристрасними

споглядачами суспільних процесів, а й активними ідеологічними бійцями Холодної війни, що не перекреслює науковість їхніх досліджень.

Висновки. Оцінюючи внесок Інституту з вивчення історії та культури СРСР у розвиток українознавства, потрібно чітко усвідомлювати загальну функцію ідеологічного протистояння радянській системі, заради якої й було створено цю інституцію. Результатами наукових розвідок мюнхенських советологів користувалися в умовах Холодної війни американська розвідка та пропаганда. Експерти MIS USSR свідомо й цілеспрямовано працювали на розпад Радянського Союзу, наближаючи мить відновлення Української державності. Водночас це зовсім не перекреслює наукового характеру їхньої діяльності, як це стверджує у своїй праці Ч. О'Конелл. На наш погляд, його аргументація не враховує наступні моменти.

По-перше, свій висновок О'Конелл робить на підставі аналізу біографій 8 «батьків-засновників» MIS USSR і не враховує, що Інститут не залишався в такому складі протягом 20 років свого існування. Він, як зазначалось, постійно збільшував свій штат, наприкінці 1960-х років тут працювало понад 250 осіб. Навряд чи серед цих 250 співробітників зберігалися ті пропорції нацистських колабораціоністів та агентів військової розвідки США, що й серед одіозної першої вісімки. Вочевидь науковців там було дещо більше ніж два.

По-друге, не можна погодитися з тезою О'Конелла про те, що «науковці» MIS USSR не мали можливості працювати в інших наукових установах через свій низький рівень освіти та нездатність до дослідницької діяльності. Таке

твердження не відповідає дійсності. Ми бачили, що багато хто з них прийшов на роботу до Інституту з академічних установ і вищої школи, працював у німецьких університетах за сумісництвом та знайшов себе в інших наукових установах після закриття MIS USSR в 1972 р. Навіть перший директор Інституту Борис Яковлев «після закриття Гарвардського проекту ... був призначений ректором Академії ЦРУ в США» – нехай специфічний, але ж також навчальний заклад. Навряд чи американці за часи маккартизму призначили б росіянина на таку важливу посаду, якщо б він не володів певними інтелектуальними здібностями.

По-третє, у своїй статті О'Конелл дещо абсолютизує роль у створенні Інституту американських учених, зокрема з Гарвардського університету. Автор називає імена Т. Парсонса і тих американських советологів першого ешелону (Дж. Армстронга, Ф. Баргхорна, К. Буша, А. Кассофа, Р. Лейрда, Ф. Моузлі, Р. Пайпса, П. Реддевея, Н. Тімашеффа), хто, за його ж словами, «писав для Мюнхенського інституту». Чому ж тоді не враховуються їхні внесок і вплив для постановки належним чином наукових досліджень в MIS USSR?

По-четверте, слід брати до уваги і внутрішню структуру Інституту, який складався з різних національних відділів. За відомостями О. Балієва, лише 23% співробітників були росіянами, 28% складали українці, решта 49% – інші національності Східної Європи, Ірану, Туреччини, Скандинавських країн [9]. Українознавчу складову в MIS USSR забезпечували вчені, яких навряд чи можна охарактеризувати «політичними кон'юнктуристами з незначним науковим доробком».

Отже, попри очевидну антирадянську спрямованість MIS USSR та політичну заангажованість його кадрів ми не можемо не бачити позитивного внеску науковців Інституту в розвиток советології взагалі та українознавства зокрема. Неправомірну екстраполяцію біографій початкового кадрового складу на весь подальший період діяльності Інституту можна порівняти з висновком про конфесійне багатоманіття сучасних США на підставі аналізу вірувань пілігримів "Mayflower".

Таким чином, можна зробити висновок, що в середині минулого століття українознавство як частина советології було важливим джерелом знань не лише про українське суспільство, а й про механізми функціонування радянської імперії. В межах цього дискурсу акцентувалась увага на особливостях національної політики КППС і радянського уряду, на збереженні української національної ідентичності через мову, релігію, літературу, мистецтво, на викритті історичних фактів, що заборонялися радянською цензурою, замовчувалися чи викривлювалися, як-от Голодомор 1932–1933 років, сталінські репресії, депортації тощо. Особлива роль приділялась аналізу економічного розвитку Радянської України, демографічним, міграційним та урбанізаційним процесам. Саме ці дослідження сприяли глибшому розумінню причин подальшої дезінтеграції СРСР та утвердження незалежної України.

ЛІТЕРАТУРА

1. D'Anieri, Paul. *Understanding Ukrainian politics: power, politics, and institutional design*. London; Armonk, 2007. 297 p.
2. Eidlin, Fred. *Soviet Studies and*

«Scientific» Political Science. *Studies in Comparative Communism*. Vol. XII. Nos. 2 & 3. Summer/Autumn 1979. P. 133–143.

3. Krechetnikov, A. A Speech that Changed the World, or Just a Statement of Fact? *BBC*. 5 March 2016. URL: http://www.bbc.co.uk/russian/topics/blog_krechetnikov Артем Кречетников

4. Munich Institute Funded by CIA, Paper Reveals. URL: <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP80-01601R001000090001-4.pdf>

5. O'Connell, Charles T. The Munich Institute for the Study of the USSR: Origin and Social Composition. *The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*. 1990. No. 808. 48 p. URL: <https://doi.org/10.5195/CBP.1990.47>

6. Research Institute for the USSR. URL: <https://www.cia.gov/readingroom/document/cia-rdp83m00171r000500230001-7>

7. Ten Years of the Institute for the Study of the USSR 1950–1960. *Belorussian Review*. 1960. 8, Munich, 85.

8. Бакало, І. Борис Миколайович Мартос (до 80-річчя з дня народження). *Український збірник*. 1959. Книга 15. С. I–VII.

9. Балиев, А. Как в Мюнхене разрушали СССР. *Столетие*. Информационно-аналитическое издание фонда исторической перспективы. 2020. URL: https://www.stoletie.ru/territoriya_istorii/kak_v_munkhene_razrushali_sssr_984.htm

10. Білінський, А. Сучасний стан народної освіти УССР. *Український збірник*. Книга 11. 1957. С. 7–28.

11. Вакулєнко, Я. До питання освоєння цілинних і перелогових земель в СССР. *Український збірник*. 1955. Книга 3. С. 183–205.

12. Василєвич, І. Чи існує в СССР соціалізм? *Український збірник*. 1957. Книга 7. С. 105–107.

13. Васильїв, В. До питання про природу советського господарства і соціального устрою. *Український збірник*. 1955. Книга 4. С. 87–109.

14. Ващенко, Г. «Визволення» Західньої України більшовиками (Офіційні документи і дійсність). *Український збірник*. 1954. Книга 1. С. 67–77.
15. Верба, І. Кость Штеппа. *Український історичний журнал*. 1999. № 4. С. 98–114.
16. Верба, І., Самофалов, М. *Історик Кость Штеппа: людина, вчений, педагог*. Київ, 2010. 195 с.
17. Ворончук, Н. Стан харчування людини в СССР. *Український збірник*. 1955. Книга 4. С. 41–61.
18. Гальченко, Л. Советське кіно в УССР. *Український збірник*. 1958. Книга 13. С. 29–53.
19. Гедз, В. А. Діяльність Костя Штеппи в окупованому Києві (1941–1943 рр.): історіографія. *Гуржіївські історичні читання: збірник наукових праць*. Черкаси, 2014. Вип. 7. С. 44–48.
20. Гірш, О. Умовні рефлекси і деспотія. *Український збірник*. 1955. Книга 2. С. 31–40.
21. Глобенко, М. Історія української советської літератури в офіційній інтерпретації. *Український збірник*. 1956. Книга 7. С. 28–57.
22. Голубничий, В. Сучасний стан чорної металургії України. *Український збірник*. 1956. Книга 6. С. 54–70.
23. Гловинський, Є. Проблема життєвого рівня в СССР. *Український збірник*. 1958. Книга 14. С. 3–34.
24. Гловинський, Є. Советська концепція розвитку народного господарства України. *Український збірник*. 1957. Книга 8. С. 69–98.
25. Гловинський, Є. Україна в семірічному плані. *Український збірник*. 1959. Книга 16. С. 27–46.
26. Гловинський, Є. XX з'їзд КПСС і советська господарча система. *Український збірник*. 1956. Книга 6. С. 5–16.
27. Гловинський, Є. Фінанси Української ССР в системі фінансів СССР. *Український збірник*. 1955. Книга 2. С. 9–25.
28. І. Ф.: Советський Ужгород (Спостереження очевидця). *Український збірник*. 1954. Книга 1. С. 78–82.
29. Карча, Р. Народна освіта в СССР в освітленні статистичного збірника. *Український збірник*. 1957. Книга 11. С. 149–173.
30. Котович, П. Ідеї сучасної української советської драматургії. *Український збірник*. 1955. Книга 4. С. 62–86.
31. Краснодемська, І., Шинкарик, Ю. Тенденції розвитку українознавчих центрів у США і Канаді та майбутні обрії їхньої діяльності. *Українознавство*. 2025. Вип. 1 (94). С. 26–50.
32. Крупницький, Б. Богдан Хмельницький і советська історіографія. *Український збірник*. 1955. Книга 3. С. 82–99.
33. Крупницький, Б. Мазепа і советська історіографія. *Український збірник*. 1955. Книга 2. С. 26–30.
34. Куликович, Н. Музика в УССР 1957 року. *Український збірник*. 1958. Книга 12. С. 3–60.
35. Куликович, Н. Сталінські і післясталінські мотиви в українській підсоветській музиці. *Український збірник*. 1957. Книга 10. С. 91–110.
36. Кульчицький, О. Пубертальність і адолесценція в очах советських виховників і психологів. *Український збірник*. 1955. Книга 2. С. 99–114.
37. Курінний, П. Більшевицька агресія проти України (1917–1921). *Український збірник*. 1954. Книга 1. С. 11–29.
38. Лихо, Л. «Советская вла́сть на местах». *Український збірник*. 1957. Книга 8. С. 99–173.
39. Люта́ревич, П. МТС в Україні (За даними низової та центральної звітності). *Український збірник*. 1954. Книга 1. С. 137–166.
40. Люта́ревич, П. Цифри і факти про голод в Україні. *Український збірник*. 1955. Книга 2. С. 80–98.
41. Мартос, Б. Завоювання України більшовиками. *Український збірник*. 1954. Книга 1. С. 30–38.
42. Міллер, М. Знищення православної церкви більшовиками. *Український збірник*. 1957. Книга 10. С. 41–60.

43. Мірчук, І. «Братання» слов'янських народів на тлі большевицької дійсності. *Український збірник*. 1955. Книга 3. С. 171–182.
44. Нагай, С. Житлове будівництво і побутові умовини в СРСР. *Український збірник*. 1954. Книга 1. С. 106–136.
45. Настояща, К., Паздрій, В. Стан і перспективи розвитку українознавчої думки у ФРН. *Українознавство*. 2025. Вип. 1 (94). С. 90–101.
46. Немирон, Н. У збудженій в огні столиці України (Славній пам'яті мучеників за Україну в Києві в 1941–1942 рр.). *В боротьбі за українську державу. Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни*. Вінніпег, 1990.
47. Новітнє українознавство: бібліографія (1989–2015 рр.) / упорядник О. Б. Ярошинський. Київ, 2015. 410 с.
48. Осадча-Яната, Н. Життя та наукова діяльність проф. Сергія Городецького. *Український збірник*. 1958. Книга 13. С. 105–116.
49. Отрошко, Л. Сучасний стан українознавчих досліджень у Великій Британії. *Українознавство*. 2025. Вип. 1 (94). С. 51–72.
50. Передмова. *Український збірник*. Мюнхен, грудень 1954. Книга 1. С. 5–10.
51. Підгайний, С. Український національний комунізм. *Український збірник*. 1957. Книга 10. С. 111–142.
52. Плющ, В. Медична освіта та медична наука в Україні. *Український збірник*. 1956. Книга 7. С. 82–104.
53. Плющ, В. Сучасний стан медичної допомоги населенню в УРСР та оцінка його стану за джерелами советської медичної преси. *Український збірник*. 1955. Книга 4. С. 110–130.
54. Полонська-Василенко, Н. Особливості Української Православної Церкви. *Український збірник*. 1958. Книга 14. С. 59–95.
55. Полонська-Василенко, Н. Розвиток науки в Українській РСР за 40 років. *Український збірник*. 1959. Книга 16. С. 95–135.
56. Полтава, Л. Українське кіно. *Український збірник*. 1957. Книга 10. С. 61–90.
57. Поплюйко, А. Економіка сучасної України. *Український збірник*. 1956. Книга 5. С. 18–70.
58. Процюк, С. Побудова гідровузла в Каховці на фоні здійснення проекту «Великого Дніпра». *Український збірник*. 1956. Книга 7. С. 108–165.
59. Ректори Київського університету. 1834–2006 / КНУТШ; В.В. Скопенко, В.А. Короткий, Т.В. Табенська, І.І. Тіщенко, Л.В. Шевченко. Київ, 2006. С. 223–226.
60. Рубльов, О. Інститут з вивчення СРСР. *Енциклопедія історії України*: Т. 3: Е-Й / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ, 2005. 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Instytut_z_vyvchennja_SRSR
61. Семчишин, М. Система шкільної освіти в сучасній Україні. *Український збірник*. 1955. Книга 3. С. 132–167.
62. Соловей, Д. Голод в системі колоніального панування ЦК КПСС в Україні. *Український збірник*. 1959. Книга 15. С. 3–62.
63. Соловей, Д. Національна політика партії й уряду СРСР в Україні у світлі деяких найновіших фактів. *Український збірник*. 1956. Книга 6. С. 109–195.
64. Соловей, Д. Українське село в роках 1931–1933. *Український збірник*. 1954. Книга 2. С. 64–79.
65. Українська редакція Радіо Свобода: інформація, яка «руйнувала» СРСР. URL: <https://www.holosameryky.com/a/radio-svoboda-ussr/5046319.html>
66. Феденко, Б. 300-ліття Переяславського договору і советська пропаганда. *Український збірник*. 1958. Книга 14. С. 1–18.
67. Феденко, Б. Новий напрямок советського шкільництва і його соціальні наслідки в Україні. *Український збірник*. 1957. Книга 9. С. 7–30.
68. Фігурний, Ю., Шакурова, О., Безсмертна, Н. Моніторинг наукових центрів Ukrainian Studies у німецькомовних країнах Європи. *Українознавство*. 2025. Вип. 1 (94). С. 73–89.
69. Черчилль, В. Промова у Фултоні

(«Фултонська промова») 5 березня 1946 року. URL: <https://surl.li/ftckjy>

70. Чижевський, Д. Советська історія української літератури. *Український збірник*. 1955. Книга 3. С. 59–81.

71. Юрченко, О. З приводу однієї концепції американо-російських відносин. *Український збірник*. 1956. Книга 7. С. 105–107.

REFERENCES

1. D'anieri, Paul (2007). *Understanding Ukrainian Politics: Power, Politics, and Institutional Design*. London; Armonk, 297 p. [in Eng.]

2. Eidlin, Fred (1979). Soviet Studies and “Scientific” Political Science. *Studies in Comparative Communism*. Vol. XII, Nos. 2 & 3, pp. 133–143. [in Eng.]

3. Krechetnikov, A. (2016). A Speech that Changed the World, or Just a Statement of Fact? [online] BBC. Available at: http://www.bbc.co.uk/russian/topics/blog_krechetnikov Артем Кречетников [in Eng.]

4. Munich Institute Funded by CIA, Paper Reveals [online] Available at: <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP80-01601R001000090001-4.pdf> [in Eng.]

5. O'connell, Ch. T. (1990). The Munich Institute for the Study of the USSR: Origin and Social Composition. *The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*. No.808, 48 p. <https://doi.org/10.5195/CBP.1990.47> [in Eng.]

6. *Research Institute for the USSR*. [online] Available at: <https://www.cia.gov/readingroom/document/cia-rdp83m00171r000500230001-7> [in Eng.]

7. Ten Years of the Institute for the Study of the USSR 1950–1960. (1960). *Belorussian Review*. 8, Munich, 85. [in Eng.]

8. Bakalo, I. (1959). Borys Martos (to the 80th Anniversary of his Birth). *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol.15, pp. I–VII. [in Ukr.]

9. Baliev, A. (2020). How the USSR was Destroyed in Munich. *Stoletie* (Century).

Information and Analytical Publication of the Foundation for Historical Perspective. [online] Available at: https://www.stoletie.ru/territoriya_istorii/kak_v_munkhene_razrushali_sssr_984.htm [in Rus.]

10. Bilynskyi, A. (1957). The Current State of Public Education in the USSR. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol.11, pp. 7–28. [in Ukr.]

11. Vakulenko, Ya. (1955). On the Issue of the Development of Virgin and Fallow Lands in the USSR. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol.3, pp. 183–205. [in Ukr.]

12. Vasylevych, I. (1957). Is there Socialism in the USSR? *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 7, pp. 105–107. [in Ukr.]

13. Vasylyiv, V. (1955). On the Issue of the Nature of the Soviet Economy and Social Structure. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 4, pp. 87–109. [in Ukr.]

14. Vashchenko, H. (1954). The Bolsheviks “Liberation” of the Western Ukraine by the Bolsheviks (Documents and Facts). *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol.1, pp. 67–77. [in Ukr.]

15. Verba, I. (1999). Kost Shtepa. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* (Ukrainian Historical Journal), No 4, pp. 98–114. [in Ukr.]

16. Verba, I., Samofalov, M. (2010). *Historian Kost Shtepa: Man, Scientist, Teacher*. Kyiv, 195 p. [in Ukr.]

17. Voronchuk, N. (1955). State of Nutrition of Humanity in the USSR. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 4, pp. 41–61. [in Ukr.]

18. Halchenko, L. (1958). Soviet Cinema in the USSR. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 13, pp. 29–53. [in Ukr.]

19. Hedz, V. (2014). Kostia Shtepa's Activity in Occupied Kyiv (1941–1943): Historiography. *Gurzhiyev Historical Readings: Collection of Scientific Works*. Cherkasy, Issue 7, pp. 44–48. [in Ukr.]

20. Hirsh, O. (1955). Conditioned Reflexes and Despotism. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 2, pp. 31–40 [in Ukr.]

21. Hlobenko, M. (1956). History

of Ukrainian Soviet Literature in Official Interpretation. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 7, pp. 28–57. [in Ukr.]

22. Holubnychiy, V. (1956) Current State of Ferrous Metallurgy of Ukraine. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 6, pp. 54–70. [in Ukr.]

23. Glovynskyi, Ye. (1958). Problem of Life Level in the USSR. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 14, pp. 3–34. [in Ukr.]

24. Glovynskyi, Ye. (1957). Soviet Concept of Development of the National Economy of Ukraine. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 8, pp. 69–98. [in Ukr.]

25. Glovynskyi, Ye. (1959). Ukraine in the Seven-Year Plan. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 16, pp. 27–46. [in Ukr.]

26. Glovynskyi, Ye. (1956). XX Congress of the CPSU and Soviet Economic System. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 6, pp. 5–16. [in Ukr.]

27. Glovyskyi, Ye. (1955). Finance of the Ukrainian SSR in the Finance System of the USSR. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 2, pp. 9–25. [in Ukr.]

28. I. F. (1954). Soviet Uzhgorod: Eyewitness Observation. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 1, pp. 78–82. [in Ukr.]

29. Karcha, R. (1957). Public Education in the USSR in the Coverage of the Statistical Collection. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 11, pp. 149–173. [in Ukr.]

30. Kotovych, P. (1955). Ideas of Contemporary Ukrainian Soviet Dramaturgy. *Ukrainian Zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 4, pp. 62–86. [in Ukr.]

31. Krasnodemska, I., Shynkaryk, Yu. (2025). Trends in the Development of Ukrainian Studies Centers in the USA and Canada and Future Horizons of Their Activities. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Vol. 1 (94), pp. 26–50. [in Ukr.]

32. Krupnytskyi, B. (1955). Bohdan Khmelnytskyi and Soviet Historiography. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 3, pp. 82–99. [in Ukr.]

33. Krupnytskyi, B. (1955). Mazepa and

Soviet Historiography. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 2, pp. 26–30. [in Ukr.]

34. Kulykovych, N. (1958). Music in the Ukrainian SSR in 1957. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 12, pp. 3–60. [in Ukr.]

35. Kulykovych, N. (1957). Stalin and Post-Stalin Motives in Ukrainian Sub-Soviet Music. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 10, pp. 91–110. [in Ukr.]

36. Kulchytskyi, O. (1955). Pubertality and Adolescence in the Eyes of Soviet Educators and Psychologists. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 2, pp. 99–114. [in Ukr.]

37. Kurinnyi, P. (1954). Bolshevik Aggression in the Ukraine (1917–1921). *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 1, pp. 11–29. [in Ukr.]

38. Likho, L. (1957). “Soviet Power in the Localities”. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 8, pp. 99–173. [in Ukr.]

39. Liutarevych, P. (1954). The MTS in the Ukraine. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 1, pp. 137–166. [in Ukr.]

40. Liutarevych, P. (1955). Figures and Facts about the Famine in Ukraine. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 2, pp. 80–98. [in Ukr.]

41. Martos, B. (1954). The Bolsheviks Conquest of the Ukraine. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 1, pp. 30–38. [in Ukr.]

42. Miller, M. (1957). Destruction of the Orthodox Church by the Bolsheviks. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 10, pp. 41–60. [in Ukr.]

43. Mirchuk, I. (1955). “Fraternization” of the Slavic Peoples in the Context of the Bolshevik Reality. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 3, pp. 171–182. [in Ukr.]

44. Nahai, S. (1954). Housing Construction and Household Conditions in the USSR. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 1, pp. 106–136. [in Ukr.]

45. Nastoishcha, K., Pazdrii, V. (2025). State and Prospects for the Development of Ukrainian Studies in Germany. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian studies), Vol. 1(94), pp. 90–101. [in Ukr.]

46. Nemyron, N. (1990). In the Excited in the Fire of the Capital of Ukraine (To the Glorious Memory of Martyrs for Ukraine in Kyiv in 1941–1942). *In the Struggle for the Ukrainian State. Essays, Memoirs, Testimonies, Chronicles, Documents of the Second World War*. Winnipeg. [in Ukr.]
47. Yaroshynskiy, O., comp. (2015). *Modern Ukrainian Studies: Bibliography (1989–2015)*. Kyiv, 410 p. [in Ukr.]
48. Osadcha-Yanata, N. (1958). Life and Scientific Activity of Prof. Serhiy Horodetskyi. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 13, pp. 105–116. [in Ukr.]
49. Otroshko, L. (2025). Current State of Ukrainian Studies in Great Britain. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Vol. 1 (94), pp. 51–72. [in Ukr.]
50. Foreword. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 1. Munich, December 1954, Book 1, pp. 5–10. [in Ukr.]
51. Pidhainyi, S. (1957). Ukrainian National Communism. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 10, pp. 111–142. [in Ukr.]
52. Pliushch, V. (1956). Medical Education and Medical Science in Ukraine. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 7, pp. 82–104. [in Ukr.]
53. Pliushch, V. (1955). Current State of Medical Care for the Population in the Ukrainian SSR and Assessment of its State According to the Sources of the Soviet Medical Press. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 4, pp. 110–130. [in Ukr.]
54. Polonska-Vasylenko, N. (1958). Features of the Ukrainian Orthodox Church. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 14, pp. 59–95. [in Ukr.]
55. Polonska-Vasylenko, N. (1959). Development of Science in the Ukrainian SSR for the Period of 40 Years. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 16, pp. 95–135. [in Ukr.]
56. Poltava, L. (1957). Ukrainian Cinema. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 10, pp. 61–90. [in Ukr.]
57. Popliuiko, A. (1956). Economy of the Contemporary Ukraine. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 5, pp. 18–70. [in Ukr.]
58. Protsiuk, S. (1956). Construction of a Hydroelectric Complex in Kakhovka Against the Background of the Implementation of the “Big Dnieper” Project). *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 7, pp. 108–165. [in Ukr.]
59. Skopenko, V., Korotkyi, T., Tabenska, T., et al. (2006). *Rektors of Kyiv University 1834–2006*. Kyiv, pp. 223–226. [in Ukr.]
60. Rublov, O. (2005). Institute for the Study of the USSR. *Encyclopedia of History of Ukraine*: Vol. 3: E–Y [online] Available at http://www.history.org.ua/?termin=Instytut_z_vyvchennja_SRSR [in Ukr.]
61. Semchyshyn, M. (1955). System of School Education in Modern Ukraine. *Ukrainian Zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 3, pp. 132–167. [in Ukr.]
62. Solovei, D. (1959). Hunger in the System of Colonial Domination of the CCS Central Committee in Ukraine. *Ukrainian Zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 15, pp. 3–62. [in Ukr.]
63. Solovei, D. (1956). National Policy of the Party and the Government of the USSR in Ukraine in the Light of some of the Latest Facts. *Ukrainian Zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 6, pp. 109–195. [in Ukr.]
64. Solovei, D. (1954). Ukrainian Village in 1931–1933. *Ukrainian Zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 2, pp. 64–79. [in Ukr.]
65. Ukrainian Edition of Radio Liberty: Information that “Destroyed” the USSR. [online] Available at: <https://www.holosameryky.com/a/radio-svoboda-ussr/5046319.html> [in Ukr.]
66. Fedenko, B. (1958). 300th Anniversary of the Pereiaslav Treaty and Soviet Propaganda. *Ukrainian Zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 14, pp. 1–18. [in Ukr.]
67. Fedenko, B. (1957). New Direction of Soviet Schooling and its Social Consequences in Ukraine. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 9, pp. 7–30. [in Ukr.]

68. Fihurnyi, Yu., Shakurova, O., Bezsmertna, N. (2025). Monitoring of Ukrainian Studies Scientific Centers in German-Speaking Countries of Europe. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Vol. 1(94), pp. 73–89. [in Ukr.]
69. Churchill, W. (1946). *Fulton Speech* ("Fulton Speech") March 5, 1946. [online] Available at: <https://surl.li/ftckjy> [in Eng.]
70. Chyzhevskiy, D. (1955) Soviet History of Ukrainian Literature. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 3, pp. 59–81. [in Ukr.]
71. Yurchenko, O. (1956). On One Concept of American-Russian Relations. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol.7, pp. 105–107. [in Ukr.]

Summary

UKRAINIAN STUDIES SEGMENT OF WESTERN SOVIETOLOGY (BASED ON THE MATERIALS OF THE INSTITUTE FOR THE STUDY OF THE USSR IN MUNICH, 1954–1960)

Roman DODONOV

orcid.org/0000-0003-1598-499X

Doctor of Philosophical Sciences, professor,

Director of RIUS of Taras Shevchenko National University of Kyiv

email: roman.dodonov@knu.ua

Relevance of the research. The article is devoted to the analysis of materials from the journal *Ukrainian Review* published by the Institute for the Study of the History and Culture of the USSR in Munich. The journal was published in the second half of the 1950s, during the formation of a bipolar world and the Cold War, when, after the death of Joseph Stalin, Nikita Khrushchev continued the strategy of Sovietisation of the occupied Eastern European countries. The Western world required knowledge about the state of the peoples on the other side of the Iron Curtain, which gave rise to numerous Sovietology centres and institutes. It was within the framework of Sovietology that Ukrainian studies developed at that time as its specific historical form.

The purpose of this article is to highlight the Ukrainian studies segment of Sovietology and to recreate the image of Ukraine presented in the materials of the German Institute for the Study of the History and Culture of the USSR (1954–1960).

Conclusions. When assessing the contribution of the Institute for the Study of the History and Culture of the USSR to the development of Ukrainian studies, it is necessary to understand clearly the general function of ideological opposition to the Soviet system for which this institution was created. The results of scientific research by Munich Sovietologists were used by American intelligence and propaganda during the Cold War. The experts of the Munich Institute consciously and purposefully worked to destroy the USSR, bringing closer the moment of the Ukrainian statehood restoration. At the same time, such priorities do not negate the scientific nature of their activities, as American historian Charles O'Connell asserts in his work. Based on an analysis of the biographies of the eight "founding fathers" of the Institute, he concluded that "the initial composition of political opportunists with little scholarly background made it all the easier for the Institute to become the tool of the CIA". Such a categorical conclusion does not take into account

the subsequent personnel dynamics, as a result of which the number of employees at the Munich Institute reached 250, including many prominent scholars. The contribution of leading American Sovietologists who collaborated with the Institute should also be taken into account. Therefore, despite the obvious anti-Soviet orientation of the MIS USSR and the political bias of its staff, the positive contribution of the Institute's scholars to European humanities cannot be denied. Ukrainian studies, as part of Sovietology in the mid-20th century, were an important source of knowledge not only about Ukrainian society but also about the mechanisms of the Soviet empire. Within this discourse, attention was focused on the peculiarities of the national policy of the CPSU and the Soviet government, on the preservation of national identity through language, religion, literature, art, and on exposing historical facts that were banned by Soviet censorship, silenced, or distorted, such as the Holodomor of 1932-1933, Stalin's repressions, deportations, etc. The image of Ukraine that emerges from the pages of the Ukrainian Review captures the achievements and problems of the post-war reconstruction of the Soviet republic and the development of its economy, ideology, and culture. Special attention was paid to the analysis of the industrial development of Soviet Ukraine, demographic, migration and urbanisation processes. It was these studies that contributed to a deeper understanding of the reasons for the further disintegration of the USSR and the establishment of an independent Ukraine.

Keywords: Ukrainian Studies, Sovietology, Cold War, Institute for the Study of History and Culture of the USSR in Munich.

ДІЯЛЬНІСТЬ КОНГРЕСУ УКРАЇНЦІВ КАНАДИ ТА КАНАДСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ФУНДАЦІЇ, СПРЯМОВАНА НА РЕАЛІЗАЦІЮ ПРОЄКТІВ ГУМАНІТАРНОЇ ДОПОМОГИ УКРАЇНЦЯМ, ЯКІ ПОСТРАЖДАЛИ ВІД ПОВНОМАСШТАБНОГО РОСІЙСЬКОГО ВТОРГНЕННЯ В УКРАЇНУ

Андрій ПЕТРОВСЬКИЙ

orcid.org/0009-0002-0001-5088

аспірант НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

email: petrovskiy2018reform@gmail.com

Анотація. Досліджується діяльність української діаспори Канади, спрямована на забезпечення надання гуманітарної допомоги українцям, які постраждали від повномасштабного російського вторгнення в Україну. Висвітлено основні напрями діяльності провідних організацій української діаспори Канади – Конгресу українців Канади та Канадсько-Української Фундації – в рамках реалізації ними спільної масштабної ініціативи «Український гуманітарний заклик» та за активної співпраці з численними установами в Канаді та Україні.

Ключові слова: українська діаспора, Конгрес українців Канади, Канадсько-Українська Фундація, гуманітарна допомога.

Постановка проблеми. Українська діаспора в Канаді, чисельність якої, за офіційними даними, становить понад 1,3 млн. осіб, є однією з найбільш організованих діаспор України за кордоном [2, с. 21–22]. Ця організованість проявилась, зокрема, в активній діяльності, спрямованій на підтримку України та українського народу в період протидії російській збройній агресії та її найбільш активної фази, що розпочалася у лютому 2022 року і триває дотепер.

Предметом нашої уваги з огляду на важливе значення підтримки світовою спільнотою України та надання допомоги українцям, які постраждали через ведення бойових дій на території України, стали гуманітарні ініціативи, реалізовані такими провідними організаціями української діаспори Канади, як Конгрес українців Канади та Канадсько-Українська Фундація, в період

повномасштабного російського вторгнення в Україну.

Конгрес українців Канади (The Ukrainian Canadian Congress (UCC)) є організацією, що об'єднує під однією парасолькою всі національні, провінційні та місцеві організації українців Канади. З моменту створення у 1940 році він разом із своїми організаціями-членами представляє інтереси української громади в Канаді та відіграє важливу роль у соціальному, економічному та політичному житті країни [32].

Канадсько-Українська Фундація (Canada-Ukraine Foundation (CUF)), що була заснована у 1995 році на 18-му Конгресі українців Канади, являє собою національний благодійний фонд, створений з метою координації, розробки та реалізації проєктів допомоги канадців Україні та іншим організаціям у Канаді [30].

Конгресом українців Канади та Канадсько-Українською Фундацією, які тісно координують свої зусилля, активно надавала допомогу Україні та українцям в умовах гібридної агресії РФ у 2014–2022 рр. З початком повномасштабного російського вторгнення в Україну у лютому 2022 року масштаб реалізації гуманітарних ініціатив діаспори суттєво збільшився з урахуванням нових викликів.

Ставимо за **мету** дослідити у своїй публікації реалізацію відповідних ініціатив та проектів української діаспори Канади, їхнє значення для підтримки України та українців в складних умовах, спричинених повномасштабним російським вторгненням в Україну.

Аналіз досліджень та публікацій. Висвітлення питань підтримки українською діаспорою Канади України та українців в умовах протидії російській агресії, зокрема ініціатив з надання гуманітарної допомоги, знайшло відображення в окремих наукових публікаціях.

Так, Р. Попп, аналізуючи у своїй статті гуманітарні ініціативи Світового Конгресу Українців протягом 2014–2021 рр., спрямовані на допомогу Україні, приділила увагу заходам, які здійснювалися Конгресом українців Канади та Канадсько-Українською Фундацією, зокрема, з організації місій канадських пластичних хірургів до України, забезпечення психологічної допомоги військовим, організації курсів з надання медичної допомоги тощо [8].

Ініціативи української діаспори Канади в перші роки збройної агресії РФ проти України висвітлюються в публікаціях О. Сухобокової, зокрема, аналізуються фінансова та волонтерська допомога діаспори, проекти з надання

кваліфікованої медичної допомоги пораненим військовим, психологічної допомоги тощо [10–11].

Про підтримку Канадсько-Українською Фундацією вимушених переселенців, які прибули до Канади з України вже в період повномасштабного російського вторгнення, йдеться в публікації Я. Тарана [12].

Підтримка українською діаспорою, зокрема українцями Канади, України та українців аналізується в окремих аналітичних звітах, що стосуються діяльності української діаспори та взаємодії України з нею [2].

Важливим джерелом для дослідження гуманітарних ініціатив української діаспори Канади, спрямованих на підтримку України та українського народу, є звіти Конгресу українців Канади [38; 40–41] та Канадсько-Української Фундації [21–22], повідомлення на офіційних вебсайтах цих організацій та публікації в засобах масової інформації, які дають уявлення про масштаб і значення реалізованих за підтримки української канадської діаспори проектів допомоги.

Водночас слід зазначити відсутність комплексного дослідження, присвяченого питанням діяльності української діаспори Канади, спрямованої на підтримку України та українців в умовах повномасштабного російського вторгнення, що підтверджує потребу в проведенні такої розвідки.

Виклад основного матеріалу. На початку 2022 року провідні організації української діаспори в Канаді, Конгрес українців Канади та Канадсько-Українська Фундація, заздалегідь готувалися до можливого російського вторгнення. З огляду на існуючу загрозу в січні 2022 року між ними було укладено

меморандум про співпрацю та оголошено про створення Комітету гуманітарної допомоги Україні (The Ukraine Humanitarian Relief Committee), який очолив голова правління Канадсько-Української Фундації Віктор Гетьманчук. В офіційному повідомленні про це, оприлюдненому 27 січня 2022 року, зазначалося, що комітет створено з метою скоординованого підходу до швидкого та ефективного надання гуманітарної допомоги тим, хто її потребує в Україні, та реагування на будь-яку подальшу агресію з боку РФ [37]. Передбачалось, що утворений комітет співпрацюватиме з громадою канадських українців по всій Канаді, щоб забезпечити в найефективніший спосіб надання допомоги постраждалим громадянам України.

Надалі в контексті ініціатив з надання гуманітарної допомоги здебільшого згадується платформа «Український гуманітарний заклик» Конгресу українців Канади та Канадсько-Української Фундації (UCC-UCF Ukraine Humanitarian Appeal), в рамках якої здійснюється збір коштів від донорів та їх спрямування на покриття відповідних потреб [30; 35].

З оголошенням цих ініціатив наприкінці січня 2022 року розпочався активний збір ресурсів та гуманітарної допомоги для України, завдяки чому уже в перші дні після початку повномасштабного російського вторгнення були доставлені в Україну вантажі з гуманітарною допомогою [21, с. 8].

«Ми дуже уважно ставимось до інформації американської розвідки, слухаємо заяви українського уряду та аналізуємо заяви російського керівництва... Тому ми в діаспорі і почали готуватись. Ми хотіли допомагати на тих ділянках, де, умовно, державі складно або не

знаходиться ефективне рішення. Наприклад, нам разом з партнерами вдалося швидко розгорнути доставку продовольчих наборів в області, які більш всього приймають внутрішніх переселенців, та в деокуповані звільнені регіони... Ми будемо продовжувати постачання стільки, скільки в цьому буде потреба. Понад те, ми намагаємось купувати продукти саме в українських виробників, вирішуючи не тільки питання з харчами, а також допомагаючи локальній економіці», – так у своєму інтерв'ю виданню «Українська правда» в січні 2023 року розповідав про допомогу діаспори голова правління Канадсько-Української Фундації Віктор Гетьманчук [9].

Серед інших важливих напрямів допомоги українцям в умовах повномасштабного російського вторгнення, які окреслював В. Гетьманчук, – закупівля печей для обігріву житла і приготування їжі, постачання генераторів, зокрема для відновлення пошкоджених електромереж, функціонування лікарень, потреб українських військових на фронті [9], що мало важливе значення, враховуючи те, що з осені 2022 року РФ здійснювала систематичні ракетні атаки з метою руйнування цивільної та енергетичної інфраструктури, колапсу української енергетичної системи та знурення українського населення в холод і темряву.

Зусилля діаспори також було зосереджено на допомозі найбільш вразливим верствам населення, зокрема людям похилого віку, що передбачало допомогу продуктами харчування, гігієнічними засобами, ремонтом житла. Важливим напрямом стали закупівля ліків для українських лікарень, підготовка українських психологів для надання допомоги,

забезпечення роботи канадських пластичних хірургів, які оперують важкопоранених українців з травмами обличчя [30].

Про активну підтримку канадським суспільством українців в умовах трагедії, яка спіткала Україну, свідчить той факт, що за період лютого–березня 2022 року Канадсько-Українською Фундацією було зібрано майже 30 млн. доларів фінансової підтримки для України (тут і далі суми зазначаються в канадських доларах як офіційній валюті Канади) [2, с. 24].

У вересні 2022 року повідомлялося, що Фондом Українського гуманітарного заклику (Ukraine Humanitarian Appeal Fund), створеним для забезпечення роботи Комітету гуманітарної допомоги Україні, зібрано 45 млн. доларів, з яких 22 млн. доларів на той момент вже спрямовано на відповідну допомогу, зокрема доставку продуктових наборів у 21 область України, запуск програми терапії для постраждалих дітей, придбання нових комплектів індивідуального спорядження для пожежників, перезапуск Канадсько-Української хірургічної програми (CUSAP) [18], забезпечення медичним обладнанням та ліками десятків лікарень по всій Україні, перебування понад тисячі переміщених дітей з України в українсько-канадських літніх таборах у Канаді [33].

Про ці та інші ініціативи з надання гуманітарної допомоги українцям доповідав на XXVIII трирічному Конгресі українців Канади, який відбувся 28–30 жовтня 2022 року в м. Вінніпег, голова Комітету гуманітарної допомоги Україні В. Гетьманчук [23, с. 2–3].

Загалом комплексне уявлення про ключові гуманітарні ініціативи

української діаспори Канади, спрямовані на підтримку українців, постраждалих від повномасштабного російського вторгнення в Україну, дають опубліковані звіти Канадсько-Української Фундації за 2022 та 2023 роки [21–22], звіти Конгресу українців Канади [38; 40–41], повідомлення на офіційних вебресурсах організацій.

Згідно із звітами за 2022 рік через платформу Ukraine Humanitarian Appeal у 2022 році було зібрано 52 млн. доларів пожертвувань, які надійшли від населення Канади (загалом до збору цієї допомоги долучились понад 70 тис. донорів, серед яких – державні установи, фонди, організації, банки, кредитні спілки, приватні компанії та приватні особи). Загальні витрати у 2022 році на гуманітарні потреби сукупно склали 28 млн. доларів [21, с. 32].

У 2023 році згідно зі щорічним звітом надійшло ще 13,5 млн. доларів пожертвувань. Витрати на потреби допомоги Україні та українцям склали близько 30 млн. доларів [22, с. 37].

За фінансової підтримки, яка надавалася в рамках проекту Ukraine Humanitarian Appeal, в період з початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну зусиллями та за підтримки української діаспори Канади реалізовувалася низка важливих ініціатив [30].

Зокрема, пріоритетним напрямом стало забезпечення продуктами харчування, засобами гігієни та наборами для очищення води мешканців територій, які постарали від бойових дій та окупації, а також допомога мешканцям прифронтових територій, надання найнеобхіднішої допомоги людям похилого віку, зокрема закупівлі продуктів харчування, ліків, ремонту житла тощо.

Так, у співпраці з волонтерами фонду GlobalMedic, заснованого відомим канадським парамедиком Раулем Сінгхом (Rahul Singh), було організовано доставку продуктів харчування, засобів гігієни та наборів для очищення води [21, с. 12]. Волонтерами GlobalMedic за підтримки Канадсько-Української Фундації забезпечувалася доставка продуктових наборів вагою 14 кілограмів, зібраних згідно з рекомендаціями ВООЗ, що розраховані на задоволення потреб двох осіб протягом кількох тижнів. Організовано фасування таких продуктових наборів у Луцьку та Миколаєві. Водночас фасування наборів здійснювалося переважно з продукції місцевого виробництва для підтримки місцевого виробника [6].

Через фінансування організації HelpAge Canada її регіональними осередками в Україні з початком повномасштабного вторгнення забезпечено надання найнеобхіднішої допомоги людям похилого віку. У рамках співпраці з організацією AICM (Association Internationale de Cooperation Medicale) постачалися ліки, засоби гігієни та продукти харчування цивільному населенню України, що мешкає поблизу лінії фронту, забезпечувалось проведення медичних оглядів лікарями організації для українців, які втратили доступ до необхідної медичної допомоги через війну [22, с. 16].

У зв'язку із серйозними психологічними потрясіннями, які переживає населення України, ще одним пріоритетним напрямом стало функціонування програм надання кваліфікованої психологічної допомоги, зокрема, програмою підтримки психічного здоров'я дітей в Україні протягом перших двох років з початку повномасштабного російського вторгнення було охоплено

близько 10 тис. осіб дитячого віку [40, с. 8].

Через Центр психологічного консультування та травмотерапії «Відкриті двері», який діє в Києві, забезпечено підготовку професійних психологів за американськими стандартами, завдяки чому розширено доступ українцям, які постраждали від війни, до отримання консультацій у висококваліфікованих фахівців, котрі пройшли підготовку з питань воєнної травми [22, с. 28]. Забезпечено надання психологічної допомоги в Києві для ветеранів та їхніх родин. У межах цих заходів українська діаспора Канади профінансувала навчання двохсот психологів за дворічною магістерською програмою. Психологами, які пройшли навчання за цією програмою, у 2023 році було надано допомогу майже 2,4 тис. осіб, які її потребували [22, с. 5].

Фундація «Кленова надія» завдяки гранту від Канадсько-Української Фундації забезпечила надання психологічної допомоги сотням українських жінок, які були змушені переїхати до Канади через війну. З цією метою створено групи психологічної підтримки у дев'яти провінціях та проводились індивідуальні консультації [22, с. 29].

Серед пріоритетних гуманітарних проектів також зазначається підтримка окремих закладів. Так, завдяки гранту Канадсько-Української Фундації 250 осіб з окупованих територій України, 102 дитини з дитячого будинку в Одеській області та 35 домашніх тварин отримали притулок у центрі «Місто добра», який у 2014 році був заснований як притулок для жінок, котрі постраждали від домашнього насильства [22, с. 22–23]. Забезпечено підтримку реабілітаційного центру «Джерело» у Львові, який приймає дітей

з важкими формами інвалідності, надаючи їм професійну допомогу. За сприяння діаспори понад 100 внутрішньо переміщених дітей з особливостями розвитку були охоплені щоденними програмами цього центру [22, с. 25].

Важливою програмою підтримки українських дітей стало надання допомоги Українській спілці целіакії, завдяки чому близько тисячі спеціалізованих продуктових наборів щомісяця протягом року відправлялися малозабезпеченим українським сім'ям з дітьми, які страждають на непереносимість глютену [31]. Водночас в рамках проекту приділялась увага підтримці українських сертифікованих виробників безглютенових продуктів, щоб допомогти їм продовжувати виробництво та розширювати асортимент своєї продукції в непростих умовах [25].

Для переміщених українських дітей в Канаді було організовано можливість відпочинку в літніх дитячих таборах. У 2022 році профінансовано перебування 1,2 тис. дітей з України в літніх таборах Канади [23, с. 5]. Влітку 2023 року понад 1,4 тис. переміщених дітей з України мали можливість відпочинку в дитячих таборах Канади завдяки підтримці діаспори [22, с. 15].

Пріоритетним напрямом стала підтримка заходів із повернення українських дітей, викрадених та вивезених до РФ. Як було зазначено під час звітної конференції у березні 2025 року, в рамках проекту Ukraine Humanitarian Appeal разом із організаціями Save Ukraine та Temerty Foundation інвестовано 220 тис. доларів у програму порятунку та реабілітації дітей, викрадених РФ [13].

Ще одним пріоритетним напрямом підтримки діаспорою стала допомога в

гуманітарному розмінуванні територій. Так, у 2022 році було направлено трьох робітників для розмінування звільнених районів Херсонської області [23, с. 3]. Через грантову допомогу Українській асоціації саперів у 2023 році надано підтримку українським саперам, які займаються гуманітарним розмінуванням сільськогосподарських угідь, цивільної інфраструктури, інших об'єктів [22, с. 26–27]. У звіті за підсумками 2024 року повідомлялось, що в рамках наданої допомоги проведено обстеження 78 квадратних кілометрів території та навчено 19 тис. цивільних осіб правилам безпеки щодо вибухонебезпечних предметів [13].

Особлива увага в межах ініціативи Ukraine Humanitarian Appeal зосереджувалась на допомозі українцям під час опалювального сезону (програми Winterization). Так, взимку 2022–2023 років за підтримки української діаспори Канади молодіжним рухом «Будь Вільний» придбано та роздано малозабезпеченим сім'ям у сільських громадах на Сході України понад 3 тис. дров'яних печей (буржуйок) для обігріву житла та приготування їжі [21, с. 15]. Фондом «Подільська перлина» передано 2 тис. ліжок, матраців та комплектів постільної білизни для потреб внутрішньо переміщених осіб у 12 областях України [21, с. 19]. Організацією Initiative E+ доставлено понад 160 генераторів, зокрема 60 генераторів – до лікарень (більшість надійшли до прифронтових лікарень, які постраждали від перебоїв з електроенергією через обстріли РФ української енергетичної інфраструктури), ще 50 – для використання енергетиками під час ремонту енергомережі, пошкодженої російськими ракетними обстрілами, 51 – для сімей полеглих українських воїнів [5].

В рамках підготовки до проходження опалювального сезону 2023–2024 рр. через програму Winterization доставлено 3 тис. дров'яних печей, 2,4 тис. дерев'яних ліжок і матраців для переселенців, 6 тис. термоковдр та медикаменти до 38 цивільних госпіталів на лінії фронту, передано понад 450 дров'яних печей, сонячні павербанки та 1 тис. ліжок для переміщених осіб в Україні [22, с. 5, 11].

Для підготовки до проходження опалювального сезону 2024–2025 рр. через програму Winterization молодіжним рухом «Будь Вільний» за підтримки діаспори передано близько 2 тис. дров'яних печей та близько 1,5 тис. пристроїв живлення мешканцям південних та східних областей України. Фондом «Подільська перлина» передано майже 1,4 тис. ліжок, близько 900 матраців та комплектів постільної білизни для внутрішньо переміщених сімей [39]. Також за підтримки української діаспори Канади закуплено 32 гібридні генераторні установки для лікарень у Миколаєві та Херсоні, 37 систем збереження енергії для екстрених служб [13].

В умовах постійних обстрілів РФ, що мали на меті знищення енергетичної інфраструктури України та позбавлення українців тепла і світла, ця допомога стала надзвичайно важливою.

Слід відзначити і оперативне реагування діаспорою на окремі серйозні виклики та організацію допомоги українцям.

Так, влітку 2022 року у зв'язку із шкодою, яку завдавали аграрному сектору України російські обстріли, та втратами врожаю на запит, що надійшов від Посольства України в Канаді, було закуплено і відправлено до Німеччини, а звідти до України 140 метричних тонн насіння

гречки для підтримки українських аграріїв [36]. Доставлене з Канади насіння мало бути передане для підтримки малих та середніх фермерів із семи (переважно західних та центральних) областей України [17].

У 2023 році українська канадська діаспора надала допомогу населенню, яке постраждало від затоплення внаслідок руйнування Каховської ГЕС, зокрема постачалися засоби для облаштування систем очищення води, сільських криниць, доставлено продовольчу допомогу в міста, куди були евакуйовані мешканці постраждалих територій (понад 2,5 тис. ящиків з продуктами до Херсона, по 3 тис. – до Одеси та Миколаєва), придбано і передано ДСНС чотири рятувальні човни для допомоги постраждалим внаслідок підриву Каховської ГЕС. Слід зазначити, що підтримка Державної служби з надзвичайних ситуацій України стала важливим пріоритетом діяльності української діаспори Канади. Крім транспортних засобів, для потреб українських рятувальників передавались сучасні пожежні костюми, набори базового захисного одягу, балаклави, рукавиці, черевиків тощо [22, с. 20; 23, с. 3; 38, с. 12].

Після завданого РФ ракетного удару по дитячій лікарні «Охматдит» у липні 2024 року було оголошено збір коштів на потреби відновлення лікарні та допомоги дітям зі складними захворюваннями, які потребують лікування (ставилось за мету зібрати 1 млн. доларів) [26]. У рамках цього збору протягом липня–серпня 2024 року зібрано понад 821 тис. доларів допомоги [29].

Підтримка системи охорони здоров'я загалом стала одним із ключових напрямів гуманітарної допомоги. Українською

діаспорою Канади було передано Міністерству охорони здоров'я України автомобілі швидкої допомоги для транспортування та надання медичної допомоги постраждалим особам, а також медичне обладнання та засоби. Як повідомляло МОЗ у травні 2024 року, за період воєнного стану Канадсько-Українська Фундація передала для потреб охорони здоров'я 24 автомобілі, 100 апаратів штучної вентиляції легенів та медичні вироби для закладів охорони здоров'я [14].

Так, у 2023 році Міністерству охорони здоров'я України надано 100 інтегрованих систем MOVES SLC – мікроінтегрованих портативних систем життєзабезпечення вагою 18 кг, які реалізують більшу частину лікування і моніторингу, що відбувається в реанімаційному відділенні лікарні, та важливі для надання невідкладної медичної допомоги пораненим і пацієнтам у важких станах [1].

У травні 2024 року передано Україні 10 машин швидкої медичної допомоги класу C Ford Transit з повною комплектацією та необхідним медичним обладнанням, виготовлених спеціально для потреб транспортування важкохворих пацієнтів [14]. Переобладнано п'ять пасажирських автобусів у мобільні шпиталі, які були передані для використання в Україні [13].

Однією з ключових ініціатив української діаспори Канади в медичному напрямі став перезапуск з початку повномасштабного російського вторгнення Канадсько-Української програми хірургічної допомоги (Canada Ukraine Surgical Aid Program (CUSAP)), заснованої та очолюваної відомим лікарем-хірургом Олегом Антонішиним, яка має на меті

надання хірургічної допомоги постраждалим внаслідок бойових дій в Україні [18; 24].

У рамках відновленої програми CUSAP у 2022–2024 роках відбулося 6 місій, під час яких канадськими хірургами в шпиталі м. Челядзь (Польща) проведено консультування та прооперовано українських пацієнтів, які потребували складних посттравматичних реконструкцій після отриманих черепно-лицевих травм, травм м'яких тканин, верхніх та нижніх кінцівок, опіків. У вересні та листопаді 2022 року пройшли перші дві медичні місії CUSAP, прооперовано 75 пацієнтів [21, с. 16]. У квітні–травні 2023 року відбулася третя місія канадських лікарів, проведено операції 48 українським пацієнтам, а у вересні того ж року – четверта місія, під час якої прооперовано 27 пацієнтів [22, с. 19]. Ще дві місії відбулися у 2024 році: у квітні–травні – п'ята місія, прооперовано 37 пацієнтів [13], а в жовтні–листопаді – шоста, під час якої прооперовано 11 пацієнтів [42].

У цих місіях брали участь десятки висококваліфікованих медиків з Канади та США – хірургів, анестезіологів, лікарів інтенсивної терапії, інших фахівців. Крім того, в рамках місій CUSAP запроваджено освітню складову програми та запрошено до участі українських лікарів (повідомлялось, що до проведення місій приєдналися понад 40 медиків з України, які брали участь у консультуванні пацієнтів, асистували під час проведення операцій, здійснювали спостереження за пацієнтами, яких було прооперовано) з метою набуття відповідних кваліфікацій і досвіду для проведення таких операцій та надання відповідної медичної допомоги в Україні [27].

Також спільно з організацією Initiative E+ проводились курси для українців з надання першої медичної допомоги пораненим та доставлено десятки тисяч аптечок першої медичної допомоги для осіб, які їх пройшли [21, с. 13].

Варто також зазначити, що завдяки підтримці діаспори Канади благодійним фондом «Громадянин» у 2022 році придбано і передано Харківському інституту протезування дві інфрачервоні печі Ottobock, що дало змогу пришвидшити виготовлення протезів для ветеранів, які втратили кінцівки, на базі цього Інституту, евакуйованого до Львова [21, с. 14].

Ще одним важливим напрямом стала допомога українцям, які прибули до Канади в період повномасштабного російського вторгнення. Так, за даними станом на 1 лютого 2023 року, в Канаді перебувало понад 31 тис. громадян України, з яких понад 135 тис. прибули туди після 24 лютого 2022 року. У звіті Канадсько-Української Фундації за 2023 рік зазначалось, що понад 250 тисяч переміщених українців, втікаючи від війни, знайшли притулок у Канаді за канадсько-українською візовою програмою «Дозвіл на екстрену подорож» (Canada-Ukraine Authorization for Emergency Travel (CUAET)), яка запрацювала в березні 2022 року [3]. У лютому 2025 р. вже повідомлялось, що майже 300 тис. українців знайшли притулок у Канаді за програмою CUAET [20].

Конгресом українців Канади та Канадсько-Українською Фундацією приділялася значна увага, щоб допомогти вимушеним переселенцям адаптуватись у Канаді, зокрема, забезпечувалось інформування про можливості програми CUAET, надавалася допомога психологічна, в пошуку житла, працевлаштуванні,

продуктами харчування, проводилась організація курсів для вивчення англійської та французької мов тощо [22, с. 14–15]. Крім того, провідні організації діаспори відстоювали перед урядом Канади продовження строку дії програми для вимушених переселенців з України [19]. Очевидно, це зіграло роль у прийнятті урядом Канади рішення про продовження строку дії заходів щодо легального перебування в Канаді вимушених переселенців з України [20].

Реалізація перерахованих, а також інших масштабних проєктів допомоги стала можливою завдяки значній підтримці України суспільством Канади (щороку десятки тисяч людей робили різні за розміром пожертви на підтримку України та українців, частина донорів згадується у звітах Конгресу українців Канади [38; 40–41], повний список – на сайті організації). У березні 2024 року в інтерв'ю виданню «Укрінформ» голова правління Канадсько-Української Фундації В. Гетьманчук зазначав, що переважна більшість канадських волонтерів і меценатів, які допомагають Україні, не мають українського походження, що свідчить про надходження допомоги від усього канадського суспільства. Він відзначав, що «до 2022 року більшість пожертв надходили саме від канадців українського походження, але повномасштабне російське вторгнення змінило світогляд людей, і ми отримали доступ до набагато ширших мас» [28].

З іншого боку, голова Канадсько-Української Фундації визнавав і той факт, що станом на початок 2024 року рівень підтримки України суттєво знизився: щоденно для України перераховували кошти близько десяти людей, тоді як раніше щодня надходили сотні чи навіть

тисячі переказів, що свідчило про певну загальну втому і наявність інших напрямів допомоги у світі [28].

20 лютого 2025 року, напередодні третьої річниці повномасштабного російського вторгнення в Україну, в Торонто відбулася пресконференція, організована Канадсько-Українською Фундацією та Конгресом українців Канади, в якій взяли участь представники уряду, дипломатичного корпусу та української громади [35]. Під час заходу представлено інформацію про підсумки реалізації Канадсько-Українською Фундацією та Конгресом українців Канади ініціативи «Ukraine Humanitarian Appeal» протягом трьох років опору України повномасштабній російській агресії, а також наголошено на важливості подальшої підтримки України з боку Канади та міжнародної спільноти.

Загалом, як було зазначено у звіті, за три роки з початку повномасштабного російського вторгнення в Україну у рамках ініціативи Ukraine Humanitarian Appeal зібрано 73 млн. доларів на гуманітарну допомогу та отримано майже 22 млн. доларів у вигляді товарної підтримки, що в сумі склало близько 95 млн. доларів [13].

На критично важливі програми допомоги витрачено 92 млн. доларів, що дало можливість підтримати понад 6 млн. людей. Ці кошти спрямовані на забезпечення продовольством, медичною допомогою, тимчасовим житлом та іншими життєво необхідними ресурсами в межах ініціативи Канадсько-Української Фундації та Конгресу українців Канади Ukraine Humanitarian Appeal тих, хто потребував допомоги.

Гуманітарна допомога, організована Конгресом українців Канади та

Канадсько-Українською Фундацією, у цей складний час стала важливою складовою підтримки, яку надала протягом повномасштабного російського вторгнення в Україну Канада (обсяг наданої Канадою Україні гуманітарної допомоги станом на жовтень 2024 року оцінювався загалом у 0,5 млрд. євро [16]).

Висновки. Як бачимо, гуманітарна допомога, організована в період повномасштабного російського вторгнення провідними організаціями української діаспори Канади, Конгресом українців Канади та Канадсько-Українською Фундацією, здійснюється у багатьох напрямках: забезпечення продуктами харчування, ліками, засобами гігієни людей, які цього найбільше потребують, зокрема мешканців прифронтових територій, людей похилого віку; надання допомоги вимушеним переселенцям; підтримка реабілітаційних центрів для дітей та дорослих; постачання безглютенових продуктів наборів для дітей з відповідними потребами; програми підтримки населення України під час опалювального сезону (забезпечення дров'яними печами, павербанками, закупівля генераторів); допомога Державній службі України з надзвичайних ситуацій; реагування на окремі серйозні виклики, як-от допомога мешканцям територій, які постраждали внаслідок підриву Каховської ГЕС, збір коштів на потреби відновлення дитячої лікарні «Охматдит».

Особливо активною стала допомога медичного спрямування, зокрема відновлення Канадсько-Української програми хірургічної допомоги (Canada Ukraine Surgical Aid Program (CUSAP)) та організація 6 місій у Польщі, під час яких прооперовано майже дві сотні постраждалих внаслідок ведення бойових

дій в Україні осіб. У межах цього напрямку важливе значення мали програми підтримки психічного здоров'я (зокрема, для ветеранів та жінок), передача для використання в системі охорони здоров'я України медичного обладнання, ліків та спеціально обладнаних автомобілів.

Крім програм гуманітарної допомоги, українська діаспора дбає про українців, які опинилися в Канаді, зокрема, допомагаючи їм адаптуватися до нових реалій, відстоює перед урядом Канади збереження прав, які надає програма CUAET.

Заснований Конгресом українців Канади та Канадсько-Українською Фундацією у січні 2022 року проєкт Ukraine Humanitarian Appeal завдяки солідарності канадського суспільства в умовах трагедії, що спіткала український народ з початком повномасштабного російського вторгнення, дав змогу організувати масштабний збір ресурсів на підтримку українців.

Реалізація українською діаспорою Канади численних проєктів допомоги українцям здійснюється за активної співпраці Конгресу українців Канади та Канадсько-Української Фундації з багатьма благодійними фондами, організаціями України та Канади.

Проведене дослідження масштабів та напрямів допомоги української діаспори Канади дає можливість оцінити перспективи співпраці з нею і в контексті реалізації проєктів повоєнного відновлення України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бригади «екстренки» та медицини катастроф отримують 100 портативних систем для стабілізації важкопоранених під час перевезення. 02.08.2023. МОЗ: офіційний

веб-сайт. URL: <https://moz.gov.ua/uk/brigadi-ekstrenki-ta-medicini-katastrof-otrimajut-100-portativnih-sistem-dlja-stabilizacii-vazhkoporanenih-pid-chas-perevezennja> (дата звернення: 30.05.2025).

2. Залучення української діаспори до відновлення та розвитку. *Звіт за результатами експертних обговорень, організованих БДІПЛ у період з 9 лютого по 3 липня 2023 року*. Варшава, 9 січня 2024 року. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/3/6/561478.pdf> (дата звернення: 30.05.2025).

3. Канада – не Європа. Що варто знати українцям, які шукають прихисток у цій країні. *Texty.org.ua*. 03.03.2023 р. URL: <https://texty.org.ua/articles/109102/kanada-ne-yeuropashcho-varto-znaty-ukrayintsjam-jaki-shukajut-tam-prykhystok/> (дата звернення: 30.05.2025).

4. Канадсько-Українська програма хірургічної допомоги постраждалим від війни українцям втретє відбувається в Польщі. 01.05.2023. *Канадсько-Українська Фундація*. URL: <https://www.cufoundation.ca/uk/category/humanitarian-medical-uk/> (дата звернення: 30.05.2025).

5. Канадсько-Українська Фундація закупила та передала 161 генератор для України. 01.02.2023. *Інтерфакс-Україна*. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/888329.html> (дата звернення: 30.05.2025).

6. «Кожна третя родина в Україні зараз не має що їсти на вечерю». Як канадський парамедик годує українців. 17.03.2024. *Hromadske.ua*. URL: <https://hromadske.ua/posts/odna-z-troh-rodin-v-ukrayini-zaraz-nemaye-sho-yisti-na-vecheryu-yak-kanadskij-paramedik-goduye-ukrayinciv> (дата звернення: 30.05.2025).

7. Понад \$50 млн гуманітарної допомоги надійшло до українців за два роки від канадської фундації. March 6, 2024. *Канадсько-Українська Фундація*. URL: <https://bit.ly/3SnPW4B> (дата звернення: 30.05.2025).

8. Попп, Р. Гуманітарні ініціативи Всесвітнього Конгресу Українців у допомозі Україні (2014–2021 pp.). *The Russian-Ukrainian*

war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects: Scientific monograph. Riga, 2022. С. 637–645.

9. «Потрібно готуватися до пере-моги, а опісля – до важкої праці». Голова Канадсько-Української Фундації про допомогу від діаспори. *Українська правда*. 10.01.2023. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2023/01/10/252227/> (дата звернення: 30.05.2025).

10. Сухобокова, О. «Допомагати Україні – це особиста і сімейна справа Канади»: канадська підтримка України на початку російської збройної агресії (2014–2015 рр.). *Polityka zagraniczna państw w teorii i praktyce stosunków międzynarodowych*. Tom 1. R. Kordonski, A. Kordonska, Ł. Muszyński (red.), Instytut Nauk Politycznych UWM w Olsztynie. Olsztyn–Łwów, 2021. 320 s. С. 246–260.

11. Сухобокова, О. Українська діаспора як чинник підтримки України США і Канадою в умовах російської агресії у 2014 р. *Історико-політичні студії. Серія Історичні науки*. 2015. № 1 (3). С. 69–75.

12. Таран, Я. Роль і основні напрями діяльності української діаспори в умовах гострої фази російсько-української війни. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2023. Вип. 93. С. 296–306.

13. Три роки гуманітарної допомоги Україні: пресконференція Канадсько-Української Фундації та Конгресу українців Канади. *Новий Шлях – Українські Вісті*. March 7, 2025. URL: <https://newpathway.ca/ukraine-humanitarian-appeal-marks-three-years-press-conference/> (дата звернення: 30.05.2025).

14. Україна отримала від Канади унікальні медичні автівки. 29.05.2024. МОЗ: офіційний веб-сайт. URL: <https://moz.gov.ua/uk/ukrayina-otrimala-vid-kanadi-unikalni-medichni-avtivki> (дата звернення: 30.05.2025).

15. *Українська діаспора та тимчасово переміщені особи за кордоном після повномасштабного вторгнення. Дослідження*. 230 с. URL: <http://bit.ly/4iDFh1d> (дата звернення: 30.05.2025).

16. Хто найбільше допомагав

Україні грошима і чи збережеться ця підтримка у наступні роки? *Економічна правда*. URL: <https://epravda.com.ua/experts/hto-naybilshe-dopomagav-ukrajini-groshima-i-chi-zberezhetsya-cya-pidtrimka-u-nastupni-roki-802009/> (дата звернення: 30.05.2025).

17. Щоб подолати дефіцит гречки, Україна отримала від Канади 140 тонн насіння. В. Перун. *Лівий берег*. 05.07.2022. URL: https://lb.ua/economics/2022/07/05/522217_shchob_podolati_defitsit_grechki_ukraina.html (дата звернення: 30.05.2025).

18. Як канадські лікарі в Польщі відновлюють обличчя пораненим українським воїнам, – WSJ. *Texty.org.ua*. URL: <https://texty.org.ua/fragments/109703/yak-kanadski-likari-v-polshi-vidnovlyuyut-oblychhya-poranenym-ukrayinskym-voyinam-wsj/> (дата звернення: 30.05.2025).

19. Call to Action on CUAET Extension. December 18, 2024. *The Ukrainian Canadian Congress*. URL: <https://www.ucc.ca/2024/12/18/call-to-action-on-cuaet-extension/> (дата звернення: 30.05.2025).

20. Canada extends some temporary measures for Ukrainians. February 27, 2025. *The Government of Canada*. URL: <https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/news/2025/02/canada-extends-some-temporary-measures-for-ukrainians.html> (дата звернення: 30.05.2025).

21. *Canada-Ukraine Foundation 2022 Annual Report*. URL: <https://www.cufoundation.ca/annual-reports/> (дата звернення: 30.05.2025).

22. *Canada-Ukraine Foundation 2023 Annual Report*. URL: <https://www.cufoundation.ca/annual-reports/> (дата звернення: 30.05.2025).

23. Canada-Ukraine Foundation Newsletter – Winter 2022. *The Canada-Ukraine Foundation*. URL: https://www.cufoundation.ca/wp-content/uploads/2022/12/CUF_Newsletter_winter_2022_final_web_EN.pdf (дата звернення: 30.05.2025).

24. Canada Ukraine Surgical Aid Program – CUSAP improves quality of life of Ukrainians

who suffered severe, traumatic injuries in Russia's war on Ukraine. November 9, 2024. *The Canada-Ukraine Foundation*. URL: <https://www.cufoundation.ca/cusap-improves-quality-of-life-of-ukrainians/> (дата звернення: 30.05.2025).

25. Canada-Ukraine Foundation: Підтримка, яка змінює життя. 07.09.2024. *Українська спілка целиакії*: вебсайт. URL: <https://celiac.org.ua/c/index.cfm?sid=2&iid=144> (дата звернення: 30.05.2025).

26. CUF-UCC Ukraine humanitarian appeal calls for support for Kyiv Ohmatdyt Children's Hospital. July 10, 2024. *The Ukrainian Canadian Congress*. URL: <https://www.ucc.ca/2024/07/10/cuf-ucc-ukraine-humanitarian-appeal-calls-for-support-for-kyiv-ohmatdyt-childrens-hospital/> (дата звернення: 30.05.2025).

27. CUSAP – Educational Initiative For Ukrainian Doctors. May 3, 2024. *The Canada-Ukraine Foundation*. URL: <https://www.cufoundation.ca/cusap-educational-initiative/> (дата звернення: 30.05.2025).

28. Most Canadians helping Ukraine not members of diaspora – head of charity foundation. 14.03.2024. *Ukrinform*. URL: <https://www.ukrinform.net/rubric-society/3839038-most-canadians-helping-ukraine-not-members-of-diaspora-head-of-charity-foundation.html> (дата звернення: 30.05.2025).

29. Ohmatdyt Hospital Fundraiser Update. Post date August 30, 2024. *Canada-Ukraine Foundation*. URL: <https://www.cufoundation.ca/ohmatdyt-hospital-fundraiser-update/> (дата звернення: 30.05.2025).

30. Our Projects. *The Canada-Ukraine Foundation*. URL: <https://www.cufoundation.ca/our-projects/> (дата звернення: 30.05.2025).

31. Over 1,000 families in Ukraine are sustained with gluten-free food for a year. January 30, 2024. *The Canada-Ukraine Foundation*. URL: <https://www.cufoundation.ca/gluten-free-food-in-ukraine/> (дата звернення: 30.05.2025).

32. Represents the Ukrainian Canadian community before the people and Government

of Canada. *The Ukrainian Canadian Congress*. URL: <https://www.ucc.ca/> (дата звернення: 30.05.2025).

33. Seven months of full-scale war in Ukraine, eight months since the establishment of CUF-UCC Ukraine Humanitarian Relief Committee. September 29, 2022. *The Canada-Ukraine Foundation*. URL: <https://www.cufoundation.ca/ukraine-humanitarian-relief-committee-update/> (дата звернення: 30.05.2025).

34. UCC calls for federal supports for Ukraine's displaced people. July 10, 2024. *The Ukrainian Canadian Congress*. URL: <https://www.ucc.ca/2022/03/22/ucc-calls-for-federal-supports-for-ukraines-displaced-people/> (дата звернення: 30.05.2025).

35. Ukraine Humanitarian Appeal Feb 2025. Press Conference. February 21, 2025. *The Ukrainian Canadian Congress*. URL: <https://www.ucc.ca/2025/02/21/ukraine-humanitarian-appeal-feb-2025-press-conference/> (дата звернення: 30.05.2025).

36. Ukraine Humanitarian Appeal purchased and arranged shipment of 140 metric tons of buckwheat seeds to Ukraine amidst the looming food crisis caused by Russian invasion. August 5, 2022. *The Ukrainian Canadian Congress*. URL: <https://www.ucc.ca/2022/08/08/ukraine-humanitarian-appeal-purchased-and-arranged-shipment-of-140-metric-tons-of-buckwheat-seeds-to-ukraine-amidst-the-looming-food-crisis-caused-by-russian-invasion/> (дата звернення: 30.05.2025).

37. Ukrainian Canadian Leadership Establishes Humanitarian Relief Hub in Preparation for further Russian Invasion. January 27, 2022. *The Ukrainian Canadian Congress*. URL: <https://www.ucc.ca/2022/01/27/ukrainian-canadian-leadership-establishes-humanitarian-relief-hub-in-preparation-for-further-russian-invasion/> (дата звернення: 30.05.2025).

38. Winter 2022 Newsletter. *The Ukrainian Canadian Congress*. URL: <https://www.ucc.ca/annual-report/winter-2022-newsletter/> (дата звернення: 30.05.2025).

39. Winterization Mission Update. January 30, 2025. *The Canada-Ukraine Foundation*. URL: <https://www.cufoundation.ca/winterization-mission-update/> (дата звернення: 30.05.2025).

40. 2023 Winter Donor Report (ENG). *The Ukrainian Canadian Congress*. URL: <https://www.ucc.ca/annual-report/2023-winter-donor-report/> (дата звернення: 30.05.2025).

41. 2024 Winter Bulletin (ENG). *The Ukrainian Canadian Congress*. URL: <https://www.ucc.ca/annual-report/2024-winter-bulletin-en/> (дата звернення: 30.05.2025).

42. 6th Life-Changing Medical Mission of CUSAP, Oct 29 – Nov 8. November 24, 2024. URL: <https://www.cufoundation.ca/6th-life-changing-medical-mission-of-cusap/> (дата звернення: 30.05.2025).

REFERENCES

1. Emergency and Disaster Medicine Brigades receive 100 Portable Systems for Stabilizing Severely Wounded Patients during Transportation. [online] *Ministry of Health of Ukraine*. Available at: <https://moz.gov.ua/uk/brigadi-ekstrenki-ta-medicini-katastrof-otrimajut-100-portativnih-sistem-dlja-stabilizacii-vazhkoporanenih-pid-chas-perevezennja-> [Accessed 30 May 2025]. [in Ukr.]

2. Engaging the Ukrainian Diaspora in Recovery and Development: Report on Expert Discussions Held from February 9 to July 3, 2023. [online] *Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR)*. Available at: <https://www.osce.org/files/f/documents/3/6/561478.pdf> [Accessed 30 May 2025]. [in Ukr.]

3. Canada is not Europe: What Ukrainians Seeking Refuge in this Country should Know. [online] *Texty.org.ua*. Available at: <https://texty.org.ua/articles/109102/kanada-ne-ye-vropashcho-varto-znaty-ukrayintsjam-jaki-shukajut-tam-prykhystok/> (Accessed 30 May 2025). [in Ukr.]

4. Canada-Ukraine Surgical Aid Program for War-Injured Ukrainians Takes Place in Poland for the third time. [online] *Canada-Ukraine Foundation*. Available at: <https://www.cufoundation.ca/uk/category/>

humanitarian-medical-uk/ [Accessed 30 May 2025]. [in Ukr.]

5. Canada-Ukraine Foundation purchases and delivers 161 generators to Ukraine. [online] *Interfax-Ukraine*. Available at: <https://interfax.com.ua/news/general/888329.html> [Accessed 30 May 2025]. [in Ukr.]

6. «Every third Family in Ukraine Now has Nothing to Eat for Dinner»: How a Canadian Paramedic Feeds Ukrainians. [online] *Hromadske.ua*. Available at: <https://hromadske.ua/posts/odna-z-troh-rodin-v-ukrayini-zaraz-ne-maye-sho-yisti-na-vecheryu-yak-kanadskij-paramedik-goduye-ukrayinciv> [Accessed 30 May 2025]. [in Ukr.]

7. Over \$50 million in humanitarian aid delivered to Ukrainians over two years. [online] *Canada-Ukraine Foundation*. Available at: <https://bit.ly/3SnPW4B> [Accessed 30 May 2025]. [in Ukr.]

8. Popp, R. (2022). Humanitarian Initiatives of the Ukrainian World Congress in Assisting Ukraine (2014–2021). *The Russian-Ukrainian War (2014–2022): Historical, Political, Cultural-Educational, Religious, Economic, and Legal Aspects*: Scientific Monograph. Riga, Latvia, pp. 637–645. [in Ukr.]

9. (2023, January 10). «We Need to Prepare for Victory, and Afterward – for Hard Work»: Head of the Canada-Ukraine Foundation on Diaspora Assistance. [online] *Ukrainska Pravda*. Available at: <https://life.pravda.com.ua/society/2023/01/10/252227/> [Accessed 30 May 2025]. [in Ukr.]

10. Sukhobokova, O. (2021). “Helping Ukraine is a Personal and Family Matter for Canada”: Canadian Support for Ukraine at the Beginning of Russian Armed Aggression (2014–2015). *Foreign Policy of States in the Theory and Practice of International Relations*. Vol. 1. Olsztyn-Lviv, pp. 246–260. [Accessed 30 May 2025]. [in Ukr.]

11. Sukhobokova, O. (2015). The Ukrainian Diaspora as a Factor in Supporting Ukraine by the USA and Canada during the Russian Aggression in 2014. *Istoryko-politychni studii. Serii Istorychni nauky* (Historical and

Political Studies. Historical Studies Series), (1), 69–75. [in Ukr.]

12. Taran, Ya. (2023). The Role and Main Directions of Activity of the Ukrainian Diaspora during the Acute Phase of the Russian-Ukrainian War. *Derzhava i pravo. Yurydychni i politychni nauky* (State and Law. Legal and Political Sciences), (93), 296–306. [in Ukr.]

13. Three Years of Humanitarian Aid to Ukraine: Press Conference of the Canada-Ukraine Foundation and the Ukrainian Canadian Congress. [online] *New Pathway – Ukrainian News*. Available at: <https://newpathway.ca/ukraine-humanitarian-appeal-marks-three-years-press-conference/> [Accessed 30 May 2025]. [in Ukr.]

14. Ukraine Receives Unique Medical Vehicles from Canada. [online] *Ministry of Health of Ukraine*. Available at: <https://moz.gov.ua/uk/ukrayina-otrimala-vid-kanadi-unikalni-medichni-aktivki> [Accessed 30 May 2025]. [in Ukr.]

15. *Ukrainian Diaspora and Temporarily Displaced Persons Abroad after the Full-Scale Invasion: A Study*. [online] Available at: <http://bit.ly/4iDFh1d> [Accessed 30 May 2025]. [in Ukr.]

16. Who Helped Ukraine the Most with Money and will this Support Continue in the Coming Years? [online] *Ekonomichna Pravda*. Available at: <https://epravda.com.ua/experts/hto-naybilshe-dopomagav-ukrajini-groshimai-chi-zberezhetsya-cya-pidtrimka-u-nastupniroki-802009/> [Accessed 30 May 2025]. [in Ukr.]

17. Perun, V. (2022, July 5). To Overcome the Buckwheat Deficit, Ukraine Received 140 Tons of Seeds from Canada. [online] *LB.ua*. Available at: https://lb.ua/economics/2022/07/05/522217_shchob_podolati_defitsit_grechki_ukraina.html [Accessed 30 May 2025]. [in Ukr.]

18. How Canadian Doctors in Poland Restore the Faces of Wounded Ukrainian Soldiers – WSJ. [online] *Texty.org.ua*. Available at: <https://texty.org.ua/fragments/109703/yak-kanadski-likari-v-polshi-vidnovlyuyut-oblychchya-poranenym-ukrayinskym-voyinam-wsj/> [Accessed 30 May 2025]. [in Ukr.]

19. Call to Action on CUAET Extension. December 18, 2024. [online] *The Ukrainian Canadian Congress*. Available at: <https://www.ucc.ca/2024/12/18/call-to-action-on-cuaet-extension/> [Accessed 30 May 2025]. [in Ukr.]

20. Canada Extends Some Temporary Measures for Ukrainians. February 27, 2025. [online] *The Government of Canada*. Available at: <https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/news/2025/02/canada-extends-some-temporary-measures-for-ukrainians.html> [Accessed 30 May 2025]. [in Ukr.]

21. *Canada-Ukraine Foundation 2022 Annual Report*. [online] Available at: <https://www.cufoundation.ca/annual-reports> [Accessed 30 May 2025]. [in Ukr.]

22. *Canada-Ukraine Foundation 2023 Annual Report*. [online] Available at: <https://www.cufoundation.ca/annual-reports> [Accessed 30 May 2025]. [in Ukr.]

23. Canada-Ukraine Foundation Newsletter – Winter 2022. [online] *The Canada-Ukraine Foundation*. Available at: https://www.cufoundation.ca/wp-content/uploads/2022/12/CUF_Newsletter_winter_2022_final_web_EN.pdf [Accessed 30 May 2025]. [in Ukr.]

24. Canada Ukraine Surgical Aid Program – CUSAP Improves Quality of Life of Ukrainians who Suffered Severe, Traumatic Injuries in Russia's War on Ukraine. November 9, 2024. [online] *The Canada-Ukraine Foundation*. Available at: <https://www.cufoundation.ca/cusap-improves-quality-of-life-of-ukrainians/> [Accessed 30 May 2025]. [in Ukr.]

25. Canada-Ukraine Foundation: Support that Changes Live. September 7, 2024. [online] *Ukrainian Association of Coeliac*. Available at: <https://celiac.org.ua/c/index.cfm?sid=2&iid=144> [Accessed 30 May 2025]. [in Ukr.]

26. CUF-UCC Ukraine Humanitarian Appeal Calls for Support for Kyiv Ohmatdyt Children's Hospital. July 10, 2024. [online] *The Ukrainian Canadian Congress*. Available at: <https://www.ucc.ca/2024/07/10/cuf-ucc-ukraine-humanitarian-appeal-calls-for>

support-for-kyiv-ohmatdyt-childrens-hospital/ [Accessed 30 May 2025]. [in Eng.]

27. CUSAP – Educational Initiative For Ukrainian Doctors. May 3, 2024. [online] The Canada-Ukraine Foundation. Available at: <https://www.cufoundation.ca/cusap-educational-initiative/> [Accessed 30 May 2025]. [in Eng.]

28. Most Canadians Helping Ukraine not Members of Diaspora – Head of Charity Foundation. March 14, 2024. [online] *Ukrinform.net*. Available at: <https://www.ukrinform.net/rubric-society/3839038-most-canadians-helping-ukraine-not-members-of-diaspora-head-of-charity-foundation.html> [Accessed 30 May 2025]. [in Eng.]

29. Ohmatdyt Hospital Fundraiser Update. August 30, 2024. Canada-Ukraine Foundation. [online] Available at: <https://www.cufoundation.ca/ohmatdyt-hospital-fundraiser-update/> . [Accessed 30 May 2025]. [in Eng.]

30. Our Projects. [online] *The Canada-Ukraine Foundation*. Available at: <https://www.cufoundation.ca/our-projects/> [Accessed 30 May 2025]. [in Eng.]

31. Over 1,000 Families in Ukraine are Sustained with Gluten-Free Food for a Year. January 30, 2024. [online] *The Canada-Ukraine Foundation*. Available at: <https://www.cufoundation.ca/gluten-free-food-in-ukraine/> [Accessed 30 May 2025]. [in Eng.]

32. Represents the Ukrainian Canadian Community Before the People and Government of Canada. [online] *The Ukrainian Canadian Congress*. Available at: <https://www.ucc.ca/> [Accessed 30 May 2025]. [in Eng.]

33. Seven Months of Full-Scale War in Ukraine, Eight Months Since the Establishment of CUF-UCC Ukraine Humanitarian Relief Committee. September 29, 2022. [online] *The Ukrainian Canadian Congress*. Available at: <https://www.cufoundation.ca/ukraine-humanitarian-relief-committee-update/> [Accessed 30 May 2025]. [in Eng.]

34. UCC Calls for Federal Supports for Ukraine's Displaced People. July 10, 2024. [online] *The Ukrainian Canadian Congress*.

Available at: <https://www.ucc.ca/2022/03/22/ucc-calls-for-federal-supports-for-ukraines-displaced-people/> [Accessed 30 May 2025]. [in Eng.]

35. Ukraine Humanitarian Appeal Feb 2025. Press Conference. February 21, 2025. [online] *The Ukrainian Canadian Congress*. Available at: <https://www.ucc.ca/2025/02/21/ukraine-humanitarian-appeal-feb-2025-press-conference/> [Accessed 30 May 2025].

36. Ukraine Humanitarian Appeal Purchased and Arranged Shipment of 140 Metric Tons of Buckwheat Seeds to Ukraine Amidst the Looming Food Crisis Caused by Russian Invasion. August 5, 2022. [online] *The Ukrainian Canadian Congress*. Available at: <https://www.ucc.ca/2022/08/08/ukraine-humanitarian-appeal-purchased-and-arranged-shipment-of-140-metric-tons-of-buckwheat-seeds-to-ukraine-amidst-the-looming-food-crisis-caused-by-russian-invasion/> [Accessed 30 May 2025]. [in Eng.]

37. Ukrainian Canadian Leadership Establishes Humanitarian Relief Hub in Preparation for Further Russian Invasion. January 27, 2022. [online] *The Ukrainian Canadian Congress*. Available at: <https://www.ucc.ca/2022/01/27/ukrainian-canadian-leadership-establishes-humanitarian-relief-hub-in-preparation-for-further-russian-invasion/> [Accessed 30 May 2025]. [in Eng.]

38. Winter 2022 Newsletter. [online] *The Ukrainian Canadian Congress*. Available at: <https://www.ucc.ca/annual-report/winter-2022-newsletter/> [Accessed 30 May 2025]. [in Eng.]

39. Winterization Mission Update. January 30, 2025. The Canada-Ukraine Foundation. [online] *The Ukrainian Canadian Congress*. Available at: <https://www.cufoundation.ca/winterization-mission-update/> [Accessed 30 May 2025]. [in Eng.]

40. 2023 Winter Donor Report (ENG). *The Ukrainian Canadian Congress*. [online] *The Ukrainian Canadian Congress*. Available at: <https://www.ucc.ca/annual-report/2023-winter-donor-report/> [Accessed 30 May 2025]. [in Eng.]

41. 2024 Winter Bulletin (ENG). The

Ukrainian Canadian Congress. [online] *The Ukrainian Canadian Congress*. Available at: <https://www.ucc.ca/annual-report/2024-winter-bulletin-en/> [Accessed 30 May 2025]. [in Eng.]

42. *6th Life-Changing Medical Mission*

of CUSAP, Oct 29 – Nov 8. November 24, 2024. [online] Available at: <https://www.cufoundation.ca/6th-life-changing-medical-mission-of-cusap/> [Accessed 30 May 2025]. [in Eng.]

Summary

ACTIVITIES OF THE UKRAINIAN CANADIAN CONGRESS AND THE CANADIAN-UKRAINIAN FOUNDATION, AIMED AT IMPLEMENTING HUMANITARIAN AID PROJECTS FOR UKRAINIANS AFFECTED BY THE FULL-SCALE RUSSIAN INVASION OF UKRAINE

Andrii PETROVSKYI

orcid.org/0009-0002-0001-5088

postgraduate student of RIUS of Taras Shevchenko National University of Kyiv

email: petrovskiy2018reform@gmail.com

Relevance of the research. The Ukrainian diaspora in Canada, which numbers over 1.3 million people according to official data, is one of the most organised Ukrainian diasporas abroad. This organisation has manifested itself, in particular, in active efforts to support Ukraine and the Ukrainian people during the period of resistance to Russian aggression and its most active phase, which began in February 2022 and continues to this day – the full-scale Russian invasion of Ukraine. The focus of our attention, given the importance of the international community's support for Ukraine and the provision of assistance to Ukrainians affected by the hostilities in Ukraine, has been the humanitarian initiatives during the full-scale Russian invasion of Ukraine implemented with the support of such leading organisations of the Ukrainian diaspora in Canada as the Ukrainian Canadian Congress and the Canada-Ukraine Foundation. The Ukrainian Canadian Congress and the Canada-Ukraine Foundation, which closely coordinate their efforts, actively provided assistance to Ukraine and Ukrainians in the context of the Russian Federation's hybrid aggression in 2014-2022. With the start of the full-scale Russian invasion of Ukraine in February 2022, the scale of the diaspora's humanitarian initiatives has increased significantly in response to new challenges.

The purpose of this publication is to examine the implementation of relevant initiatives and projects by the Ukrainian diaspora in Canada and their significance for supporting Ukraine and Ukrainians in the context of the full-scale Russian invasion of Ukraine.

Conclusions. Humanitarian aid organised during the full-scale Russian invasion by leading organisations of the Ukrainian diaspora in Canada focused on many areas: provision with food, medicine and hygiene products to people who need it most, in particular residents of frontline territories and the elderly; assistance to internally displaced persons; support of rehabilitation centres for children and adults; supplying gluten-free food kits for children with special needs; programmes to support the Ukrainian population during the heating season

(providing the population with wood-burning stoves, power banks, purchasing generators); assistance to the State Emergency Service of Ukraine; response to specific serious challenges related to the course of full-scale aggression by the Russian Federation against Ukraine, such as assistance to residents of territories affected by the destruction of the Kakhovka Hydroelectric Power Plant, fundraising for the restoration of the Okhmatdyt Children's Hospital. In addition to humanitarian aid programmes in Ukraine, the Ukrainian diaspora in Canada cares for Ukrainians who moved to Canada, in particular by helping them to adapt to new realities and advocating to the Canadian government for the preservation of the rights provided by the CUAET programme. The study of the scale and areas of assistance provided by the Ukrainian diaspora in Canada makes it possible to assess the opportunities and prospects for cooperation with it in the context of implementing projects for the post-war reconstruction of Ukraine.

Keywords: Ukrainian diaspora, Ukrainian Canadian Congress, Canada-Ukraine Foundation, humanitarian aid.

УДК 793.31(=161.2)+792.82]-044.247:008:351.858](477)(045)

DOI: 10.17721/2413-7065.2(95).2025.332916

УКРАЇНСЬКИЙ ТАНЦЮВАЛЬНИЙ ФОЛЬКЛОР ТА СУЧАСНИЙ БАЛЕТ: КУЛЬТУРОЛОГІЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ ІНТЕГРАТИВНИХ ПРОЦЕСІВ

Карина КУРТЄВА

orcid.org/0000-0001-8434-764X

доктор філософії, викладач кафедри
сучасної хореографії та спортивно-оздоровчих технологій
Харківської державної академії культури
email: karyna_kurtieva@xdak.ukr.education

Тетяна БРАЦУН

orcid.org/0009-0004-1605-7092

викладач кафедри народної хореографії
Харківської державної академії культури
email: t.bracun91@gmail.com

Олександр ІВАНИЦЬКИЙ

orcid.org/0009-0000-7215-543X

концертмейстер кафедри народної хореографії
Харківської державної академії культури
email: a.ivanickiy@gmail.com

Анотація. Проаналізовано інтегративні процеси між українським танцювальним фольклором та сучасним балетом. З'ясовано шляхи, що сприяють взаємопроникненню балетної та фольклорної танцювальної хореографії. Запропоновано авторське бачення культурних основ інтеграційних процесів між сучасним балетом і фольклорним танцем.

Ключові слова: сучасний український балет, український танцювальний фольклор, інтеграція, національні традиції.

Постановка проблеми. Час, який ми проживаємо сьогодні, можна вважати особливим, унікальним. Унікальність полягає в тому, що у найважчих умовах – війни, окупації, еміграції – український народ, нарешті, починає усвідомлювати свою окремішність, історичну і культурну цінність, прокидатися від тривалого умисного нівелювання національної ідентичності в межах ідеї «трьох братніх народів». Пошук же ідентичності завжди починається з вивчення своїх генетичних особливостей, національної культурної спадщини, традицій тощо.

Сьогодні ми стаємо свідками справжнього пробудження української нації, справжнього по суті, а не за формою.

Відправним моментом в усвідомленні своєї національної належності завжди постає народна творчість, яка є не тільки основою для національного відновлення, але й невичерпним джерелом для нових ідей і образів у різних видах мистецтва. Народна творчість має такі ознаки, як колективність, анонімність, варіантність і традиційність. Є ще ознака усності, проте танець говорить іншою мовою, відмінною від слів. Не випадково

в інтерв'ю «Вечірньому Києву» сучасний український хореограф, співзасновник Insha Dance Company І. Мірошніченко говорить: «Танець дійсно є універсальною мовою, а мова є продуктом мислення. Тож танець в Україні тотожний до думок, які транслюють його творці та виконавці. Він вбирає в себе всі процеси, які супроводжують українців на кожному етапі нашої історії» [7].

Зауважимо, що танець є образним осмисленням реальності, засобом засвоєння соціокультурного досвіду, національним символічним світом. Особливий інтерес з огляду на соціально-політичні й національно-культурні процеси становить інтегрування занадто різних за походженням, хореографією, музичними особливостями видів танцю в єдине ціле. Цей інтерес є не тільки суто мистецьким. Нас цікавить культурно-національне підґрунтя таких інтеграційних процесів.

Огляд досліджень і публікацій. Тема взаємного проникнення та взаємозбагачення балету й народного танцю не є новою. Багато досліджень і раніше були присвячені актуальним питанням історичного і творчого розвитку українського балетного театру (Ю. Станішевський, М. Загайкевич та ін.) та народного танцю (В. Авраменко, К. Василенко, В. Верховинець, А. Гуменюк, А. Нагачевський, М. Степовий та ін.).

П. Білаш, Г. Боримська, О. Борщоговський, К. Василенко, М. Загайкевич, В. Купленник, Б. Кокуленко, С. Легка, В. Туркевич, Т. Чурпіта вивчали шляхи й проблеми розвитку народної й народно-сценічної хореографії у взаємозв'язку з балетним театром у соціокультурному контексті.

Діяльність

професійних

хореографічних колективів та виконавську творчість видатних артистів українського балету досліджували В. Пасютинська, Ю. Станішевський, В. Туркевич, Т. Чурпіта та ін.

Світові тенденції до синтезу мистецтв у балеті були предметом наукових інтересів Д. Бернадської, Н. Горбатової, Г. Полянської та ін.

Із найновіших досліджень з означеної теми можна назвати роботи О. Гресь, В. Зінченко, А. Король, С. Легкої, О. Литовченко, Т. Луговенко, А. Підлипського, Н. Семенової, О. Соломонової, Д. Шарикова, Є. Яниної-Ледовської та ін.

Аналіз публікацій, присвячених українському танцю загалом і балету зокрема, дає підстави стверджувати, що від модернових експериментів «березильців» і до сучасних мистецьких спроб наскрізною в українській балетній хореографії була тема актуалізації національної ідентичності (подекуди несміливо через панівну ідеологію, подекуди вкрай відкрито на вимогу часу) через інтегрування фольклорного танцю і балету.

Мета роботи полягає в аналізі інтегративних процесів між українським танцювальним фольклором та сучасним балетом.

У ході дослідження застосовано теоретичний аналіз даних наукової літератури, відеоаналіз балетних спектаклів, виступів хореографічних колективів, балетних студій, власний досвід роботи тощо.

Наукова новизна пропонованого матеріалу полягає в культурологічному осмисленні нової хвилі інтегративних процесів між балетом і фольклорним танцем в умовах українського сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Мистецтво як таке є одним із різновидів

конструктивної діяльності. Якщо взяти за основу філософську концепцію П. Бергера і Т. Лукмана (конструювання соціальної реальності), то, розвиваючи її у сферу мистецтва, можна сказати, що мистецтво загалом і танець зокрема конструюють навколишню соціальну реальність від моменту своєї появи. Танець, на нашу думку, можна віднести до тих соціальних феноменів, які інституціоналізуються і перетворюються на традицію. В межах соціального конструктивізму танець можна вважати тією реальністю, яка сприймається як природна і очевидна носіями певної культури, водночас танець залишається винаходом, культурним артефактом, що належить певній культурі або спільноті. На підтвердження нашої тези наведемо цитату з дисертації О. Гресь «Балетна гоголіана в Україні (1940-і – початок 2020-х років)», де авторка, аналізуючи складники вистави О. Родіна «Вій», поставлену Р. Поклітару 2019 р. (хореографію, режисерські прийоми, музику, костюми та сценографію), заявляє, що ці митці створили такий балет, який чітко відчувається як український «попри відсутність у творі прямих етномаркерів і в лексичі, і в сценографії, і в костюмах, адже головне фокусування авторів спрямоване на менталітет головного персонажа, містичних подіях, що пов'язані не лише з письменницьким генієм М. Гоголя, а й ментальними особливостями та системою фантастичних образів міфології українців» [4, с. 5]. Тобто сконструйована реальність чітко ідентифікується носіями української культури як впізнавана ними.

У певні епохи саме мистецтво перебирає на себе функції творця нової соціальної реальності, постає провідною формою суспільної свідомості при

пануванні тієї чи іншої ідеології. Втім усі види мистецтва не можуть рухатися єдиною лавою і розвиватися з однаковою інтенсивністю в будь-який час. Тож у найкритичніші моменти людського буття сприйняття навколишнього світу стає більш непоказовим, інтимним, коли всі емоції, що вирують всередині, можна «доручити» тільки тому, хто зрозуміє. І тут у пригоді стають не скульптура, архітектура, література, а ті види мистецтва, де необхідно мати особливу чутливість, щоб збагнути іншу людину, розуміти ті образи, якими промовляє до вас митець.

Українське сьогодення являє світу не тільки соціально-політичну, економічну кризу, але й ментальну. Тривалий час радянська імперія всіма можливими способами формувала національну політику, провідні настанови якої на словах звучали як «політика зближення народів і національностей», а в дійсності виливалася геноцидом багатьох народів і народностей, політикою змішування корінних народів із переселеними з інших регіонів, насаджуванням «великої рускої культури і мови» за рахунок знищення національних еліт, шкіл, мов, культур, за допомогою всеохопної агресивної пропаганди.

І за таких умов, з ідейної точки зору, в мистецтві танцю переважало таке мистецтво, як балет. Народившись в епоху Відродження в Італії, долучивши надбання французького придворного балету, цей синтетичний жанр танцювального мистецтва створив спеціальну «хореографічну мову», яка й донині використовується у класичному балеті та яку можна вважати інтернаціональною. Саме тому свого часу балет «припадає до смаку» радянській імперії, в якій балет ставиться на перше місце й визначається

як справжнє високе мистецтво. Балетну техніку визначають як чітко академічну, таку, що ґрунтується на загальноприйнятих і усталених позиціях, рухах, реквізитах, одягу. Основою рухів у балеті постають усталені позиції ніг, вивірені лінії тіла, контроль балансу, легкість та витонченість, демонстрація невагомості звичайного земного тіла.

Тут ще хотілося б додати, що в часи панування радянської ідеології та стандартів «інтелігентності» для багатьох балет ставав не естетичним видовищем, на яке йдуть за емоціями, а ідеологічним і соціальним, відвідування якого автоматично зараховувало до лав «інтелігенції». Тому відвідини балетних вистав за «рознарядкою зверху» були таким самим маркером радянської дійсності, як і видача книжок, друкованих українською мовою, у навантаження до класиків російської літератури.

Порівняно із традиційним балетом фольклорний танець сягає давніх ритуальних рухів, звичаїв і обрядів первісних людей, де танець постає частиною синкретичного дійства. «Мистецтво танцю в цьому сенсі задовольняє потребу людини в цілісній інформації, тому мова танцю є одним із важливих засобів трансляції культурного досвіду і спадщини» [3, с. 199]. Фольклорний танець – це сконструйована реальність, що має свої регіональні особливості, мова знаків-символів, що є зрозумілою тільки представникам певного етносу. Рухи в такому танці є більш природними, часто енергійними, з притопами, підскоками, плесканнями тощо, позиції – умовними, але загальноприйнятими. Так, наприклад, перед виконанням народного весільного танцю музикант оголошує: «Голуби справа, голубки зліва», і всі

прекрасно розуміють, як мають групуватися партнери.

Фольклорний танець як невід’ємний елемент народної творчості обов’язково має таку рису, як імпровізаційність / варіативність, що майже заборонена в класичному балеті. Одяг є народним і регіонально маркованим: вишиванки (вишивка є не тільки регіонально, але й ситуативно маркованою), кептарі (регіонально й соціально маркований одяг), шаровари, хустки (регіонально, ситуативно, соціально маркований одяг), прикраси (намиста, гердани, селянки, пацьорки, дукачі тощо). Тут нагадаємо: справжній національний український одяг істотно відрізняється від нав’язаного радянською пропагандою штучного вбрання (червоні шаровари й лапаті троянди на сорочках).

Основною метою існування фольклорного танцю є збереження традицій, ритуалів через колективне єднання в танці. Музика у фольклорному танці народна, виконувана в різних регіонах України з різним набором музичних інструментів (цимбали, сопілка, бубон, кобза, скрипка та ін.). Особливе місце в музичному супроводі танців свого часу мали троїсті музики. Місцем для фольклорного танцю може бути не тільки сцена, а й вуличний простір (вулиця, двір, луг, берег річки тощо), хатній (особливо під час зимових свят), ярмарок та ін. Народний танець – це спонтанний вияв почуттів, настрою, емоцій, але у межах загальноприйнятих норм. «Виконавець відчуває естетичну насолоду від музично-експресивної, емоційно-моторної дії, закладеної у самій специфіці хореографічного мистецтва. Скільки людина танцюватиме, не регламентується часом. Усе залежить від естетичної насолоди,

яку танцюрист матиме від танцю, оточення, місця дії, настрою, кінець кінцем, його фізичних можливостей. В історії хореографії є приклади, коли фольклорні танці виконувались протягом кількох годин» [2, с. 227].

Як стає очевидним із сказаного вище, балет і фольклорний танець є занадто відмінними один від одного видами танцю (народний і класичний) та жанрами (народно-сценічний і класичний). Чому ж саме в кризові періоди існування тієї чи іншої національної спільноти занадто актуальними стають питання відродження фольклорного танцю, взаємної інтеграції інших видів танцю, на перший погляд абсолютно відмінних за хореографією, традицією, музикою?

Тут маємо наголосити, що в періоди культурних чи будь-яких інших криз актуальним стає повернення до витоків, у нашому випадку – до витоків українського етносу, української культури. Творцем української національної культури є український народ, який створював її упродовж багатьох століть. Український фольклор є базовим визначальним компонентом національної культури, адже саме в ньому зафіксовані народні уявлення про людину та її життя, про людські чесноти, про найвищі людські цінності, про традиції й звичаї тощо. А ще у фольклорі зберігаються тільки ті настанови, що пройшли перевірку тисячоліттями. Ось чому не можна переоцінити значення фольклорної спадщини у формуванні національно-культурної ідентичності будь-якої людської спільноти. Так, в історії нашої культури є багато трагічних періодів, кризових ситуацій, важких випробувань, що негативно позначились на розвитку культури загалом і мистецтва танцю зокрема [1, с. 3]. Втім

саме фольклорна спадщина з її вивіреними ціннісними настановами послуговує в часи випробувань специфічним компасом.

У кризові моменти суспільство звертається до фольклору як джерела стійкості та самовизначення, звіряючись із дороговказом – компасом. Інтеграція ж народного танцю в балет сприяє укріпленню національної ідентичності, адже в сучасному світі, незалежно від переважання глобальної культури, люди об'єднуються за ознакою ідентичності – релігійної, етнічної, територіальної, національної [11]. «Танець є однією з ознак культурної ідентичності, що означає відмінність нації чи групи, це риса культури, яку члени етносу вважали та вважають значущою, надаючи їй етнічну категорію» [6, с. 17]. Не можна не погодитися із наведеною вище тезою, адже навіть людина, яка не є обізнаною в усіх тонкощах хореографії, одразу впізнає той чи інший національний колорит («Жок», «Лезгінка», «Гопак» тощо).

Наразі український балет постає своєрідною формою культурного революційного просвітництва. Інтеграція народного танцю й балету може підштовхнути сучасного глядача до розуміння своєї національно-культурної самості. Адже таке розуміння було неможливим за часів радянщини, коли хореографи на свій страх і ризик могли собі дозволити тільки вплести в академічний балет національні символи (рушник, калина), мелодику (пісні), рухи (хороводи, аркани).

Сьогодні в умовах збройної агресії з боку Росії, що триває вже понад десять років, в умовах неймовірних невідновлюваних втрат таке інтегрування фольклорного танцю й балету виконує свого

роду психологічну функцію – занурюючись у світ рухів, мову тіла, слухаючи мотиви народного танку, глядач повертає зв'язок між особистим і колективним, минулим і майбутнім, деє на особистому рівні відчуває свою причетність до цієї землі та культури. Наскільки значущим для презентації багатства української культури у всьому світі є танець, засвідчили гастролі Ансамблю танцю ім. П. Вірського, які проходили чи не в найскладніші місяці вторгнення агресора в Україну.

Якщо трохи відійти від понять культурологічних і звернутися до хореографії, то маємо зазначити, що в усі часи народні елементи збагачують балет новими пластичними, музичними, ритмічними формами, а оброблений для сцени народний танець запозичує елементи класичної хореографії. Отже, інтеграція фольклорного танцю й балету постає своєрідним способом розповісти про глибинне й вічне новою мовою із задіянням нових емоцій. Проте необхідно пам'ятати, що такі інтегративні процеси не є винаходом сьогоденної хореографічної культури.

Тут зауважимо, що сучасна балетна хореографія не стоїть на місці – вона постійно оновлюється, шукає нові форми і смисли, оновлює мову людського тіла в танці, впроваджує нові теми тощо. Зараз ми спостерігаємо справжню революцію в балеті, який рухається від суворой класики в напрямку більш експериментальних, змішаних і емоційно глибоких форм. Сучасні українські хореографи (І. Гвоздзова, Г. Ковтун, С. Кон, К. Кузнецова, І. Мірошниченко, Р. Поклітару та ін.) вплітають фольклор у модернову хореографію. Втім маємо зауважити, що йдеться не про еклектику в танці, а про

глибинне переосмислення символічної мови танцю, його значення для людини зокрема й людської спільноти загалом.

Завдяки процесам інтеграції відбувається діалог не тільки між різними видами танцю, стилями, але й між «високою» і «народною» культурою. Балет вважають академічним, елітарним мистецтвом, тоді як народний танець – мистецтвом, наближеним до мас, демократичним, емоційним. Сучасне українське суспільство долає наративи радянської минулщини, де балет – високе мистецтво, а народний танець – це завжди про село, нерозвиненість смаку тощо. Сьогодні український балет намагається переписати ці застарілі наративи, докладає зусиль, аби побудувати міст між національним фольклором та сучасною балетною виставою.

Не можна не погодитися з думкою Н. Семенової, яка, досліджуючи особливості національної балетної вистави в українській хореографічній культурі XX – початку XXI століття, наголошує, що «втілення народного танцю на балетній сцені передбачає дбайливе збереження його специфіки та загальної композиції, поглиблення окремих сторін, шліфування та ускладнення танцювальних рухів, жестів, фігур, а в композиції – ускладнення хореографічних візерунків. У результаті відповідної художньої обробки хореографічно втілений народний танець збагачується новими танцювальними фігурами та пластичними малюнками» [10, с. 121].

Вистави, що стали національним надбанням української хореографічної культури, демонструють саме діалог «високої» й «народної» культури в таких балетах, як «Пан Каньовський», «Лілея», «Бісова ніч», «Лісова пісня», «Хустка

Довбуша», «Сорочинський ярмарок», «Ніч перед Різдвом», «Відьма», «Майська ніч», «Цвіт папороті», «Володар Борисфену» та ін. Названі вище балетні спектаклі аж ніяк не становлять вичерпного списку всіх балетних вистав, поставлених українськими митцями на сценах нашої батьківщини протягом XX століття. Втім навіть цей неповний перелік доводить, що український національний балет не є дискретним явищем, а постає у своїй культурно-історичній тягlostі суцільним феноменом.

Неабиякий інтерес викликають творчі експерименти українських хореографів, балетмейстерів, режисерів-постановників протягом всього XX століття. Навіть за часів панування партійної критики балети видатних українських діячів кваліфікували як ефектні й колоритні та схвально оцінювали «національні пластичні інтонації». Так, наприклад, М. Трегубов у балеті «Хустка Довбуша» (1951, 1953) зміг поєднати класичну балетну хореографію із специфічними формами гуцульського народного танцю. З іншого боку, багато балетних вистав були заборонені, занедбані саме через такі інтонації, адже їх не оминули звинувачення в «безідейності» або в тому, що режисер «пішов етнографічно-описовим шляхом розвитку сюжету».

Здобуття Україною незалежності дало українському балету змогу проявити свою креативність і традиційність на повну силу, експериментуючи зі смислами, темами, хореографією, музикою тощо. Але, що набагато важливіше, балет почав набувати виразно національних рис не за формою, а за змістом. Так, не випадково в одному із найбільш фундаментальних досліджень сучасного українського балету зазначено, що «балет

добі Незалежності став важливим індикатором історичних подій в Україні. Саме в жанрі балету реалізовані одні з перших музично-сценічних рефлексій військових подій в Україні: вторгнення росіян 2014 року репрезентоване в балеті «Долі» Ю. Гомельської, знищення Маріуполя пережито у творі «Mariupol» І. Гаркуши, а доля українських біженців висвітлена в балеті «Мій дім на двох ногах» В. Рекала» [5, с. 6].

Серед нещодавніх українських балетних вистав, що інтегрують елементи класичного та фольклорного танцю, можна назвати «Лісову пісню» (2023) (лібрето Н. Скорульської, музика М. Скорульського), «The Snow Queen» (2022) (лібрето А. Рехвіашвілі та О. Баклана, музика Ж. Масне, Е. Гріга, Ж. Оффенбаха). Ці постановки відображають сучасні тенденції в українському балеті та підкреслюють національну ідентичність через поєднання класичної хореографії з народними мотивами. Так, хореографія «The Snow Queen», створена у 2016 р. А. Рехвіашвілі на музику П. Чайковського, під час війни в 2022 р. була допрацьована й адаптована до іншої музики (Ж. Масне, Е. Гріг, Ж. Оффенбах). Тепер у цьому балеті відсутня російська музика. Цікавим є не тільки факт заміни традиційного різдвяного «Лускунчика» на «Снігову королеву», але й поєднання балету із характерним українським танцем. Хореографія цих балетних вистав включає сцени, що демонструють майстерність українських танцюристів у народному стилі.

Серед сучасних балетів не можна не згадати і «Сойчине крило» (музика А. Кос-Анатольського, хореографія Г. Ковтуна), і «Тіні забутих предків» (музика І. Небесного, хореографія

А. Шошина), і балети «Завтра» (на музику Ф. Шопена, хореографія Р. Поклітару), «Д.І.М.» (музика В. Рекала, хореографія І. Мірошніченка і К. Кузнецової), «Вій» (музика О. Родіна, хореографія Р. Поклітару), «Дош» (на основі музики Й. Баха та етнічної музики, хореографія Р. Поклітару) та ін. Так, наприклад, у балеті «Д.І.М.» (автори розшифровують аббревіатуру як «До Іншої Могили») у символічній формі розказано історію про вимушену міграцію, дорогу, потяг, стан переживання війни на побутовому рівні. Музику було написано спеціально для цього балету В. Рекалом, утім інтеграція народного танцю в балетну виставу відчутна в хореографії (елементи українського народного танцю, зокрема пластика тіла, характерна для традиційної танцювальної культури), бо це оповідь саме про українську трагедію. Балет «Вій» так само може бути ілюстрацією до інтеграційних процесів сучасного балету і народного танцю, адже поєднує містичні та фольклорні мотиви, у тому числі етнографічні елементи української традиції (у сценічній хореографії). Деякі танцювальні фрагменти натхненні ритуальними народними танцями, адаптованими під сучасну форму.

Ілюстрацією процесів інтеграції сучасного українського балету і фольклорного танцю можуть бути вистави «Київ модерн-балету». Так, наприклад, у святковому балеті-подорожі «За хвилину до Різдва» (на музику Сен-Санса та з використанням фольклорної мелодії «Щедрика», хореограф С. Кон) відсутні елементи будь-яких народних танців, проте уже сам мотив «Щедрика» передає народну мелодійну спадщину, а синкретична пластика «під народний танець»

залучає українського глядача до розуміння свого коріння.

Таким чином, можемо констатувати, що в моменти занепаду чи застою культурні механізми, адаптуючись до нової реальності, продукують нові мистецькі явища, незвичні творчі нововведення тощо. Такою інновацією у сучасних умовах стала інтеграція народного танцю в балет, адже процес взаємопроникнення двох різних видів танцю додає емоційної глибини, експресії, дає можливість експериментувати з ритмом, музикою, пластикою тощо.

Висновки. Проведений аналіз дав можливість запропонувати авторське бачення культурних основ інтеграційних процесів між сучасним балетом і фольклорним танцем. Виявлено, що інтеграція народного танцю та балету в кризові моменти – це не лише естетичний прийом, а й культурна стратегія виживання, відновлення, переосмислення національної, культурної, соціальної ідентичності. Інтегрування навіть настільки відмінних один від одного жанрів стає можливим за умови, якщо спільною є сконструйована культурно-соціальна реальність, яка легко розпізнається носіями певної національної культури. Можна говорити (поки що умовно) про інтегрування двох типів: інтегрування пряме (наприклад, включення повного народного танцю в балет / використання балетних па в сучасному народному танці) та опосередковане (використання українських колискових, народних співів, фольклорних інтонацій, включення їх у сучасну пластичну мову балету).

Втім маємо зазначити, що тема є недостатньо дослідженою і потребує більш детального опрацювання у напрямку вивчення інтеграції балетної й народної

хореографії в межах сучасних експериментів у танцювальних виставах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бех, І., Журба, К. Концепція з формування у підлітків національно-культурної ідентичності у загальноосвітніх навчальних закладах. *Формування національно-культурної ідентичності особистості у викликах часу*: збірник матеріалів Всеукраїнського круглого столу (до 100-річчя від заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка) / редкол.: С. А. Копилов (співголова, наук. ред.), І. Д. Бех (співголова) та ін. Кам'янець-Подільський, 2018. С. 3–22.

2. Бойко, О. С. Інтегративні дослідження народно-сценічного танцю. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. Мистецтвознавство*: науковий збірник. 2018. Вип. 28. С. 227–233.

3. Герц, І. І. Танець як засіб засвоєння соціокультурного досвіду. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2021. № 2. С. 199–204.

4. Гресь, О. І. Балетна гоголіана в Україні (1940-і – початок 2020-х років): автореф. дис. канд. мистецтвознавства: 26.00.01. Київ, 2024. 14 с.

5. Зінченко, В. М. Український балет доби Незалежності: тенденції розвитку, жанрово-інтонаційна специфіка: дис. ... доктора філософії: 025 «Музичне мистецтво» / Національна музична академія України імені П. І. Чайковського. Київ, 2024. 241 с.

6. Мачульскіс, В. Танець як ознака етнічної ідентичності. *Танець і процеси ідентифікації: історія і сучасність*. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (упор. А. М. Підлипська), 15–16 квітня 2022 р. Київ, 2022. С. 16–18.

7. Мірошніченко, І. Наш танець вирізняє емоційна глибина... *Вечірній Київ*. 2025. 16 червня. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/103292>

8. Плахотнюк, О. А. Українське

хореографічне мистецтво в контексті світової художньої культури (сучасний поліжанровий дискурс): колективна монографія. Львів, 2020. 308 с.

9. Погребняк, М. М. *Нові напрями театрального танцю XX – початку XXI століття: історико-культурні передумови, крос-культурні зв'язки, стилізова типологія*: монографія. Полтава, 2020. 327 с.

10. Семенова, Н. М. Національна балетна вистава в українській хореографічній культурі XX – початку XXI століть: дис. ... канд. мистецтвознавства. Харків, 2019. 241 с.

11. Castells, M., Fernandez-Ardevol, M., Qiu, J. L., & Sey, A. *Mobile communication and society: A global perspective*. Cambridge, 2007. 331 p.

REFERENCES

1. Bekh I., Zhurba K. (2018). The Concept of Forming Adolescents' National and Cultural Identity in General Education Institutions. *Formation of National and Cultural Identity of a Personality in the Challenges of Time*: Collection of Materials of the All-Ukrainian Round Table (to the 100th Anniversary of the Foundation of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University). Kamianets-Podilskyi, pp. 3-22. [in Ukr.]

2. Boiko, O. (2018). Integrative Studies of Folk and Stage Dance. *Ukrainian Culture: Past, Present, Ways of Development. Mystetstvoznastvo (Art Study)*: Scientific Collection, Issue. 28, pp. 227-233. [in Ukr.]

3. Herts, I. (2021). Dance as a Means of Learning Socio-Cultural Experience. *Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadrov kultury i mystetstv (Bulletin of the National Academy of Management Personnel of Culture and Arts)*: A Scientific Journal, No. 2, pp. 199-204. [in Ukr.]

4. Hres, O. (2024). *Ballet Hoholiana in Ukraine (1940s - Early 2020s)*. [A thesis for Candidate of Sciences degree in Arts, specialty 26.00.01]. Kyiv, 14 p. [in Ukr.]

5. Zinchenko, V. (2024). *Ukrainian Ballet of the Era of Independence: Development Trends,*

Genre and Intonation Specificity. [A thesis for Candidate of Sciences degree in Philosophy, specialty 025, Musical Art]. Kyiv: Tchaikovsky National Music Academy of Ukraine, 241 p. [in Ukr.]

6. Machulskis, V. (2022). Dance as a Sign of Ethnic Identity. *Dance and Identification Processes: History and Modernity*. Proceedings of the International Scientific and Practical Conference, 15-16 April 2022. April 15–16, 2022. Kyiv, pp. 16-18. [in Ukr.]

7. Miroshnychenko, I. (2025). Our Dance is Distinguished by its Emotional Depth... *Vechir-nii Kyiv* (Evening Kyiv). June 16. [online] Available at: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/103292> [in Ukr.]

8. Plakhotniuk, O. (2020). *Ukrainian*

Choreographic Art in the Context of World Artistic Culture (Contemporary Polygenre Discourse): A Collective Monograph. Lviv, 308 p. [in Ukr.]

9. Pohrebniak, M. (2020). *New Trends in Theatre Dance of the Twentieth and Early Twenty-First Centuries: Historical and Cultural Background, Cross-Cultural Relations, Style Typology*: A Monograph. Poltava, 327 p. [in Ukr.]

10. Semenova, N. (2019). *National Ballet Performance in the Ukrainian Choreographic Culture of the Twentieth and Early Twenty-First Centuries*. [A thesis for Candidate of Sciences degree in Arts]. Kharkiv, 241 p. [in Ukr.]

11. Castells, M., Fernandez-Ardevol, M., Qiu, J. L., Sey, A. (2007). *Mobile Communication and Society: A global Perspective*. Cambridge, 331 p. [in Eng.]

Summary

UKRAINIAN DANCE FOLKLORE AND CONTEMPORARY BALLET: CULTURAL UNDERSTANDING OF INTEGRATIVE PROCESSES

Karyna KUTIEVA

orcid.org/0000-0001-8434-764X

Doctor of Philosophy, Lecturer of the Department of
of Modern Choreography and Sports and Recreation Technologies
Kharkiv State Academy of Culture Associate Professor
e-mail: karyna_kurtieva@xdak.ukr.education

Tetiana BRATSUN

orcid.org/0009-0004-1605-7092

lecturer at the Department of Folk Choreography
Kharkiv State Academy of Culture
e-mail: t.bracun91@gmail.com

Oleksandr IVANYTSKYI

orcid.org/0009-0000-7215-543X

concertmaster of the Department of Folk Choreography
Kharkiv State Academy of Culture
e-mail: a.ivanickiy@gmail.com

Relevance of the research. The time we are living in today can be considered special and unique. The uniqueness lies in the fact that in the most difficult conditions – in conditions of war, occupation, emigration - the Ukrainian people are finally beginning to realize their separateness, historical and cultural value and to wake up to the longstanding deliberate

levelling of national identity within the idea of "three fraternal peoples". The search for identity always begins with the study of one's genetic characteristics, national cultural heritage, traditions, etc. Today, we are witnessing a real awakening of the Ukrainian nation, real in essence, not in form. Dance is an integral element of any folk culture and is now becoming an identifier of nationality and involvement in a particular cultural tradition. It should be noted that dance is a figurative comprehension of reality, a means of assimilating socio-cultural experience, and a national symbolic world. Of particular interest, given the socio-political and national-cultural processes, is the integration of dance genres that are too different in origin, choreography, and musical features into a single whole. This interest is not only purely artistic. We are interested in the cultural and national background of such integration processes.

The purpose of the study is to analyze the integrative processes between Ukrainian dance folklore and contemporary ballet.

Conclusions. The integration of folk dance and ballet in times of crisis is not only an aesthetic technique but also a cultural strategy for survival, recovery, and rethinking of national, cultural, and social identity. Integration of even genres that are so different from each other becomes possible if they share a constructed cultural and social reality that is easily recognised by the carriers of a particular national culture. We can talk (so far conditionally) about two types of integration: direct integration (for example, the inclusion of a full folk dance in ballet / the use of ballet steps in modern folk dance) and indirect integration (the use of Ukrainian lullabies, folk songs, folklore intonations, and their inclusion in the modern plastic language of ballet). However, the topic is insufficiently researched and requires more detailed elaboration in the direction of studying the integration of ballet and folk choreography within contemporary experiments in dance performances.

Keywords: modern Ukrainian ballet, Ukrainian dance folklore, integration, national traditions.

**ПОЛЬОВІ ЕТНОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЧЕНИХ
ЕТНОЛОГО-КРАЄЗНАВЧОЇ СЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОЇ
НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (1924–1929)**

Юлія СТАДНІК

orcid.org/0000-0002-4191-8147

аспірантка Національного технічного університету

«Харківський політехнічний інститут», старша наукова співробітниця

Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова

email: yuliia.domna@gmail.com

Анотація. Розглянуто питання особливостей проведення польових досліджень матеріальної та духовної культури України на базі етнологічно-краєзнавчої секції Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені Д. І. Багалія в період з грудня 1924 р. по листопад 1929 р. Поданий у статті перелік лабораторної та експедиційної роботи вчених секції відображає методологічну базу, різноманіття тематики зацікавлень науковців, широку географію досліджень, а також співпрацю з іншими етнологічними осередками.

Ключові слова: етнологія, краєзнавство, науково-дослідна кафедра, етнологічно-краєзнавча секція, науково-пошукова діяльність, експедиції, Харків.

Постановка проблеми. Радянський період в історії української етнології став справжнім викликом для збереження народної культури. Модернізаційні процеси, а також більшовицька ідеологія витісняли традиційну народну культуру українців. Зникали давні ремесла, промисли та народні звичаї, забувався фольклор. Дослідники, що спостерігали за цими тенденціями, вже з початку 1920-х років збирали та опрацьовували пам'ятки культури і мистецтва, щоб у такий спосіб зберегти їх для майбутніх поколінь. Однак наступ на наукові та культурні установи наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років ускладнив та майже зупинив цю роботу. Тож важливим завданням учених сьогодення є дослідження праць етнологів того часу задля достовірного відтворення розвитку етнологічної науки. Маловідомим, але важливим аспектом діяльності етнологічних

осередків 1920-х років є специфіка їхньої науково-пошукової роботи.

Метою статті є визначення особливостей проведення польових досліджень матеріальної та духовної культури України на базі етнологічно-краєзнавчої секції Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені Д. І. Багалія у період з грудня 1924 р. по листопад 1929 р.

Хронологічні межі охоплюють найбільш тривалий та плідний період у роботі підрозділу кафедри в умовах постійних реорганізацій установ у системі Народного комісаріату освіти УСРР. Нижня хронологічна межа – реорганізація кількох підрозділів кафедри в одну секцію «етнології та краєзнавства» [19]. Верхня хронологічна межа – наступна зміна, у результаті якої секція була перейменована в «етнографічно-етнологічну» [4], а пізніше остаточно ліквідована.

Під поняттям «польова науково-дослідна діяльність» авторка визначає пошук та накопичення речових (включаючи малюнки та креслення) та усно-історичних джерел, тобто збір первинних даних для подальшого їх наукового опрацювання [11, с. 12].

Аналіз джерел, досліджень і публікацій. Основу джерельної бази статті складають документи особового фонду О. Ветухова (1920–1930), що зберігається у колекції університетського музею Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, та фонду № 166 (Міністерство освіти) Центрального державного архіву вищих органів влади України. Серед джерел, що містять інформацію про лабораторну та експедиційну діяльність етнолог-краєзнавчої секції, можна назвати такі: секційні й індивідуальні плани та звіти співробітників, заяви на відрядження, матеріали експедицій та виставок. Деякі з них вперше запроваджені у науковий обіг. Зокрема, це «Загальний план-маршрут та орієнтаційний кошторис дослідної експедиції по Дніпру» [6], що дає уявлення про особливості організації тогочасних експедицій, та примірник програми з вивчення сільськогосподарських колективів на Полтавщині [23], який було надіслано секції для ознайомлення. Доповнюють перераховані дані статті, опубліковані вченими у 1920-х роках, які часто містять посилання на методику та джерельну базу досліджень. Історіографія питання представлена як спеціалізованими монографіями, так і сучасними біографічними працями, присвяченими творчому шляху співробітників секції. У дисертації О. Богдашиної подано історію кафедри з окремим підрозділом про роботу секції загалом [1]. Однак в

ній лише частково згадані деякі аспекти питання експедиційної діяльності осередку. Праці, що описують діяльність Є. Берченко [10], Р. Данківської [29], Б. Пилипенка [15] та інших, містять факти, які стосуються польової роботи. Попри це подібні дослідження не дають загального уявлення про місце і роль вчених у колективній праці секції. Тож окреме дослідження, присвячене її науково-пошуковій діяльності, може значно розширити розуміння розвитку наукового середовища етнологів у 1920-х роках.

Виклад основного матеріалу. За час свого існування Харківська науково-дослідна кафедра історії української культури (1921–1930), очолювана академіком Д. Багалієм, декілька разів змінювала тематику досліджень, однак невід'ємною складовою наукових розробок залишався етнологічний напрям [1, с. 28]. Упродовж 1921–1924 рр. вдалося відпрацювати організацію науково-пошукової та науково-дослідної роботи. Біля витоків етнологічного осередку стояв академік М. Сумцов, а з 1922 р. незмінним керівником відповідної секції був професор О. Ветухов [1, с. 28–29].

Важливим етапом у питанні організації роботи секції стали грудень 1924 р. – січень 1925 р. Захоплені новими перспективами поступу науки, учасники Першого всеукраїнського з'їзду з вивчення продуктивних сил, зокрема О. Ветухов та інші вчені кафедри, долучають історичне краєзнавство до плану роботи підрозділу [13, с. 25–26]. Водночас відбувалася загальнонаукова дискусія навколо мети та завдань етнології. Детальний огляд використання термінів «етнографія» та «етнологія» зробив професор Є. Кагаров у 1928 р. Автор довів,

що в іноземній та українській історіографії не було єдності у цьому питанні (наприклад, експедиції могли називатися як «етнологічними», так і «етнографічними») [11, с. 12]. У розвідці згадується і про підхід професора О. Ветухова, згідно з яким етнографія, що зосереджена на зборі даних, має перерости в етнологію, що аналізує та інтерпретує дані [18, арк. 48–49]. У документації секції була відображена концепція етнографії як додатка до етнології. Проте класичні польові дослідження продовжували становити основу заповнення прогалин у наукових знаннях та, навпаки, поживалися з початком роботи новоутвореної секції етнології та краєзнавства.

На початку 1925 р. було встановлено два основних напрями роботи секції: вивчення матеріальної та духовної культури певного краю [13, с. 26]. Відповідно до цього науковці підрозділу удосконалювали методологію досліджень, зокрема й на етапі збору матеріалу. В. Білецька, наукова співробітниця секції, розробляла тему оновлення етнологічних досліджень через «ув'язку їх з сучасним життям» та краєзнавством (як методом) [18, арк. 86]. Інший вчений, А. Ковалівський, вивчав можливості використання картографічного методу в етнологічних дослідженнях [13, с. 53–61]. Названі підходи широко застосовувалися у практичній роботі. Варто згадати і про додавання до наукових напрацювань секції «марксистської бази» [17], зокрема в питаннях походження і розвитку сім'ї та власності [18, арк. 48].

Науково-пошукова діяльність включала лабораторний та експедиційний (польовий) етапи збору етнологічного матеріалу. На першому етапі речові та письмові джерела підбиралися у музеях,

архівах і бібліотеках [17]. Більшість колективу, окрім виконання обов'язків на кафедрі, працювала в Харківському інституті народної освіти (далі – ХІНО) та українських музеях.

Активно велась робота зі збору фахової літератури. Аспірант секції В. Дашкевич працював у харківських «книгозбірнях» над складанням бібліографії програм з вивчення етнології та краєзнавства України [13, с. 149]. А починаючи з 1925 р. при підрозділі формувалася фахова бібліотека [27].

Науковий співробітник кафедри І. Єрофеев (працював бібліотекарем Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди (МСУ), а пізніше архівістом у Харківському історичному архіві) перебував у відрядженні в Кам'янці-Подільському для вивчення архівних матеріалів про соціальне становище українського селянства в XIX ст. [5]. А також, працюючи з архівними документами, вчений розробляв тему історії українського театру [18, с. 49].

Співробітники та аспіранти вивчали не тільки харківські збірки. Наприклад, аспірантка Є. Берченко відвідувала музеї Києва, Харкова, Полтави та Катеринослава з метою дослідження техніки та орнаменту килимів [18, арк. 84]. Інший аспірант секції, Б. Пилипенко, наприкінці 1920-х років відвідав Чернігівський, Лубенський, Черкаський і Новгород-Волинський музеї для фотофіксації етнологічних пам'яток [15, с. 241].

Частиною лабораторної роботи і підготовкою до проведення етнологічних експедицій було створення бази для отримання нового етнологічного матеріалу, а саме складання та збирання програм, інструкцій, тематичних опитувальників.

Широко використовувалися програми, створені Етнографічною комісією при Всеукраїнській академії наук (ВУАН), та інших етнологічних осередків. Наприклад, аспірант Я. Риженко як кореспондент Етнографічної комісії користувався програмою для збирання відомостей про чумаків авторства етnologa В. Ляскоронського [30, с. 26–27].

Проте вчені секції та водночас музейники створювали і власні програми у зв'язку зі специфікою їхніх наукових зацікавлень. Низку коротких програм із вивчення матеріальної та духовної культури (збір відомостей про обрядові печива, віконні прикраси, свята Трійці та Івана Купала) було складено та апробовано науковою співробітницею кафедри та директором МСУ Р. Данківською. Одна з них – «Програма для уличних наблюдений...» (1925) – використовувалася під час «екскурсій» для записів спостережень та збору пам'яток Харківщини, що впродовж 1924–1927 рр. проводив музей із залученням співробітників кафедри [12]. В. Дашкевич розробляв «Програму для дослідження народної медицини та гігієни» (1927) в межах підготовки до створення медико-етнографічної підсекції [9]. Є. Берченко на основі власного досвіду написала методичний посібник «Як збирати матеріал до настінних розписів» (1928) [10, с. 126], а вчений секції К. Черв'як випрацював «Попередні програми вивчення килимарства» (1929) для Коростенського краєзнавчого музею. Так само наприкінці 1920-х років Я. Риженко брав участь у створенні «Програми для збирання матеріалів до виучування сільськогосподарських колективів на Полтавщині». Опитувальник мав розсилатися у колгоспи Полтавської області та заповненням надходити

до Полтавського державного музею [23].

Окремої уваги заслуговує розроблена очільником Всеукраїнського Краєзнавчого Бюро при секції П. Ковалівським «Схема обліку продукційних сил краю» (1925). «Схема» мала стати планом краєзнавчої роботи для краєзнавців-аматорів по всій Україні. І хоч вона представляла програму іншого напрямку підрозділу, однак включала перелік відомостей етнологічного характеру, а саме: етнічний склад населення, характерні особливості матеріальної та духовної культури, еволюція сільського господарства, зміни у звичаях та побуті населення [13, с. 44–51].

Польовий етап науково-дослідної праці етнолого-краєзнавчої секції планувався з початку академічного року. Етнологічні експедиції часто організовували весною та влітку, іноді під час зимових канікул, оскільки деякі співробітники секції працювали в ХІНО. Виїзди планувалися так, щоб охопити якомога більшу територію за короткий термін. Наприклад, у 1925 р. Р. Данківська перебувала у відрядженні по селах Харківщини з травня по червень [18, арк. 47]. В. Білецька у липні–серпні того ж року відвідала Полтаву, Київ та Катеринослав [18, арк. 86]. Є. Берченко перебувала у відрядженні на Катеринославщині з 20 грудня 1925 р. по 10 січня 1926 р. [7].

Частина польових робіт була профінансована через керівництво кафедри Українським головним управлінням науковими установами [8], інша – особистим коштом. Наприклад, Б. Пилипенку для продовження експедиції з дослідження транспорту на Десні у травні 1928 р. власні заощадження надав голова секції О. Ветухов [25].

Організація дослідницької діяльності існувала в трьох варіантах: колективна, групова та індивідуальна [18, арк. 48–49]. Дослідження секції, в яких був задіяний весь колектив, виконувалися згідно з Держпланом. У 1925–1926 академ. році вчені здійснювали перегляд поглядів на походження та розвиток сім'ї та власності [18, арк. 48]. У 1926–1927 рр. збиралися матеріали для вивчення народної техніки та нехліборобських промислів [17]. А в 1928–1929 рр. під загальним керівництвом професора О. Ветухова були проведені експедиції у межах вивчення теми «Засоби водного транспорту на Україні» (на Десну – Б. Пилипенко, О. Ветухов; на Пороги – В. Білецька, А. Ковалівський) [24]. «Загальний план-маршрут та орієнтаційний кошторис дослідної експедиції» містив опис мети, запланованих результатів діяльності, склад групи та кошторис поїздки (витрати на проїзні квитки, фотоприладдя, добові) [6].

Групові дослідження передбачали залучення аспірантів. На першому році навчання в аспірантурі обов'язковими були «екскурсії» (експедиції) на фабрики та заводи м. Харкова, а також на околиці міста [17]. У 1926 р. всі аспіранти були долучені до роботи з вивчення русальних звичаїв та уявлень («русалій») за географічним методом (нанесення на карту розповсюдження традиції) (керівник – А. Ковалівський) [17].

Професор О. Ветухов долучався до групової розробки тем «Старі українські міри, ваги та грошовий облік» (разом із І. Єрофеевим) і «Тотем» та «Мана» як вихідні пункти до розуміння походження «роду» (з А. Ковалівським) [18, арк. 48]. Для вивчення цих питань вчені залучали історичні, археологічні та фольклорні джерела [21].

Польова робота в *індивідуальній науковій практиці* співробітників та аспірантів розширювала тематику, географію та зв'язки з іншими етнологічними організаціями.

Професор О. Ветухов у 1920-х роках розробляв питання походження й розвитку музики у зв'язку із економічно-соціальними умовами. Працював над темою походження дитячої іграшки [18, арк. 48].

Р. Данківська під час експедицій збирала значну колекцію глиняних іграшок (понад 500 одиниць) з Харківщини, Полтавщини, Катеринославщини, Волині, Київщини та Курщини (серед етнічних українців) [29, с. 112–113]. Упродовж 1925–1928 рр. вивчала побут та сільську говірку Слобожанщини [18, арк. 47].

А. Ковалівський збирав фольклорний матеріал маріупольських греків. Під час літньої експедиції 1928 р. ним було сфотографовано нерухомі пам'ятки, зібрано книги та мапи, що належали до надбань цієї етнічної групи [2].

В. Білецька у 1924–1929 рр. записувала на Харківщині та Донеччині зразки заробітчанського фольклору (наймитські та шахтарські пісні) [18, арк. 86; 20]. На Київщині та Катеринославщині вивчала зразки українського одягу (кожухи, сорочки) [18, арк. 44]. Протягом 1926 р. на прохання історика В. Петрова збирала польовий матеріал про звичай кидати гілки на могили та записувала перекази про Г. Сковороду серед селян с. Пан-Іванівка на Харківщині [28, с. 73]. Упродовж 1928–1929 рр. науковиця входила до Дніпробудівської археологічної експедиції під керівництвом академіка ВУАН Д. Яворницького (дослідження рибальства на Дніпрових порогах) [26, с. 66].

І. Єрофєєв збирав матеріали про народні вірування, народну поезію, малярство та архітектуру за програмами Всеукраїнського етнографічного товариства [17].

Б. Пилипенко, досліджуючи кустарні промисли (першочергово – млинарство), здійснював етнологічні експедиції на Чернігівщину, Дніпропетровщину, Полтавщину та Харківщину [14, с. 146]. Працюючи у Чернігівському краєзнавчому музеї, мав можливість дослідити розписи нових печер в м. Чернігові, вивчав гончарне виробництво с. Олешині та вибірку в м. Борзні [15, с. 392].

Є. Берченко протягом 1925–1928 рр. здійснила кілька наукових експедицій по Катеринославщині (Кременчуцька, Дніпропетровська та Криворізька обл.) задля вивчення народного декоративного розпису. Дослідниця збирала автентичні взірці українського стінопису, замовляла їх у майстринь та фотографувала селянок за роботою. На основі зібраної колекції у 1928 р. було створено виставку українського народного живопису в Державному російському музеї у Ленінграді (214 оригіналів та 50 світлин) [10, с. 126].

Я. Риженко у 1926–1927 рр. керував експедицією Полтавського державного музею з вивчення побуту та виробництва Опішнянського району Полтавщини. Ним було зібрано чимало цінних предметів, що відображали кустарні промисли та ремесла, традиції житлового будівництва, ювелірне шиття. Також робилися фольклорні записи місцевих загадок та колядок [16, с. 400].

К. Черв'як проводив етнологічні дослідження на Коростенщині (Житомирська обл.): записував звичаї та обряди, збирав килими, малюнки селянських будинків та одягу [2].

Аспірантка Л. Зайцева досліджувала швейний кустарний промисел у Харкові, а також під час численних поїздок на Кавказ збирала відомості про місцеві кустарні вироби [2].

Окрім проведення власних експедицій, співробітники секції долучали до збору матеріалів дослідників-аматорів. Так, В. Дашкевич, складаючи систематичну характеристику світогляду українського народу, працював над створенням мережі кореспондентів – мешканців різних регіонів України, які робили етнографічні записи [22]. А. Ковалівський згадує у своїй статті про мережу кореспондентів Наркомзему, які, окрім сільськогосподарських даних, надавали й етнологічні відомості [13, с. 53].

У 1928–1929 рр. накопичений досвід, праця всіх членів секції в науково-культурних установах України, а також широкі наукові зв'язки значно збільшили можливості та впливовість групи дослідників на чолі з О. Ветуховим. Саме тому зібрані етнологічні пам'ятки, їхні світлини та малюнки вдалося показати на виставці польових робіт секції (понад 700 експонатів). Виставка відображала деякі аспекти традиційної культури Слобожанщини, а також частково Полтавщини, Чернігівщини, Житомирщини, Дніпропетровщини [3].

Наприкінці 1920-х років амбітний колектив етнологічно-краєзнавчої секції стикнувся з наслідками згортання українізації. Науково-дослідна кафедра зазнала перевірок та реорганізації. Водночас була здійснена централізована зміна тематики та методів українознавчих досліджень. 18 листопада 1929 р. секцію перейменували на «етнографічно-етнологічну» [4], а вже в кінці 1929 р. остаточно ліквідували [1, с. 45].

Висновки. Таким чином, у період з грудня 1924 р. по листопад 1929 р. співробітниками етнологічно-краєзнавчої секції Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені Д. І. Багалія було здійснено вагому працю зі збору матеріальної та духовної культури України. Експедиційна діяльність сприяла науковому мережуванню етнологічних осередків, а також підвищувала науковий рівень музейних установ, у яких працювали співробітники. Польові виїзди вчених допомогли створити потужну джерельну базу для етнологічних розвідок з широкою географією та тематикою, сприяли збереженню культурної спадщини, що на час вивчення швидко виходила з ужитку, а сьогодні збереглася частково або лише в доробку секції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богдашина, О. М. *Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. акад. Д. І. Багалія (1921–1934 рр.)*: монографія. Харків, 1994. 196 с.
2. Виставка «польових» робіт етнологічно-краєзнавчої секції Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. акад. Д. І. Багалія. 1929 р. *Музей історії університету ХНУ імені В. Н. Каразіна*. Ф. 8. Оп. 3. Од. зб. 18840. Б. арк.
3. Виставка «польових» робіт співробітників етнологічно-краєзнавчої секції НДКІУК, проведених влітку 1928 р. 01.10.1929 р. *Музей історії університету ХНУ імені В. Н. Каразіна*. Ф. 8. Оп. 3. Од. зб. 18888. Б. арк.
4. Витяг з протоколу засідання етнологічно-краєзнавчої секції НДКІУК від 18.11.1929 р. *Музей історії університету ХНУ імені В. Н. Каразіна*. Ф. 8. Оп. 3. Од. зб. 11933. Б. арк.
5. Єрофеев, І. Ф. Curriculum vitae (1920–ті рр.). *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 12-ос. Спр. 2493. Арк. 4.
6. Загальний план-маршрут дослідної етнологічно-краєзнавчої експедиції по Дніпру та його допливах (Лівобережжя) в межах України 1928 р. *Музей історії університету ХНУ імені В. Н. Каразіна*. Ф. 8. Оп. 3. Од. зб. 18847. Б. арк.
7. Заява до катедри історії української культури Є. В. Берченко. 18.01.1925 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 738.
8. Заява про надання коштів на польові роботи з етнографії (1920–ті рр.). *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 4581. Арк. 148.
9. Звіт аспіранта секції В. Я. Дашкевича. 11.09.1927 р. *Музей історії університету ХНУ імені В. Н. Каразіна*. Ф. 8. Оп. 3. Од. зб. 18884. Б. арк.
10. Іваненко, С. О. Євгенія Берченко – харківська дослідниця народних монументальних декоративних розписів. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*. 2013. № 2. С. 125–127.
11. Кагаров, Є. *Завдання та методи етнографії*. Київ, 1928. 43 с.
12. *Музей Слобідської України*. Ч.1: бюлетень. Харків, 1925. 45 с.
13. *Науковий збірник науково-дослідної кафедри історії української культури / за редакцією проф. О. В. Ветухова*. Харків, 1927. Ч. VII. Перший випуск. Етнологічно-краєзнавча секція. 178 с.
14. *Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені акад. Д. І. Багалія / за редакцією проф. О. В. Ветухова; за загальною редакцією Д. І. Багалія*. Харків, 1930. Том IX. Випуск 2. Праці етнографічно-етнологічної секції. 170 с.
15. Нестуля, О. О. Мистецтво було його мрією: (Б. К. Пилипенко). *Репресоване краєзнавство: (20–30-ті роки)*. Збірник статей. Київ; Хмельницький, 1991. С. 238–244.
16. Нестуля, О. О. Яків Омелянович Риженко. *Зневажена Кліо*: збірник / відп. ред. Ю. З. Данилюк. Київ, 2005. С. 397–403.
17. Операційний план Етнологічно-краєзнавчої секції НДКІУК на 1926/1927 ак. р. (1926 р.). *Музей історії університету ХНУ*

імені В. Н. Каразіна. Ф. 8. Оп. 3. Од. зб. 17016. Б. арк.

18. План праці етнологічно-краєзнавчої секції НДКІУК на 1925–1926 рр. (1 січня – 1 липня 1925 р.). 1925 р. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 442. Арк. 48–84.

19. План праці на 1925 рік етнографічно-краєзнавчої секції НДКІУК (1925 р.). *Музей історії університету ХНУ імені В. Н. Каразіна*. Ф. 8. Оп. 3. Од. зб. 11928. Б. арк.

20. План праці на 1926–1927 академ. рік наук. співробітниця В. Ю. Білецької. 27.06.1926 р. *Музей історії університету ХНУ імені В. Н. Каразіна*. Ф. 8. Оп. 3. Од. зб. 11817. Б. арк.

21. План праці на 1926–1927 рр. А. Ковалівського. 1926 р. *Музей історії університету ХНУ імені В. Н. Каразіна*. Ф. 8. Оп. 3. Од. зб. 11923. Б. арк.

22. План роботи на 1927–1928 рр. В. Я. Дашкевича. 1927 р. *Музей історії університету ХНУ імені В. Н. Каразіна*. Ф. 8. Оп. 3. Од. зб. 11914. Б. арк.

23. Програма для збирання матеріалів до виучування сільськогосподарських колективів на Полтавщині (1920-ті рр.). *Музей історії університету ХНУ імені В. Н. Каразіна*. Ф. 8. Оп. 3. Од. зб. 16685. Б. арк.

24. Проект функціонального розподілу праці в секції. 1930 р. *Музей історії університету ХНУ імені В. Н. Каразіна*. Ф. 8. Оп. 3. Од. зб. 11915. Б. арк.

25. Розписка Ветухова В. О. 1928 р. *Музей історії університету ХНУ імені В. Н. Каразіна*. Ф. 8. Оп. 3. Од. зб. 12819. Б. арк.

26. Світленко, С. І. Українські науково-освітні інтелектуальні комунікації Д. І. Яворницького 1920-х – початку 1930-х рр. *Надніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Збірник наукових праць. Дніпропетровськ, 2015. Вип. 13. С. 53–73.

27. Спроба проведення першої виставки «ПОЛЬОВИХ РОБІТ» Етнологічно-краєзнавчої Секції Харківської НДКІУК ім. акад. БАГАЛІЯ влітку 1928 року. Харків, 1929 р. *Музей історії університету ХНУ імені*

В. Н. Каразіна. Ф. 8. Оп. 3. Од. зб. 17055. Б. арк.

28. *Українська фольклористична енциклопедія* / голов. ред. Г. Скрипник. Київ, 2019. 840 с.

29. Хасанова, О. І. Раїса Сергіївна Данковська та її роль у формуванні колекції української народної керамічної дитячої іграшки у ХІМ імені Сумцова. *Двадцять восьми Сумцовські читання: збірник матеріалів наукової конференції*. Харків, 2022. С. 112–119.

30. *Чумаки. Студії з історії та історіографії* / ред. кол.: В. Андреев (гол. ред.), С. Андреева, С. Білівенко, Р. Додонов, С. Телюпа. Київ, 2024. 290 с.

REFERENCES

1. Bohdashyna, O. (1994). *Activities of the Kharkiv Research Department of the History of Ukrainian Culture Named after Academician D. I. Bahalii (1921–1934): A Monograph*. Kharkiv, 196 p. [in Ukr.]

2. Exhibition of "Field" Works of the Ethnology and Local History Section of the Kharkiv Research Department of the History of Ukrainian Culture Named after acad. D. I. Bahalii. (1929). *University History Museum of V. N. Karazin Kharkiv National University*. Fund 8. Descr. 3. Unit 18840. [in Ukr.]

3. Exhibition of "Field" Works of the Ethnology and Local History Section of the Research Department of the History of Ukrainian Culture Conducted in the Summer of 1928. (1929). *University History Museum of V. N. Karazin Kharkiv National University*. Fund 8. Descr. 3. Unit 18888. [in Ukr.]

4. University Museum of V. N. Karazin Kharkiv National University. Extract from the Protocol of the Meeting of the Ethnology and Local History Section of the Research Department of the History of Ukrainian Culture Dated 18.11.1929. *University History Museum of V. N. Karazin Kharkiv National University*. Fund 8. Descr. 3. Unit 11933. [in Ukr.]

5. Yeforiev Ivan Fedorovych. Curriculum Vitae (1920s). *Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine*.

Fund. 166. Descr. 12-oc. Case. 2493. Page. 4. [in Ukr.]

6. University Museum of V. N. Karazin Kharkiv National University. F. 8. i. 3. u.i. 18847. General Route Plan of the Ethnology and Local History Research Expedition along the Dnipro and its Tributaries (Left Bank) within Ukraine, 1928. *University History Museum of V. N. Karazin Kharkiv National University*. Fund 8. Descr. 3. Unit 18847. [in Ukr.]

7. Application to the Department of Ukrainian Culture History by Ye. V. Berchenko. 18.01.1925. *Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine* Fund. 166. Descr. 5. Unit 738. [in Ukr.]

8. Application for Funding for Ethnographic Fieldwork (1920s). *Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine*. Fund 166. Descr. 6. Unit 148. [in Ukr.]

9. Report of Graduate Student of the Section V. Ya. Dashkevych. 11.09.1927. *University History Museum of V. N. Karazin Kharkiv National University*. Fund 8. Descr. 3. Unit 18884. [in Ukr.]

10. Ivanenko, S. (2013). Yevheniia Berchenko – Kharkiv Researcher of Folk Monumental Decorative Paintings. *Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii dyzainu i mystetstv* (Visnyk Kharkiv State Academy of Design and Arts). No. 2, pp. 125-127. [in Ukr.]

11. Kagarov, Ye. (1928). *Tasks and Methods of Ethnography*. Kyiv, 43 p. [in Ukr.]

12. *Museum of Sloboda Ukraine*. (1925). Bulletin, No 1. Kharkiv, 45 p. [in Ukr.] [in Rus.]

13. Vetukhov, O., ed. (1927). *Scientific Collection of the Research Department of the History of Ukrainian Culture. Ethnological and Local History Section*. Kharkiv, Part VII, First Issue, 178 pp. [in Ukr.]

14. Bahalii, D., Vetukhov, O., eds. (1930). *Scientific Collection of the Kharkiv Research Department of the History of Ukrainian Culture Named after Acad. D. I. Bahalii*. Works of the Ethnographic and Ethnological Section. Kharkiv, Vol. IX, Issue 2, 170 pp. [in Ukr.]

15. Nestulia, O. (1991). Art Was His Dream: (B. K. Pylypenko). *Repressed Local*

History Studies: (1920s–1930s). Collection of Articles. Kyiv, Khmelnytskyi, pp. 238–244. [in Ukr.]

16. Nestulia, O. (2005). Yakiv Omelianovych Ryzhenko. *Neglected Clio: A Collection*. Kyiv, pp. 397–403. [in Ukr.]

17. Operational Plan of the Ethnology and Local History Section of the Research Department of the History of Ukrainian Culture for the 1926/1927 Academic Year (1926). *University History Museum of V. N. Karazin Kharkiv National University*. Fund. 8. Descr. 3. Unit 17016. [in Ukr.]

18. Work Plan of the Ethnological and Local History Section of the Research Department of the History of Ukrainian Culture for 1925–1926 (January 1 – July 1, 1925). 1925, pp. 48–84. *Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine*. Fund 8. Descr. 3. Unit 11928. Page 48-84. [in Ukr.]

19. Work Plan for 1925 of the Ethnographic and Local History Section of the Research Department of the History of Ukrainian Culture (1925). *University History Museum of V. N. Karazin Kharkiv National University*. Fund 8. Descr. 3. Unit 11928. [in Ukr.]

20. Work Plan for the 1926–1927 Academic Year of Research Fellow V. Yu. Biletska. 27.06.1926. *University History Museum of V. N. Karazin Kharkiv National University*. Fund 8. Descr. 3. Unit 11817. [in Ukr.]

21. Work Plan for 1926–1927 by A. Kovalivskyi. (1926). *University History Museum of V. N. Karazin Kharkiv National University*. Fund 8. Descr. 3. Unit 11923. [in Ukr.]

22. Work Plan for 1927–1928 by V. Ya. Dashkevych. (1927). *University History Museum of V. N. Karazin Kharkiv National University*. Fund 8. Descr. 3. Unit 11914. [in Ukr.]

23. Program for Collecting Materials for Studying Agricultural Collectives in Poltava Region. (1920s). *University History Museum of V. N. Karazin Kharkiv National University*. Fund 8. Descr. 3. Unit 16685. [in Ukr.]

24. Project of Functional Labor

Distribution in the Section. (1930). *University History Museum of V. N. Karazin Kharkiv National University*. Fund 8. Descr. 3. Unit 11915. [in Ukr.]

25. Receipt by Vetukhov V.O. (1928). *University History Museum of V. N. Karazin Kharkiv National University*. Fund 8. Descr. 3. Unit 12819. [in Ukr.]

26. Svitlenko, S. (2015). Ukrainian Scientific and Educational Intellectual Communications of D. I. Yavornytskyi in the 1920s – Early 1930s. *Naddniprianska Ukraine: Historical Processes, Events, Figures*. Dnipro, Issue 13, pp. 53–73. [in Ukr.]

27. Attempt to Hold the First Exhibition of "Field Works" of the Ethnology and Local History Section of the Kharkiv Research Department of the History of Ukrainian Culture Named after acad. Bahalii in the Summer of 1928. (1929).

University History Museum of V. N. Karazin Kharkiv National University. Fund 8. Descr. 3. Unit 17055. Kharkiv. [in Ukr.]

28. Skrypnyk, H., ed. (2019). *Ukrainian Folklore Encyclopedia*. Kyiv, 840 p. [in Ukr.]

29. Khasanova, O. (2022). Raisa Serhiivna Dankovska and her Role in the Formation of the Collection of Ukrainian Folk Ceramic Children's Toys in M. Sumtsov Kharkiv Historical Museum. *Twenty-Eighth Sumtsov Readings: Collection of Materials of the Scientific Conference "Museum in the Global World: Innovations and Preservation of Traditions."* Kharkiv, pp. 112–119. [in Ukr.]

30. Andrieiev, ed., V., Andrieieva, S., Bilivenko, S., et al. (2024). *Chumaky. Studies on History and Historiography*. Kyiv, 290 pp. [in Ukr.]

Summary

FIELD ETHNOLOGICAL RESEARCH BY SCIENTISTS OF THE ETHNOLOGY AND LOCAL LORE SECTION OF THE KHARKIV RESEARCH DEPARTMENT OF THE HISTORY OF UKRAINIAN CULTURE

Julia STADNIK

orcid.org/0000-0002-4191-8147

postgraduate student at the National Technical University Kharkiv Polytechnic Institute,

senior research at the Mykola Sumtsov Kharkiv Historical Museum

semail: yuliia.domna@gmail.com

Relevance of the research. The Soviet period in the history of Ukrainian ethnology became a challenge for the preservation of folk culture. Ukrainian folk culture was supplanted by modernisation processes, as well as Bolshevik ideology. Folklore was forgotten along with ancient crafts, trades, and customs. Researchers who observed these trends since the early 1920s had been collecting and processing cultural and artistic monuments in order to preserve them for future generations. However, the attack on scientific and cultural institutions in the late 1920s and early 1930s complicated and almost stopped this work. Therefore, an important task for today's scientists is to study the works of ethnologists of that time to accurately reproduce the development of ethnological science. A little-known but important aspect of the activities of ethnological centres in the 1920s is the specificity of their scientific and research work.

The purpose of the article is to identify the key characteristics of "field" research on

the material and spiritual culture of Ukraine conducted by the Ethnology and Local Lore Section of the Kharkiv Research Department of the History of Ukrainian Culture named after D. I. Bahalii in the period from December 1924 till November 1929.

Conclusions. In the period from December 1924 till November 1929, the staff of the Ethnology and Local Lore Section of the Kharkiv Research Department of the History of Ukrainian Culture named after D. I. Bahalii carried out substantial efforts to collect the material and spiritual culture of Ukraine. Expedition activities facilitated academic collaboration between ethnological centres and also enhanced the scientific level of the museum institutions where the staff worked. The “field” trips of scientists helped to create a powerful source base for ethnological research with a wide geographical scope and themes, contributed to the preservation of cultural heritage that was quickly disappearing from everyday life at the time of study and today survives only partially or solely within the section’s collection.

Keywords: ethnology, local history, research department, Ethnology and Local Lore Section, scientific research activities, expeditions, Kharkiv.

КОНЦЕПЦІЯ ЕТНОГЕНЕЗУ УКРАЇНЦІВ ЛЕОНІДА ЗАЛІЗНЯКА: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Максим ОВЧАРУК

orcid.org/0009-0007-2464-1100

аспірант НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

email: makasp032@gmail.com

Анотація. Проаналізовано науковий доробок сучасних українських учених, які дослідили становлення та розвиток концепції етногенезу українців Л. Залізняка. Виявлено, що напрацювання Л. Залізняка, який вже понад тридцять років працює над розробкою та вдосконаленням своєї етногенетичної концепції, стали об'єктом уваги дослідників і дали можливість популяризувати в Україні та за її межами ранньосередньовічну теорію походження українського народу.

Ключові слова: Україна, українці, Леонід Залізняк, етногенез українського народу, історіографія, етнологія.

Постановка проблеми. Російсько-українська війна стала величезним випробуванням для Української держави та всіх її громадян. На початку XXI ст. Україна вкотре постала перед складними викликами, а саме – втрата частини своїх територій, людського й інтелектуального ресурсів та загроза суверенітету. Щоб вижити і продовжувати боротьбу та вистояти в ідеологічній війні, яка активно ведеться ворогом, Україні треба використовувати науковий потенціал провідних українських учених – археологів, етнологів, істориків, мовознавців – та довести прадавність і самобутність українців, показати окремішність їхнього етногенезу від етногенезу росіян та білорусів. Цьому сприяють дослідження етногенетичних концепцій українців, а саме етногенетичної концепції відомого українського археолога, історика та етнолога Леоніда Залізняка. Розгляд праць, присвячених аналізу етногенетичної концепції Л. Залізняка, допоможе широким колам громадськості, вчителям, викладачам середньої ланки

освіти та вишів краще зрозуміти складні питання української історії, а також використовувати набуті знання в освітньому процесі, передусім в загальноосвітніх школах, а також у вищій школі.

Огляд досліджень і публікацій. Осмислюючи наукові розвідки, у яких розпочато вивчення заявленої проблематики, зазначимо, що аналіз праць сучасних українських учених, присвячених дослідженню етногенетичної концепції Л. Залізняка, є недостатнім та потребує подальшого опрацювання. Наша робота допоможе усунути існуючі у цій царині прогалини. Тут насамперед варто відзначити монографію О. Шакурової «Основні концепції етногенезу українського народу: вітчизняна історіографія (кінець XIX – початок XXI ст.)», у якій вперше проаналізовано історіографічні дослідження, присвячені етногенетичній концепції Л. Залізняка [60].

Також можемо виокремити низку статей дослідниці Н. Брехунець, присвячених цій тематиці. А саме праці «Етнологічні та етнокультурні студії Леоніда

Залізняка: історіографічний дискурс» [1] та «Українські етнологи про дослідження проблеми україногенези Леонідом Залізником» [2].

Джерельною базою дослідження є праці українських науковців кінця ХХ – початку ХХІ ст., у яких розглядаються сутність етногенетичної концепції Л. Залізняка та його наукові напрацювання у царині етнології, археології, історії України.

Мета статті – здійснити аналіз наукового доробку українських учених, які досліджували становлення та розвиток концепції етногенезу українців Л. Залізняка.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж здійснити аналіз вивчення дослідниками концепції україногенези Л. Залізняка, стисло окреслимо етапи його становлення саме як вченого-етнолога. Загальновідомо, що Л. Залізник знаний в наукових колах як археолог, дослідник кам'яної доби. Але саме завдяки роботі за сумісництвом в Інституті українознавства КНУ імені Тараса Шевченка у 1992–2000 роках учений почав досліджувати етногенетичну проблематику і розпочав роботу над своєю етногенетичною концепцією [40, с. 350–354]. Саме він у своїх працях ввів у наукових обіг термін «україногенез». У цей же період Л. Залізник написав перші праці, присвячені етногенезу [6–19]. Далі кількість праць значно розширилась [20–44]. Як зазначає сам дослідник, «загалом у сфері україністики, переважно етногенези та націогенези українців, маю до 100 науково-популярних публікацій в різних журналах і газетах, понад 100 наукових статей і 24 одноосібні та колективні монографії» [40, с. 353]. Зазначимо, що коли Л. Залізник писав ці

рядки, ще не вийшла друком його 25-та одноосібна монографія «Етногенез українського народу», яка побачила світ у 2024 р.

Після чергового повернення до Інституту українознавства у 2023 р. Л. Залізник почав працювати над виконанням науково-дослідної теми «Етногенез українського народу у світлі сучасних наукових даних та методологічних підходів», якою керував доктор філософських наук, професор В. Ятченко, а відповідальним виконавцем був кандидат історичних наук О. Трачук. Саме як один із підсумків виконання цієї НДР була запланована вже згадувана монографія Л. Залізняка «Етногенез українського народу», в якій вчений систематизував свій понад тридцятилітній доробок у галузі україногенези.

Одним із дослідників, хто розпочав аналіз етногенетичної концепції Л. Залізняка, став О. Гончаров. У посібнику «Українська етнологія» (2007) у підрозділі «Концепції етногенезу українців» учений досліджує різні концепції українського етногенезу. Він зазначає, що найбільшої підтримки серед сучасних українських науковців набула ранньосередньовічна концепція походження українців, представники якої наголошують, що історію українського етносу як окремого варто розпочинати від середини I тис. н. е., від розпаду праслов'янської етномовної спільноти. О. Гончаров зазначає, що засновниками ранньосередньовічної концепції були М. Костомаров та М. Грушевський, який виводить перші етапи української історії з антської доби (середина I тис. н. е.), доводить безпервну лінію етногенетичного розвитку від антських племен до сучасних українців [3, с. 21].

О. Гончаров зазначає, що Л. Залізняк є продовжувачем ранньосередньовічної концепції походження українців, розвиває, уточнює деякі її положення та наголошує на провідній ролі склавинів в етногенезі українців, водночас погоджуючись, що «частина розгромлених степовиками-аварами антів злилася зі спорідненими північними сусідами – склавинами – і взяла участь в україногенезі» [3, с. 21].

Ще одним вченим, який вивчав концепцію україногенези Л. Залізняка, був С. Конча. У навчальному посібнику «Українознавство» (2008) вчений досліджує історію поглядів на український етногенез. Він зазначає, що ще на початку 90-х років ХХ ст. Л. Залізняк запропонував класифікацію теорій походження українського народу та розподілив їх за хронологічним принципом на три групи: 1) трипільсько-арійську, 2) ранньослов'янську, 3) пізньосередньовічну [47, с. 209].

С. Конча зауважує, що «саме племена склавинів VI–VII ст. потрібно вважати, за Л. Залізником, безпосередньою основою українського етносу, або ж фактично найбільш ранньою стадією його історичного буття» [47, с. 219]. Дослідник зазначає, що Л. Залізняк підтверджує свої погляди про початок україногенези саме у VI ст., посиляючись на універсальні закономірності етногенезу інших народів Європи, та підкреслює, що український етнос, як і більшість тодішніх європейських етнічних утворень, формувався після падіння Римської імперії та «Великого переселення народів», був у зоні безпосереднього впливу пізньої греко-римської цивілізації й саме тому мав бути включений у загальноєвропейський контекст [47, с. 219].

Отже, проаналізувавши напрацювання Л. Залізняка, С. Конча наголошує, що саме роботи Залізняка, побудовані на основі новітніх археологічних даних, становлять «вістря» ранньосередньовічної концепції україногенези.

Варто відзначити напрацювання знаної в Україні вченої-українознавиці О. Шакурової (у дівоцтві Лебедева), присвячені етногенетичному доробку Л. Залізняка. Так, у 2009 р. вийшла стаття «Проблема етногенезу українського народу в працях Л. Залізняка» [50, с. 75–79], безпосередньо присвячена вивченню етногенетичної концепції Л. Залізняка. Дослідниця аналізує трансформацію поглядів Л. Залізняка на класифікацію концепцій україногенези. Вона зазначає, що в середині 90-х років ХХ ст. учений виділяв чотири головні версії походження українців (трипільсько-арійську, ранньосередньовічну, киево-руську та пізньосередньовічну), а вже на початку двохтисячних років він зупиняється на трьох – трипільсько-арійській, ранньосередньовічній та пізньосередньовічній – концепціях україногенези, включивши киево-руську до пізньосередньовічних [50, с. 76].

Підсумовуючи осмислення етногенезу українського народу у працях Л. Залізняка, вчена зауважує, що у своїх дослідженнях він доводить наукову обґрунтованість ранньосередньовічної концепції походження українців, її узгодженість з універсальною схемою етногенезу великих європейських етносів та важливість утвердження цієї концепції в українській науці, освіті та суспільній свідомості [50, с. 78–79]. На думку авторки, науковець є послідовним прихильником схеми етногенезу східних слов'ян М. Грушевського, яку Л. Залізняк

принципово поновив, спираючись на сучасну джерельну базу та нові дослідження, фактично дослідник розробив власну концепцію україногенезу, наріжним каменем якої є схема М. Грушевського [50, с. 79].

Дослідження етногенетичної концепції Л. Залізняка мали продовження і в інших публікаціях авторки, а саме: «Проблема етногенезу українців в українознавчих дослідженнях кінця XIX – початку XXI століть» (2010) [48], «Проблема утворення українського етносу в українознавчих дослідженнях кінця XIX – початку XXI століть» (2010) [49], «Питання генези, розвитку та становлення ранньосередньовічної, пізньосередньовічної та трипільсько-арійської концепцій походження українського народу в дослідженнях Н. Юсової, Л. Залізняка та П. Толочка» (2010) [59], «Висвітлення історіографії етногенезу українців у працях сучасних українських науковців» (2015) [58].

Актуальність етногенетичних досліджень Л. Залізняка для сучасної української науки та суспільства О. Шакурова відзначила також і в кандидатській дисертації «Походження українського народу в історіографічному дискурсі кінця XIX – початку XXI ст.», яка була захищена у 2016 році. Зокрема, в авторефераті дисертації дослідниця підкреслює, що, на думку Л. Залізняка, культурно-історична безперервність розвитку етносу є основним показником його віку і часу зародження. Л. Залізняк вважає, що ця безперервність на українських етнічних землях прослідковується з раннього середньовіччя, а саме з кінця V ст., від дулібів, склавинів та антів до сучасних українців [61, с. 11].

О. Шакурова продовжує

досліджувати етногенетичну концепцію Л. Залізняка у монографії «Основні концепції етногенезу українського народу: вітчизняна історіографія (кінець XIX – початок XXI ст.)» (2017) [60]. У ній авторка акцентує увагу на запропонованій Л. Залізником схемі етногенетичного розвитку українців: «За Л. Залізником, українська етногенетична періодизація має такий вигляд: етногенез українців розпочався з кінця V ст.; далі – склавини і частково анти (V–VII ст.); літописні племена волинян, деревлян, полян, білих хорватів, уличів, тиверців (VIII–IX ст.); руський народ (праукраїнці) (IX–XIII ст.) й русини-українці XIV–XXI ст.» [60, с. 131–132].

Дослідженню етногенетичної проблематики у працях Л. Залізняка присвятив свою увагу також науковець Ю. Фігурний. Зокрема, у статті «Етнологічні дослідження Леоніда Залізняка в Інституті українознавства КНУ у 1993–2004 роках» (2010) дослідник наголошує, що саме Л. Залізняк стояв біля витоків нової незалежної української етнології та був одним із перших у незалежній Україні, хто почав розробляти проблему українського етногенезу, а його праці «стали міцним підґрунтям для становлення та розвитку модерної української етнології третього тисячоліття» [57, с. 315].

Ю. Фігурний продовжує аналізувати етногенетичні погляди Л. Залізняка у монографії «Особливості і закономірності зародження, формування українського етносу від найдавніших часів до середини XIV ст. на теренах України: етнічні, державотворчі і націєтворчі процеси в українознавчому вимірі» (2010). У розділі «Проблема визначення етнічної належності Київської Русі» він наголошує, що підтримує погляди Л. Залізняка про

те, що «українці є прямими нащадками княжого Києва, а держава Київська Русь є органічною частиною етнічної історії українців, хоча елементи її культури стали невід'ємними складовими росіян, білорусів і псково-новгородців» [52, с. 82].

У 2011 р. вийшла стаття Ю. Фігурного «Внесок Леоніда Залізняка в розвиток української етнології в кінці ХХ – на початку ХХІ століття (до 60-річчя з дня народження)», де він аналізує праці Л. Залізняка, присвячені етногенезу українців. Ю. Фігурний наголошує, що в основу схеми україногенези Л. Залізняка покладені універсальні принципи сучасної європейської та світової етнології. Основними серед цих універсальних принципів є: «1) народи – це етнокультурні організми, що проходять життєвий цикл від народження через дитинство, зрілість, старість до етнічної дезінтеграції та асиміляції іншими народами; 2) вік етносу визначає етнокультурна неперервність його розвитку, що встановлюється за допомогою комплексу джерел та методик різних палеоісторичних дисциплін (археологія, історичні джерела, мовознавство, етнографія, антропологія тощо); 3) зародження великих етносів середньої смути Європи відбувалося в ранньому середньовіччі; 4) племінний етап розвитку європейських етносів почався на зорі середньовіччя і закінчився у IX–X ст. виникненням їхніх перших держав – Англійської, Французької, Чеської, Сербської, Хорватської, Польської, Руської; 5) державотворчий народ імперії може породити дочірні етноси в провінціях контрольованої їм імперії» [51, с. 58].

У 2019 р. вийшла стаття Ю. Фігурного у співавторстві з О. Шакуровою, присвячена аналізу праць Л. Залізняка,

які були видані протягом 1991–2018 рр. Вчені відзначають, що у своїх дослідженнях Л. Залізняк доводить узгодженість ранньосередньовічної концепції походження українців з універсальною схемою етногенезу основних європейських етносів та схемою етногенезу східних слов'ян М. Грушевського з одним уточненням – якщо М. Грушевський вважав антив безпосередніми предками українського народу, то Л. Залізняк вважає, що це були склавини. Відповідно до поглядів Л. Залізняка українська етногенетична періодизація має такий вигляд: етногенез українців розпочинається з кінця V ст.; далі – склавини і частково анти (V–VII ст.); літописні племена волинян, деревлян, полян, білих хорватів, уличів, тиверців (VIII–IX); руський народ (праукраїнці) (X–XIV ст.); русини-українці козацької доби (XV–XVIII ст.); українці часів становлення модерної нації (XIX–XXI ст.) [55, с. 74].

Також у 2019 р. опубліковано ще одну працю «Зміна підходів до наукового дослідження генези українського народу у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття» цих авторів. Розглядаючи схему етногенезу українців Л. Залізняка, Ю. Фігурний та О. Шакурова виокремлюють погляди Л. Залізняка на час зародження українського етносу та на появу головних етновизначальних ознак етносу: «1) український народ зароджується не будь-коли, а лише тоді, коли формується його базовий етнокультурний комплекс, до якого входять мова, культура, темперамент, характер, антропологічний тип, самосвідомість та специфічні форми господарювання; 2) головною визначальною ознакою віку українського етносу є тяглість його етнокультурного розвитку, тобто наявність цілісного

комплексу етнокультурних елементів протягом достатньо тривалого часу» [54, с. 134].

У статті «Етнокультурні дослідження Л. Л. Залізняка за доби незалежності» (2021) Ю. Фігурний та О. Шакурова прослідкували трансформацію поглядів Л. Залізняка на етногенез українського народу. Якщо у 90-х роках ХХ ст. Л. Залізняк виділяє чотири головні концепції – пізньосередньовічна, киеворуська, ранньослов'янська, трипільсько-арійська, то у публікаціях двохтисячних років – тільки три: трипільсько-арійська, пізньосередньовічна та ранньосередньовічна. Вчені зазначають, що Л. Залізняк пояснює відмову від киеворуської концепції тим, що не вважає її самостійною, а тільки наступною фазою розвитку етнокультурного організму, який сформувався між Середнім Дніпром, Карпатами та Прип'яттю у V–VII ст., бо «населення Південної Русі X–XIII ст. було генетично тісно пов'язане з людністю райковецької культури VIII–X ст., яка у свою чергу є другою фазою розвитку празько-корчацької культури початку середньовіччя» [53, с. 260].

Також вчені прослідковують, що трансформації у дослідженнях Л. Залізняка зазнав і перелік універсальних принципів етногенезу етнічних утворень середньої смуги Європи (до їх числа Л. Залізняк відніс і українців). Ю. Фігурний та О. Шакурова зазначають, що цей перелік з 2000 по 2020 р. збільшився з 4 до 12 позицій, що вказує на «тривалу роботу дослідника над системою аргументації своїх етногенетичних побудов і, перш за все, наполегливі пошуки ним нових фактів та аргументів на користь ранньосередньовічної версії україногенезу» [53, с. 260].

У статті «Українські етнокультурні процеси у науковому доробку Леоніда Залізняка (до 70-річчя з дня народження)» Ю. Фігурний та О. Шакурова аналізують внесок Л. Залізняка у розвиток сучасної української етнології, зокрема у вивчення та розробку концепцій українського етногенезу та сучасних вітчизняних етнокультурних процесів [56]. Науковці наголошують, що етногенетичні дослідження Л. Залізняка вирізняються ґрунтовністю новітніх методологічних підходів, його концепція україногенезу побудована на глибокому розумінні закономірностей історичного процесу, вчений постійно працює над її вдосконаленням, повертається до поглиблення найважливіших питань україногенезу та етапів формування української нації [56, с. 220–221]. Дослідники переконані, що побудована Л. Залізником концепція походження українського народу має значне політичне значення, а її популяризація допоможе зберегти самобутність українців у сучасному етнокультурному просторі.

У книзі «Українська історіографія» (2012) Я. Калакура підкреслив значний внесок Л. Залізняка у вивчення та розробку вузлових питань історії України, зокрема проблеми українського етногенезу. Я. Калакура зазначив, що у праці «Нариси стародавньої історії України» (1994) дослідник інноваційно підійшов до висвітлення етногенетичної проблематики, показавши безперервність етнонацієтворення на українських теренах. Він також наголосив на спорідненості етногенетичних поглядів Л. Залізняка та М. Брайчевського [46, с. 438].

Дещо критично осмислив напрацювання Л. Залізняка вчений К. Івангородський у монографії «Етнічна історія

східних слов'ян у сучасній історіографії (український, білоруський і російський дискурси)» (2018). Зокрема, вчений не визнає запропоновані Л. Залізняка так звані «універсальні закони етнічного розвитку європейських народів», відповідність яким, на думку К. Івангородського, становила головну проблему радянської історіографічної концепції східних слов'ян. К. Івангородський вважає, що більшість українських дослідників замість того, аби врахувати наявні етногенетичні напрацювання, намагаються винайти «власний велосипед» етногенетичної методології та теорії україногенези. Науковець також не погоджується із твердженням Л. Залізняка, що етнічний поділ людства є головною видовою ознакою людської цивілізації, адже, на думку К. Івангородського, етнос не є біологічною популяцією, хоча «в етнології подібні погляди є популярними» [45, с. 193].

Розглядаючи висвітлення проблеми етногенези українців у працях, які можна віднести до жанру так званої «альтернативної історії», у статті «Міфологізація етнічної генези українців в жанрі фольк-гісторі» Р. Додонов звертається до досліджень Л. Залізняка і зазначає, що, на думку вченого, ранньосередньовічна концепція походження українців отримала «переконливу перемогу» [4, с. 34].

У статті «Етногенетичні рефлексії: сильні та слабкі сторони трипільської концепції походження українців» Р. Додонов аналізує причини захоплення псевдонауковими концепціями україногенези і зауважує, що, на думку Л. Залізняка, саме ранньосередньовічна концепція походження українців «фундаментально обґрунтована фахівцями з різних дисциплін» [5, с. 42].

Висновки. Проаналізувавши праці сучасних українських дослідників, присвячені етнологічним та етнокультурним студіям Л. Залізняка, виявлено, що вчений дотримується ранньосередньовічної концепції походження українців. Етногенетична концепція Л. Залізняка протягом тридцятирічної роботи над нею вибудовувалась у чітку схему, в якій вчений виділяє фазу власне етногенезу та чотири послідовні фази націогенези. Початкова фаза власне етногенезу українців розпочалася з появи між Карпатами на заході, Київським Подніпров'ям на сході й Прип'яттю на півночі давньоукраїнських племен антів та склавинів V–VII ст. (пеньківська та празька археологічні культури відповідно), які пізніше трансформувалися в протоукраїнські літописні племена полян, волинян, деревлян, уличів, тиверців та хорватів VIII–X ст., що мають відповідником райковецьку археологічну культуру, і саме на цьому етнічному ґрунті у X ст. постала ранньосередньовічна держава Русь з титульним етносом русинів-українців.

Таким чином, дослідниками доведено, що концепція україногенези Л. Залізняка має суттєве методологічне підґрунтя, вона побудована на глибокому розумінні закономірностей історичного процесу та допомагає збереженню самобутності українців у сучасному етнокультурному просторі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брехунець, Н. Етнологічні та етнокультурні студії Леоніда Залізняка: історіографічний дискурс. *Етнічна історія народів Європи*. Збірник наукових праць. Київ, 2019. Вип. 58. С. 100–105.
2. Брехунець, Н. С. Українські етнологи про дослідження проблеми україногенези

Леонідом Залізнякам. *Кам'яна доба України*. 2021. Вип. 21. С. 267–276.

3. Гончаров, О. Концепції етногенезу українців. *Українська етнологія*. Навчальний посібник. Київ, 2007. С. 16–26.

4. Додонов, Р. О. Міфологізація етнічної генези українців в жанрі фольк-гісторії. *III Всеукраїнські наукові читання з міжнародною участю «Свою Україну любіть!»* (29.06.2023 р., м. Київ, НДІУ). Збірник матеріалів. Київ, 2024. С. 34–36.

5. Додонов, Р. О. Етногенетичні рефлексії: сильні та слабкі сторони трипільської концепції походження українців. *Матеріали Всеукраїнського круглого столу з міжнародною участю «Українська спадщина: від Трипілья до сучасності»*. Київ, 2024. С. 41–47.

6. Залізник, Л. Л. *Нариси стародавньої історії України*. Київ, 1994. 256 с.

7. Залізник, Л. Етногенез українців. *Генеа*. 1995. № 3. С. 151–156.

8. Залізник, Л. Л. Походження українського народу. *Матеріали до української етнології*. Київ, 1995. Вип. I (4). С. 115–123.

9. Залізник, Л. Л. *Походження українського народу*. Київ, 1996. 80 с.

10. Залізник, Л. Л. Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність. *Пам'ять століть*. 1996. № 2. С. 2–14.

11. Залізник, Л. Україна: витоки і пращури. *Наука і суспільство*. 1996. № 3–4. С. 33–40.

12. Залізник, Л. Етногенез українців, білорусів та росіян за даними археології. *Пам'ять століть*. 1997. № 4. С. 2–13.

13. Залізник, Л. Л. *Від склавинів до української нації*. Київ, 1997. 254 с.

14. Залізник, Л. *Найдавніше минуле України*. Київ, 1997. 84 с.

15. Залізник, Л. Походження східнослов'янських народів. *Дніпро*. 1997. № 9–10. С. 71–81.

16. Залізник, Л. Л. Де, як і коли виникла давньоруська народність. *Пам'ять століть*. 1998. № 6. С. 2–15.

17. Залізник, Л. Л. Давньоруська народність. Історія проблеми. *Наукові записки НаУКМА*. 1999. Т. 9. Ч. 1. С. 203–208.

18. Залізник, Л. Л. Проблеми україногенези: чи застаріло «застаріле»? *Вісник НАНУ*. 1999. № 7. С. 53–60.

19. Залізник, Л. Л. Якщо росіяни лехити, то чи була давньоруська народність? *Наукові записки НаУКМА*. 2000. Т. 18. С. 53–60.

20. Залізник, Л. Л. Проблема етногенези українців з позиції сучасної європейської етнології. *Магістеріум*. 2001. Вип. 6. Археологічні студії. С. 49–56.

21. Залізник, Л. Л. Давньоруська народність: нова версія старого міфу. *Етнічна історія народів Європи*. 2001. Вип. 9. С. 12–21.

22. Залізник, Л. Л. М. Ю. Брайчевський і походження слов'янських народів. *Михайло Брайчевський: вчений і особистість*. Київ, 2002. С. 67–83.

23. Залізник, Л. Л. «Свиня як критерій нордичних народів та семітів». *Київська старовина*. № 3. 2002. С. 152–160.

24. Залізник, Л. Л. Чи скресла крига давньоруської народності над Київською Руссю? *Магістеріум*. 2003. Вип. 11. Археологічні студії. С. 82–94.

25. Залізник, Л. Л. *Від склавинів до української нації*. Вид. 2-ге, допов. Київ, 2004. 253 с.

26. Залізник, Л. Л. Трипілья очима науковців та політиків. *Археологія*. 2004. № 3. С. 95–103.

27. Залізник, Л. Л. Про трипільців, семітів та нардепів-трипільцзнавців. *Дзеркало тижня*. 2004. № 18–19.

28. Залізник, Л. Походження українців. В лещатах імперських міфів. *Магістеріум*. 2005. Вип. 20. Археологічні студії. С. 94–100.

29. Залізник, Л. Л. Біля витоків етнічного поділу людства. *Етнічна та етнокультурна історія України*. Київ, 2005. С. 9–68.

30. Залізник, Л. Л. Походження українців очима науковців, політиків та фантастів. *Збірник наукових праць НДІУ*. 2007. Т. XV. С. 223–241.

31. Залізник, Л. Л. *Походження українців: між наукою та ідеологією*. Київ, 2008. 104 с.

32. Залізник, Л. Україногенеза в тумані

міфології. *Новітні міфи та фальшивки про походження українців*: збірник статей. Київ, 2008. С. 33–49.

33. Залізняк, Л. Л. Древнерусская чи давньоукраїнська народність? *Магістеріум*. 2009. Вип. 36. Археологічні студії. С. 70–75.

34. Залізняк, Л. Про давньоруську народність та її прибічників в Україні. *Українознавчий альманах*. 2010. Вип. 2. С. 93–97.

35. Залізняк, Л. *Українці: витоки та історичні долі*. Київ, 2011. 424 с.

36. Залізняк, Л. *Стародавня історія України*. Київ, 2012. 542 с.

37. Залізняк, Л. Овруцька околиця шляхта та проблема початку україногенезу. *Магістеріум*. 2017. Вип. 67. Археологічні студії. С. 115–124.

38. Залізняк, Л. Л. «Град русічів імям Пересічень» у м. Дніпро та археологічні реалії. *Археологія*. 2019. С. 95–104.

39. Залізняк, Л. Л. Від пізніх неандертальців до ранніх індоевропейців. *Кам'яна доба України*. 2020. Вип. 19. 234 с.

40. Залізняк, Л. *Моя археологія. Битва за Київ*. Київ, 2023. 620 с.

41. Залізняк, Л. Київоруська версія україногенезу: аргументи «за» і «проти». *Українознавство*. 2023. № 1 (86). С. 93–107.

42. Залізняк, Л. Універсальні закономірності етногенезу народів середньої смуги Європи. *Українознавство*. 2023. № 2 (87). С. 252–275.

43. Залізняк, Л. Етапи формування українського народу як локальний прояв універсальних етногенетичних процесів Європи. *Українознавство*. 2023. № 3 (88). С. 222–235.

44. Залізняк, Л. Л. *Етногенез українського народу*: монографія. Київ, 2024. 368 с.

45. Івангородський, К. *Етнічна історія східних слов'ян в сучасній історіографії*. Черкаси, 2018. 422 с.

46. Калакура, Я. С. *Українська історіографія*: курс лекцій. Київ, 2012. 512 с.

47. Конча, С. Історія поглядів на український етногенез. *Українознавство*: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ, 2008. С. 209–227.

48. Лебедева, О. Проблема етногенезу українців в українознавчих дослідженнях кінця XIX – початку XXI ст. *Українознавство*. 2010. № 1 (34). С. 68–72.

49. Лебедева, О. Проблема утворення українського етносу в українознавчих дослідженнях кінця XIX – початку XXI ст. *Українознавчий альманах*. 2010. Вип. 2. С. 106–109.

50. Лебедева, О. В. Проблема етногенезу українського народу в працях Л. Залізняка. *Магістеріум*. 2009. Вип. 36. Археологічні студії. С. 75–79.

51. Фігурний, Ю. Внесок Леоніда Залізняка в розвиток української етнології в кінці XX – на початку XXI століття (до 60-річчя з дня народження). *Українознавство*. 2011. № 1 (38). С. 54–59.

52. Фігурний, Ю. *Особливості і закономірності зародження, формування українського етносу від найдавніших часів до середини XIV ст. на теренах України: етнічні, державотворчі і націєтворчі процеси в українознавчому вимірі*. Київ, 2010. 158 с.

53. Фігурний, Ю. С., Шакурова, О. В. Етнокультурні дослідження Л. Л. Залізняка за доби незалежності. *Кам'яна доба України*. 2021. Вип. 21. С. 249–265.

54. Фігурний, Ю., Шакурова, О. Зміна підходів до наукового дослідження генези українського народу у другій половині XX – на початку XXI століття. *Українознавство*. 2019. № 2 (71). С. 123–139.

55. Фігурний, Ю., Шакурова, О. Етнокультурні студії Леоніда Залізняка (1991–2018). *Часопис української історії*. 2019. Вип. 40. С. 69–77.

56. Фігурний, Ю., Шакурова, О. Українські етнокультурні процеси у науковому доробку Леоніда Залізняка (до 70-річчя з дня народження). *Українознавство*. 2021. № 2 (79). С. 210–222.

57. Фігурний, Ю. С. Етнологічні дослідження Леоніда Залізняка в Інституті українознавства КНУ у 1993–2004 роках. *Кам'яна доба України*. 2010. Вип. 13. С. 315–322.

58. Шакурова, О. Висвітлення історіографії етногенезу українців у працях

сучасних українських науковців. *Spheres of culture* / ed. by Ihor Nabytobych. 2015. Vol. 12. P. 214–221.

59. Шакурова, О. Питання генези, розвитку та становлення ранньосередньовічної, пізньосередньовічної та трипільсько-арійської концепцій походження українського народу в дослідженнях Н. Юсової, Л. Залізняка та П. Толочка. *Українознавство*. 2010. № 2 (35). С. 199–204.

60. Шакурова, О. В. *Основні концепції етногенезу українського народу: вітчизняна історіографія (кінець XIX – початок XXI ст.)*. Київ, 2017. 272 с.

61. Шакурова, О. В. *Походження українського народу в історіографічному дискурсі кінця XIX – початку XXI ст.: автореферат дисертації кандидата історичних наук*. Переяслав-Хмельницький, 2016. 18 с.

REFERENCES

1. Brekhunets, N. (2019). Ethnological and Ethnocultural Studies of Leonid Zalizniak: Historiographical Discourse. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy* (Ethnic History of the Peoples of Europe). Collection of Scientific Papers. Issue 58, pp. 100 – 105. [in Ukr.]
2. Brekhunets, N. (2021). Ukrainian Ethnologists on the Study of the Problem of Ukrainianogenesis by Leonid Zalizniak. *Kamiana doba Ukrainy* (The Stone Age of Ukraine: Collection of Scientific Articles), Issue 21. Kyiv, pp. 267 – 276. [in Ukr.]
3. Honcharov, O. (2007). Concepts of the Ethnogenesis of Ukrainians. *Ukrainian Ethnology*. A Textbook. Kyiv, pp. 16–26. [in Ukr.]
4. Dodonov, R. (2024). Mythologizing the Ethnic Genesis of Ukrainians in the Genre of Folk History. *III All-Ukrainian Scientific Readings with International Participation “Love Your Ukraine!”* (06/29/2023, Kyiv, RIUS). Collection of Materials. Kyiv, pp. 34–36. [in Ukr.]
5. Dodonov, R. (2024a). Ethnogenetic Reflections: Strengths and Weaknesses of the Trypillian Concept of the Origin of Ukrainians. *Materials of the All-Ukrainian Round Table with International Participation “Ukrainian Heritage: From Trypillian to the Present” to the 130th Anniversary of the Discovery of Trypillian Culture by Vikentii Khvoika*. Kyiv, pp. 41–47. [in Ukr.]
6. Zalizniak, L. (1994). *Essays on the Ancient History of Ukraine*. Kyiv, 256 p. [in Ukr.]
7. Zalizniak, L. (1995). Ethnogenesis of Ukrainians. *Geneza* (Genesis), No. 3. pp. 151–156. [in Ukr.]
8. Zalizniak, L. (1995). The Origin of the Ukrainian People. *Materials for Ukrainian Ethnology*. Vol. I (4). Kyiv, pp. 115–123. [in Ukr.]
9. Zalizniak, L. (1996). *The Origin of the Ukrainian People*. Kyiv, 80 p. [in Ukr.]
10. Zalizniak, L. (1996). Ancient Russian Nationality: Imperial Myth or Historical Reality. *Pamiat stolit* (Memory of Centuries), No. 2, pp. 2–14. [in Ukr.]
11. Zalizniak, L. (1996a). Ukraine: Origins and Ancestors. *Nauka i suspilstvo*. (Science and Society), No. 3–4, pp. 33–40. [in Ukr.]
12. Zalizniak, L. (1997). Ethnogenesis of Ukrainians, Belarusians and Russians according to Archaeological Data. *Pamiat stolit* (Memory of Centuries), No. 4, pp. 2–13. [in Ukr.]
13. Zalizniak, L. (1997a). *From the Slavins to the Ukrainian Nation*. Kyiv, 254 p. [in Ukr.]
14. Zalizniak, L. (1997b). *The Most Ancient Past of Ukraine*. Kyiv, 84 p. [in Ukr.]
15. Zalizniak, L. (1997c). The Origin of the East Slavic Peoples. *Dnipro*. No. 9–10, pp. 71–81. [in Ukr.]
16. Zalizniak, L. (1998). Where, how and when did the Ancient Russian Nationality Arise. *Pamiat stolit* (Memory of Centuries), No. 6, pp. 2–15. [in Ukr.]
17. Zalizniak, L. (1999). Ancient Russian Nationality. History of the Problem. *Naukovi zapysky NaUKMA* (Scientific Notes of the National Academy of Sciences of Ukraine), Vol. 9, Part 1, pp. 203–208. [in Ukr.]
18. Zalizniak, L. (1999a). Problems of Ukrainianogenesis: Has the “Obsolete” Become Obsolete? *Visnyk NANU* (Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine), No. 7, pp. 53–60. [in Ukr.]
19. Zalizniak, L. (2000). If the Russians are Lekhites, then was there an Ancient Russian

Nationality? *Naukovi zapysky NaUKMA*. (Scientific Notes of the National Academy of Sciences of Ukraine), Vol. 18, pp. 53–60. [in Ukr.]

20. Zalizniak, L. (2001). The Problem of the Ethnogenesis of Ukrainians from the Position of Modern European Ethnology. *Magisterium*. Archaeological Studies. pp. 49–56. [in Ukr.]

21. Zalizniak, L. (2001a). Ancient Russian Nationality: a New Version of the Old Myth. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy* (Ethnic History of the Peoples of Europe), Issue 9, pp. 12–21. [in Ukr.]

22. Zalizniak, L. (2001b). M. Yu. Braichevskyi and the Origin of the Slavic Peoples. *Mykhailo Braichevskyi. Scientist and Personality*. Kyiv, pp. 67–83. [in Ukr.]

23. Zalizniak, L. (2002). "A Pig as a Criterion of Nordic Peoples and Semites." *Kyivska starovyna* (Kyiv Antiquity), No. 3, pp. 152–160. [in Ukr.]

24. Zalizniak, L. (2003). Has the Ice of the Ancient Russian People over Kyivan Rus broken? *Magisterium*. Archaeological Studies. Issue 11, pp. 82–94. [in Ukr.]

25. Zalizniak, L. (2004). *From the Sklavins to the Ukrainian Nation*. 2nd ed., add. Kyiv, 253 p. [in Ukr.]

26. Zalizniak, L. (2004a). Trypillia through the Eyes of Scientists and Politicians. *Arkheolohiia* (Archaeology), No. 3, pp. 95–103. [in Ukr.]

27. Zalizniak, L. (2004b). About Trypillia, Semites and People's Deputies-Trypillia Scholars. *Dzerkalo Tyzhnia* (Mirror of the Week), No. 18–19. [in Ukr.]

28. Zalizniak, L. (2005). The Origin of Ukrainians. In the Vise of Imperial Myths. *Magisterium*. Archaeological Studies. Issue 20, pp. 94–100. [in Ukr.]

29. Zalizniak, L. (2005a). At the Origins of the Ethnic Division of Humanity. *Etnichna ta etnokulturna istoriia liudstva*. Kyiv, pp. 9–68. [in Ukr.]

30. Zalizniak, L. (2007). The Origin of Ukrainians through the Eyes of Scientists, Politicians and Science Fiction Writers. *Zbirnyk naukovykh prats NDIU* (Collection of Scientific

Works of RIUS), Vol. XV, pp. 223–241. [in Ukr.]

31. Zalizniak, L. (2008). *The Origin of Ukrainians: between Science and Ideology*. Kyiv, 104 p. [in Ukr.]

32. Zalizniak, L. (2008a). Ukrainogenesis in the Fog of Mythology. *Novitni myfy ta falshyvky pro pokhodzhennia ukraintsev*: Zbirnyk statei. (The Latest Myths and Forgeries about the Origin of Ukrainians: Collection of Articles). Kyiv, pp. 33–49. [in Ukr.]

33. Zalizniak, L. (2009). Old Russian or Ancient Ukrainian Nationality? *Magisterium*. Archaeological Studies. Kyiv, Vol. 36, pp. 70–75. [in Ukr.]

34. Zalizniak, L. (2010). On the Ancient Russian Nationality and its Supporters in Ukraine. *Ukrainoznavchyi almanakh* (Ukrainian Studies Almanac), Issue 2. Kyiv, pp. 93–97. [in Ukr.]

35. Zalizniak, L. (2011). *Ukrainians: Origins and Historical Fates*. Kyiv, 424 p. [in Ukr.]

36. Zalizniak, L. (2012). *Ancient History of Ukraine*. Kyiv, 542 p. [in Ukr.]

37. Zalizniak, L. (2017). Ovrutsk Surrounding Nobility and the Problem of the Beginning of Ukrainogenesis. *Magisterium*. Archaeological Studies. Issue 67, pp. 115–124. [in Ukr.]

38. Zalizniak, L. (2019). "Grad Rusichs named Peresichen" in the City of Dnipro and Archaeological Realities. *Arkheolohiia* (Archaeology), pp. 95–104. [in Ukr.]

39. Zalizniak, L. (2020). From late Neanderthals to Early Indo-Europeans. *Kamiana doba Ukrainy*. (Stone Age of Ukraine), Issue 19. Kyiv, 234 p. [in Ukr.]

40. Zalizniak, L. (2023). *My Archaeology. Battle for Kyiv*. Kyiv, 620 p. [in Ukr.]

41. Zalizniak, L. (2023a). Kievian Rus Version of Ukrainogenesis. Arguments "For" and "Against". *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), No. 1 (86), pp. 93–107. [in Ukr.]

42. Zalizniak, L. (2023b). Universal Patterns of Ethnogenesis of the Peoples of Central Europe. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), No. 2 (87), pp. 252–275. [in Ukr.]

43. Zalizniak, L. (2023c). Stages of the Formation of the Ukrainian People as a Local

Manifestation of Universal Ethnogenetic Processes in Europe. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), No. 3 (88), pp. 222-235. [in Ukr.]

44. Zalizniak, L. (2024). *Ethnogenesis of the Ukrainian People: A Monograph*. Kyiv, 368 p. [in Ukr.]

45. Ivanhorodskiy, K. (2018). *Ethnic History of the Eastern Slavs in Modern Historiography*. Cherkasy, 422 p. [in Ukr.]

46. Kalakura, Ya. (2012). *Ukrainian Historiography: a Course of Lectures*. Kyiv, 512 p. [in Ukr.]

47. Koncha, S. (2008). History of Views on Ukrainian Ethnogenesis. *Ukrainian Studies: a Textbook for Students of Higher Educational Institutions*. Kyiv, pp. 209–227. [in Ukr.]

48. Liebidieva, O. (2010). The Problem of Ethnogenesis of Ukrainians in Ukrainian Studies of the Late 19th – Early 21st Centuries. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian studies), No. 1 (34). pp. 68–72. [in Ukr.]

49. Liebidieva, O. (2010a). The Problem of the Formation of the Ukrainian Ethnos in Ukrainian Studies of the Late 19th – Early 21st Centuries. *Ukrainoznavchyi almanakh* (Ukrainian Studies Almanac), Kyiv. Issue 2, pp. 106–109. [in Ukr.]

50. Liebidieva, O. (2009). The Problem of the Ethnogenesis of the Ukrainian People in the Works of L. Zalizniak. *Magisterium*. Archaeological Studies. Issue 36, pp. 75 – 79. [in Ukr.]

51. Fihurnyi, Yu. (2011). Leonid Zalizniak's Contribution to the Development of Ukrainian Ethnology in the Late 20th – Early 21st Centuries (to the 60th Anniversary of his Birth). *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), No. 1 (38), pp. 54–59. [in Ukr.]

52. Fihurnyi, Yu. (2010). *Peculiarities and Patterns of the Origin and Formation of the Ukrainian Ethnos from Ancient Times to the Middle of the 14th Century. on the Territory of Ukraine: Ethnic, State-Forming and Nation-Forming Processes in the Ukrainian Dimension*. Kyiv, 158 p. [in Ukr.]

53. Fihurnyi, Yu., Shakurova, O. (2021). Ethnocultural Studies of L. L. Zalizniak during

the Independence Period. *Stone Age of Ukraine: Collection of Scientific Articles*. Issue 21. Kyiv, pp. 249–265. [in Ukr.]

54. Fihurnyi Yu., Shakurova, O. (2019). Changing Approaches to Scientific Research of the Genesis of the Ukrainian People in the Second Half of the 20th – Early 21st Centuries. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), No. 2 (71), pp. 123–139. [in Ukr.]

55. Fihurnyi, Yu., Shakurova O. (2019a). Ethnocultural Studies of Leonid Zalizniak (1991–2018). *Chasopys ukrainskoi istorii* (Journal of Ukrainian History), Issue 40, pp. 69–77. [in Ukr.]

56. Fihurnyi, Yu., Shakurova, O. (2021). Ukrainian Ethnocultural Processes in the Scientific Work of Leonid Zalizniak (to the 70th Anniversary of his Birth). *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), No. 2 (79), pp. 210 –222. [in Ukr.]

57. Fihurnyi, Yu. (2010). Ethnological studies of Leonid Zalizniak at the Institute of Ukrainian Studies of the Kyiv National University in 1993–2004. *Stone Age of Ukraine: Collection of Scientific Articles*. Issue 13. Kyiv, pp. 315–322. [in Ukr.]

58. Shakurova, O. (2015). Coverage of the Historiography of the Ethnogenesis of Ukrainians in the Works of Modern Ukrainian Scientists. *Spheres of Culture*. Vol. 12, pp. 214–221. [in Ukr.]

59. Shakurova, O. (2010). Issues of Genesis, Development and Formation of Early Medieval, Late Medieval and Trypillian-Aryan Concepts of the Origin of the Ukrainian People in the Studies of N. Yusova, L. Zalizniak and P. Tolochko. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), No. 2 (35). pp. 199–204. [in Ukr.]

60. Shakurova, O. (2017). *Basic Concepts of the Ethnogenesis of the Ukrainian People: Domestic Historiography (Late 19th – Early 21st Centuries)*. Kyiv, 272 p. [in Ukr.]

61. Shakurova, O. (2016). *The Origin of the Ukrainian People in the Historiographical Discourse of the Late 19th – Early 21st Centuries: Abstract of the Dissertation of the Candidate of Historical Sciences*. Pereyaslav-Khmelnitskyi, 18 p. [in Ukr.]

Summary

LEONID ZALIZNIAK'S CONCEPT OF ETHNOGENESIS OF
UKRAINIANS: HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM

Maksym OVCHARUK

orcid.org/0009-0007-2464-1100

postgraduate student of RIUS of Taras Shevchenko National University of Kyiv

email: makasp032@gmail.com

Relevance of the research. The Russian-Ukrainian war became a huge challenge for the Ukrainian state and all its citizens. At the beginning of the 21st century, Ukraine once again faced difficult challenges, namely the loss of part of its territories, human and intellectual resources, and threat to its sovereignty. To survive and continue the struggle and stand in the ideological war that is actively being waged by our enemy, Ukraine needs to use the scientific potential of leading Ukrainian scientists – archaeologists, ethnologists, historians, linguists – and prove the antiquity and originality of Ukrainians, show the distinctiveness of their ethnogenesis from the ethnogenesis of Russians and Belarusians. This is facilitated by the study of ethnogenetic concepts of Ukrainians, namely the ethnogenetic concept of the famous Ukrainian archaeologist, historian and ethnologist Leonid Zalizniak. A review of works devoted to the analysis of L. Zalizniak's ethnogenetic concept will help the general public, teachers, and lecturers of secondary education and universities to better understand the complex issues of Ukrainian history, as well as use the acquired knowledge in the educational process, primarily in secondary schools, as well as in higher education.

The purpose of the article is to analyse the scientific achievements of Ukrainian scientists who studied the formation and development of L. Zalizniak's concept of the ethnogenesis of Ukrainians.

Conclusions. Thus, having analysed the works of modern Ukrainian researchers devoted to ethnological and ethnocultural studies of L. Zalizniak, it was found that L. Zalizniak adheres to the early mediaeval concept of the origin of Ukrainians. The ethnogenetic concept of L. Zalizniak, over the course of thirty years of work on it, was built into a clear scheme in which the scientist distinguishes the phase of ethnogenesis itself and 4 consecutive phases of nationogenesis. The initial phase of the actual ethnogenesis of Ukrainians began with the appearance between the Carpathians in the west, the Kiev Dnieper region in the east, and the Pripiat in the north of the ancient Ukrainian tribes of the Antes and Sclavins of the 5th-7th centuries (the Penkiv and Prague archaeological cultures from below), which later transformed into the proto-Ukrainian chronicle tribes of the Polians, Volyns, Derevlians, Ulichs, Tiverts, and Croats of the 8th-10th centuries, corresponding to the Rajkovets archaeological culture, and it was on this ethnic basis that the early medieval state of Rus arose in the 10th century with the titular ethnic group of Ruthenians-Ukrainians. Thus, the researchers have proven that L. Zalizniak's concept of Ukrainogenesis has a solid methodological foundation, it is built on a deep understanding of the laws of the historical process and helps preserve the identity of Ukrainians in the modern ethnocultural space.

Keywords: Ukraine, Ukrainians, Leonid Zalizniak, ethnogenesis of the Ukrainian people, historiography, ethnology.

НЕНОРМАТИВНА ЛЕКСИКА В ТЕКСТАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МІЛІТАРНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Микола ВАСЬКІВ

orcid.org/ 0000-0003-3909-1213

доктор філологічних наук, професор, старший науковий співробітник

НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

email: myvaskiv@ukr.net

Анотація. У статті йдеться про різке зростання у вживанні ненормативної лексики в українській мілітарній літературі після початку російської війни проти України в 2014 році, а особливо – після широкомасштабного вторгнення росії в лютому 2022 року, аналізуються причини такого явища, суспільні й художньо-естетичні функції лайливо-обсценної лексики в текстах мілітарних творів.

Ключові слова: ненормативна лексика, мілітарна література, художньо-естетичні функції, мовний опір, номінування.

Постановка проблеми. «Рускій ваєнний карабль, іді нах...й», – видається, що з цієї сміливої та патріотичної фрази в публічний простір активно ринуло вживання обсценної лексики, зокрема в тих сферах, де раніше вона була табуйована. (Про те, як ця фраза набула реактивного поширення серед українських та іноземних спільнот, виразником яких національних наративів (самодостатності, незалежності від усього російського, консолідації, боротьби, готовності «боронити своє» тощо) стала, ґрунтовно й глибоко проаналізовано в монографії Миколи Степаненка «Політика і війна: закономірності та парадокси мовного розвитку (2022–2023 рр.)» [20, с. 21–36].) Це не означає, що ця лексика була раніше не znana для широких кіл мовців, а тепер раптово відкрилася для них і активно вживається. Мабуть, абсолютна більшість мешканців України послуговується відповідними словами в певних обставинах та в певному колі співрозмовників, а тим паче знає про їх існування та основний

семантично-емоційний спектр значень.

Л. Ставицька, посиляючись на слова колись модного, а зараз забутого літературного критика А. Ульянова, давала зрозуміти, що західні суспільства й західні мови вже пережили етап сприйняття обсценних слів як епатажно-вражаючих чи образливих (Європа вже давно пережила подібний “хуйовий жест” <...> вже давно не неприйнятні від матів» [18, с. 12]), тому там спокійно сприймаються в повсякденному мовленні. Не йдеться віри, що ненормативну лексику вживають європейські політики в офіційному спілкуванні, на зустрічах із виборцями (винятки можливі, очевидно, в ліворадикальному середовищі), нею послуговуються в традиційних масмедіа, у спілкуванні з дітьми, сприймаючи як звичну, повсякденну.

Але якщо відштовхуватися від такого бачення проблеми, то можна подумати, що українська спільнота й українська мова нарешті переходять через процес, який уже завершився на Заході, й ми пришвидшено доганяємо його.

Повномасштабне вторгнення стало тригером для швидкої реалізації того, що накопичувалося довгий час. Щоправда, такий процес розпочався, очевидно, значно раніше, в 2014-му, з не менш відомого слогану «Путін – х...йло!», що дає підставу припускати: зростаюче використання нецензурної лексики якимось чином корелює з воєнними діями, й це підтверджують і мовознавці: «Звертання уваги на неприємні й огидні речі мало на меті завдати якнайбільшої образи опоненту. Під час битв існували спеціальні “професійні матюгальники”, що брудними образливими словами та демонструванням соромітних частин тіла намагалися підірвати моральний дух ворога <...> Цей досвід іноді використовувється у нинішній війні проти росії. Доволі часто користувалися ненормативною лексикою в саме такому контексті й українські козаки» [14]. Варто зазначити, що тодішній, у 2014-му, в. о. міністра закордонних справ А. Дешиця постраждав за те, що під тиском натовпу разом із усіма співав, хто насправді є путін, позбувшись за це посади. Отже, не всім і не в усіх сферах можна було вдаватися до нецензурщини, очевидно, як і зараз.

Стан дослідження проблеми. Поки системного дослідження ненормативної лексики, її суспільних і художньо-естетичних функцій у сучасній українській мілітарній літературі немає. Винятком може бути вже згадувана монографія М. Степаненка [20]. Це не означає, що проблема залишилася осторонь від решти української наукової й читацької спільноти. Але її обговорення зосередилося в соціальних мережах, передусім у Facebook'у. В подальшому тексті статті будуть посилання на такі дописи [3; 15]. Частково проблему також зачіпають

самі письменники, розмірковуючи над вживанням обценної лексики у власних творах, доречності чи недоречності саме такого вживання тощо, про що також ітиметься у статті.

Виклад основного матеріалу. У статті найбільше нас цікавить, як активне використання обценної лексики громадянами в неофіційному, напівофіційному й навіть офіційному просторі, особливо військовими, в соціальних мережах і навіть традиційних ЗМІ знаходить відтворення в мілітарній (комбатантській) літературі, які вислови та як рясно спливають на її сторінках, яка їх естетична функція тощо.

Довгий час українська література була доволі цнотливою щодо вживання ненормативних висловів, не виходячи за межі лайливої лексики. Можна навести гнівні лайливі інвективи І. Вишенського на адресу тих, хто пішов на підписання Берестейської угоди, у творах мандрованих дяків – образи й прокляття сатані. За бажання читач знайде лайку, адресовану релігійним супротивникам у творах полемістів XVII ст., причому з обох, а радше трьох сторін. Із пізніших часів на пам'ять приходять баба Параска й баба Палажка з майстерно скомпонованими прокльонами й образами, бабуса із «Зачарованої Десни» О. Довженка: «Їй можна було по три дні не давати їсти. Але без прокльонів вона не могла прожити й дня. Вони були її духовною їжею. Вони лились з її вуст невинним потоком, як вірші з натхненного поета, з найменшого приводу. <...> Це була творчість її палкої, темної, престарілої душі» [7, с. 41]. Письменник наводить приклади бабусиних прокльонів, але загалом вони не видаються аж такими страшними, навіть лайливих слів там майже немає. Тим

паче обценних. Хоча О. Довженка могла обмежувати офіційна цензура чи етично-естетична самоцензура, а насправді його рідна бабуся могла видавати й нецензурні перли.

Однак до тексту «Зачарованої Десни» вони не потрапили, а саме це нас цікавить – як обценна (так і лайлива) лексика знаходить відтворення в художній літературі, тобто в надрукованих текстах. Те, що активно побутувало в усному спілкуванні чи на парканах і стінах, не мало жодних шансів потрапити до друку аж до межі 1980–90-х років. «Табу на еротичу та порнографію зникло ще на початку 1990-х років, кіно, художньо-літературна продукція у фарватері постмодерного заперечення тоталітарного офіціозу перевершила себе у введенні нецензурної лексики та відтворенні еротичних сцен. Всі до цього звикли. Ажіотаж викликає вербалізація обценности в усних офіційних (напівофіційних) підцензурних сферах побутування, осмислення феномену обценности в науковому дискурсі, в лексикографічній продукції» [18, с. 12]. Можна би сказати, що в цей час відмерла нарешті цензура, а отже, відпали всі обмеження. Ненормативна лексика заповонила літературні тексти, передусім епатажної молоді, користуючись мовною ледь не всюдозволеністю та керуючись прагненням максимально вразити читача і тим самим прагнучи привернути до себе найбільше уваги.

Проте була ще одна менш вагома причина для наповнення літературних текстів обценною лексикою від кінця 1980-х років, і причина ця суспільно-політична й художньо-естетична. «Артистичний, або інтелігентський, мат є своєрідним культурним жестом <...> “саме артист, художник, який постійно

працює зі словом, що звучить, інтуїтивно дістає ключовий вислів з повсякденности і повертає його сучасникам уже як поведінкову інструкцію, хай напівусвідомлювану або екстравагантну. На стадії вступу у нову епоху мат і міг сприйматися як символічне вираження повного звільнення від старого режиму з його традицією розділення мови на дозволу цензурою і нецензурну. Помітною робила цей процес жвава участь у ньому інтелігенції, особливо письменників і акторів”. Сказане стосується і першої хвилі зниження мови після революції 1917 р., і післяперебудовної хвилі. Такий тип мовної поведінки заведено називати *мовним опором* офіційній мові. В Україні вияви цього опору стали помітні після перебудови, коли на шпальти ЗМІ та художніх творів вихлюпнулася злива нецензурних, епатажних текстів. Сам епатаж у цій ситуації подібний до того підлітка, який через демонстрацію порушення мовного табу хоче змінити певний соціальний баланс. <...> Комунікативна стратегія епатажу – фатична функція. Складається враження, що нове покоління письменників змагається між собою, як далеко можна зайти у порушенні загальноприйнятих норм. Українська епатажність комерціалізується і врешті-решт стає тривіальним явищем, яке дратує й обурює читача» [18, с. 54–55]. Можемо продовжити думку та припустити, що вплив нецензурних слів після початку російської агресії в 2014 році й – особливо – після повномасштабного вторгнення в лютому 2022 року теж має в основі суспільно-політичні витоки.

Хоча в перші 15 років ХХІ століття вживання обценної лексики в літературних творах пішло на спад, унормувалося. Така лексика не вийшла повністю

з ужитку, навпаки, залишилося чимало авторів, які здобули славу «ненормативників» і не можуть не продовжувати її (Сергій Пантюк, який не цурався й не цурається ненормативного слова, у коментарі до поезії «ПереВіктороБайрачне» пише, що «Віктор Байрак – відомий поет і бард, майстер складених рим і міцного слівця» [17, с. 57], і цим обґрунтовує вживання нецензурщини в названому власному творі).

Як свідчить стаття «Ненормативна лексика» в українській Вікіпедії, мовознавець В. Жельвіс вирізняв 27 функцій вживання в мовленні, переважно розмовному, нецензурної лексики. В підрозділі «Психологічні та соціальні властивості» цієї ж статті зазначається, що «ненормативна лексика, лайка виконує в мовленні людей до 30 різних функцій – від психологічної розрядки, вислову невдоволення, презирства до способу переконання співрозмовника» [14]. Можемо припускати, що значна частина домінантних серед перерахованих функцій посилюється й отримує легітимізацію в значній частині мовців, зокрема й у творців сучасної української мілітарної літератури. Рясність уживання обценної лексики, причини її залучення до літературних текстів, зображально-виражальні ефекти відрізняються в кожного автора.

Українська література вже мала досвід активного введення в тексти нецензурщини в 1990-ті роки, коли знімалися попередні тоталітарні табу в різних сферах, зокрема в зображенні тілесного низу та його фізіології, а заодно й на відповідну лексику. «Суспільна мораль, як правило, дозволяє “розкривати” лише частину людського тіла – так званий тілесний “верх”. На тілесний низ, який

складається з органів, що виконують екскреторну та сечостатеву функції, суспільна мораль давно наклала табу. Ця заборона полягає в тому, що тілесний низ, згідно з приписами суспільної моралі, доступний лише самому власнику тіла і, таким чином, залишається і надалі має залишатися прихованим від суспільства» [8, с. 124]. Значною мірою це було пов’язано з епатажем, прагненням здивувати, вразити читача, навіть викликати в нього відразу, поступово вживання нецензурщини входить у певні «береги», хоча не зникає зовсім. Щось подібне можемо зазначити для мілітарної літератури, яка постала після 2014 року.

Андрій Гуменюк (Кельт), чиє перше видання «Африки» було надруковане в 2018 р., дає пояснення, що потім стане традиційним: жива мова військовиків, особливо в екстремальних умовах, сповнена обценною лексикою, тому без неї відтворення солдатсько-офіцерського мовлення буде неприродним, штучним. «Причесаний, цей текст може стати літературнішим, але перестане бути розмовою» [6, с. 11]. Відповідно твориться дещо незвична «література, бля» [6, с. 14]. Але на чималий за обсягом текст справжнього матюччя, пов’язаного зі статевими органами та їх сексуальною фізіологією чи відповідними прозиваннями осіб, не так багато: «О суки!» [6, с. 16], «А тепер хріндячать» (17), «А за що ти, бля, воюєш? – Та за твій Донбас, курва!» (21), «Ти ж, сука, живий, а й тут хочеш примазатися, сране п’яте колесо» (22), «Малороси хрІнові» (50), «О сучари!» (70), «Хотіли, курва, росії? От росія вас і розхирячила» (90), «На нашому блядському “тіві”» (94). Автор намагається не вживати вже аж надто нецензурні слова, наприклад, обценні назви

статевих органів чи статевому акту, удається до вживання «причесаних» синонімів: «хріндячать», «хрінові», «розхирячила».

Як певну екзотику, сприймає мати (їх автор називає російськими, хоча більшість із них є спільнослов'янськими за походженням, зокрема й давньоукраїнськими) полька Моніка, а заодно й автор: «Наїздами з'являється Моніка – польська журналістка зі слабкістю до російських матів. У неї не лайка, а екзотика, таке собі “заїбисьце”» [6, с. 50].

Можливо, «травоїдний» період до повномасштабного вторгнення, а можливо, галицький культурний код письменника призвели до частішого вживання майже «прийнятної» лексики, цензурованої лайки чи пов'язаної з тілесними виділеннями: «у цьому задуп'ї» (20), «сране п'яте колесо» (22), «москаль» (25), «кацапи», «по-простому – не всралися» (29), «малороси хрІнові» (50), «дебілоїдну класову ненависть» (58), «І нам на цю кацапську мать / Насрать! Насрать! Насрать!» (62), «по-чесному, просто сцю» (90), «а мені насрати» (93), «сидіти нам всім в сраці» (95), «Та й ти херня; та й я до сраки» (115) та ін.

Серед пересічних громадян України існує міф про те, що обценна лексика в українців – це запозичення від росіян, які, своєю чергою, перейняли її від монголо-татар. Але це не більше ніж міф: «Ці теорії слід визнати помилковими: всі ці слова (обценні. – М. В.) мають спільнослов'янське походження з явною індоевропейською етимологією» [14]. Хоча без російського впливу не обійшлося. «Українські лайки, як правило, пов'язані з задоволенням природних функцій організму та продуктами дефекації (т. зв. *копроректальна* лексика). /

Центральним і найуживанішим є слово “срака”, яке історично вживалося і вживається в безлічі контекстів, починаючи від декількох варіантів посилення опонента “в сраку” до фізичного пред'явлення дупи як останнього аргументу в горезвісних сільських сварках. Це слово продовжує цілий синонімічний ряд такого типу: гімно, гімно собаче, гімнюк (гімнючка), засранець (засранка), серун (серуха), дристун, бздюха, бздюх» [14]. Натомість у російській мові домінує ненормативна лексика іншого походження.

«В ненормативній лексиці американців, англійців і росіян провідне місце займають слова сексуальної тематики й пов'язані зі статевими органами (т. зв. *сексоцентрична*, або *відгенітальна*, лексика)» [14]. За останнє століття в українському обценному словнику значно зросла кількість саме сексоцентричної лексики, й пояснюється це російським впливом, зокрема й непомірним зростанням носіїв російської мови та відповідної лексики та фразеології. «Особливо швидке і масивне запозичення ненормативної лексики з російської мови відбулося під час розпаду Російської імперії та становлення Радянської влади в Україні, коли використання лайки було ознакою належності до робітничого класу і таким чином дещо втратило соціальне табу такого роду ненормативної лексики. Подальше поширення лайки сексуального типу продовжилося під час репресій 1930-х років, коли певна кількість населення, перебуваючи в сталінських таборах та тюрмах, ще більше запозичували лексику, притаманну кримінальному оточенню, з яким вони контактували. Також зросійщення в Україні призвело до того, що навіть у

сфері лайки та нецензурних висловів відбулася певна трансформація, коли від “копроректальної” лексики, притаманної українській мові, відбувся перехід до сексуальної лексики іноземних за позичень. На території України цей поділ ненормативної лексики тепер дещо збігається з мовним поділом населення регіонів України» [14]. Це пояснює, зокрема, чому у львів'янина А. Гуменюка домінують питома українська лайка й обценна лексика, хоча й він не обходиться без запозиченої в «сусідів» сексуальної чи евфемінізованої сексуальної лексики.

Мабуть, ще цютливішим за А. Гуменюка у вживанні нецензурної чи лайливої лексики був Борис Гошко в «Людах війни» (2019). Значну частину висловів можна назвати «звичною» лайкою чи просто стилістично маркованою, зниженою лексикою: «до сепарів» [5, с. 12], «мінососи!» (36), «наближених до їхніх срак» (65), «через “йоб твою мат”» (67), «аватари» (71), «от старий мастурбатор» (81), «таких лицемірних сучок» (113), «потенційні Юди» (114), «часто бикують» (133), «такі вилупки зі зброєю» (149), «сепари» (165), «сраки великих командирів» (170). Прикметно, що солдатська лайка стосується або «сепарів», або власного командування на рівні старших офіцерів. І лише одного разу письменник вдається до справді грубого виразу, до мату: «через “йоб твою мат”» [5, с. 67]. Персонажі Б. Гошка чи оповідачі інколи вдаються до пафосних, публіцистичних заяв, виступів, промов, проте навіть це й відсутність обценної лексики, яка нібито повинна бути обов'язковою в устах солдатів у окопах, не творять враження штучності, неправдоподібності зображуваного.

Якщо Б. Гошко дуже обережний щодо вживання нецензурної лексики, то Євген Стеблівський (роман «Лють» [19]) і взагалі безневинний. Він відтворює буття національних добровольчих формувань у Маріуполі напередодні повномасштабного вторгнення, після їх оточення на «Азовсталі» головний герой електронно листується з Даром, одним із оточених керівників добровольців. І жодного разу з їхніх уст, як і з уст будь-кого із захисників України, як і в мовленні наратора, не зривається нецензурний вислів чи навіть натяк на нього. Лише зрідка – «безневинна» українська лайка.

Натомість Є. Стеблівський удається до негативного творення образу ворога, серед інших засобів, через уживання ними обценної лексики. Це традиційний у літературі прийом розмежування персонажів через вживану чи не вживану ними відповідну лексику, але в романі «Лють» доволі продуктивний. Треба, однак, зазначити, що «визволитель» Єгор із Сахаліна теж не дуже рясно вживає нецензурщину, хоча його світогляд, спосіб мислення відтворені доволі майстерно через зображення дій та внутрішні монологи російською мовою з відповідною люмпенською лексикою.

До повномасштабного вторгнення (2017–2018) Артем Чех написав роман «Точка Нуль» як художнє осмислення свого воєнного досвіду добровольця. Перед письменником, як й іншими його попередниками, сучасниками й наступниками у відтворенні воєнних дій від 2014-го до теперішності, постало завдання доречності та кількості залучених у текст ненормативних висловів. Можемо провести аналогію з уживанням інших лексичних пластів із-за меж літературної мови в красному письменстві, наприклад

діалектизмів. Літературознавці вважають, що діалектні слова та фразеологізми доречні для називання тих предметів і явищ, які не мають відповідників у літературній мові, передають екзотизм, незвичність зображуваного, характеризують мовця тощо. Проте так само науковці наголошують: не варто перенасичувати ними текст настільки, що це перешкоджатиме сприйняттю контенту, повному розумінню тексту.

Щоправда, не існує жодного чіткого «рецепта», скільки повинно бути діалектизмів на той чи інший обсяг тексту. Науковці й літературні критики наголошують, що кожен автор самостійно вирішує доречність уживання тих чи тих слів і виразів із-поза меж літературної мови, зокрема й діалектизмів, обценної лексики. Одні автори мають добре мистецьке відчуття міри, в інших – воно час від часу підводить. По-своєму цю дилему вирішує й А. Чех. Видається, що дуже вдало, хоча й наше розуміння чи відчуття міри теж є суб'єктивним, можливо, помилковим.

Текст роману «Точка Нуль», вживані в ньому нецензурні вислови можуть бути доброю ілюстрацією для функцій, які покладені на обценну лексику в літературному творі. Наприклад, уже ледь не з перших сторінок твору йдеться про те, що людина в армії, тим паче на війні, повинна забути про приватність свого тілесного низу, його «закритість» для інших, мало знаних людей. Передусім маються на увазі видільні процеси. Про них письменник неодноразово згадує в тексті, вдається до прямого, грубого, інколи – латентного, евфемізмами, називання («хрещення брудом і калом», «наमितь я уявляю, як завтра вранці робитиму свої темні справи, сидячи дупа до

дупи з іншими» [23, с. 14], «ми стоїмо на гівні, тобто біля очисних» (44), «їх стільки – аж злипається» (49), «і я однаково писав би про <...> зброю і дефекацію особового складу» (112), «Миколай <...> Мабуть, засцаяв» (115), «ти в мінус сімнадцять посеред поля не срав. Уже срав, нормально, жити можна» (124), «щоб раз на тиждень яйця помити?» (151), «обісцаявся в гостях – досвід» (153), «за “підараса” завжди треба відповідати» (164), «таке враження, що твоє дзюрчання чути в Луганську» (179)) з кількох причин.

Користуючись класифікацією функцій В. Жельвіса, для пояснення наведених вище цитат, можемо назвати такі, перераховані серед перших: «1. Як засіб проявлення профанного начала, протипоставленого началу сакральному», «3. Засіб пониження соціального статусу адресата», «4. Засіб установаження контакту між рівними людьми», «5. Засіб дружнього кепкування або підбадьорювання», «8. Криптоалічна функція – як пароль, що допомагає визначити “своїх”», «9. Для самопідбадьорювання», «10. Для самоприниження», «11. Показати себе “людиною без передсудів” (без упереджень. – М. В.)», «14. Наративна – привернення уваги до себе, епатаж», «15. Апотропаїчна функція – “спантеличити”», а ще «демонстрація статевої належності мовця», «терапевтична – застосовується в психоаналізі для лікування нервових розладів», «як мистецтво – бажання увиразнити мову», «як бунт», «як засіб вербальної агресії» та ін. [14]. Зрештою, з такими чи іншими подібними функціями пов'язані нецензурні вислови про видільні процеси в більшості творів мілітарної літератури.

На цьому тлі видільних процесів уживання ненормативних висловів,

пов'язаних зі статевими органами й актами, значно менше в тексті. А. Чех має своє тлумачення мотивів удаватися до такої лексики – правдиве відтворення реалій війни та власна небайдужість: «Поки що ми живі, тож і про війну говоримо чесно й відкрито, долучаючи ненормативну лексику» [23, с. 136]. Але автор удається до них переважно з метою якомога повніше й адекватніше передати означене ними поняття чи схарактеризувати мовця: «Напиши про весь цей долбобєбізм» [23, с. 49], «комбат <...> обкладиме солдатів та офіцерів хуями» (53), «у тебе таке охуєнне взуття. Охуєнне й пиздате» (186). Письменник сам мотивує вживання обценної лексики (як і в Б. Гошка) щодо українського військового керівництва й політиків негативним до нього ставленням із боку солдатів. «Інший грає в патріота та батька нації, виголошуючи сльозливі промови <...>. Всі вони для нас – нецензурна лексика, жаргон і арго» [23, с. 137].

В тексті «Точки Нуль» зустрічаємо навіть рідкісний випадок використання нецензурщини для творення комічного ефекту. «Перший другому. Перший другому. Перший, блядь, вийди на зв'язок! / – Перший. / – Спиш? / – Сплю, але все чую» [23, с. 135]. Гумор, комізм загалом на війні й у текстах про війну ніхто не відміняв, він невід'ємний складник, поруч із драматизмом і трагізмом, багатьох текстів мілітарної літератури, але це ледь чи не єдиний приклад відтворення комічної ситуації за допомогою обценного слівця. (Одразу на думку спадають слова письменника-військового Артема Чапая, який ставить поруч гумор і ненормативну лексику: «Що зараз найбільше допомагає нам психологічно? З моїх спостережень, це три речі. По-перше,

почуття гумору, зокрема чорний гумор. По-друге, це матюки та прокльони, типу “руській военний корабль” і таке інше. І третє – це міфологізація та філософізація» [22, с. 22]. Хоча вживання ненормативної лексики завжди межує зі зниженим стилістичним ефектом, є певним елементом карнавальності зображуваного. Проте більше фантасмагоричним, гротескним, ніж комічним.

Якщо ж казати про власне сексуальний акт, то А. Чех вживає значно обтічніші вислови, наприклад, відповідне слово «секс» ледь не як медично-фізіологічний термін чи вживану в різних варіантах фразу «солдат сидить і мріє про бабу» [23, с. 53]. Йдеться у творі письменника про жінок «із заниженою соціальною відповідальністю», проте він уникає будь-якої ненормативщини стосовно них, навпаки, акцентує увагу, що «повії чуйні. Вони здатні допомогти солдату впоратися з відчаєм <...>» [23, с. 182], та висловлює низку подібних ледь не компліментів стосовно них. Тому для синонімії не згадуються жодні «шльондри», «шалави», «проститутки» тощо, лише майже шанобливе маркування «повії». Отже, на тлі не лише ворога, а й військового начальства та політиків повії виглядають дуже презентабельно.

Натомість значно більше в тексті (хоча не так уже й багато) висловів, які можна назвати звичною лайкою на межі стилістично маркованої лексики, коли зовсім нечасто ця межа перетинається: «череватий муда» [23, с. 14], «ламай усе до біса» (17), «чувак, це ти?» (19), «непроглядна сепарська темін» (101), «за “підараса” завжди треба відповідати» (164). Зрештою, можна твердити, що в будь-якому співмірному за обсягом епічному творі зустрінемо приблизно таку саму

кількість стилістично зниженої чи лайливої лексики, якщо не більше.

Чимало творів, написаних після широкомасштабного вторгнення, на цьому тлі привертають увагу значно більшою концентрацією ненормативної лексики в текстах. Для цього є багато причин: і вже згадувана А. Чапаєм можливість через неї скинути психічно-нервову напругу, й відсутність потреби довго підбирати потрібне слово, й спосіб виразити велику силу емоцій та багато інших. Тому в навіть не художніх, а есеїстичних, публіцистичних текстах Олександра Михеда, який до цього цурався будь-якої нецензурщини, рясно зринають лайливі, обценні лексеми. Наприклад, на означення агресорів-росіян: «під кацапами», «між крайнім рубежем і русньою», «полоненого орка», «я б на місці кацапів теж не рахував», «ми напхаємо кацапам», «“руській” – слово зараз образливе», «шукаєм і знищуємо русню» [12, с. 252, 256, 258–259, 263, 298–299]. Ще більші гнів і обурення від учинків окупантів знаходять відповідний вияв у ще «крутішій» лексиці: «то що ж вони, блядь, таке?», «якого хуйла вони холуї?», «залишити насрану купу лайна», «руській корабль іді нахуй», «проїбатися», «в’їбали і з’їбалися», «краще б уже їбануло», «у мене все набігнулося» (цитуються слова жінки, Лари Яковенко), «час з посмішкою їбошити», «блядь, з чого ці люди зроблені», «оце, блядь, накал», «у повномасштабній жопі», «втрачаю, блядь, людей», «будуть срати кров’ю» [12, с. 75, 100, 113, 129, 131, 158, 217, 251, 258, 262–263]. О. Михед у опублікованих у книзі «Позивний для Йова» дає також власне пояснення, чому вдається до такої сильної та колись забороненої для його творів лексики.

«Щоразу після мату вони (українці. – М. В.) просять вибачення. Вибачте, мовляв, це мова війни. / Мова, в якій все називається своїми іменами. / Війна – це війна, а не операція. / Русській воєнний корабль, іді нахуй – це національна ідея» [12, с. 16]. «Мова війни – це потік мовлення, в якому говорить травма. Травма не може мовчати» [12, с. 197]. І «Мова війни – це військові паролі. Слова-охоронці, що тримають периметр» [12, с. 201].

Виправдання обценно-лайливої лексики під час війни від безсилля, неможливості чи страху завдати ворогові адекватний удар наводить закатований росіянами Володимир Вакуленко-К.: «А нині до зброї не встати, / Ми тільки вживаємо мати» [2, с. 136].

«Не відстають» від О. Михеда й інші літератори. Мирослав Лаюк, наприклад, у репортажах із книги «Бахмут» рясно наводить обценну лексику в розповідях, репліках військових, які не можуть стримати емоцій (хоча у словах «від автора» ретельно уникає вживати такі лексеми): «І от дрон їхній веде, а вони їбашать. Я на газ – і похуянив. Отаке в нас перше бойове хрещення»; «все роз’їбашено»; «а раз ми з Ромео проїбали один поворот і попиздували вбік. А то все однаково. Я кажу: “Рома, ми не туди їдемо, блядь”. Дивлюся – а перед нами вже дві труби: їхня теплостанція, бля. Я захуянив по коробці, газ до поліка [автомобільного килимка]! Підари, певне, думали, що це їбануті якісь» [11, с. 36] (розповідає один зі співрозмовників Міхич). «Авіація. Від неї хуй заховаєшся. Роз’їбало мозги, кишки – в кульочки збирали» [11, с. 37]. Це розказував «один із хлопців».

М. Лаюк, на відміну від раніше цитованих письменників, не дає власного

пояснення для вживання ненормативних висловів у мовленні військовиків і відповідно у власних текстах. Натомість наводить міркування військового капелана, який не знаходить суперечності між щирою вірою українських солдатів у Бога та їхнім частим послуговуванням нецензурним словом. «В Екзюпері є книжка “Цитадель”, де він каже, що людина народжується дуже довго. Я бачив тут дуже віруючих людей, у яких через слово мат вистрибував. Але він настільки щиро вірив, що таких і в церкві не побачиш. Він з Богом познайомився в окопах, тому саме так розмовляє з ним <...> Ми не вимагаємо від наших воїнів святості. Люди ж у церкві тендітніші, вони не вживають слів, як тут вживають, їм таке буде різати вуха. Треба буде адаптувати їх. <...> Бо необережне слово, погляд з боку цивільних – це виклик» [11, с. 58–59]. Хоча можна зустріти й іншу, протилежну, думку.

Ігумен Іов (Ольшанський) стверджує: «У час війни лайка стала дуже актуальною. / Одним із завдань диявола є спотворення в людині тих рис, які роблять її подібною до Бога. Тому лайка – це не просто «шкідлива звичка», це спотворення нашої розумної природи, тож треба боротися за те, щоб називатися християнами не лише на словах. / Коли людина лається, вона починає припинювати, знищувати та спустошувати в собі те, що робить її людиною. Господь творить, а людина нищить. Лайка йде в розріз з основною метою людського буття – бути співтворцем Богові цього світу» [15]. Очевидно, капеланові в окопах ситуація бачиться зовсім іншою, ніж ігуменові львівського монастиря ПЦУ, ближчою до кордоцентричного, ніж канонічного, сприйняття Бога.

Найрясніше матюоччя з перших рядків кидається у вічі в книзі оповідань Владислава Івченка «Після 24-го», який мотивує це тим, що так, мовляв, і спілкуються між собою військовики й цивільні українці, особливо в стресових умовах, тим паче – в умовах війни. «Нас тут, блядь, ледь з лайном не змішали! Та немає ніхуя мінометів! Розхерачили їх! Русня знов полізе, мені артилерія потрібна! Тільки щоб точно була, а не хуй да ніхуя!»; «в лоб йому хуярити не треба. Це до пизди дверці»; «Саньок, тут, їбать його за ногу, не телевізор!» [9, с. 57]; «їобнув цілий блокпост русні»; «один геть розхерачений»; «То пиздуйте на передову, там русні повно»; «Але ж свої, гандони, але свої»; «Клоуни їбучі» [9, с. 76–77]. Це «традиційне» мовлення військових, як його собі уявляв письменник, який на час написання оповідань ще до бойових дій не мав жодного стосунку.

Але й цивільні в розмовах між собою теж не цураються міцних виразів. «Поезія? Ти що, їбануся? Гроші краще заробляй!» [9, с. 17]. Це меркантильна дружина так повчає занадто романтичного чоловіка-поета. А ось репліки не для друку, якими «звично» обмінюються чоловік і дружина: «Ань, ти заїбала» [9, с. 33]. «Їоб твою мат, твою, Сашенька!» [9, с. 35]. А це пояснення люблячої дружини не менш люблячому чоловікові, чому не може зосередитися на сексуальних відчуттях: «Бо замість еблі я думаю, що тебе вб'ють» [9, с. 80]. А ось кохана згадує про загиблого коханого: «А потім ми трахалися. Юрочка трахався, як боженька. <...> От Юрочка був фантастичний їобарь. І любив мене» [9, с. 341]. Загалом лайливо-нецензурний лексикон у оповіданнях В. Івченка доволі багатий, хоча час від часу набігає думка, чи варто

аж так рясно вдаватися до нього. І чи таким є спілкування між подружжями, між коханими? Або чи саме так його варто відтворювати?

Хоча письменник має на це власне пояснення. «Нічо, що я кажу “трахатися”? Багатьом це слово видається вульгарним. А мені – слово як слово. І які альтернативи?» [9, с. 342]. Як і пояснення для вживання лайливо-обсценної лексики загалом. На слова одного з персонажів: «Той, а матюкатися можна?» – інший, alter ego автора в цьому контексті, відповідає: «Та, звісно, можна! Ти ж бачиш, що по всіх містах висить “руській военний корабель іди нахуй”! Тепер матюків немає! Точніше є, але це тепер “руській” чи “Москва” – оце матюки, які краще не вживати! А “хуй” чи “пизда” – це тепер просто слова! Корабель – нахуй, русні – пизда! Ага, продовжуй» [9, с. 220]. Що війна відкриває всі шлюзи для ненормативної лексики, стверджує ще один персонаж оповідань (видається, автор також солідаризується з ним, що підтверджують його тексти): «Матюкаєшся – значить, бидло. Такий снобізм другого покоління нуворишів. В університеті не матюкався, але перед університетом учився в спортивному інтернаті, де отримав фундаментальні знання в царині ненормативної лексики. Слова лежали, наче старі автомати на складах, – і ось тепер знадобилися. Він лаявся і думав, як убиватиме окупантів» [9, с. 170]. Такий підхід має певну частку рації, хоча засилля лайки й, особливо, матюків викликає одночасно відчуття невинуватості надмірності. Хоча, можливо, таким був авторський задум, а мовляв, твір треба інтерпретувати за законами, які встановив його творець.

Що не обов’язково в описах

сексуальних стосунків між закоханими вдаватися до слова «трахатися», доводять рядки поезій Павла Вишебаби: «Як же спрагло ми будем кохатись»; «Щоб твій стогін злякав порожнечу»; «А на ранок любитиму знов»; «Кохались так, що падали картини» [4, с. 36–37, 111]. Вишебаба – військовик, який, безперечно, знає, що таке міцне слово. Можна би заперечити також, що Вишебаба – поет, а Івченко пише «прозу життя».

Справді, аналіз багатьох віршових збірок поетів-«мілітаристів» переконує, що лірика значно менше толерує ненормативний лексикон, хоча не цурається його зовсім. На майже 200-сторінковій «Вірші з бійниці» Максим Кривцов («Далі») вживає «міцне» слово лише раз: «Татуювання / яке хуй виведеш / можеш забити» [10, с. 92]. Можливо, ще один раз щось віддалено наближене до «міцного» слова: «Ця війна / синьооке стерво» [10, с. 144]. А в описах статевого єднання традиційно, як і П. Вишебаба, М. Кривцов обходиться без нецензурних висловів, поетизуючи його: «Йтиму по мінному полю її тіла», «Твоє тіло / це / мінне поле // буду йти обережно / по колу // по губах / по руках / по ногах // бабах!» [10, с. 118, 160].

Тим паче уникають нецензурних висловів письменниці. Жодного ненормативного вислову не зустрінемо у збірці Ярини Чорногуз «[dasein: оборона присутності]» [24]. Хоча поетка знає, що таке круте слівце, й не цурається його зовсім, у чому переконує власноручний запис розмови з матір’ю колаборанта в Херсоні, викладений нею в мережі Facebook.

Про власну участь як медика в бойових діях після 2014 року пише в романі «Пазли життя. Квантова заплутаність»

Анна Павліченко. Мабуть, за час служби вона чула чимало нецензурних висловів, добре познайомилася з обценною лексикою, однак, попри документальне відтворення подій, обходиться без них. Навіть лайка її, спрямована на окупантів, нечаста й не вражає особливою силою: «москаль продирався всередину»; «пацюки, заслані з московитами, – всюди»; «тут сепари»; «сволота»; «тоді додав лайки»; «я расистка, не люблю москалів і темних»; «вони там прихвосні Кремля»; «як культурно відмовитися й не послати» [16, с. 45, 77, 82, 84, 100, 119, 127, 161]. Найбільша лайка на межі з нецензурною лексикою – це слова «розфігачило» й «дофіга» («розфігачило повністю», «дофіга техніки мають» [16, с. 161]). Навіть для мовної характеристики ворога А. Павліченко вживає не надто гостру лексику: «я стірал руками дерьмо дарог», «що ж ти мовчиш, падло?», «я укрів сам мочитиму» [16, с. 177, 179–180].

Щось подібне з униканням ненормативних висловів зустрічаємо в книзі «Смерть солдата: історія, розказана його сестрою» Олесі Хромейчук, яка більшу частину життя провела у Великій Британії в науково-інтелектуальному середовищі. Авторка наважується вжити нецензурні слова лише цитуючи есемески й телефонні записи брата-вояка: «Слова, які він почув у слухавці, перш ніж розмова обірвалася, були: “Сука! Блядь!”»; «Ну його на хуй!»; «Пи-издець!»; «Це озеро, блядь» [21, с. 70, 130–131]. Або ж уводячи в текст слово брата, беручи його в лапки: «Продемонструвавши свій бронжилет, рацію і всю “хуйню” <...>» [21, с. 131]. О. Хромейчук констатує легалізацію лайливо-обценної лексики з початком широкомасштабного вторгнення («Українці тривожно швидко звикли до

мови війни» [21, с. 35]), проте сама старанно уникає її, наводячи нецензурні слова брата як певну екзотику.

Можливо, це пояснюється певною відстороненістю від війни та її мови за водами Ла-Манша, можливо, тим, що така лексика не личить жінці з наукового світу. Можна припускати, що літераторки, які часто декларують гендерну рівність і права, підсвідомо уникають ненормативної лексики, бо вона є нібито неприйнятною для жінки-мисткині, саме мисткині, в літературних текстах, хоча в реальному житті вони цю лексику добре знають і частенько вдаються до неї. А може, не піддаються «моді» на нецензурщину заради популярності в літературних творах.

Можна, проте, назвати конкретні випадки вживання лайливо-обценної лексики у «жіночих» текстах, хоча й тоді це винятки, які радше підтверджують правило. У «збірці короткої прози в жанрі фантастики від українських письменниць про жіночий досвід проживання війни» [13, с. 4] серед дванадцяти творів лише у двох – оповіданнях Дари Корній «Морельковий чай» і Юліти Тан «Позивний “Мавка”» – зустрічаємо кілька ненормативних висловів. Умовно оповідання Д. Корній можна розділити на дві (або й на три) частини. В першій ідеться про романтично-світле кохання, де для лайки чи, тим паче, обценної лексики місця немає. У другій відтворюються бойові дії, війна в усій її непривабливості. На це накладаються гіркота, зневага головної героїні до колишнього коханого, який проміняв Батьківщину на сите, безтурботно-щасливе заокеанське життя.

Як наслідок, на сторінках зринає відповідна ненормативна лексика: «І я ненавиділа – і тебе, і твого сраного пса,

і твою чортову ситу Америку, ненавиділа пуйла, усіх кацапчуків. <...> а ти в Сан-Франциско п'єш свій віскі й трахаєш свою Крістл» [13, с. 106], «жодна страна куля», «Є й романтики, трясця їм в зад», «Він ворог! Двонога істота, котра жере, сере, любить секс, але принагідно тебе замочить» [13, с. 108] (показове оте «любить секс», яке видається жіночим евфемізмом авторки значно грубого вислову чоловіка-снайпера Остапа), «руський покидьок», «кацапське середньовіччя», «Дуринда. Ностальгія в неї. Засунути тобі твою ностальгію в одне місце та надавати по ньому ломакою» [13, с. 109–110]. Це весь арсенал лайливо-обсценної лексики у творі Д. Корній, де власне обсценних слів – обмаль, натомість письменниця вживає «полегшені» форми, вдається до евфемізмів («в одне місце» тощо).

А потім із загибеллю коханого війна для Юлі не відходить на задній план, але вже ні війна, ні, тим паче, загиблій за Україну Юрій не зроджують гострих хвилевих почуттів, а отже, й ненормативних висловів. Важко сказати, чи це є наслідком «жіночого письма», чи в тексті письменника-чоловіка персонаж-чоловік переживав би втрату кохання всього життя без уживання лайливо-обсценної лексики. Залишається констатувати, що персонаж-жінка у творі письменниці до таких висловів не вдається, хоча війна й надалі триває.

Щось подібне зустрічаємо і в оповіданні Ю. Ран «Позивний “Мавка”». Твір складається з розділів, у яких поперемінно йдеться про сучасні військові будні наділеної надприродними можливостями Марти, яка отримала позивний «Мавка», та про її попереднє життя як спогади від глибокого дитинства.

Довоєнний досвід не припускає навіть натяку на лайку, не кажучи вже про обсценну лексику. Натомість «воєнні» розділи пересипані нецензурними висловами, до яких вдаються як чоловіки, так і жінки, не відчувачи будь-якої незручності від присутності представників протилежної статі. Війна стирає грані як між гендерними відмінностями, так і між нормативними й ненормативними мовними пластами.

Тому «дитячими», безневинними видаються вислови «ну трясця», «ступили всі пельки», «як можна ефективно надирати оркам зади?» [13, с. 230–231]. Інколи письменниця лише повідомляє про ненормативність лексики в діалогах бійців («досягає неймовірних висот у майстерності лексики», «Мольфар уже розмовляє матом, не стримуючись навіть при жінках» [13, с. 235, 254]). Однак авторка не оминає й прямого цитування міцних висловів, і нецензурщина із солдатських уст на лінії фронту теж видається звичною, не ріже вухо: «ну курва», «звільнюся з армії нах*й», «пробач, бл*дь», «тому, що про*бали», «вона відповідає “За*обана” на всі “Як ти?”», «Просто ох*іти» [13, с. 229, 230, 234, 253, 260]. Інколи нецензурна лексика втрачає емоційно-експресивне забарвлення й вживається як найадекватніше семантичне відтворення конкретних предметів, понять, явищ, дій тощо.

Наслідком цього стає те, що відбувається семантичний зсув, обсценні лексеми зменшують зв'язок із ненормативним їх статусом і відтворюють цілком зрозумілі та прийнятні для більшості поняття й відчуття. Так, слово «й*бнуті» перестає бути лайкою в солдатських устах і трансформується в позитивне означення неординарних, особливих людей: «Я

ж із повагою <...> “Й*бнуті” – це ж я в хорошому сенсі...» [13, с. 257]. Та попри кілька випадків уживання ненормативних висловів у оповіданні Ю. Ран, видається, що й тут певна «традиціоналістська» жіноча цнотливість виявилася в тому, що письменниця сором’язливо ставить зірочки в нецензурних словах, ніби від того вони стають не промовленими (не надрукованими).

А от щодо обмеженості ненормативної лексики в ліричних творах, то поетична практика багатьох митців це спростовує. Одразу на думку спадають поезії цьогорічного лавреата Національної премії України імені Тараса Шевченка Юрка Іздрика, на які накинuloся чимало критиків і просто читачів за послугоування обценними лексемами. Це при тому, що поет і вірші його лавреатської збірки «Колекція» до широкомасштабного вторгнення, як і до російської війни проти України, мають дуже опосередкований стосунок, тобто ненормативна лексика в них не може детермінуватися цією війною. Одні вважають, що її у віршах Ю. Іздрика надмірно багато, інші – що помірно мало. Ще одні стверджують, що лише митець сам може обмежувати себе у звертанні до тих чи тих мовних пластів.

«Одні тепер тішаться за Іздрика, інші стогнуть, рвуть собі волосся на пупі й обурюються, нарікаючи, що бідний Кобзар перевертається в труні. А причина страшна і розпачлива: матюччя! Так, ніби Кобзар його не вживав. / Хоч насправді цього добра в Іздрика як кіт наплакав, але у нас завжди можуть зробити з мухи слона і зі слона – муху. Особливо люди, що не орієнтуються в сучасній світовій літературі, яка не знає такого поняття, як “матюччя”. Не існує слів, заборонених

для вживання в літературі. І не лише в літературі, але й у кінах» [3], – стверджує Юрій Винничук. Далі він наводить приклади із творів Генрі Міллера, Чарльза Буковскі, Донни Тарт, Чака Палагнюка, Джерома Девіда Селінджера й завершує зверненням до текстів аж ніяк не святецького Вільяма Шекспіра.

А потім підсумовує: «Лайка робить мову персонажа реалістичнішою, дозволяє яскравіше розкрити характер героя і його темперамент. Іздрик у своїх творах – не обов’язково він сам, бо часто промовляє від імені інших осіб, і тоді лайка стає засобом для шокування читача, своєрідним вихлюпом крижаної води. А загалом такі емоційні стани, як біль, відчай, гнів, розпач, дуже непросто передати звичайними словами, щоб підсилити напругу. Або як передати молодіжний сленг? Чи кримінальний?». Хоча подальші два речення ставлять під сумнів усе наведене вище: «Сучасні письменники з цього огляду вже не дивина. Багато хто лається доречно чи недоречно» [3]. Тобто сумніви в доречності нецензурщини таки чинні.

Однак повернемося до поезії митців-комбатантів. Для прикладу, до збірки Сергія Пантюка «Зникома зима» 2023 року видання. Лайливої лексики там чимало, передусім у характеристиках росіян чи їх мовлення. Також є вона, межуючи з обценною, в еротичних описах жінок чи статевих актів, але переважно – завуальовано-пестлива чи й цнотлива. Є й відверта обценна лексика. Ось різноманіття, не все, лайливо-нецензурної лексики в збірці С. Пантюка: «цицаті дівчата» [17, с. 9] (далі зазначаємо лише сторінку збірки в круглих дужках), «а ні, ні фіга» (9), «Лише москалоти здихає у 5–7 разів більше» (9), «Навіщо

землі стільки дохлих москалів?» (16), «кацапи» (17), «Від наявності різних мудил і сук», «Полетить стріла чи хутчій – матюк...», «В отаманах, як завше, бандюк та гімнюк», «Продаються поети за хрюк і пук» (20), «Дві планети грудей / і туманність лона / ще очікують народження / свого Бога...» (38), «Кохання це не знає меж. / Я скоро вибухну. Ти теж...» (39), «Краби моїх рук / доповзуть до твоїх циць» (40), «На хріна той Патон / Цей міст зварив» (43), «Свічки каштанів, як х...ї» (46), «Как задалбала вся твая фіґня!», «І ета жизнь унилая і сучая» (50), «У них попереду – всеохопний пістець! / А в нас – лише великий піст» (53), «Він на недолю блював», «Усі приносять мед і кал» (54), «дер би лис тя», «Біс би мацав за живіт тя» (55), «Це вік, коли курвів уже не хочеться» (56), «Це така собі гра, блін», «Небанальності тре, бля,х/ У строфу мені, бля!», «Народилося, о бл...дь, / Вже й мелодія, бл...дь!», «Хай іде у п...зду», «Все! Завершую. О, бля! Є що слухати, бля» (57, «ПереВіктороБайрачне»), «На фіґа така зима?», «Офіґіла ця зима!» (58), «А тепер попроси, блядь», «Й обламається ебля...» (59).

Усе це можна би вмотивувати словами самого поета: «Коли війна вривається у вересень, / дуже важко написати / вірш без матюків...» [17, с. 19]. Однак доводиться констатувати, що С. Пантук не цурався «матюків» і лайки в тих творах, які були написані ще до 2014 року. Їхня концентрація після 24 лютого 2022 року зросла у віршах поета, але не була для нього якимось новим явищем. І це можна сказати про багатьох як поетів, так і прозаїків-комбатантів.

Роман Павла Білянського (Паште-та) «Битись не можна відступити», один із найкращих епічних творів (а може,

й найкращий) про широкомасштабну війну росії проти України, написаний на основі власних вражень автора, який брав участь у захисті країни в лавах ЗСУ. Зрозуміло, перед прозаїком поставала також проблема відтворити живе, повсякденне мовлення персонажів, які мали реальних прототипів, й ті прототипи часто виходили за межі нормативної лексики. Поверховий погляд може створити ілюзію, що в тексті роману чимало ненормативних висловів. При детальнішому розгляді з'ясовується, що власне обценної лексики, пов'язаної зі статевими органами чи актами, у творі П. Білянського небагато.

Так, вона присутня в романі («усе те ж саме, усе так само, але тільки з хуєм» [1, с. 30], «не можна проїбати військове інвентарне майно» (41), «суки гнилі» (75), «продемонструю свій кошерно обрізаний хуй» (80), «йобу далися?» (85), «Ну, думаю, пиздець» (132), «так, сука, далеко» (137), «І нам пиздець» (147), «Щастя, хулі» (147), «Їдь, сука, блядь!» (267), «Що за блядь» (271), «Кому я, блядь, гранату в кишеню сунув?» (293) – оце й усе на весь майже 400-сторінковий твір; багато це чи мало – вирішувати читачеві), але значно частіше письменник удається до більш цензурних форм, синонімів, заміників тощо. Наприклад, це може бути неповна форма мату («Бля... Ну, капець» (25), «Суть, бля» (190)), яку теж сприймаємо як мат, однак «полегшений». Або ж замість трилітерної назви чоловічого статевого органу автор вживає цілу низку заміників із хріном, хреном, хером, фігом в основі: «Нахер воно тобі треба?» (20), «Нахер тобі служба в Збройних силах?» (21), «За їхніми членами. Я всі їхні відростки запам'ятала» (35), «Нафіґа?» (39), «Та охрініти можна!» (80),

«віршами, бляха!» (52), «Хрень якась» (84), «Будуть херачити, як херачать» (120), «Пішов нахер!» (143), «якась запалювальна хрень» (144), «Не будуть же вони по своїх херачити» (147), «Нахріна тобі корова?», «Та хрін із ним» (277), «Один хер» (291) тощо.

Замість уживання матюччя інколи письменник лише констатує, прямо чи евфемістично, що солдати нецензурно лаються: «послали під три чорти» (32), «стогнали, кричали матюки» (33), «тихо й невигадиво матюкнувся» (127), «лаючи її всіма відомими йому нецензурними словами» (259), «ми кричали і лаялися – на рашистів» (225), «насипав русні зі свого кулемета і вигукував німецькі лайки» (234–235), «посилали до біса» (223) та ін.

П. Білянський став відомим в українській літературі як російськомовний автор. Найвідоміший до 2022 року бестселер письменника «Бабуся вмирати не любила» теж був написаний російською мовою, а вже потім – перекладений українською. Сам П. Білянський переконаний, що Україна й українська культура заради власного майбутнього повинні розривати будь-які зв'язки з російським світом і російською культурою. Як це робити, показує на власному прикладі. В цьому сенсі дуже цікавим видається, зокрема, те, як автор роману «Битись не можна відступити» все менше вживає обценну лексику, пов'язану з геніталіями й сексуальними актами (така лексика притаманна передусім для російського соціуму), натомість усе більше в його творі з'являються слова, пов'язані з видільними процесами (характерна українська обценно-лайлива лексика).

Понад те, в першій половині роману переважає російське за походженням

слово «жопа» («через одного дебіла всім настане жопа» (127), «жопою впиралася в купу соняшнику» (143), «хрен его знает, в какую жопу сунут» (166), «пішли вони в жопу, сволота» (203)). Натомість надалі цю «жопу» витісняють питомо українські «сраки» й «дупи», поєднані з видільними процесами чи результатами цих процесів: «Більше їси – більше сереш. Більше шансів здохнути з голою дупою» (228), «через тиждень нам срака» (230), «Застарий я для цього лайна» (234), «пішов у сраку» (237), «всякого гівна в русні дохера» (256), «В сраку. ... Пішло все в сраку» (257), «Просрала?» (270), «спини й дупи» (293), «ніби мішок непотрібного лайна» (376), «з нашої дупи викликати в штаб» (363) та ін.

Зрозуміло, що безмірні ненависть, зневага до ворога й від цього лють, яка наснажує на боротьбу, зроджують у тексті лайливо-обценну лексику на позначення російських військовиків і росіян загалом. Різноманітні розумування Комісії з журналістської етики, яка пробувала визначати, що називати їх рашистами можна, а руснею, орками – «небажано», не вплинули на автора (або й не відомі йому), тому він (треба думати, й українські військові, волонтери, парамедики та ін., які стали прототипами персонажів роману) вживає в романі всі з «дозволенних» і «небажаних» слів: «Рашистам доводьте» (164), «ми кричали і лаялися – на рашистів» (225), «і орки, напевно, чули нас у окопах» (226), «орки регулярно закидували» (232), «насипав русні зі свого кулемета і вигукував німецькі лайки» (234–235), «Орки йому кричали, щоб фашист здавався» (235), «Русня нас мінами вбиває» (255), «через якусь дохлу русню» (315), «за кілька метрів від рашистів» (316), «рашисти

немов збожеволіли», «рашисти сьогодні готуються до великої атаки» (353).

А крім трьох наведених лайливих слів на означення росіян у романі П. Білянського, в «Битись не можна відступити» ще частіше для їх номінування вживається обценне слово «підор» (можливі варіанти в інших авторів «підар», «підер»): «підори в найгіршому сенсі цього слова» (81), «отжали по ходу у пидоров» (133), «кілька підорів з іншого» (143), «зараз підори піднімуть квадратик» (147), «тут ми в підорів, як на блюді» (210), «підорські обстріли» (225), «підорські снаряди» (226), «підскочила підорська БМП із десантом» (322), «на підорський обстріл у бік їхніх позицій летіла одна лише наша лайка» (346), «з підорських мінометів» (347).

М. Лаюк в «Бахмуті» зауважив, що не може пояснити причину саме такого номінування росіян, але констатував уживання цієї лексеми стосовно росіян як тотальне. «Що більше спілкуюся з військовими, то більше розумію, що десь у 90% випадків вони називають російських військових “підари”. Деколи “орки”, “москалі”, “кацапи”, “руські”, але здебільшого – саме “підари”, навіть коли говорять без емоцій» [11, с. 33]. У П. Білянського вживання цього слова для називання росіян не становить абсолютної більшості; воно вживається частіше за «рашистів», «орків», «русні», якщо брати кожну з цих лексем окремо, але сукупно рашисти-орки-русня переважають над підарами.

Очевидно, заклики щодо толерантності стосовно сексуальних меншин мало вплинули на мовлення військовиків у окопах. Чому скорочено-спотворена форма слова «педераст» закріпилася на означення всього російського,

визначити важко. Можливо, ця лексема в застосуванні до росіян, зациклених на ненависті й обзиванні гомосексуалістів, звучить для них особливо образливо. Але це не більше ніж припущення. Як завжди кажуть у такому разі, ця проблема потребує окремого дослідження, що не є завданням нашої статті.

Висновки. Після початку російської війни проти України в 2014 році, а особливо після широкомасштабного вторгнення росії в Україну в лютому 2022 року в літературних текстах, що відтворюють різні аспекти життя українського фронту й тилу, різко зросла кількість ненормативних висловів порівняно з попереднім періодом розвитку української літератури. Оскільки мілітарна література, створена після 2014 року, але до 2022 року, залишилася на маргінесі уваги широких читацьких кіл, то в багатьох склалося враження, що засилля лайливо-обценної лексики є явищем незвичним, новаторським тощо. Насправді вітчизняна література пережила період активного проникнення нецензурної лексики в тексти після розпаду СРСР, її легалізації в цих текстах. Науковою ж легалізацією обценної лексики як у мовленні широких верств громадян, так і в літературі стали праці Л. Ставицької, публікації літературних критиків та самих письменників, які констатують, що подібна легалізація нібито вже давно відбулася в абсолютній більшості європейських і північноамериканських спільнот.

Вживання ненормативних висловів в українських літературних творах суттєво зменшилося напередодні 2014 року, але почало помірно зростати в мілітарній літературі після початку російської війни проти України. Значне зростання – після

24 лютого 2022 року. Зрозуміло, для цього були вагомі причини. Письменники, які особливо рясно вдаються до обсценної лексики, обґрунтовували це тим, що вони лише відтворюють значне зростання нецензурних висловів у мовленні пересічних громадян, передусім у мовленні військовиків, причому не у вузькому колі, коли «зайві» вуха не чують цього, а без обмежень у гучності, тих, хто міг почути, в неpubлічній і навіть публічній сферах спілкування.

Цензурні обмеження впали чи стали безсилими, аби зупинити потік лайливо-обсценних висловів. Тому дуже потужним чинником їх уживання стала можливість для письменників усебічного епатажного привертання читацької уваги до себе улюбленого та своїх творів, мовляв, бачите, який я народний, сміливий, розкутий, близький до фронтовиків і тиловиків тощо. Проте пояснювати широке використання ненормативної лексики лише цими чинниками було би великим спрощенням.

Теоретики мовознавства й літературознавства напрацювали широкий функціональний спектр лайливо-обсценної лексики в художній літературі, зокрема й у мілітарній, чи в протистоянні ворожих військ. Абсолютна більшість окреслених функцій отримує підтвердження в сучасній українській мілітарній літературі. Серед найважливіших можемо виокремити такі функції: відтворює мовлення в моменти великого фізично-емоційного напруження, коли немає часу належно підбирати мовні одиниці; дає можливість фізично-емоційної розрядки, для вислову ненависті, люті стосовно до ворога, для зосередженості в боротьбі з ним; епатажно привертає увагу до творів та їх авторів;

створює комічний ефект; є джерелом приниження ворога; збагачує, урізноманітнює мовні пласти твору; демонструє мовну належність автора та його персонажів тощо.

Якщо не брати до уваги непомірну кількість матюків у творі В. Івченка «Після 24-го» та кількох подібних, то можемо спостерегти, що обсценна лексика в більшості письменників-«мілітаристів» має обмежене вживання та стосується переважно або ворога, всього російського, або вищого керівництва української армії та держави через їх некомпетентність, корумпованість, нехтування життям і здоров'ям військовиків заради досягнення важливих чи ефемерних цілей. Ще одна поширена мета вдаватися до нецензурних висловів – прагнення випустити «пару», скинути напруженість, яка накопичується через високу емоційно-експресивну інтенсивність, сконцентруватися серед хаосу, вирування подій, їх швидких змін для відсічі ворогу. Зрештою, для ідентифікації за принципом «свій / чужий».

Найчастіше ненормативну лексику читач зустрічає в епічних творах, написаних чоловіками. Значно менше нецензурних чи лайливих висловів зустрічаємо в ліричних творах, хоча є винятки для цього твердження, що бачимо на прикладі поезії С. Пантюка. А от у епічних і особливо ліричних творах, написаних письменницями, обсценна лексика майже повністю відсутня. Як бачимо, тут потенційна ґендерна рівність не спрацьовує, очевидно, жінки себе підсвідомо стримують аргументом, що їм «не личить» вдаватися до таких висловів. З точки зору толерантності до сексуальних меншин важко пояснити, чому ворога письменники та їх персонажі

називають «орками», «руснею», «рашис-тами», але значно частіше – «підорами» (як стверджує М. Лаюк, у 90% випадків).

Нецензурна лексика, попри загальне упередження, за походженням не є породженням російської мови, яка, своєю чергою, нібито запозичила її від монголо-татар. Наукові джерела підтверджують, що лайливо-обсценні вислови мають питому слов'янське походження. Але є відмінності: якщо російські мовці віддають перевагу лексиці, яка пов'язана зі статевими органами та статевими актами, то в українській мові здавна домінували ненормативні вислови, споріднені з органами виділення, видільними процесами та їх продуктами. За період радянської влади російська нецензурна лексика почала домінувати й у мовленні українців, особливо російськомовних.

На прикладі роману Павла (Паште-та) Білянського «Битись не можна відступити» можемо простежити, як у мовленні колись російськомовного, а тепер – українськомовного письменника копроректальна лексика, притаманна для українців, у лайках і матюканні все більше витісняє, замінює лексику із сексуальним підтекстом, значно більше притаманну для російськомовної спільноти. Замість грубого називання статевих органів чи статевих актів письменник часто вдається до евфемізмів, перифраз, повідомлень, що персонажі матюкаються, лаються, але самі нецензурні вирази не наводить. Натомість у називанні «видільних» органів, процесів і їх результатів П. Білянський себе не обмежує. Українізація ненормативної лексики спостерігається і в тому, як поступово в тексті роману, наприклад, українські «дупи» і «сраки» витісняють російські

за походженням «жопи». Інколи доводиться чути твердження, що коренізація українців остаточно утвердиться, коли українською заговорять кримінальні злочинці, створивши відповідний жаргон. Можемо перефразувати: свідченням коренізації українців стає все частіше вживання української лайливо-обсценної лексики, витісняючи відповідну російську за походженням лексику.

Багато з тих, хто не толерує вживання ненормативних висловів у повсякденному мовленні та в літературних текстах, висловлюють сподівання, що із завершенням бойових дій частотність звернення до лайливо-обсценних висловів значно впаде або й зовсім зникне з публічного вжитку. Зараз важко щось прогнозувати, хоча видається, що нецензурна лексика в українській мові, а отже, й у художньому мовленні, остаточно легалізувалася й нікуди не зникне, можливо, хіба частково буде певним чином унормована.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білянський, П. Паштет. *Битись не можна відступити*. Харків, 2024. 384 с.
2. Вакуленко-К., В. *Я перетворююсь...: Щоденник окупації. Вибрані вірші*. Харків, 2024. 192 с.
3. Винничук, Ю. *Хай йому грець або Fuck!* URL: https://zbruc.eu/node/120906?fbclid=IwY2xjawI_885leHRuA2FlbQlIxMQABHQzg4E8zL0yfBUNToKJ9oGyVqJkSrANS_mYsBtfBdFEZQDkuRMcd707GwA_aem_w1jwNrJTg3B6lsqvrIYg (дата звернення: 02.05.2025).
4. Вишебаба, П. *Тільки не пиши мені про війну*. Київ, 2023. 120 с.
5. Гошко, Б. *Люди війни*. Київ, 2019. 232 с.
6. Гуменюк, А. (Кельт). *Африка: Пісні війни. Нелегальні Солдати Батьківщини*. Львів, 2023. 360 с.

7. Довженко, О. *Твори*: в 5-ти томах. Т. I. Київ, 1989. 439 с.
8. Зорин, А. Легализация obscene лексик и ее культурные последствия. *Антимир русской культуры. Язык. Фольклор. Литература*: сб. статей. Москва, 1996. С. 121–140.
9. Івченко, В. *Після 24-го: оповідання. Ритмізована проза*. Київ, 2022. 360 с.
10. Кривцов, М. («Далі»). *Вірші з бійниці: поезії*. Київ, 2024. 192 с.
11. Лаюк, М. *Бахмут*. Київ, 2024. 255 с.
12. Михед, О. *Позивний для Йова. Хроніки вторгнення*. Львів, 2023. 344 с.
13. *Мотанка*: збірка фантастичних оповідань. Харків, 2024. 304 с.
14. Ненормативна лексика. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Ненормативна_лексика (дата звернення: 02.05.2025).
15. Ольшанський, І. *У час війни лайка...* URL: <https://www.facebook.com/groups/252080415199374/user/100015763383078> (дата звернення: 02.05.2025).
16. Павліченко, А. *Пазли життя. Квантова заплутаність*: роман. Київ, 2024. 212 с.
17. Пантюк, С. *Зникома зима: поезії*. Вінниця, 2023. 64 с.
18. Ставицька, Л. *Українська мова без табу*: словник нецензурної лексики та її відповідників. Обсценізми, евфемізми, сексуалізми. Київ, 2008. 454 с.
19. Стеблівський, Є. *Лють*: роман. Харків, 2023. 336 с.
20. Степаненко, М. *Політика і війна: закономірності та парадокси мовного розвитку (2022–2023 рр.)*: монографія. Харків, 2024. 804 с.
21. Хромейчук, О. *Смерть солдата: історія, розказана його сестрою*. Київ, 2024. 208 с.
22. Чапай, А. Якби я не пішов у перший день, пішов би через тиждень. *Слова і кулі*: збірка інтерв'ю / Корнієнко Н. Харків, 2024. С. 12–29.
23. Чех, А. *Точка Нуль*. Чернівці, 2024. 216 с.
24. Чорногуз, Я. [*dasein: оборона присутності*]: вірші. Київ, 2023. 128 с.

REFERENCES

1. Bilianskyi, P. Pashtet (2024). *Fight cannot Back Down*. Kharkiv, 384 p. [in Ukr.]
2. Vakulenko-K., V. (2024). *I'm Transforming... Diary of Occupation. Selected Poems*. Kharkiv, 192 p. [in Ukr.]
3. Vynnychuk, Yu. *Khai yomu Hrets or Fuck!* [online] Available at: https://zbruc.eu/node/120906?fbclid=IwY2xjawI_885leHRuA2FlbQIxMQABHQzg4E8zL0yfBUNToKJ9oGyVqJkSrANS_mYsBtfBdFEZQDkuRMcd707GwA_aem_wljwNrJTg3B6lsqvrIYg [Accessed 02 May 2025]. [in Ukr.]
4. Vyshebaba, P. (2023). *Don't Write about the War to me*. Kyiv, 120 p. [in Ukr.]
5. Hoshko, B. (2019). *People of War*. Kyiv, 232 p. [in Ukr.]
6. Humeniuk, A. (Kelt) (2023). *Africa: Songs of War. Illegal Soldiers of the Homeland*. Lviv, 360 p. [in Ukr.]
7. Dovzhenko, O. (1983). *Works*: in 5 Volumes. T. I. Kyiv, 439 p. [in Ukr.]
8. Zorin, A. (1996). Legalization of Obscene Language Words and its Cultural Consequences. *Anti-World of Russian culture. Language. Folklore. Literature*: Collection of Articles. Moskva, Ladimir, pp. 121–140. [in Rus.]
9. Ivchenko, V. (2022). *After the 24th: Stories. Rhythmic Prose*. Kyiv, 360 p. [in Ukr.]
10. Kryvtsov, M. (2024). *Poems from the Loophole*: Poetry. Kyiv, 192 p. [in Ukr.]
11. Laiuk, M. (2024). *Bakhmut*. Kyiv, 255 p. [in Ukr.]
12. Mykhed, O. (2023). *Call Sign for Job: Invasion Chronicles*. Lviv, 344 p. [in Ukr.]
13. *Motanka*: a Collection of Fantastic Stories. (2024). Kharkiv, 304 p. [in Ukr.]
14. *Obscene words*. [online] Available at: https://uk.wikipedia.org/wiki/Ненормативна_лексика [Accessed 02 May 2025]. [in Ukr.]
15. Olshanskyi, I. *During the War, Obscene language...* [online] Available at: <https://www.facebook.com/groups/252080415199374/>

user/100015763383078 [Accessed 02 May 2025].
[in Ukr.]

16. Pavlichenko, A. (2024). *Puzzles of Life. Quantum Entanglement: A Novel*. Kyiv, 212 p. [in Ukr.]

17. Pantiuk, S. (2023). *Vanishing Winter: Poetry*. Vinnytsia, 64 p. [in Ukr.]

18. Stavytska, L. (2008). *Ukrainian Language Without Taboo: Dictionary of Obscene Language and Its Equivalents*. Obscenities, euphemisms, sexualisms. Kyiv, 454 p. [in Ukr.]

19. Stebliivskiy, Ye. (2023). *Rage: A Novel*. Kharkiv, 336 p. [in Ukr.]

20. Stepanenko, M. (2024). *Politics and*

War: Patterns and Paradoxes of Language Development (2022–2023): A Monograph. Kharkiv, 804 p. [in Ukr.]

21. Khromeichuk, O. (2024). *Death of a Soldier: a Story Told by his Sister*. Kyiv, 208 p. [in Ukr.]

22. Chapai, A. (2024). *If I hadn't Left on the First Day, I'd have Left in a Week*. Kharkiv, pp. 12–29. [in Ukr.]

23. Chekh, A. (2024). *Point Zero*. Chernivtsi, 216 p. [in Ukr.]

24. Chornohuz, Ya. (2023). [*dasein: Defense of Presence*]: poems. Kyiv, 128 p. [in Ukr.]

Summary

OBSCENE LANGUAGE IN THE TEXTS OF MODERN UKRAINIAN MILITARY LITERATURE

Mykola VASKIV

orcid.org/ 0000-0003-3909-1213

Doctor of Philology, Professor, senior research fellow
of RIUS of Taras Shevchenko National University of Kyiv
email: myvaskiv@ukr.net

Relevance of the research. After the strict censorship of obscene words in the Soviet period of the history of Ukrainian literature, the legalisation of such vocabulary began in independent Ukraine. There was a complete rehabilitation of obscene language in literary works and scientific works, primarily by Lesia Stavytska in the early 2000s, although over time the frequency of use of obscene language in fiction decreases and normalises. A new surge comes with the beginning of the Russian war against Ukraine. Initially, the number of obscene expressions increases moderately, significantly increasing the concentration in works written after February 24, 2022. A significant number of swear and obscene expressions are so closely related to semantic, emotional, expressive, connotative complexes and are such important markers of the essence of war that it is impossible to replace them in the text.

The purpose is to analyse the reasons for the sharp increase in the use of obscene vocabulary in Ukrainian military literature after the beginning of the Russian war against Ukraine in 2014, and especially after Russia's large-scale invasion in February 2022, as well as the social and artistic and aesthetic functions of swear and obscene vocabulary in the texts of military works.

Conclusions. The use of obscene language in Ukrainian literary works began to grow moderately in military literature after the beginning of the Russian war against Ukraine. A significant increase occurred after 24 February 2022. Of course, there were good reasons

for this. Obscene vocabulary in most of the “militarist” writers has a limited use and refers mainly to either the enemy, everything Russian, or the top leadership of the Ukrainian army and state because of their incompetence, corruption, and disregard for the lives and health of the military to achieve important or ephemeral goals. Another common reason for using obscene language is the desire to “blow off steam” that accumulated due to high emotional and expressive intensity, to concentrate in the midst of chaos, a whirlwind of events, and their rapid changes to repel the enemy. Finally, for identification on the basis of “friend or foe”. Many of those who do not tolerate the use of obscene words in everyday speech and in literary texts express hope that with the end of hostilities, the frequency of use of swear words will drop significantly or disappear from public use altogether. It is difficult to predict anything now, although it seems that foul language in the Ukrainian language, and therefore in artistic speech, has finally been legalised and will not disappear, perhaps only partially regulated.

Keywords: obscene words, military literature, artistic and aesthetic functions, linguistic resistance, nominating.

ДОСЛІДЖЕННЯ О. ОГЛОБЛИНИМ ВИРОБНИЦТВА ЗАЛІЗА НА ЗЕМЛЯХ ДРЕВЛЯН ПРАВОБЕРЕЖНОГО ПОЛІССЯ

Олексій ТРАЧУК

orcid.org/0000-0003-3490-8626

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник

НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

email: oleksakolo@gmail.com

Анотація. Висвітлено становлення О. Оглоблина як науковця і організатора української науки, його діяльність у проведенні двох комплексних експедицій 1932–1936 рр. з дослідження родовищ залізної руди та виробництва заліза на землях Житомирського і Київського Полісся за часів Київської Русі та в період XVI–XIX ст. Дослідники спадщини вченого продовжують пошук в архівах України його неопублікованих праць, які досі актуальні для України.

Ключові слова: древляни, експедиція, виробництво, залізна руда, залізо.

Постановка проблеми. Перед молодим О. Оглоблиним у 20–30-ті роки XX ст. стояла грандіозна за історіографічними масштабами і хронологією проблема. Взявши за основу схему українського історичного процесу, створену М. Грушевським, він збирався дослідити історію господарської автономності України. Як пізніше пригадував науковець, він вже тоді цілком усвідомлював, що «українська історіографія XIX–XX ст. побудувала свою історичну схему, в основі якої була ідея самостійності України, на підвалинах етнічно-мовного і національно-політичного характеру. Натомість проблема економічної самостійності України, в її історичному розвитку, не була ані розв’язана, ані навіть науково поставлена. А без того ідея української самостійності, як науково-історична концепція, неначе була позбавлена міцного фундаменту, його конче треба було створити» [50, с. 27]. Ці слова він записав майже через 40 років, однак у його працях 1920-х років є державницька стратегія, яка стала підмурком тогочасної науково-академічної

діяльності О. Оглоблина та його учнів: «Основне завдання української історико-економічної науки – створити нову історичну схему господарського розвитку Східної Європи XIX ст.» [47, с. 19].

Одним із важливих напрямків господарського розвитку самостійної України, на погляд О. Оглоблина, була залізорудна промисловість, початки якої на Правобережному Поліссі сягають далеких часів родового ладу. Археологічні розкопки, пише у своїх «Нарисах» дослідник, «виявили тут, у межах так званої «Древлянської землі», існування стародавнього залізного виробництва: знайдено рештки горнів, шматки залізної руди, жужіль, знаряддя виробництва, нарешті – чимало залізних виробів. Контингент залізних речей, знайдених під час розкопів, свідчить про те, що ця галузь промисловості обслуговувала найрізноманітніші потреби господарства хатнього побуту. Так стверджують і дані лінгвістики. Від пізніших часів маємо й певні історичні вказівки про ковальство. Найдавніші підприємства залізорудної промисловості – то були невеличкі

сиродутні печі (горни), де з місцевої (болотної) залізної руди виплавлялося залізо, з якого, звичайно, тут же кували різні вироби» [75, спр. 94, арк. 134; 4, с. 119, 122–123].

Становлення О. Оглоблина як історика. Свою самостійну діяльність у студентські роки О. Оглоблин розпочав у київській економічній школі істориків М. Довнар-Запольського. Ця школа продовжувала традиції київської документальної школи В. Антоновича, прагнучи поглиблювати і розвивати територіальний принцип в історичних дослідженнях. О. Оглоблин суттєво коригував територіальний принцип в бік висвітлення господарської історії XV–XVII ст., цілеспрямовано опановуючи науку на семінарах П. Смирнова і академіка О. Шахматова [21, с. 54–55; 75, спр. 1, арк. 32].

Під керівництвом професора М. Довнар-Запольського здібний студент підготував роботу на тему «Спорные вопросы истории восточно-славянского расселения. Борьба за Днепр». Об'ємиста рукописна праця з варіантами тексту зберігається в ЦДАВО (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України) на 70 аркушах. О. Оглоблин доповідав її на засіданні історично-етнографічного гуртка при Київському університеті в липні 1919 р., а потім (1920–1921) доопрацював як статтю. Він досліджував ключові сторінки історії українського народу на етапі творення першої імперії – Київської Русі; роль новоутвореного полянського племені у підкоренні, за участю варягів, самоврядних древлян, сіверян і уличів; складні стосунки у IX–XI ст. древлян, полян, сіверян у боротьбі за дніпровий шлях – «із варяг у греки» та свою незалежність [75, спр. 248, арк. 2]. Про актуальність

досліджень цих відносин і на початку XXI ст. свідчать праці нинішніх авторитетних дослідників історії українського народу, славистів: В. Барана [10, с. 13–60; 12] та О. Моці [39; 40, 479–490].

Північною межею для древлян, на думку О. Оглоблина, «була річка Прип'ять, хоча окремі поселення дреговичів, як на це вказують дані археології, могли заходити і на південний берег річки. Барсов не вважає неможливими і більш північні поселення древлян» [75, спр. 248, арк. 42; 13, с. 128]. Західний кордон, пише О. Оглоблин, «не йшов далеко на захід від лінії Коростень-Овруч. Барсов вважає, що західний кордон древлян підходив до Турівської області, потім спускався на південь, паралельно Горині і Случі. Грушевський... визнає, що про західний кордон древлян можна говорити лише дуже проблематично, і немає нічого неймовірного в тому, що він досягав Стирі. Андріяшев вважає, що Погориння здавна було древлянською областю, але населення його було розріджене дулібами і утискуваними з півдня – уличами і тиверцями» [75, спр. 248, арк. 42; 13, с. 127].

Варязькі князі в боротьбі за «шлях із варяг у греки» повинні були подолати хозар, і вони це зробили. Поява династії Рюриковичів, вважає, як і О. Оглоблин, В. Баран, «на довгий період визначила шляхи розвитку всього східного слов'янства. Нові київські князі, спираючись на військові дружини, кістяком яких на початках були варяги, поступово, один за одним підпорядковують південно-східні племена і накладають на них данину. Непокірних проганяють з насиджених місць (уличів) або піддають повному розгрому (деревилян і прикарпатських хорватів). У період

стабільності (XI – 30-ті роки XII ст.) майже усі східнослов'янські племена опинилися в складі імперії Рюриковичів. Вже син Ігоря – Святослав – розгромив Хозарію. Київська Русь стала основною політичною і військовою потугою у Східній Європі. Київська Русь здійснювала переможні походи на Візантію» [11, с. 41]. Потрібно відмітити, що переможні походи на Візантію здійснювали і в V–VII ст. предки українців – анти та склавини [70, с. 38–49]. Київська Русь заключала з візантійськими імператорами вигідні торгові договори, встановлювала династичні стосунки з багатьма наймогутнішими королівськими родинами Європи [11, с. 41].

В офіційному життєписі О. Оглоблина зафіксовані віхи його кар'єрного просування протягом 1920-х – початку 1930-х років: викладач Київського робітничо-селянського університету та Київського вищого інституту народної освіти ім. М. Драгоманова, професор кафедри історії економічного побуту Київського археологічного інституту і Київського інституту народного господарства, декан факультету, завідувач Історичного кабінету ім. О. Лазаревського і голова Історичного семінару вищого типу при Київському інституті народної освіти, дійсний член Науково-дослідної кафедри історії української культури в Харкові та Секції історії народного господарства Інституту економіки та ін. Варто взяти до уваги, що науковий ступінь доктора історії української культури здобутий О. Оглоблиним у 26 років – 10.06.1926 р. [68, с. 77; 75, спр. 1, арк. 6–7].

О. Оглоблин постав в українській науці як дослідник народної – соціально-економічної та етнічної – історії. Відтак уже його перші дослідницькі стратегії

чітко формують авторські задуми: «Встановити послідовний хід розвитку української фабрично-заводської промисловості, виокремити головні моменти цього розвитку, схарактеризувати основні форми цієї промисловості» [47, с. 3]. Очевидно, Олександр Петрович вивчав праці В. Татищева, який в XVIII ст. першим звернув увагу на важливість та історичну роль ремесла [64, с. 531]. А також працю М. Арістова (1834–1882), уродженця м. Ніжина, згодом заслуженого професора й інспектора Ніжинського історико-філологічного інституту, професора Казанського, Варшавського та Харківського університетів, яка вийшла друком у Санкт-Петербурзі в 1866 р. і привернула увагу дослідників до такої важливої проблематики, як історія стародавнього залізодобувного і обробного виробництва [5].

При Українській академії наук (УАН) у середині 20-х років минулого століття була створена Комісія із вивчення соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст. у зв'язку з історією революційної боротьби. Її керівником був академік Д. Багалій. Навколо цієї установи згуртувалось чимало молодих талановитих дослідників: О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, В. Романовський, М. Горбань, А. Козаченко та ін. Незважаючи на недовгий термін свого існування та тиск з боку компартійних органів, Комісія посіла чільне місце в українській науці та історіографії, а праці її членів продовжують зберігати свою актуальність і для сучасних науковців. У 1929 р. за згодою академіка Д. Багалія керівником Комісії було тимчасово призначено О. Оглоблина. Після смерті Багалія в 1932 р. Оглоблин залишився на цій посаді. Комісія розширила свою

діяльність, створивши нові відділення [68, с. 76].

Ступінь розробки проблеми. Визначенню конкретних завдань історичної науки, на погляд О. Оглоблина, «особливо допомогла відома ініціатива М. Горького, стверджена ухвалою ЦК ВКПб 10.X.1931 р., про організацію роботи над історією фабрик та заводів» [75, спр. 310, арк. 168]. Як наслідок – при УАН була створена Комісія. Робота Комісії, відзначає Олександр Петрович, велась у Всеукраїнському історичному музеї ім. Шевченка у Києві (1931–1932), Всеукраїнському центральному архіві давніх актів у Києві (1932–1933) та Історико-археографічному інституті (1934). Одночасно під керівництвом О. Оглоблина виконувалася історико-археографічна, історико-музейна та історична робота. Історико-археографічна робота проводилася на основі архівного матеріалу Києва, Москви, Ленінграда, Житомира, Дніпропетровська та ін. Результатом цієї роботи «були два томи археографічного збірника (близько 30 друк. аркушів). Збірник характеризує розвиток залізорудної (і металургійної) промисловості Правобережного Полісся в XVI–XX (до 1901 р.) ст., також містить матеріал щодо знахідок залізної руди в Поліссі. Особливий інтерес представляють матеріали, що характеризують залізну промисловість Правобережного Полісся в XVI–XVIII ст., зібрані в Київському центральному архіві давніх актів, а також знайдені в Ленінграді матеріали експедиції берг-гауптмана Гельмана в Поліссі в 1824 р.» [45, с. 52].

Матеріали експедиції Ф. Гельмана, на погляд О. Оглоблина, становлять значний інтерес для геолога і особливо для історика. Він описав металургійне

виробництво на Поліссі в критичний період його існування. Цей опис відображає феодальну рудницьку промисловість, побудовані ще у XVIII ст. поміщицькі рудні в різних районах Полісся. Звіт Гельмана (142 арк.) складається зі вступу, двох частин (I – Геогностичний опис у Волинській і Київській губерніях; II – Опис залізних заводів, їх технологія, спосіб видобутку руд і засоби покращення вироблення заліза), всього 86 розділів і загальних висновків. Частину звіту (§§73–86) О. Оглоблин опублікував у 1939 р. у спеціальній статті про історію металургії першої половини XIX ст. на Правобережній Україні [46, с. 51; 34].

У 1932 р. з ініціативи О. Оглоблина Комісія направила експедицію з метою дослідження промисловості Правобережного Полісся в минулому та сучасності, яка працювала протягом 4 років, починаючи з 28 червня 1932 р. Крім основного завдання, очолювана Оглоблиним Комісія проводила й історико-етнографічні розшуки національних багатств, дослідивши майже 40 районів Правобережної України [68, с. 78].

В Україні на початку 1930-х років в історичних дослідженнях набула популярності тема розвитку місцевої промисловості у XVII–XIX ст. Металургія, скляне і фарфоро-фаянсове виробництво, виготовлення паперу, гончарство, виробництво поташу, деревного вугілля, смолокуріння займали важливе місце в зайнятості населення Полісся. Початком польового, на місцях колишнього виробництва, вивчення технологічних процесів і споруд, опитування колишніх майстрів або їхніх нащадків, збору інструментів стала Поліська експедиція, яка 1932 р. працювала на теренах Київщини і Житомирщини [56, с. 135].

Найповнішу інформацію як про результати роботи Поліської експедиції, так і щодо вивчення промислових об'єктів Правобережного Полісся містять рукописи праць О. Оглоблина: «Промисловість Правобережного Полісся в минулому і сучасному: науковий звіт експедиції за 1932 р.», «Металургія Правобережної України XVI–XIX ст.», «Історія рудництва і металургії на Правобережній Україні» та деяких інших [77, с. 86, 91]. Час для польових досліджень Поліської експедиції, пише О. Оглоблін, «яку я zorganizував 1932 року і якою керував, був надто обмежений і, будь-що-будь, мало сприятливий, за умовами праці були досить важкі, навіть небезпечні» [50, с. 13–14]. Крім керівника О. Оглоблина, вона складалася з шести наукових співробітників і аспірантів Всеукраїнського історичного музею (Б. Пилипенко – керівник польової групи, І. Бондар, Ф. Демидчук, Я. Граніт, Ф. Кольченко, М. Галущенко) та аспіранта-геолога із Інституту геології Г. Білецького [78, с. 404; 41, спр. 3, арк. 466]. Очевидно, в архіві Національного музею історії України та Інституті геології НАН України зберігаються звіти зазначених вище співробітників про результати їхньої роботи у Поліській експедиції 1932 р.

У часи Київської Русі визначним технічним і соціально-економічним явищем для залізорудної промисловості, відзначає О. Оглоблін, було застосування водних двигунів. Використання енергетичної сили води в древлян, волинян, сіверян та інших слов'янських племен Полісся припадає на XII ст. Але назви «рудники» (рудокопи), «Рудники» (поселення рудокопів) і т. п., що зустрічаються в актах другої половини XV ст.,

безперечно, свідчать про існування залізорудної промисловості [75, спр. 94, арк. 134; 7, с. 6].

Надто повільний розвиток сільсько-го господарства, яке здебільшого мало споживчий характер, бурхливі умови життя на українсько-татарському степовому пограниччі тощо – все це, на думку О. Оглоблина, гальмувало розвиток залізорудної промисловості. Лише у XVI ст., коли починають розвиватися місто і міське ремесло на древлянській землі, феодальне господарство України вперше вийшло на широкі шляхи міжнародного торгу, коли, починаючи з другої половини XVI ст., продукти сільського господарства України, здобуті шляхом посилення феодального визиску «підданської» праці селянства (за допомогою колоніального наступу феодальної Польщі), рухалися через Гданськ до Західної Європи, розпочинається швидкий зріст рудництва, і саме в XVI ст. знаходимо перші певні документальні дані про існування рудень на Поліссі [45, с. 52; 75, спр. 94, арк. 135].

У другій половині XVIII ст. на землях древлян і сіверян дослідники виявили велику кількість рудень. Найбільше їх нарахував М. Бунге «у повітах: Житомирському (47 рудень) – по р. Тетереви і його притоках до впадіння в нього р. Кам'янки, по р. Ірші і її притоках, і по верхів'ях р. Уж; в Овруцькому (62 рудні) – по р. Жереви і р. Уборті; по притоках рік Случі і Горині – у північній частині Ровенського повіту (22 рудні). Із Волинської губернії смуга, займана рудами (23ч рудні), переходить в губернію Київську, у повіти: Радомисльський (40 рудень) – по рр. Ірші і Тетереви в північну частину Київського (5 рудень), потім поширюється по північно-західній

частині сіверян Чернігівської губернії, по повітах: Чернігівському (3 рудні), Городненському (8 рудень), Суразькому (9 рудень), Мглинському (4 рудні) і Новозибківському (3 рудні) та інших (6 рудень). Разом у Волинській, Київській та Чернігівській губерніях – 253 рудні» [19, с. 2–3].

За ононімами, пов'язаними з виробництвом крицевого заліза, за дослідженнями О. Філюка, літописні древляни займають площу близько 40 тис. км², – Житомирську область, значну частину Київської та незначну Хмельницької областей, басейн правих приток річки Прип'яті – Случі, Ствиги, Уборті, Ужа, Тетерева до Київського водосховища. У древлян зафіксовано найбільшу насиченість – 1 залізобудівний ононім на 298 кв. км [74, с. 56].

Смуга, багата на залізну руду, в західній частині України охоплювала майже всю Волинську губернію літописних волинян і древлян, за винятком південно-західної частини, що межує з Галичиною. Надто багаті на болотну руду північна і східна частини Волинської губернії (нинішня Житомирщина). Ці ж місця багаті й лісом, в яких дуб і сосна є основними породами [71, с. 78; 60, с. 463]. З цього приводу О. Оглобин писав, що в XIX ст. не часто зустрінеш в Поліссі маетки, де б не залягала залізна руда, яку б не використовували для власних потреб [46, с. 61]. Тут слід вказати на важливі підсумки геологічної роботи Всеукраїнської академії наук, Науково-дослідного інституту геології (академік П. Тутковський) [72; 73] та Житомирського державного музею (дослідження професора С. Бельського) [14; 15; 16], які використував О. Оглобин.

На древлянських землях виявлені

бурі залізняки двох різновидів: лимоніт і болотна руда. Житомирські бурі залізняки до 1894 р. експлуатувалися і надходили на невеликі заводи-кузні. Авторитетний геолог С. Бельський слушно зауважує: «Незважаючи на час кількох століть, протягом яких проводився видобуток руди, її було вилучено незначну кількість у порівнянні з її запасами, які продовжують залишатися в родовищах, а крім того, більшість родовищ і не зачеплено розробкою. Суттєвою різницею між лимонітами і болотними рудами є, по-перше, генетична, а по-друге, і якісна. Лимоніти утворилися з кристалічних гірських порід, збагачених на магнетити і залізо. Залягають вони переважно на плато... Болотні руди залягають по лугах і болотах. В лимоніті вміст заліза від 49 до 56%, а в болотних рудах – від 32 до 40%» [17, с. 6].

Польова робота експедиції О. Оглобина 1932 р. складалася із 4 рейдів на Північну Київщину та Житомирщину: I – Бородянський, Іванківський та Димерський (нині Вишгородський) райони, де було обстежено 26 пунктів; II – Бородянський, Малинський, Володарський (нині Хорошівський), частково Радомишльський, колишні Розважівський та Потіївський райони, де було обстежено 58 пунктів; об'єднаний III–IV рейд – Житомирський, Чуднівський, Баранівський, Полонський, Славутський, Чорнобильський, Хабенський (нині Поліський), колишні Троянівський та Барашівський райони, де обстежено 26 пунктів. Крім того, були окремі виїзди до Малинського району та Коростишева. Всього було відвідано 112 пунктів, де обстежено 119 колишніх і діючих промислових об'єктів: 64 рудні, 42 фарфоро-фаянсові заводи і склоробні гуті,

кілька суконних підприємств і папірень [69, с. 450–451; 41, спр. 3, арк. 18–19]. Були нанесені на карти основні родовища заліза та місця розташування старих рудень, гут, папірень, буд, тартаків, смолокурень, гамарень; записували спогади старожилів тощо. Були обстежені 90 родовищ руд і 2 діючих металургійних підприємства (Дениші та Малин) [75, спр. 244, арк. 170, спр. 310, арк. 220].

Поліська експедиція 1932 р., на погляд В. Тимошенка, «була унікальним явищем в історії української науки, синтетично поєднавши дослідження істориків, етнографів, археологів, геологів. Її учасники доклали всіх зусиль, щоб дослідити та зберегти археологічні та історичні пам'ятки Полісся, незважаючи на обмежене фінансування їх роботи» [69, с. 454; 45, с. 53].

У науковому архіві Інституту археології НАНУ зберігається короткий підсумковий звіт експедиції 1932 р. Він має 41 сторінку і містить лише загальні дані – карта маршруту експедиції та 12 фото. Цей звіт до архіву в 1935 р. передав О. Оглоблин разом з іншими матеріалами, які було використано для підготовки експедиції до древлянського краю в 1936 р. Нещодавно, відзначає Л. Чміль, в двох архівах вдалося віднайти значну частину документів цієї експедиції. Хоча основним предметом зацікавлень О. Оглоблина була чорна металургія, обстежувалися також інші галузі промисловості XVII–XIX ст.: гутництво, фарфоро-фаянсове, паперове та суконне виробництва [77, с. 85]. А в науковому архіві Інституту історії України НАНУ зберігаються дві справи текстових матеріалів праці та звіту О. Оглоблина [42, спр. 220, арк. 489].

Найбільше матеріалів експедиції

1932 р. (близько 60 справ) зберігається у ЦДАВО України, фонд № 3561, а всього тут знаходиться понад 380 справ, які об'єднують різні матеріали О. Оглоблина. Серед них, крім матеріалів, що стосуються експедиції, як слушно зауважує Л. Чміль, є інформація про промислові підприємства Правобережного Полісся XVII–XIX ст. [77, с. 86; 75, спр. 98, 113, 310, 312, 317–319]. У вересні 1932 р. у Житомирі, пише О. Оглоблин (справа 211 фонду), за результатами експедиції відбулася наукова конференція за участю представників обласного відділу освіти та низки дослідних установ [75, спр. 211, арк. 170]. На основі вивчення багатьох документів дослідник прийшов до слушного висновку, що «в XVII–XVIII ст. Правобережне Полісся було основним центром залізорудної промисловості Правобережної України» [69, с. 454; 75, спр. 211, арк. 3].

Зібраний науковий матеріал згодом був ілюстрований учасником експедиції – етнографом Б. Пилипенком. Мета, поставлена перед експедицією, була досягнута, а узагальнений і опрацьований матеріал дав можливість досліднику зробити важливий для України висновок про доцільність побудови залізорудної металургійної бази в Житомирській, Київській та частково у Вінницькій областях [21, с. 95].

За матеріалами експедиції, пише Олександр Петрович, були підготовлені історіографічні «Очерки истории фабрик и заводов Правобережного Полесья», де представлена історія понад 100 промислових підприємств Полісся (з них близько 60 залізорудних і металургійних заводів). Складено також картотеку рудень Правобережного Полісся (близько 500 підприємств). На підставі всіх цих

матеріалів проводилася історична робота О. Оглоблиним, який закінчував на той час (1935) рукопис монографії «История железорудной и металлургической промышленности Правобережной Украины» [45, с. 52–53].

Сталінські репресії українських науковців. Експедиція 1936 р. Жорна сталінських репресій не оминули О. Оглоблина. Він змушений був пережити арешт (вченому висунули звинувачення у «протаскуванні українського націоналізму в наукову роботу», але звільнили за нестачею доказів) та принизливу процедуру «спокути» уявних академічних «гріхів» [69, с. 453]. Ця процедура передбачала: «самовикриття» і зречення «помилкових» концепцій і поглядів, публічну «самокритику» власних, звісно, «ворожих» або «чужих» праць у світлі «пролетарсько-селянської» етики, показову й енергійну участь у боротьбі за чистоту партійно-класових принципів та поширення марксистсько-ленінської методології. «Чим вище стояв у науці той чи інший український учений, – зазначав О. Оглоблин, – тим витонченішою й рафінованішою була його «критика й самокритика». На сесії Ради ВУАН 28.11.1931 р. О. Оглоблин виступив з публічною заявою про визнання «своїх науково-політичних помилок», які пояснював соціальним походженням і вихованням у традиціях, властивих «клясі буржуазній» [68, с. 79].

Страшний для України 1933 рік приніс і непередбачувані наслідки. Маховик голодомору та репресій все відчутніше позначався на житті українського народу. У кожній більш-менш дієвій справі вбачався саботаж та контрреволюція. Під тортурами співробітник О. Оглоблина Б. Пилипенко засвідчив перед

каральними органами Поліську експедицію як «акт збирання по навколишнім селам антирадянського матеріалу» [21, с. 201–211], а дослідник-сексот Г. Бахметьев-Білоцерківський зобразив навіть цілу контрреволюційну групу професора О. Оглоблина, записавши до неї його найближчих учнів К. Антиповича та Д. Бованенка [21, с. 219; 59, арк. 53].

Н. Полонська-Василенко у своїй статті, присвяченій репресованим українським науковцям, називає 11 істориків та дослідників з гуманітарних питань на еміграції, які протягом 1920–1930 рр. працювали в системі ВУАН: В. Гришко, В. Дубровський, В. Козловська, П. Курінний, О. Оглоблин, Н. Кордиш-Головко, В. Міяковський, Л. Окіншевич, С. Підгайний, Н. Полонська-Василенко, К. Штепа [58, с. 173; 29, с. 63–69]. Це покоління українських інтелектуалів історик С. Підгайний слушно назвав «недостріляні» [52, с. 262]. На щастя, події 1931–1933 рр. не викреслили О. Оглоблина з наукового процесу. У 1934 р. після скасування соціально-економічного відділу ВУАН він продовжив археографічні студії в Історико-археографічному інституті. Паралельно з цією роботою О. Оглоблин у 1932–1934 рр. виконував обов'язки директора Київського архіву стародавніх актів [75, спр. 244, арк. 129].

У листопаді 1933 р. Поліська експедиція під керівництвом О. Оглоблина в м. Коростишеві продовжила свою роботу для дослідження суконної та паперової промисловості [42, спр. 220, арк. 176–182]. За 1933–1934 рр. матеріали Поліської експедиції 1932–1933 рр. були систематизовані. У 1935 р. з ініціативи О. Оглоблина Інститут історії матеріальної культури УАН (далі – ІІМК) розпочав планову науково-дослідну

роботу над матеріалами експедиції. В першу чергу було намічено опрацювати матеріали, що стосуються історії металургії на Поліссі (історія промисловості й промислової техніки). У зв'язку з цим керівництву ПМК було запропоновано організувати історико-археологічні дослідження рудниць, а також провести хіміко-технологічні досліді речових матеріалів експедиції 1932 р. [42, спр. 220, арк. 25]. Ця пропозиція О. Оглоблина була підтримана учасником експедиції 1936 р. Т. Мовчанівським і в результаті в ПМК створили спеціальний історико-археологічний відділ, куди залучалися фахівці різних галузей: геологи, біологи, хіміки та ін. При цьому відділі організували науково-дослідну лабораторію, що мала обладнання для проведення мікроскопічних та хіміко-технологічних досліджень археологічних матеріалів [18, с. 128].

Основна робота О. Оглоблина як голови сектору історії техніки ПМК (1935–1937), зазначає І. Верба, зводилася до наукового керівництва Поліською експедицією і проведення археологічних розкопок, зокрема городища в с. Городськ під Коростишєвом. Вчений очолював історично-архівну бригаду [21, с. 227; 75, спр. 277, арк. 63]. Дослідник спирався на літописне оповідання 1257 р. про каральну експедицію кн. Шварна Даниловича проти «людей татарських» у «Городеську» та інших городках на р. Тетерів [21, с. 228; 50, с. 48–49].

Як занотував Олександр Петрович, йому «спало на думку поставити питання про застосування археологічної методи для дослідження пам'яток т. зв. «пізньофеодальної» доби (себто XVI–XVIII ст.), зокрема численних рудниць (і гутищ), які тоді мене цікавили... На

мою пропозицію вирішено було зорганізувати влітку 1936 року археологічні досліді на Коростишівщині, водночас на городищі княжої доби в с. Городську й на місцях старої рудні XVI–XVIII ст. і доменного заводу кінця XVIII – початку XIX ст. біля с. Рудні-Городецької та в її околицях» [21, с. 229].

Співкерівник археологічної частини Поліської експедиції О. Оглоблина В. Телічко в 1936 р. у своїй статті запише: «Інститут історії матеріальної культури Академії Наук УРСР організував велику комплексну історико-технічну та археологічну експедицію по дослідженню історії дофеодальної і феодальної металургії заліза, що існувала протягом тисячі років (IX–XIX ст.) на території Правобережного і Лівобережного Полісся» [66, с. 43]. Метою історико-технічної («Поліської») експедиції був пошук, польове дослідження залишків і виявлення масштабів видобування й обробки заліза на Правобережному Поліссі у пізньофеодальну та капіталістичну добу з перспективою їхнього відновлення [55, с. 13].

В ПМК О. Оглоблин заявив як перспективну тему «Залізорудна та металургійна промисловість Правобережної України XVI–XIX ст.» (20 др. арк.), уклав угоду із сектором музеїв, заповідників охорони пам'яток культури та краєзнавства Київського відділу народної освіти на опрацювання теми «Історико-етнографічні матеріали по київському Поліссю» (5 др. арк.) [21, с. 227].

3 липня 1935 р. по липень 1937 р. О. Оглоблин працював старшим науковим співробітником ПМК і керував Поліською експедицією. Несподівано надійшов наказ про звільнення його з роботи. Як пояснювалося в цьому

документі, О. Оглоблина було звільнено буцімто за те, що він у зазначений термін не подав планову роботу й саботував окремі розпорядження адміністрації інституту. Майже шість місяців науковець вимушений був звертатися до вищих інстанцій, щоб захистити своє чесне ім'я, аж поки 9 лютого 1938 р. народний суд не виправдав його [75, спр. 244, арк. 129].

У результаті роботи Історико-технічної експедиції, відзначає авторитетний дослідник давньої металургії С. Паньков, В. Телічко підготував до друку монографічне видання та нарис про Поліську експедицію 1936 р., які, на жаль, не побачили світ (зберігаються в архіві Інституту археології НАНУ), але й до цього часу вони, на погляд С. Панькова, «є найвагомішими розвідками з історії чорної металургії Правобережної України відповідного періоду» [55, с. 13; 65].

Окрім О. Оглоблина і В. Телічка, в експедиції 1936 р. брали участь: історик В. Петров, фотограф В. Маслов, археолог Т. Мовчанівський, етнограф Л. Шевченко, асистенти Ф. Лучицький та В. Гончаров [21, с. 228–229]. В. Гончаров про городище Городськ на р. Тетерів пише, що воно розташоване на пагорбі Червона Гора – на місці сучасного села Городське. На городищі в IX–X ст. одночасно функціонували десятки сиродутних горнів древлян [24, с. 182–186; 28, с. 59]. Про велику кількість горнів свідчать близько 100 металургійних сопел, знайдених М. Макаревичем під час розкопок 1939 р. на Червоній Горі, які зберігаються у Національному музеї історії України [26, с. 58–59; 35, с. 173].

Археологи Городської експедиції, висловив слушну думку І. Верба, «віднайшли залишки ранньофеодального городища XII–XIII ст. і ствердили

літописну звітку». До того ж науковці відкрили тут і пізньотрипільський град [21, с. 229]. В. Петров у 1936 р. під час розвідки в районі Городська виявив пізньотрипільське поселення [57, с. 339–382], на наш погляд, можливих предків древлян [6, с. 223]. У дослідженні цієї пам'ятки також брали участь Ю. Кричевський у 1937 р. [32, с. 390–433], М. Макаревич – 1939–1940 рр. [35, с. 173] та М. Шмаглій – 1966 р. [79, с. 15–37].

Біля с. Городське, відзначає В. Телічко, Поліською експедицією 1936 р. розкопувалися три городища. Одне городище, розташоване на стику двох річок – Тетерева та невеличкого, тепер майже пересохлого струмка, – являє собою руїни давнього, відзначеного літописом під 1257 р., міста «Городеска». Цей «Городеск» існував у X–XIII ст. і, як оповідає літопис, був знищений у 1257 р. під час війни з татарами за потетерівські міста і землі [66, с. 44]. Друге городище в Городську розташоване на великому пагорбі на схід від першого, воно, на думку В. Телічка, цікаве знахідками племен двох культур: древлянської XI–XIII ст. і трипільської 4000–3000 рр. до нашої ери. Обстеження третього городища, розташованого посередині між першим і другим, дало можливість встановити в рові, який оточував городище, наявність у минулому різних майстерень, що виготовляли залізо і залізні вироби [66, с. 45–46].

Наступний учасник експедиції Т. Мовчанівський у 1929–1935 рр. проводив розкопки Райковецького городища древлян у Бердичівському районі Житомирського Полісся [38, с. 83–94]. В експедиції 1936 р. Т. Мовчанівський вивчав городище в с. Городськ [41, спр. 4, арк. 2]. Розвідкою було встановлено, що болотяною рудою Рудня Городська

забезпечувалася із родовища біля с. Туровець [33, с. 218; 41, спр. 1, арк. 15–23]. Руда добувалася в 1,5 км на схід, в болотистій місцевості. Були розвідані околиці сіл Войташівка, Харитонівка, Глибочок, Смолівка, Грабівка Коростишівського, Пінезевичі Малинського районів та м. Малин [33, с. 218; 41, спр. 15]. Про городища біля с. Городськ Т. Мовчанівський пише: «Городища 2 і 3 біля с. Городськ... займають зручне в стратегічному відношенні положення на високих виступах берегового плато р. Тетерів. У нижній частині культурного шару містяться матеріали пізнього етапу трипільської культури та епохи бронзи, у верхній – нечисленні знахідки середньовічного періоду... Поблизу від цих двох городищ розташовані ще три. Одне з них – городище 1 частково досліджено. Можливо, що всі п'ять городищ над р. Тетерів і його притоках становили свого часу одну систему, або гніздо патріархальних родових поселень» [33, с. 222; 41, спр. 14, арк. 28].

Під час дослідження Райковецького городища Т. Мовчанівським було виявлено залишки ливарного горна XI ст., а також знайдені тисячі залізних речей, які наочно доводять, що виробництво заліза і ковальство багато століть були провідними галузями у древлянських племен [37, с. 155–159]. Він підготував монографію «Раннефеодальное Райковецькое городище XI–XIII вв.» (15 др. арк.), яку доповнив матеріалами розкопок 1934–1935 рр. У 1937 р. монографія автором була здана до друку, але потім виключена з видавничого плану ІМК, бо 17.02.1938 р. Т. Мовчанівський був заарештований і розстріляний сталінським режимом у травні того ж року [33, с. 217; 44, с. 213].

В. Гончаров, під авторством учасника райковецької експедиції, в 1950 р. монографію Т. Мовчанівського опублікував під назвою «Райковецькое городище», оскільки, на думку Т. Латухи, «ім'я Т. Мовчанівського в той час все ще було під забороною» [33, с. 217]. У зазначеній монографії знаходимо, що територія, яку займали племена древлян, волинян, сіверян, а пізніше давньоруські князівства, була багата на залізну руду, яка забезпечувала металургів і ковалів літописних племен місцевою сировиною. Поклади залізних руд на Поліссі загалом і Чернігівщині зокрема обумовили видобуток кричного заліза аж до середини XIX ст. [25, с. 78].

О. Оглоблин під час роботи в ІМК (пізніше – Інститут археології НАНУ) передав до його архіву етнографічну та геологічну частини матеріалів експедиції 1932 р. на тимчасове зберігання [77, с. 85]. Крім того, після завершення Поліської експедиції 1936 р. він передав три томи щоденників, 220 фото, 140 креслень, карт і малюнків. Сам О. Оглоблин писав, що бачив їх там ще 1943 р. [77, с. 86; 61, с. 207]. На архівні справи № 3 і № 8 Поліської експедиції 1936 р. у статті про металургію Полісся у 1955 р. посилається дослідник української чорної металургії П. Гнип [23, с. 55–58; 41, спр. 3; 8]. У Городську експедиція, відзначає П. Гнип, «відкрила залишки сиродутних горнів для виробництва заліза. Поруч з городищем на берегах р. Тетерів і її малих притоків виявлено поклади залізної болотної руди. У Рудні-Городській (2 км від городища) у XVII ст. з цієї руди виробляли залізо» [22, с. 76].

Втрата матеріалів експедиції 1936 р. Більшість матеріалів експедиції О. Оглоблина 31 січня 1958 р. було

безпідставно передано із наукового архіву Інституту археології НАНУ до Інституту теплоенергетики АН УРСР. В акті передачі було записано: «Мы, нижеподписавшиеся, составили настоящий акт о передаче Институтом археологии АН УССР Отделу истории техники Института теплоэнергетики АН УССР следующих материалов: 1. Материалы по Полесской экспедиции 1936 г. 36 папок; 2. Рукописные материалы по истории техники 13 папок; 3. Карточные фотографии – 1 папка». Разом 50 папок. Документ підписали вчений секретар ІА АН УРСР Р. Виєзжев та завідуючий відділом історії техніки Ю. Анісімов. Акт затвердив директор Інституту археології С. Бібіков [61, с. 201–212]. Очевидно, Ю. Анісімов раніше із публікацій довідався про важливі матеріали Поліської експедиції О. Оглоблина і в січні 1958 р. зумів заволодіти величезними напрацюваннями її колективу.

Пошуки автором цієї статті та співробітниками Інституту археології НАНУ, де працював Ю. Анісімов до переведення його 25.01.1963 р. в Інститут історії НАН України, переданих 50 папок (лист від 05.02.2019 №12т/25-6) не мали успіху. Пошуки в архіві Інституту історії на даному етапі теж не дали позитивних результатів. Разом з тим у 1970 р. у статті «Нарис ...» Ю. Анісімов вперше згадує про отриманий ним із Інституту археології НАНУ звіт Поліської експедиції О. Оглоблина, але не вказує № архівної справи [1, с. 88].

У 1979 р. Ю. Анісімов в авторефераті дисертації, очевидно, на основі анекдотичних в Інституті археології НАНУ матеріалів Поліської експедиції О. Оглоблина 1936 р., зокрема зниклої архівної справи № 86, запише: «На Правобережном

Полесье в конце первой половины XVII в., как видно из имеющихся документов (підкреслення наше. – О. Т.), было не менее 80–90 металлургических предприятий нового типа – руден, расположенных по рекам и их притокам, поблизости от залежей болотных руд» [3, с. 88]. Ці «имеющиеся» в Ю. Анісімова «документы» 80–90 рудень «нового типа» до 1932 р. були зібрані О. Оглоблиним в архівах Києва, Москви, Ленінграда, Житомира і анкетовані учасниками експедиції. На той час картотека залізорудних родовищ О. Оглоблина включала близько 6000 номерів, зібрано близько 100 хімічних аналізів залізних руд [48, с. 139]. Ю. Анісімов, гірничий інженер за освітою, який в 50-ті роки прибув у Київ із Ленінграда, використавши напрацювання двох комплексних експедицій, в Інституті історії НАНУ у 1979 р. захистив докторську дисертацію, але так і не вказав, де зберігалися отримані ним матеріали Поліської експедиції.

З посібника М. Стрішенця 1991 р. «Історія залізобудівних промислів України» довідуємося про матеріали експедиції О. Оглоблина: «В архіві сектору історії природознавства і техніки Центру з вивчення науково-технічного потенціалу та історії науки АН УРСР містяться головним чином дані про рудні України та розміщення покладів залізних болотних руд, їх різновиди, пошуки руд і техніку їх видобування (Поліська експедиція, справи № 1, 22, 25). Матеріали архіву дають найбільш повні відомості про технічне обладнання рудень, принцип роботи кричного механізованого молота, горнових повітрорудних міхів та ін., про технологічний процес одержання заліза, про зовнішній вигляд рудень, їх розташування, кількість тощо» [62, с. 5]. Крім

того, М. Стрішенець повідомив автору, що в 70–80-ті роки архів знаходився у бібліотеці Центру на вул. Воровського, 22. Він кілька разів відвідував цей архів, попередньо отримуючи спеціальний дозвіл у завідувача сектору історії техніки і природознавства Інституту історії АН УРСР академіка Й. Штокала, а завідувала архівом та бібліотекою Л. Матвєєва.

У 1986 р. відділ історії техніки і природознавства Інституту історії АН УРСР було приєднано до Центру досліджень науково-технічного потенціалу АН УРСР. Отже, пошуки матеріалів експедиції О. Оглоблина мають бути продовжені в Центрі, який нині носить назву «Інститут досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва НАН України», куди з ініціативи членів новоствореного осередку Українського історичного товариства ім. О. Оглоблина було направлено чергове звернення Інституту археології НАН України (лист № 125/01-9-997 від 28.11.2019 р.).

Про окремі справи зниклих 50 папок матеріалів комплексної Поліської експедиції О. Оглоблина у виданій в 2019 р. колективній монографії, посилаючись на сайт Центру, знову згадує М. Стрішенець та його колеги О. Павлова і К. Павлов: «В архіві Центру по вивченню науково-технічного потенціалу та історії науки НАН України (Поліська експедиція, справи 1, 22, 25) поміщаються повідомлення про технічне обладнання рудень України, про розташування покладів болотних залізних руд, їх пошуках і способах добування...» [63, с. 21]. Але, як нам повідомили в Інституті досліджень науково-технічного потенціалу, архіву в їх структурі немає (вірогідно, архів був ліквідований в 1986 році). На їхньому

сайті справи Поліської експедиції теж відсутні. Разом з тим пошук триває.

Рукописи О. Оглоблина у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). На основі матеріалів експедицій О. Оглоблиним у період до 1941 р. було написано кілька праць, більшість з яких залишилася неопублікованою. Частина цих робіт у вигляді рукописів та чернеток знаходиться у фонді 3561 ЦДАВО [77, с. 85; 75, спр. 87]. До їх редагування О. Оглоблин повернувся в 1940 р. на новому місці роботи – в Інституті історії України [21, с. 230], де він працював старшим науковим співробітником з липня 1937 р. по липень 1941 р. Підготовлені до друку праці, в яких О. Оглоблин широко використовував матеріали експедицій на Правобережне Полісся, так і не побачив світ. Лише частина їх знайшла відображення у статті вченого в журналі «Архіви України» [48, с. 137].

Архівний фонд О. Оглоблина в ЦДАВО, на слушну думку Л. Чміль, було сформовано із матеріалів, залишених Олександром Петровичем після його від'їзду в 1943 р. Вірогідно, цінні матеріали вчений вивіз за кордон, і, можливо, вони зберігаються в архівах діаспори у США. Також невідома доля матеріальних речей, здобутих експедицією. Не виключено, що вони могли зберегтися в київських музеях, адже були передані до Всеукраїнського історичного музею після закінчення роботи експедиції [77, с. 86; 42, спр. 220, арк. 17–25].

У 1943 р. з наступом Червоної армії О. Оглоблин переїхав до Львова. Тут він відразу включився в роботу історичної секції напівлегального Наукового товариства ім. Шевченка. Влітку 1944 р.

історик перебрався до Праги, де викладав в Українському вільному університеті, а після його відродження в Мюнхені наприкінці 1945 р. отримав посаду професора [68, с. 80]. В еміграції О. Оглоблин у 1948 р. надрукував про металургію один із розділів підготовленої ще в довоєнний період монографії [53, с. 129–142]. До теми металургійної топоніміки сіверян Лівобережної України та українських територій колишніх козацьких полків Курщини та Воронежчини, загарбаних Росією, Олександр Петрович у 1962 р. звертається в окремій статті [49, с. 430; 9, с. 4–10].

У 1951 р. вчений переїхав до США, де заснував і очолив низку товариств, насамперед Українське геральдичне й генеалогічне товариство (1963) та Українське історичне товариство (1965) [68, с.ч 80; 27, с. 30–37]. 1960–1970-ті роки позначилися для О. Оглоблина новим витком у розбудові історичної науки в США. Довгий час він головував у Науковій раді Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. Липинського (Філадельфія), а впродовж 1960–1977 рр. працював науковим консультантом для докторантів з історії України в Українському науковому інституті Гарвардського університету. З 1970 р. О. Оглоблин був президентом Української вільної академії наук у США [68, с. 80; 54, с. 40–43].

У 1936 р. під фактичним керівництвом О. Оглоблина була проведена експедиція з дослідження історії древлянської металургії, що існувала протягом IX–XIX ст. на території Правобережного Полісся. На жаль, результати експедиції 1936 р. (50 папок) досі не виявлені, але рукопис співкерівника експедиції В. Телічка після тривалих пошуків був знайдений працівниками архіву Інституту

археології НАНУ [67] і готується учасниками нинішнього проекту «Матеріальні й духовні втрати населення Українського Полісся...» НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка до друку.

Матеріали роботи експедиції готувалися О. Оглоблиним до друку, очевидно, на їх основі було написано кілька праць, як-от: «Матеріали до історії промисловості Правобережного Полісся», «Нарис історії залізорудної і металургійної промисловості на Правобережному Поліссі», «Рудництво на Правобережному Поліссі в кінці XVIII ст.», «Промышленность Правобережного Полесья (Труды экспедиции 1932 г.)», «Очерки истории фабрик и заводов Правобережного Полесья». Однак в умовах сталінського режиму, коли О. Оглоблин став неблагонадійним, годі було й мріяти про їх видання.

Вченим було запропоновано видання збірника під назвою «Металургія Правобережної України XVI–XIX ст.» [42, спр. 220, арк. 25], але його перед війною 1941 р. не вдалося завершити (зберігається в ЦДАВО). П'ять років цю роботу до друку готує Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України (Г. Папакін та І. Яворська).

Висновки. Отже, О. Оглоблину вдалося опублікувати лише незначну частину досліджень у вітчизняних журналах, а в повоєнний період – у виданнях Наукового товариства ім. Шевченка за кордоном. Поставлена перед експедицією мета була досягнута; опрацьований і узагальнений матеріал дав можливість вченому зробити важливий і для сучасної України висновок про доцільність побудови залізобудівної металургійної бази у Київській, Житомирській та

частково Вінницькій областях. О. Оглоблин науково поставив і поступово розв'язував проблему економічної самостійності України в її історичному контексті господарського розвитку, підготував фундамент для науково-історичної концепції інноваційної ідеї української самостійності. Одним із важливих напрямків господарського розвитку самостійної України він вважав залізорудну промисловість, початки якої на землі літописних древлян сягають далеких часів родового ладу.

О. Оглоблиним була створена нова історична схема господарського розвитку самостійної України в XVI–XIX ст. Для цього було зібрано, систематизовано і вивчено величезний новий матеріал із виробництва заліза і наново досліджено уже відомий. У межах літописних древлян виявлено існування стародавнього залізного виробництва.

Протягом століть видобутку криці була вилучена незначна кількість руди порівняно із запасами, які продовжують залишатися в родовищах. Крім того, більшість родовищ і не зачеплено розробкою. Один із учасників експедиції О. Оглоблина 1936 р. Т. Мовчанівський висловив важливу думку, що територія, яку займали племена древлян, волинян, сіверян, а пізніше давньоруські князівства, була багата на залізну руду, яка забезпечувала ковалів літописних племен – давніх українців місцевою сировиною. Поклади залізних руд на Поліссі обумовили плавлення кричного заліза, що застосовувалося аж до середини XIX ст. і сьогодні зберігає інтерес для економіки місцевих громад.

Останнім часом дослідниками спадщини О. Оглоблина виявлено в архівах України значний перелік його

неопублікованих праць, які досі актуальні і важливі для України. На наш погляд, науковці різних спеціальностей НАН України (археографи, історики, краєзнавці, археологи, етнографи, геологи, українознавці, історики науки та всі зацікавлені) могли поступово підготувати рукописи і видати «Вибрані твори Олександра Оглоблина» у кількох томах.

Нині дослідження промисловості древлянського краю, розпочаті з ініціативи О. Оглоблина ще в першій половині XX ст., продовжують експедиції й один із відділів Інституту археології НАН України. Зокрема, дослідники стурбовано і, можливо, занадто категорично повідомляють, що в результаті активної фази російсько-української війни у березні 2022 р. російські загарбники тимчасово окупували північ Київської області та частину територій кількох громад у Житомирській області. Мінування, обстріли і бойові зіткнення призвели до засмічення тисяч квадратних кілометрів площі Правобережного Полісся вибухонебезпечними предметами, руйнування відомих і невідомих археологічних пам'яток. Частина зазначеної території внаслідок війни на десятиліття залишатиметься небезпечною для археологічного вивчення і стане доступною для польових досліджень тільки прийдешньому поколінню науковців [56, с. 146].

ЛІТЕРАТУРА

1. Анисимов, Ю. А. История изучения и использования железорудной базы Украины (1861–1917): автореф. дисс. д-ра ист. наук: 07.00.02. Киев, 1979. 25 с.
2. Анисимов, Ю. А. История изучения и использования железорудной базы Украины (1861–1917): дисс. ... д-ра ист. наук: 07.00.02. Киев, 1978. 481 с.

3. Анісімов, Ю. О. Нарис історії використання та вивчення родовищ залізних руд на Україні до 1861 р. *Нариси з історії природознавства і техніки*: зб. наук. праць. Київ, 1970. Вип. XI. С. 83–97.
4. Антонович, В. Б. Раскопки в стране древлян. *Труды IX Археологического съезда*. Санкт-Петербург, 1893. 20, I. II. С. 119–135.
5. Аристов, Н. *Промышленность Древней Руси*. Санкт-Петербург, 1866. 324 с.
6. *Археология Украинской ССР*: 3 т. Киев, 1985. Т. 1. 567 с.
7. *Архив Юго-Западной России*, ч. VII, т. II, ст. 6 (село Рудники коло Житомира, бл. 1471 р.).
8. *Архів Центру досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва НАН України*: сайт. URL: <http://www1.nas.gov.ua/institutes/steps/about/Pages/default.aspx>
9. Багалеї, Д. И. *Материалы для истории колонизации быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний въ XVI–XVIII ст.* Харьков, 1890. Т. II. С. 4–10.
10. Баран, В. Д. Походження слов'ян. *Давня історія України в трьох томах*. Київ, 2000. Т. 3. С. 13–60.
11. Баран, В. Д. Утворення Києво-Руської держави та етнокультурні процеси. *Археологічні студії*. Київ–Чернівці, 2000. Вип. 1. С. 25–43.
12. Баран, В. Д. *Слов'яни у первісності і ранньому середньовіччі*: збірник вибраних етнологічних праць. Київ, 2011. 108 с.
13. Барсов, Н. П. *Очерки русской исторической географии*. 2-е изд. Варшава, 1885. 269 с.
14. Бельский, С. В. К геологии Житомирского уезда Волынской губернии. *Тр. общества исследователей Волыни*. Житомир, 1910. Т. 2. (Архів Житомирського краєзнавчого музею).
15. Бельский, С. В. *Краткий определитель наиболее распространенных минералов и главнейших волыньских горных пород путем простейших испытаний по внешним признакам*. Житомир, 1919.
16. Бельский, С. В. *Геологичні досліді на Волині року 1928. Геологичні досліді на Волині рр. 1928–1929*. Житомир, 1930.
17. Бельский, С. В. *Геология и полезные ископаемые Житомирской области 1941 г.* (рукопис). *Фонди Житомирського обласного краєзнавчого музею*. Житомир, 1941.
18. Беляева, С. О., Калюк, О. П., Мовчанівський, Т. М. Сторінки наукової біографії (до 90-річчя з дня народження). *Археологія*. 1989. № 2. С. 125–130.
19. Бунге, Н. *Исследования о железной промышленности в губерниях Киевского учебного округа*. Киев, 1856. 93 с.
20. Верб, І. Зі спогадів Федора Павловича Шевченка про Олександра Оглобина та Наталю Полонську-Василенко. «Істину встановлює суд історії»: збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. Київ, 2004. Т. 1. С. 138–140.
21. Верб, І. *Олександр Оглобин: життя і праця в Україні*. Київ, 1999. 383 с.
22. Гнип, П. І. Розвиток металургії на Україні в XVII і XVIII ст. *Нариси з історії техніки*. Київ, 1956. Вип. 3. С. 75–94.
23. Гнип, П. І. Чорна металургія Полісся. *Вісник АН УРСР*. 1955. № 3. С. 52–58.
24. Гончаров, В. К. Розкопки древнього Городська. *АП УРСР*. 1952. Т. III. С. 182–186.
25. Гончаров, В. К. *Райковецьке городище*. Киев, 1950. 149 с.
26. Грицик, Ю. Сопла з Городська в зібранні НМІУ. *Науковий вісник Національного музею історії України*. 2017. № 2. С. 58–59.
27. Домбровський, О. Олександр Оглобин і Українське історичне товариство. *Український історик*. 1989. № 4. С. 30–37.
28. Древности Юго-Западного края: Раскопки в стране древлян В. Б. Антоновича. *МАР*. Санкт-Петербург, 1893. № 11.
29. *Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою* / ред. М. Овчаренко. Париж; Чикаго, 1962. 356 с.
30. *Історія Національної академії наук України. Документи і матеріали*. Кн. 1 (1934–1937), кн. 2 (1938–1941). Київ, 2003.
31. Колчин, Б. А. Черная металлургия

и металлообработка в древней Руси. МИА. 1953. № 32. 259 с.

32. Кричевський, Є. Ю. Поселення в Городську. (Розвідкові розкопки 1937 р.). *Трипільська культура*. Київ, 1940. Т. 1. С. 390–433.

33. Латуха, Т. И. Исследования Ф. Н. Мовчановского в Полесье (по документам Научного архива Института археологии НАН Украины). *Археологія і давня історія України*. 2013. Вип. 11. С. 215–223.

34. Ленинградский Центральный Архив народного хозяйства, фонд Горного департамента, дело II разряда, II отделения, II стола, 1824, № 8. «О посылке горного чиновника в Полесье».

35. Макаревич, М. Л. Раскопки древнерусских железоплавильных горнов IX–XI вв. в Городске. *КСИА АН УССР*. 1959. Вып. 8. С. 173–174.

36. Мезко-Оглоблин, О. Як большевики руйнували українську історичну науку. *Український історик*. 2000. Т. 37. № 1/3. С. 30–32.

37. Мовчанівський, Т. Райковецьке городище XI–XIII ст. *Наукові записки ПМК*. Київ, 1935. Кн. 5–6. С. 151–159.

38. Молчановский, Ф. Я. Обработка металла на Украине в XII–XIII вв. по материалам Райковецкого городища. *ПИДО*. 1934. Вып. 4. С. 83–94.

39. Моця, О. П. «Анти» – «руси» – «українці». *Формування ідентичності у слов'ян півдня Східної Європи V–XIX ст.* Київ, 2012. 215 с.

40. Моця, О. П. Етнічні процеси в IX–XI ст. *Давня історія України в трьох томах*. Київ, 2000. Т. 3. С. 479–490.

41. *Науковий архів Інституту археології НАНУ, ф. ПМК / Поліська експедиція 1936 р., спр. 3: 1932 р. Звіт експедиції для дослідження історії промисловості України*, 41 арк.

42. *Науковий архів Інституту історії України НАНУ*, Оглоблін О. П., оп. 2, спр. 129: Залізобробна і металургійна промисловість на Правобережній Україні, 489 арк.; оп. 3, спр. 220: Промисловість Правобережного

Полісся в минулому і сучасному: науковий звіт експедиції за 1932 р., 496 арк.

43. Сесія Ради ВУАН (28 листопада 1931 р.). *Пролетарська правда*. 1931. 1 грудня. С. 2.

44. Нестуля, О. О. Неспокій серця (Ф. М. Мовчанівський). *Репресоване краєзнавство (20–30-і роки)*. Київ–Хмельницький, 1991. С. 209–215.

45. Оглоблин, А. К вопросу об исследовании местных железорудных ресурсов Правобережного Полесья УССР. *Советское краеведение*. Москва, 1935. № 3–4. С. 51–53.

46. Оглоблин, А. П. К истории металлургии на Правобережной Украине в первой половине XIX ст. *Труды исторического факультета Киевского государственного университета им. Т. Г. Шевченко*. Киев, 1939. Т. 1. С. 41–69.

47. Оглоблин, А. П. *Очерки истории украинской фабрики: мануфактура в Гетманичине*. Киев, 1925. 270 с.

48. Оглоблин, О. До історії металургійної промисловості на Правобережній Україні. *Архіви України*. 1932. № 1–2. С. 137–151.

49. Оглоблин, О. Еволюція старого українського рудництва в світлі топоніміки. *Записки Товариства імені Шевченка*. Львів, 1962. Т. 169. С. 427–435.

50. Оглоблин, О. *Мій творчий шлях українського історика*. 36. на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина / відп. ред. В. Омельченко. Нью-Йорк, 1977. С. 23–46.

51. Оглоблин, О. Про деякі загублені праці й видання Всеукраїнської академії наук у Києві. *Науковий збірник Української вільної академії наук в США (Нью-Йорк)*. 1953. Т. 2. 253 с.

52. Оглоблин, О. Семен Підгайний (1907–1965). *Студії з історії України: статті і джерельні матеріали* / за ред. Л. Винара. Нью-Йорк–Київ–Торонто, 1995. 262 с.

53. Оглоблин, О. Хмельниччина й залізородна промисловість Правобережної України. *Записки НТШ*. Мюнхен, 1948. Т. 156. С. 129–142.

54. Омельченко, В. Проф. д-р Олександр Оглоблин. (Життя і діяльність). *Український історик*. 1989. № 4. С. 40–43.
55. Паньков, С. В. *Залізвидобувне і ковальське виробництво давньоруського Києва та його околиць*. Київ, 2012. 240 с.
56. Петраускас, А. В., Козюба, В. К., Тимошенко, В. І. Слідами Поліської експедиції 1932 р.: новітні обстеження рудень XVII–XIX ст. на Малинщині. *Археологія і давня історія України*. 2023. Вип. 3 (48). С. 135–147.
57. Петров, В. П. Поселення в Городську (розвідкові розкопки 1936 року). *Трипільська культура*. Київ, 1940. Т. I. С. 339–382.
58. Полонська-Василенко, Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків. *ЗНТШ*. Париж–Чикаго, 1962. Т. 173. 253 с.
59. Протокол допиту Г.М. Бахметьєва-Білоцерківського в архівно-слідчій справі В.М. Базилевича. *ЦДАГО*. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 66177. Арк. 53.
60. Скальковский, К. О горномъ промысле въ Западной России. *Горный журналъ*. Санкт-Петербург, 1864. № 3. С. 457–463.
61. Станиціна, Г. О., Виноградська, Л. І. Архівні документи про історію Поліської історико-технологічної експедиції 30-х років XX століття. *Археологія і давня історія України*. Київ, 2017. Вип. 4 (25): Дослідження археологічної спадщини Східної Волині. С. 206–208.
62. Стрішенець, М. М. *Історія залізобудовних промислів України*. Київ, 1991. 80 с.
63. Стрішенець, М.М., Павлова, О. М., Павлов, К. В. *Просте товарне виробництво і зародження мануфактур в Україні*: монографія. Луцьк, 2019. 292 с.
64. Татищев, В. Н. *История Российская*. Москва, 1768. Кн. 1, ч. 1. 352 с.
65. Телічко, В. П. *Рудни Правобережної України XVI–XIX ст.* Киев, 1937. НА ІА НАН України (рукопис).
66. Телічко, В. П. Поліська експедиція Інституту історії матеріальної культури. *Вісті УАН*. 1936. № 9. С. 43–52.
67. Телічко, В. П. *Металургія Правобережного Полісся XVI–XVIII ст.* Рукопис. Київ, 1937. Арх. № 1848.
68. Тимошенко, В. І. Дослідження історії металургійної промисловості Житомирщини О. П. Оглоблиним. *Житомирщина: Події і люди*. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Житомир, 22–23 вересня 2017 р.). Бердичів, 2017. С. 76–81.
69. Тимошенко, В. І. Всеукраїнська історико-економічна експедиція на Правобережне Полісся в 1932 р. Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури і мистецтва. *Велика Волинь*. Бердичів, 2019. С. 450–451.
70. Трачук, О. В. Особливості військового мистецтва проукраїнських племен антив і склавинів у протистоянні з Візантійською імперією (V–VII ст.). *Воєнно-історичний вісник*. 2024. № 4. С. 38–49.
71. Трачук, О. В. *Чорна металургія в соціально-економічному житті східних слов'ян на території України (друга половина V–X ст.)*. Київ, 2017. 308 с.
72. Тутковский, П. А. *Узбережжя ріки Жерева: геологічний та геоморфологічний опис*. Київ, 1925. 44 с.
73. Тутковский, П. А. *Узбережжя ріки Уборти: геологічний і геоморфологічний опис*. Київ, 1925. 223 с.
74. Філюк, О. В. *Добування заліза в південноруських землях IX–XIII ст.* Київ, 2012. 304 с.
75. *ЦДАВО*. Ф. 3561. Оп. 1. Спр. 94. Арк. 134. Оглоблин О. П. Нарис історії залізобудовної і металургійної промисловості на Правобережному Поліссі.
76. *ЦДАГО*. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 49438. Арк. 23. Архівно-слідча справа Б. К. Пилипенка.
77. Чміль, Л. Пам'ятки Іванківщини XVII–XIX ст. у матеріалах експедиції 1932 р. *Наукові записки НІЕЗ «Переяслав»*. 2018. Вип. 14 (16). С. 85–94.
78. Чміль, Л. В., Шепель, Л. Ф. Нові дані про невідомі фаянсові заводи XIX ст. на Правобережному Поліссі: уривки з

праці О. П. Оглоблина «Промисловість Правобережного Полісся в минулому і сучасному (науковий звіт експедиції за 1932 р.)». *Археологія*. 2018. Вип. 4 (29). С. 403–413.

79. Шмаглій, М. М. Городсько-волинський варіант пізньотрипільської культури. *Археологія*. 1966. Т. XX. С. 15–37.

REFERENCES

1. Anisimov, Yu. (1979). *History of the Study and Use of the Iron Ore Base of Ukraine (1861–1917)*. [An abstract of thesis for Doctor of Sciences degree in History, specialty 07.00.02–history of the USSR]. Kyiv, 25 p. [in Ukr.]
2. Anisimov, Yu. (1978). *History of the Study and Use of the Iron Ore Base of Ukraine (1861–1917)* [A thesis for Doctor of Sciences degree in History]. Kyiv, 481 p. [in Ukr.] [in Ukr.]
3. Anisimov, Yu. (1970). *An Essay on the History of the Use and Study of Iron Ore Deposits in Ukraine before 1861. Essays on the History of Natural Science and Technology: A Collection of Scientific Works*. Kyiv, Vol. XI, pp. 83–97. [in Ukr.]
4. Antonovich, V. (1893). Excavations in the Country of the Drevlians. *Proceedings of the IX Archaeological Congress*. Saint Petersburg, 20, I. II, pp. 119–135. [in Rus.]
5. Aristov, N. (1866). *Industry of Ancient Rus*. Saint Petersburg, 324 p. [in Rus.]
6. *Archaeology of the Ukrainian SSR*. (1985). In 3 Vol. Kyiv, Vol. 1. 567 p. [in Ukr.]
7. *Archives of South-Western Russia*. (1471). Part VII, Vol. II, st. 6 (Village Rudnyky near Zhytomyr). [in Ukr.]
8. Archives of the G. M. Dobrov Institute for Scientific and Technological Potential and Science History Studies of the NAS of Ukraine. [online] *National Academy of Sciences*. Available at: <http://www1.nas.gov.ua/institutes/steps/about/Pages/default.aspx>. [in Ukr.]
9. Bahalii, D. (1890). *Materials for the History of the Colonization of the Life of Kharkov and Part of Kursk and Voronezh Provinces in the XVI–XVIII Centuries*. Vol. II, Kharkov, pp. 4–10. [in Ukr.]
10. Baran, V. (2000). The Origin of the Slavs. *Ancient History of Ukraine in Three Volumes*. Kyiv, Vol. 3, pp. 13–60. [in Ukr.]
11. Baran, V. (2000). The Formation of the Kyivan Rus State and Ethnocultural Processes. *Arkheolohichni studii* (Archaeological Studies). Kyiv-Chernivtsi, Vol. 1, pp. 25–43. [in Ukr.]
12. Baran, V. (2011). *Slavs in Primitiveness and the Early Middle Ages: A Collection of Selected Ethnological Works*. Kyiv, 108 p. [in Ukr.]
13. Barsov, N. (1885). *Essays of Russian Historical Geography*, 2nd ed. Warsaw, 269 p. [in Pol.]
14. Belskyi, S. (1910). To the Geology of Zhytomyr Uyezd, Volyn Province. *Works of the Society of Researchers of Volyn*. Zhytomyr, Vol. 2. [in Ukr.]
15. Belskyi, S. (1919). *A Brief Identifier of the Most Common Minerals and the Main Rocks of Volyn by Means of Simple Tests Based on External Features*. Zhytomyr. [in Ukr.]
16. Belskyi, S. (1930). Geological Experiments in Volyn in 1928. *Geological Experiments in Volyn. 1928–1929*. Zhytomyr. [in Ukr.]
17. Belskyi, S. (1941). Geology and Minerals of Zhytomyr Region (A Manuscript). *Funds of the Zhytomyr Regional Museum of Local Lore*. Zhytomyr. [in Ukr.]
18. Beliaeva, S., Kaliuk, O., Movchanivskyi, T. (1989). Pages of Scientific Biography (to the 90th Anniversary of his Birth). *Arkheolohiia* (Archaeology), No. 2, pp. 125–130. [in Ukr.]
19. Bunge, N. (1856). *Studies on the Iron Industry in the Provinces of the Kiev Educational District*. Kiev, 93 p. [in Ukr.]
20. Verba, I. (2004). From the Memories of Fedir Pavlovych Shevchenko about Oleksandr Ohloblyn and Natalia Polonska-Vasylenko. “*The Court of History Reveals the Truth*”: Collection in Honor of Fedor Pavlovich Shevchenko. Vol. 1. Kyiv, pp. 138–140. [in Ukr.]
21. Verba, I. (1999). *Oleksandr Ohloblyn Life and Work in Ukraine*. Kyiv, 383 p. [in Ukr.]
22. Hnyp, P. (1956). The Development of Metallurgy in Ukraine in the 16th and 18th Centuries. *Narysy z istorii tekhniki* (Essays on

the History of Technics), Issue 3. Kyiv, pp. 75–94. [in Ukr.]

23. Hnypp, P. (1955). Ferrous Metallurgy of Polissya. *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk USSR* (Bulletin of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR), No. 3, pp. 52–58. [in Ukr.]

24. Honcharov, V. (1952). Excavations of Ancient Gorodsk. *Arkheolohycheskye pamiatky USSR* (Archaeological Sites of the Ukrainian SSR), Vol. III, pp. 182–186. [in Ukr.]

25. Honcharov, V. (1950). *Raikovets Settlement*. Kyiv, 149 p. [in Ukr.]

26. Hrytsyk, Yu. (2017). Nozzles from Gorodsk in the Collection of the National Museum of History of Ukraine. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy* (Scientific Bulletin of the National Museum of History of Ukraine), No. 2, pp. 58–59. [in Ukr.]

27. Dombrovskiy, O. (1989). Oleksandr Ohloblyn and the Ukrainian Historical Society. *Ukrainskyi istoryk* (Ukrainian Historian), No. 4, p. 30–37. [in Ukr.]

28. Antiquities of the South-Western Territory: Excavations in the Land of the Drevlyans by V. B. Antonovich (1893). *MAR* (Materials on the Archaeology of Russia), No. 11. St. Petersburg. [in Rus.]

29. Ovcharenko, M., ed. (1962). *Collection in Honor of Ukrainian Scientists Destroyed by Bolshevik Moscow*. Paris; Chicago: [b.v.]. 356 p. [in Fra.]

30. *History of the National Academy of Sciences of Ukraine*. (2003). Vol. 1 (1934–1937), Vol. 2 (1938–1941). Documents and Materials. Kyiv. [in Ukr.]

31. Kolchyn, B. (1953). Black Metallurgy and Metalworking in Ancient Russia. *MIA* (Materials and Studies on the Archaeology of the USSR), No. 32, 259 p. [in Rus.]

32. Krychevskiy, Ye. (1940). Settlement in Gorodsk (Exploration Excavations in 1937). *Trypilska kultura* (Trypillya Culture), Vol. I. Kyiv, pp. 390–433. [in Ukr.]

33. Latukha, T. (2013). Studies of F. N. Movchanovskiy in Polesie (based on Documents from the Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the National

Academy of Sciences of Ukraine). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy* (Archaeology and Ancient History of Ukraine), Vol. 11, pp. 215–223. [in Ukr.]

34. *Leningrad Central Archive of the People's Economy, Fund of the Mining Department*, Case of the 2nd Category, 2nd Department, 2nd Table, 1824, No. 8. “About the Parcel of the Mining Official in Polesie”. [in Rus.]

35. Makarevych, M. (1959). Excavations of Ancient Russian Iron Smelting Furnaces of the 9th–11th Centuries in Gorodsk. *KSIA Academy of Sciences of the Ukrainian SSR* (Brief Communications of Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the USSR), Issue 8, pp. 173–174. [in Ukr.]

36. Mezko-Ohloblyn, O. (2000). How the Bolsheviks Destroyed Ukrainian Historical Science. *Ukrainskyi istoryk* (Ukrainian Historian), Vol. 37, No. 1/3, pp. 30–32. [in Ukr.]

37. Movchanivskiy, T. (1935). Raikovets Settlement of the 11th–13th Centuries. *Naukovi zapysky Instytutu istorii materialnoi kultury* (Scientific Notes of the Institute of History of Material Culture), Book 5–6. Kyiv, pp. 151–159. [in Ukr.]

38. Movchanivskiy, T. (1934). Metalworking in Ukraine in the XII–XIII Centuries Based on the Materials of the Raikovets Settlement. *PHPS* (Problems of History of Pre-Capitalistic Societies), Issue 4, pp. 83–94. [in Ukr.]

39. Motsia, O. (2012). “Anti” – “Rus” – “Ukrainians”. *Identity Formation Among the Slavs of Southern Eastern Europe in the 5th–19th Centuries*. Kyiv, 215 p. [in Ukr.]

40. Motsia, O. (2000). Ethnic Processes in the 9th–11th Centuries. *Ancient History of Ukraine in Three Volumes*. Kyiv, Vol. 3, pp. 479–490. [in Ukr.]

41. *Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, fund of the Institute of History of Material Culture*. (1932). Polissia Expedition of 1936, Case 3: Report of the Expedition for Studying the History of the Industry of Ukraine, 41 Sheets. [in Ukr.]

42. *Scientific Archive of the Institute of*

History of Ukraine of the National Academy of Sciences. O. P. Ohloblyn, Descr. 2, Case 129: "Iron and Metallurgical Industry on Right-Bank Ukraine", 489 Sheets; Descr. 3, Case 220: Industry of Right-Bank Polissia in the Past and Present: Scientific Report of the Expedition for 1932, 496 Sheets. [in Ukr.]

43. Session of the Council of the All-Ukrainian Academy of Sciences (November 28, 1931). (1931). *Proletarskaya Pravda*. December 1, p. 2. [in Ukr.]

44. Nestulia, O. (1991). Anxiety of the Heart (F.M. Movchanivskyi). *Repressed Local History (1920-1930s)*. Kyiv-Khmelnytskyi, pp. 209–215. [in Ukr.]

45. Ohloblin, A. (1935). To the Issue of the Study of Local Iron Ore Resources of Right-Bank Polesie of the Ukrainian SSR. *Soviet Local History*. III-IV. Moscow, pp. 51–53. [in Ukr.]

46. Ohloblin, A. (1939). To the History of Metallurgy in Right Bank Ukraine in the First Half of the 19th Century. *Proceedings of the Faculty of History of Kyiv State*. University named after T. G. Shevchenko. Kyiv, Vol. 1, pp. 41–69. [in Ukr.]

47. Ohloblin, A. (1925). *Essays on the History of the Ukrainian Factory: Manufactory in the Hetmanate*. Kyiv, 270 p. [in Ukr.]

48. Ohloblyn, O. (1932). To the History of the Metallurgical Industry in Right-Bank Ukraine. *Arhivy Ukrainy* (Archives of Ukraine), No. 1–2, pp. 137–151. [in Ukr.]

49. Ohloblyn, O. (1962). *The Evolution of old Ukrainian Mining in the Light of Toponymy*. *Notes of Shevchenko Scientific Society*. Lviv, Vol. 169., pp. 427–435. [in Ukr.]

50. Ohloblyn, O. (1977). *My Creative Path of the Ukrainian Historian*. Collection in honor of prof. Dr. Oleksandr Ohloblyn. New York, pp. 23–46. [in Ukr.]

51. Ohloblyn, O. (1953). On Some Lost Works and Publications of the All-Ukrainian Academy of Sciences in Kyiv. *Scientific Collection of the Ukrainian Free Academy of Sciences in the USA (New York)*, Vol. 2, 253 p. [in Ukr.]

52. Ohloblyn, O. (1995). Semen Pidhainyi (1907–1965). Ohloblyn O. *Studies in the History*

of Ukraine: Articles and Source Materials. Vinar. New York–Kyiv–Toronto, 262 p. [in Ukr.]

53. Ohloblyn, O. (1948). Khmelnytsk region and the Iron Ore Industry of Right-Bank Ukraine. *Zapysky NTS* (Notes of Shevchenko Scientific Society). Munich, Vol. 156, pp. 129–142. [in Deu.]

54. Omelchenko, V. (1989). Prof. Dr. Oleksandr Ohloblyn (Life and Activities). *Ukrainskyi istoryk* (Ukrainian Historian), No. 4, pp. 40–43. [in Ukr.]

55. Pankov, S. (2012). *Iron Mining and Blacksmithing of Ancient Rus Kyiv and its Surroundings*. Kyiv, 240 p. [in Ukr.]

56. Petrauskas, A., Koziuba, V., Tymoshenko, V. (2023). In the Footsteps of the Polissia Expedition of 1932: the Latest Surveys of the Autumn of the 17th–19th Centuries in the Malyn Region. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy* (Archaeology and Ancient History of Ukraine), Vol. 3 (48), pp. 135–147. [in Ukr.]

57. Petrov, V. (1940). Settlement in Gorodsk (Exploratory Excavations of 1936). *Trypillya Culture*. T. I. Kyiv, pp. 339–382. [in Ukr.]

58. Polonska-Vasylenko, N. (1962). Historical Science in Ukraine during the Soviet Era and the Fate of Historians. *Zapysky NTS* (Notes of Shevchenko Scientific Society). Paris–Chicago, Vol. 173, 253 p. [in Fra.]

59. Protocol of Interrogation of H.M. Bakhmetiev-Bilotserkiivskyi in the Archival and Investigative Case of V. M. Bazylevich. *Central State Archives of Public Organizations of Ukraine*. Fund 263, Descr. 1, Case 66177, Sheet 53). [in Ukr.]

60. Skalkovskiy, K. (1864). On Mining in Western Russia. *Hornyi zhurnal* (Mountain Journal), No. 3. St. Petersburg, pp. 457–463. [in Rus.]

61. Stanitsyna, H., Vinogradska, L. (2017). Archival Documents on the History of the Polissya Historical and Technological Expedition of the 1930s of the 1920th. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy* (Archaeology and Ancient History of Ukraine), Issue 4 (25): Research of the Archaeological

- Heritage of Eastern Volyn. Kyiv, pp. 206–208. [in Ukr.]
62. Strishenets, M. (1991). *History of Iron-Working Industries of Ukraine*. Kyiv, 80 p. [in Ukr.]
63. Strishenets, M., Pavlova, O., Pavlov K. (2019). *Simple Commodity Production and the Emergence of Manufactories in Ukraine: A Monograph*. Lutsk, 292 p. [in Ukr.]
64. Tatishchev, V. (1768). *History of Russia*. Book I, Part 1, Moscow, 352 p. [in Rus.]
65. Telichko, V. (1937). *Ore Mines of Right-Bank Ukraine 16th–19th Centuries*. Kyiv, Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Manuscript). [in Ukr.]
66. Telichko, V. (1936). Polissia Expedition of the Institute of the History of Material Culture. *Visti UAN* (News of Ukrainian Academy of Sciences), No. 9, pp. 43–52. [in Ukr.]
67. Telichko, V. (1937). *Metallurgy of Right-Bank Polissya 16th–18th Centuries*. Kyiv, (Manuscript), Archive No. 1848. [in Ukr.]
68. Tymoshenko, V. (2017). Research into the History of the Metallurgical Industry of the Zhytomyr Region by O. P. Ohloblyn. *Zhytomyr region: Events and People*. Materials of the All-Ukrainian Scientific and Local History Conference (Zhytomyr, September 22–23, 2017). Berdychiv, pp. 76–81. [in Ukr.]
69. Tymoshenko, V. (2019). All-Ukrainian Historical and Economic Expedition to Right-bank Polissya in 1932. Berdychiv Land as a Phenomenon of the Development of European Culture and Art. Scientific Collection "Great Volyn". Berdychiv, pp. 450–451. [in Ukr.]
70. Trachuk, O. (2024). Peculiarities of the Military Art of the Pro-Ukrainian Tribes of the Antes and Slavines in the Confrontation with the Byzantine Empire (5th–7th Centuries). *Voienno-istorychnyi visnyk* (Military-Historical Bulletin), No. 4, pp. 38–49. [in Ukr.]
71. Trachuk, O. (2017). *Ferrous Metallurgy in the Socio-Economic Life of the Eastern Slavs on the Territory of Ukraine (Second Half of the 5th–10th Centuries)*. Kyiv, 308 p. [in Ukr.]
72. Tutkovskiy, P. (1925). *The Banks of the Zhereva River: Geological and Geomorphological Description*. Kyiv. 44 p. [in Ukr.]
73. Tutkovskiy, P. (1925). *The Banks of the Uborta River: Geological and Geomorphological Description*. Kyiv. 223 p. [in Ukr.]
74. Filiuk, O. (2012). *Iron Mining in the Southern Russian Lands of the 9th–13th Centuries*. Kyiv. 304 p. [in Ukr.]
75. *Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine*. Fund № 3561, Descr. 1, Case № 94, Page 134. Ohloblyn, O. Essay on the History of the Iron Ore and Metallurgical Industry in the Right-Bank Polissia. [in Ukr.]
76. *Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine*. Fund 263, Descr. 1, Case 49438, Page 23. Archival and Investigative File of B. K. Pylypenko. [in Ukr.]
77. Chmil, L. (2018). Monuments of Ivankivshchyna of the 17th–19th Centuries in the Materials of the 1932 Expedition. *Naukovi zapysky NIEZ "Pereiaslav"* (Scientific Notes of National Historical and Ethnographic Reserve "Pereiaslav"), Issue 14 (16), pp. 85–94. [in Ukr.]
78. Chmil, L., Shepel, L. (2018). New Data on Unknown Faience Factories of the 19th Century in Right-Bank Polissia: Selections from the Work of O. P. Ohloblyn "Industry of Right-Bank Polissia in the Past and Present (Scientific Report of the Expedition for 1932)". *Arkheolohiia* (Archaeology), Issue 4 (29), pp. 403–413. [in Ukr.]
79. Shmahlii, M. (1966). The Gorodsko-Volynsky Variant of the Late Trypillia Culture. *Arkheolohiia* (Archaeology), Vol. XX, pp. 15–37. [in Ukr.]

Summary

IRON PRODUCTION RESEARCH BY O. OHLOBLYN
ON THE DREVLIAN LANDS OF RIGHT-BANK POLISSIA

Oleksii TRACHUK

orcid.org/0000-0003-3490-8626

Candidate of Historical Sciences, senior research fellow
of RIUS of Taras Shevchenko National University of Kyiv
email: oleksakolo@gmail.com

Relevance of the research. O. Ohloblyn scientifically posed and tried to solve the problem of economic independence of Ukraine in its historical economic development. He considered the iron ore industry, the beginnings of which in Right-Bank Polissia (the land of the annalistic Drevlians) date back to the distant times of the tribal system, to be one of the important areas of development. Having headed in 1929 the Commission for the Study of the Socio-Economic History of Ukraine of the 18th–19th Centuries, O. Ohloblyn gathered many young talented researchers, and unique comprehensive expeditions were conducted in 1932–1936. The expedition of 1932 explored the monuments of the northern Kyiv and Zhytomyr regions (and partly Vinnytsia). Under the actual leadership of O. Ohloblyn, in 1936 the next expedition was conducted to study the history of Drevlian metallurgy, which existed during the 9th–19th centuries on the territory of Right-Bank Polissia. The materials of the expedition were prepared for publication in full, apparently O. Ohloblyn wrote several works based on them. However, in conditions when the scientist became unreliable in the eyes of the Stalinist regime, it was impossible to even dream of their publication. Unfortunately, partly the results of the 1936 expedition (50 folders) due to numerous reorganizations of scientific institutions of the NASU system have not yet been found.

The purpose of this article is to verify the conclusion of O. Ohloblyn about the importance and feasibility of building an iron-making base in the Polissia region.

Conclusions. The scientist created a new historical scheme of the economic development of independent Ukraine in the 16th–19th centuries. A huge amount of new material on iron production was collected for this purpose, systematized and studied, and the already known was re-examined. The territory was rich in iron ore, which provided blacksmiths of the annalistic tribes with local raw materials. Over the centuries of mining, an insignificant amount of ore was extracted compared to its reserves, most of the deposits were not affected by development. Brown iron ores were discovered of two varieties: limonite and swamp ore. Iron ore deposits in Polissia led to the smelting of malleable iron, which was used until the middle of the 19th century, and today interest to the economy of local communities is remained. In recent years, researchers of the scientist's heritage have discovered in the archives of Ukraine a significant list of his unpublished works, which are still relevant and important for Ukraine.

Keywords: Drevlians, expedition, production, iron ore, iron.

КНЯЖІ ПЕРСНІ З ГЕРАЛЬДИЧНИМИ СЮЖЕТАМИ КІНЦЯ XII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIII СТОЛІТТЯ

Юрій КОТИК

orcid.org/0009-0002-3446-9870

аспірант НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

email: y.kotyky@gmail.com

Анотація. Проаналізовано вживання гербових сюжетів на нововиявлених перснях галицького типу в контексті розвитку геральдичної традиції на теренах Галицької землі XII–XIII ст. Представлені на перснях зображення є одним із найдавніших свідчень поширення на Галицькій землі гербової фігури, що вже від XIII ст. і надалі уживалася як її геральдичний знак.

Ключові слова: іконографія, герб, геральдика, перстень, галка, лев, Галицька земля.

Постановка проблеми. Важливим джерелом українознавства є сфрагістичні пам'ятки, особливо якщо йдеться про вивчення домонгольської Русі. Іконографічні сюжети, що представлені на них, дають можливість, крім іншого, з'ясувати складні питання, пов'язані з функціонуванням княжої влади та її презентацією [1]. У знаках і символах, що їх викарбувано на печатках і перснях, відтворено складний комплекс уявлень тогочасного суспільства щодо здійснення владних повноважень, походження та династичних зв'язків княжого роду [2].

Аналіз джерел та публікацій. Головна увага при науковому опрацюванні сфрагістичних пам'яток киево-руського періоду традиційно приділяється привісним металевим відтискам (буллам), що являють собою масове джерело з історії Русі XI – першої половини XIII ст. Наразі до наукового обігу введено тисячі подібних пам'яток, як у зведених каталогах [3; 4], так і численних публікаціях [5; 6; 7; 8], що присвячені різноманітним аспектам

побутування печаток у середньовічній Русі.

Значно менше уваги приділено іншим видам сфрагістичних джерел, приміром таким, як персні. Кількість цих пам'яток є істотно меншою за молівдовули чи пломби дорогичинського типу [9; 10; 11]. Водночас саме персні входять до числа найбільш статусних речей, що переважно належали самим князям або представникам їх найближчого оточення.

Їх поява фіксується від початку XI ст., а особливо вишуканих форм вони набувають впродовж XII ст., коли з'являються персні коробчастого типу, що їх виготовляли зі срібла та золота [12; 13; 14]. Характерними рисами цих пам'яток є мистецьке оздоблення як самих щитків, так і кілець. Поруч із вибагливим рослинopodobним візерунком на перснях зображено здебільшого найрізноманітніші княжі знаки та герби.

На пам'ятках XI–XII ст. переважали зображення особово-родових знаків у формі двозубів і тризубів. До таких,

зокрема, належать персні зі знаками Володимира Святославича початку XI ст., Святослава Ярославича третьої чверті XI ст., Олега Святославича кінця XI ст. [15, с. 536, 540–541], Володимира Всеволодовича Мономаха початку XII ст. [16, с. 16, п. 631], Ігоря Ольговича другої чверті XII ст. [17, с. 55], Ізяслава Мстиславича середини XII ст. [15, с. 548], Ростислава Мстиславича середини XII ст. [18; 19], Романа Ростиславича третьої чверті XII ст. [20; 21], Всеволода, Володимира [15, с. 544–545] та Гліба Святославичів [22, с. 33] кінця XII ст., Рюрика Ростиславича кінця XII ст. [23, Fig. 6,4] тощо.

Найдавніші персні із зображенням різноманітних гербових фігур походять від другої половини XII ст. і набувають особливої популярності впродовж першої половини XIII ст. [24, с. 23–24, 166–167, 437–438, 476]. До числа таких пам'яток належать, зокрема, персні із зображенням фігури орла: срібний перстень із Чернігова від зламу XII–XIII ст. [15, с. 295] та свинцево-олов'яний перстень із с. Зеленче Тернопільської області від першої половини XIII ст. [25].

Поширеним сюжетом на тогочасних перснях було зображення лева. Приміром, його викарбувано на бронзовому персні з околиць м. Збараж Тернопільської області. Срібний перстень із Києва містить фігуру лева в квадратній рамці. А на іншому київському персні звіра зображено в шестикутній рамці [24, с. 3–24]. Численними є знахідки перснів із фігурою лева на теренах колишньої Болохівської землі. Під час розкопок у літописних містах Божськ і Губин було відкрито одразу три пам'ятки із зображенням лева [26; 27; 28, с. 62–65, 78–80; 29, с. 209–210, 215].

Метою статті є публікація нових матеріалів, що дають можливість зробити висновки про час появи та поширення на теренах Галицької землі гербових фігур лева та галки.

Виклад основного матеріалу. Доповнюють цей перелік персні, які дотепер не були залучені до наукового опрацювання. На двох із представлених пам'яток, що датуються кінцем XII – початком XIII ст., зображено лева. Один із перснів, який виготовлено зі срібла з позолотою, має шестикутний щиток розміром 11х16 мм. Висота пам'ятки – 22 мм, вага – 4,79 г. У полі вирізьблено видовжену фігуру лева із загостреною мордою, тонкими лапами, довгим і роздвоєним на кінці хвостом, що характерно для зображень цієї фігури на пам'ятках XII ст. Прикметною іконографічною особливістю є наявність пояса, що перетинає фігуру звіра [30].

Подібним чином відтворено лева й на другому персні, з тією відмінністю, що морда лева має дзюбоподібну форму. Крім того, фігуру розміщено в оточенні широкої облямівки, яку прикрашено рослинноподібним візерунком. Цей перстень є дещо масивнішим – вагою 5,99 г. Розмір його щитка – 19х19 мм, а загальна висота – 25 мм [31]. Обидві пам'ятки знайдено на березі річки Збруч поблизу гори Звенигора у Чортківському районі Тернопільської області.

Відсутність написів на перснях домонгольського періоду суттєво ускладнює їхню ідентифікацію. Водночас їх співставлення з іншими пам'ятками дає можливість зробити припущення, що персні із зображенням лева могли належати представникам династії Мономаховичів. Оскільки саме останні уживали цю гербову фігуру за свій геральдичний

Рис. 1. Персні із зображенням лева кінця XII – початку XIII ст.

знак ще від XII ст. [15, с. 237–257].

Кінцем XII ст. датовано ще дві пам'ятки з авторської колекції. На одній із них зображено фігуру галки із розпростертими крилами в оточенні облямівки з рослиноподібним візерунком. Срібний перстень було знайдено на околицях м. Бережани Тернопільської області. Розмір його круглого щитка – 24 мм, загальна висота – 26 мм, вага – 6,5 г [32].

З півдня тієї ж області походить також шестикутний срібний перстень із зображенням галки зі складеними крилами, оберненою головою та роздвоєним хвостом. Фігуру птаха оточує облямівка із візерунком у вигляді пагонів. Розмір щитка становить 24х22 мм, загальна висота – 26 мм, вага – 7,2 г [33].

Висновки. Таким чином, сфрагістичні сюжети дають можливість доповнити

відомості письмових джерел про особливості функціонування княжої влади домонгольської Русі. У статті введено у науковий обіг раніше не опубліковані пам'ятки – персні з гербовими фігурами князів Галицької землі. Два персні із зображенням лева могли належати представникам династії Мономаховичів, які уживали таку гербову фігуру з XII ст. Два інших персні – з галкою – можна вважати одним із найдавніших свідчень поширення на теренах Галицької землі цієї гербової фігури. Вона з'являється від XIII ст. і надалі уживається як її геральдичний знак [24, с. 169–172]. З огляду на це є всі підстави віднести час появи герба Галицької землі на кінець XII ст., що дає змогу ідентифікувати його як один із найдавніших земельних гербів на теренах України-Русі.

Рис. 2. Персні із зображенням галки кінця XII ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алфьоров, О. Інсигнії влади на давньоруських печатках XI–XII ст. *Сфрагістичний щорічник*. Київ, 2012. Вип. III. С. 32–46.
2. Однороженко, О. Зображення щитів на руських печатках XI–XIII ст. *Сфрагістичний щорічник*. Київ, 2015. Вип. V. С. 150–267.
3. 1000 років української печатки. 1000 years of ukrainian seal. *Каталог виставки. 24 травня – 15 листопада 2013 р.* Київ, 2013.
4. Алфьоров, О. Печатки Київської митрополії XI–XIV ст.: клір та інституції. *Каталог колекції Музею Шереметьєвих*. Київ, 2020.
5. Рibaков, Б. Печатки чернігівських князів. *Археологія*. Київ, 1950. Т. III. С. 111–118.
6. Юра, Р. Висла печатка з Воїнського городища. *Історичні джерела та їх використання*. Київ, 1966. Вип. I. С. 284–286.
7. Гавриленко, В., Чайка, Р. Вислі свинцеві булли з Пліснеська: факти і гіпотези. *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. Київ – Львів, 2004. Т. I. С. 562–593.
8. Артюхін, О. Іконографічні зміни зображень на княжих буллах династії Мономаховичів XI–XIII ст. *Сфрагістичний щорічник*. Київ, 2013. Вип. IV. С. 95–107.
9. Болсуновский, К. *Дорогичинские пломбы найденные на берегах Западного Буга*. Ч. I. Киев, 1894.
10. Алфьоров, О. Пломби дорогичинського типу: методологічні рекомендації до опису та каталогізації. *Сфрагістичний щорічник*. Київ, 2011. Вип. I. С. 189–221.
11. *Sfinks słowiańskiej sfragistyki – plomby «typu drohiczyńskiego» z Czeramna na wschodnioeuropejskim tle porównawczym*. The Sphinx of Slavic sigillography – small lead seals of «Drohiczyn type» from Czermano in their East European context / red. A. Musin, M. Wołoszyn. Cz. I. Warszawa, 2019.
12. Зарубій, Е. *Золоті та срібні прикраси княжої доби в колекції Львівського історичного музею*. Київ, 2009.
13. Кучинко, М., Курманський, О., Савицький, В. Давньоруські персні з Волинської землі (за матеріалами з фондів Волинського краєзнавчого музею). *Волинський музей: історія і сучасність*. Науковий збірник. Луцьк, 2009. Вип. IV. С. 45–46.
14. Зарубій, Е. Персні княжої доби у фондах Львівського історичного музею. *Наукові студії*. Львів – Винники, 2012. Вип. V. С. 143–176.
15. Однороженко, О. *Геральдика середньовічної Русі (України)*. Т. I: Генеза руської геральдики. X–XIII ст. Харків, 2023.
16. *Каталог українських древностей колекції В. В. Тарновського*. Киев, 1898.
17. Зарубій, Е. Персні фондової групи «Київська Русь» Львівського історичного музею. *Наукові записки Львівського історичного музею*. Львів, 2012. Вип. XV.
18. Львівський історичний музей, КР-8207.
19. Володченко, З. Перстень-печатка XII в. *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры*. 1951. Вып. XXXVI. С. 62–67.
20. British Museum, n. 1907.0520.17.
21. British Museum, n. 1907.0520.18.
22. Міллер, М. Нові знахідки тризуба. *Рід та знамено*. Франкфурт-на-Майні, 1947. Ч. 1.
23. Beletsky, S. Rurikid emblems: princely heraldic symbols of Eastern Europe in the X–XIII century. *Sfinks słowiańskiej sfragistyki – plomby «typu drohiczyńskiego» z Czeramna na wschodnioeuropejskim tle porównawczym*. Cz. I. Warszawa, 2019.
24. Однороженко, О. *Геральдика середньовічної Русі (України)*. Т. II: Геральдика темних віків. Гербова традиція Руського королівства середини XIII – середини XIV ст. Харків, 2024.
25. Львівський історичний музей, КР-12754.
26. Хмельницький обласний краєзнавчий музей, п. 3386-кв, Дм-30.
27. Хмельницький обласний краєзнавчий музей, п. 3385-кв, Дм-29.
28. Якубовський, В. *Скарби Болохівської землі*. Кам'янець-Подільський, 2003.

29. Якубовський, В. *Болохівська земля XII–XIII ст. Історія, матеріальна культура, економіка*. Кам'янець-Подільський, 2020.

30. Приватна колекція, А-801.

31. Приватна колекція, А-802.

32. Приватна колекція, А-524.

33. Приватна колекція, GT-400.

REFERENCES

1. Alforov, O. (2012). Insignia of Power on Old Russian Stamps of the 11th–12th Centuries. *Sfrahistychnyi shchorichnyk* (Sphragistic Yearbook), Issue III. Kyiv, pp. 32–46. [in Ukr.]

2. Odnorozhenko, O. (2015). Images of Shields on Ruthenian Stamps of the 11th–12th Centuries. *Sfrahistychnyi shchorichnyk* (Sphragistic Yearbook), Issue V. Kyiv, pp. 150–267. [in Ukr.]

3. 1000 Years of the Ukrainian Stamps. (2013). *Exhibition Catalog. May 24 - November 15, 2013*. Kyiv. [in Ukr.]

4. Alforov, O. (2020). Stamps of the Kyiv Metropolis of the XI–XIV Centuries: Clergy and Institutions. *Catalog of the Collection of the Sheremetiev Museum*. Kyiv. [in Ukr.]

5. Rybakov, B. (1950). Stamps of Chernihiv Princes. *Archaeology*. Vol. III. Kyiv, pp. 111–118. [in Ukr.]

6. Yura, R. (1966). Hanging Sstamp from the Voinske Settlement. *Historical Sources and their Use*. Issue. I. Kyiv, pp. 284–286. [in Ukr.]

7. Havrylenko, V., Chaika, R. (2004). Hanging Lead Bullae from Plisnesk: Facts and Hypotheses. To the Sources. *Collection of Scientific Papers in Honor of Oleh Kupchynsky on the Occasion of his 70th Anniversary*. Vol. I. Kyiv – Lviv, pp. 562–593. [in Ukr.]

8. Artiukhin, O. (2013). Iconographic Changes of Images on Princely Bulls of the Monomakhovych Dynasty of the 11th and 13th Centuries. *Sfrahistychnyi shchorichnyk* (Sphragistic Yearbook), Issue IV. Kyiv, pp. 95–107. [in Ukr.]

9. Bolsunovskii, K. (1894). *Dorogychyn Seals Found on the Banks of the Western Bug*. Ch. I. Kiev. [in Ukr.]

10. Alforov, O. (2011). *Dorogychyn-type Stamps: Methodological Recommendations*

for Description and Cataloging. *Sfrahistychnyi shchorichnyk* (Sphragistic Yearbook), Issue I. Kyiv, pp. 189–221. [in Ukr.]

11. Musin, A., Wołoszyn, M., eds. (2019). The Sphinx of Slavic Sigillography – Small Lead Seals of «Drohiczyn Type» from Czeremo in their East European Context. *Sfinks słowiańskiej sfragistyki – plomby «typu drohiczyńskiego» z Czeremna na wschodnioeuropejskim tle porównawczym*. Cz. I. Warszawa. [in Ukr.]

12. Zarubii, E. (2009). *Gold and Silver Jewelry from the Princely Era in the Collection of the Lviv Historical Museum*. Kyiv. [in Ukr.]

13. Kuchynko, M., Kurmanskyy, O., Savyt'skyi, V. (2009). Ancient Russian Rings from the Volyn Land (Based on Materials from the Collections of the Volyn Museum of Local Lore). *Volyn Museum: History and Modernity*. Scientific collection. Issue IV. Lutsk, pp. 45–46. [in Ukr.]

14. Zarubii, E. (2012). Rings of the Princely Era in the Collections of the Lviv Historical Museum. *Scientific Studies*. Issue V. Lviv – Vynnyky, pp. 143–176. [in Ukr.]

15. Odnorozhenko, O. (2023). *Heraldry of Medieval Rus (Ukraine)*. Vol. I: Genesis of Russian Heraldry. 10–13 Centuries. Kharkiv. [in Ukr.]

16. *Catalog of Ukrainian Antiquities of the Collection of V. V. Tarnovskyy*. (1898). Kiev. [in Ukr.]

17. Zarubii, E. (2012). Rings from the “Kievan Rus” Collection of the Lviv Historical Museum. *Scientific Notes of the Lviv Historical Museum*. Issue XV. Lviv. [in Ukr.]

18. *Lviv Historical Museum*, KP-8207.

19. Volodchenko Z. (1951). 12th Century Signet. *Brief Reports on Reports and Field Studies of the Institute of the History of Material Culture*. Issue XXXVI. pp. 62–67. [in Rus.]

20. *British Museum*, n. 1907.0520.17. [in Eng.]

21. *British Museum*, n. 1907.0520.18. [in Eng.]

22. Miller M. (1947). *New Finds of the Trident. The Family and the Banner*. Frankfurt-am-Main, Ch. 1. [in Ukr.]

23. Beletsky, S. (2019). Rurikid Emblems: Princely Heraldic Symbols of Eastern Europe in

the X–XIII Century. *Sfinks słowiańskiej sfragistyki – plomby «typu drohiczyńskiego» z Czerмна na wschodnioeuropejskim tle porównawczym*. Cz. I. Warszawa. [in Eng.]

24. Odnorozhenko, O. (2024). *Heraldry of Medieval Rus (Ukraine)*. Vol. II: Heraldry of the Dark Ages. Heraldic Tradition of the Rus' Kingdom in the Middle of the 13th - Middle of the 14th Centuries. Kharkiv. [in Ukr.]

25. *Lviv Historical Museum*, KR-12754.

26. *Khmelnitsky Regional Museum of Local Lore*, n. 3386-kv, Dm-30.

27. *Khmelnitsky Regional Museum of Local Lore*, n. 3385-kv, Dm-29.

28. Yakubovskiy V. (2003). *Treasures of the Bolokhiv Land*. Kamianets-Podilskyi. [in Ukr.]

29. Yakubovskiy V. (2020). *The Bolokhiv Land of the 12th and 13th Centuries: History, Material Culture, and Economy*. Kamianets-Podilskyi. [in Ukr.]

30. *Private Collection*, A-801.

31. *Private Collection*, A-802.

32. *Private Collection*, A-524.

33. *Private Collection*, GT-400.

Summary

PRINCELY RINGS WITH HERALDIC PLOTS (THE END OF XII – THE FIRST HALF OF THE XIII CENTURY)

Yurii KOTYK

orcid.org/0009-0002-3446-9870

postgraduate student of RIUS of Taras Shevchenko National University of Kyiv

email: y.kotykg@gmail.com

Relevance of the research. Sphragistic monuments are an important source of Ukrainian studies, especially when it comes to the study of pre-Mongol Rus. The iconographic subjects presented on them allow, among other things, to find out complex issues related to the functioning of the princely power and its presentation. In the signs and symbols, which are engraved on seals and rings, a complex system of ideas inherent in society of that time in exercising powers of authority, origin and dynastic ties of the princely lineage are reproduced.

The purpose of the article is to publish new materials that allow you to draw conclusions about the time of appearance and spread heraldic lion and jackdaw in the territory of Galician land.

Conclusions: Sphragistic plots provide an opportunity to supplement the information in written sources about the peculiarities of the princely power functioning of pre-Mongol Rus. The article introduces previously unpublished monuments – signet rings with heraldic figures of the princes of the Galician land, analyzes the use of heraldic plots on newly discovered Galician-type rings in the context of the development of the heraldic tradition in the territory of the Galician land in the 12th–13th centuries. The images of the jackdaw presented on the rings are one of the oldest evidence of the spread of the heraldic figure in the territory of the Galician land, which already from the 13th century onwards was in use as its heraldic sign. In view of this, there is every reason to attribute the time of the appearance of heraldic of the Galician land to the end of the 12th century, which makes it possible to identify it as one of the oldest land coats of arms in the territory of Ukraine-Rus.

Keywords: iconography, coat of arms, heraldry, signet ring, jackdaw, lion, Galician land.

ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТКИ ТА КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

УДК 94 (477.43/44) «19» (092)

DOI: 10.17721/2413-7065.2(95).2025.331419

ШЕВЧЕНКІВСЬКІ ПАМ'ЯТТЄВІ ПРАКТИКИ УКРАЇНСТВА ПОДІЛЛЯ В 1906–1914 РР.

Сергій СВИТЛЕНКО

orcid.org/0000-0003-3313-9036

доктор історичних наук, професор,

дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка

email: svitlenko@gmail.com

Анотація. Метою дослідження є історична реконструкція Шевченківських пам'яттєвих практик українства Поділля в 1906–1914 рр. Доведено, що театральні трупи, «Просвіти», земства, міське самоврядування, освітянські заклади нагромадили досвід різноманітних пам'яттєвих заходів на пошану Т. Г. Шевченка. Національно-культурницькі комеморативні практики, які здійснювалися попри неодноразові заборони Подільської «Просвіти» та її відділень, святкування Шевченкових ювілеїв 1911 та 1914 рр., сприяли популяризації серед населення Поділля імені й діяльності Т. Г. Шевченка як національного символу українства, робили свій внесок у розширення змістів та місць пам'яті Кобзаря, формування української історичної й національної самосвідомості та ідентичності.

Ключові слова: Т. Г. Шевченко, національно-культурницькі пам'яттєві заходи, свідоме українство, Подільська «Просвіта», історична і національна пам'ять, національна свідомість та ідентичність.

Постановка проблеми. Відродження і збереження історичної й національної пам'яті уявляється важливим чинником утвердження самосвідомості та ідентичності української нації, подолання колоніального минулого України. У цьому контексті на особливу увагу заслуговує історичний досвід увічнення пам'яті про Т. Г. Шевченка – геніального українського поета, талановитого художника, незламного національного мислителя-пророка. Постать Кобзаря стала знаковою в процесі світоглядного розриву з імперськими путами та їхніми наслідками для українства, такими як меншовартість, провінційність, несамодостатність. Узагальнення змістів та особливостей впровадження в національне життя Шевченківських пам'яттєвих практик, особливо в такому багатоманітному в етнонаціональному

і етнокультурному сенсах історичному регіоні, як Поділля, уявляється актуальним в контексті українознавчої компоненти етнонаціональної історії. Послідовний пам'яттєвий підхід у поєднанні з регіональним дає можливість глибше простежити особливості формування української історичної й національної пам'яті, що істотно для розуміння особливостей українського націєтворення на його модерній або політичній стадії та водночас для осмислення поступу регіонального шевченкознавства як органічної складової українознавства.

Джерельна база дослідження вирізняється репрезентативністю, достовірністю і достатністю. В її основу покладено документальні й публіцистичні матеріали української преси початку ХХ ст., особливо газети «Рада» [3–9; 12–25; 32–36; 39–42; 44–47; 49–54], деякі

архівні дані Національного музею Тараса Шевченка (м. Київ) [38], спогади сучасників, зокрема О. Лотоцького [28] та В. Приходька [43].

Огляд сучасних досліджень та публікацій. Шевченківські пам'яттеві практики свідомого українства вже частково вивчалися в сучасному українському історіописанні. Дослідники розглядали низку фактів із вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка подільськими просвітянами, особливо в ході таких меморіальних дат, як 50-річчя смерті Кобзаря та 100-річчя від дня його народження. Зокрема, вартий уваги доробок авторів цікавих історико-краєзнавчих нарисів: А. Сваричевського, В. Мацька, М. Кульбовського, Є. Назаренка, Л. Баженова та С. Баженової, про що вже йшлося в історіографії [1, с. 263, 267]. Слід також згадати низку авторів змістовних наукових розвідок, як-от: Л. Баженов та С. Баженова [1], А. Гаврищук та О. Григоренко [10, с. 39–41], О. Лисенко [26, с. 74–75, 103], В. Лозовий [27], В. Мацько [29], А. Машталір, М. Сопіга та Л. Романець [31, с. 224–228; 30, с. 322–323, 325] та ін. В. Нестеренко висвітлив сюжет про підготовку до 100-річного ювілею Т. Г. Шевченка у безпосередньому зв'язку з наступною заборонаю місцевою владою Подільської «Просвіти» [37, с. 216]. Вчені згадували й окремі факти причетності до увічнення пам'яті Т. Г. Шевченка земських діячів Поділля, фокусували увагу на деяких даних з проведення шевченківських заходів і в провінційних містах, наприклад, осередком «Просвіти» в містечку Печера у 1909 р. [30, с. 322–323; 31, с. 224–225]. Змістовною є стаття І. Старовойтенко «Матеріали української газети “Рада” про пам'ятні Шевченківські заходи 1907–1908 рр.», в якій показано

вшанування пам'яті Кобзаря у Кам'янці-Подільському, Могилові-Подільському та Проскурові (нині – м. Хмельницький) у висвітленні газети «Рада» [48, с. 241–242, 249–251]. Втім наразі запропонована тема потребує концептуального і системного осягнення в ракурсі пам'яттевих студій, що становить наукову новизну статті.

Метою статті є історична реконструкція Шевченківських пам'яттевих практик українства Поділля в 1906–1914 рр. **Завдання** розвідки полягають у пізнанні змістів, форм і методів, місць і простору пам'яті національного генія української спільноти Т. Г. Шевченка, усвідомленні значення пам'яттевої діяльності різних громадських та культурних інституцій у справі увічнення пам'яті про Кобзаря.

Теоретико-методологічною основою дослідження є поєднання пам'яттевого і регіонального підходів, принципів історизму та системності, методик студій пам'яті та історико-системного методу.

Виклад основного матеріалу. За умов дії дискримінаційного Емського указу 1876 р. доступ українців до спадщини Т. Г. Шевченка був повний ускладнень. За спогадами українського діяча О. Лотоцького, він мав можливість читати раритетне двотомне празьке видання «Кобзаря» 1876 р., але це був поодинокий випадок на Поділлі. Наприкінці 1880 х – на початку 1890-х років О. Лотоцький, перебуваючи під сильним впливом Шевченкової поезії, став знайомити з нею своїх товаришів по школі, читав «Кобзаря» і сільським хлопцям, і людям старшого віку. Вже тоді з'явилися гарячі прихильники Шевченкового слова, як білоусівський церковний староста Т. Шпилька. Проте, як

писав О. Лотоцький у спогадах, «про Шевченкові роковини ми ще в Кам'янці-Подільському не чули, а самі до того не додумувались» [28, с. 20, 31].

Шевченківські пам'яттеві практики на Поділлі почали утверджуватися в ході Першої народної революції 1905–1907 рр. Скажімо, вже 26 лютого 1906 р. у театрі Кам'янця-Подільського з великим успіхом пройшли шевченківські роковини. Прикметно, що місцева адміністрація спочатку не давала дозволу читати Шевченкові вірші та співати пісні на його слова. Втім бюрократичні перепони були подолані й переповнений театр вмістив понад 800 бажаючих відвідати вечір на пошану народного поета. Публіка гарно сприйняла поеми Кобзаря «Невольник» та «Чернець», а після пісень зажадала почути національний гімн «Ще не вмерла Україна», який хор виконував двічі. Наприкінці вечора було показано чудову живу картину «Слава Тарасові Григоровичу», яку представляли тричі. Учасникам святкового дійства масово роздавали малюнки Т. Г. Шевченка та його біографію [11, с. 4].

Утвердження Шевченківських комеморативних практик у краї було пов'язано зі створенням Подільської «Просвіти», ідея заснування якої виникла серед свідомих українців Кам'янця-Подільського після царського Маніфесту 17 жовтня 1905 р. Вже 8 травня 1906 р. відбулися перші загальні збори членів Подільської «Просвіти», яка посіла місце № 1 в реєстрі товариств Подільської губернії [18, с. 3]. Щоправда, «Просвіта» в цьому місті не могла запрацювати відразу на повну силу через протидію російського православно-монархічного духовенства [26, с. 67–68].

За вказаних обставин значущу роль

у пам'яттевих практиках належала театральним трупам. У 1907 р. Шевченківські дні пройшли на Поділлі організовано. Так, 23 лютого українська трупа «Гайдамаки» організувала святкування 46-х роковин смерті Т. Г. Шевченка у міському театрі м. Проскурів [42, с. 3]. Впорядковували свято за програмою, яка вже кілька років задовольняла громадянство. До Шевченківських роковин написали й реферат, але «за незалежних обставин» не прочитали, бо місцеве поліцейське начальство заборонило. Втім художня частина програми вирізнялася різноманітністю і складалася з трьох частин, представлених творчістю Кобзаря. У першій частині передбачалося хорове виконання «Заповіту» і ще шістьох номерів, друга була репрезентована першою дією п'єси «Назар Стодоля», а третя – першою дією з опери «Катерина» [44, с. 4].

Вечір розпочався о пів на дев'яту. Піднялася завіса і перед глядачами на тлі українського краєвиду відкрився вбраний рушниками великий портрет поета, який височів на п'єдесталі, біля котрого попереду демонструвалася жива картина: діточки і старий кобзар з лірою. На початку присутні вшанували пам'ять Т. Г. Шевченка тим, що встали і стоячи слухали «Заповіт». На прохання глядачів хор мусив повторити не тільки «Заповіт», а й усі пісні, що виконувалися. Така демонстрація симпатій до українського поета не сподобалася лише російським військовим: полковнику та двом офіцерам-драгунам. Решта публіки стояла, коли співали й удруге, а після гучними оплесками дякувала виконавцям. Серед артистів і публіки збиралися гроші на пам'ятник Т. Г. Шевченку в Києві [44, с. 4].

26 лютого 1907 р. Шевченківське свято відбулося в Кам'янці-Подільському. Організатором заходу виступила театральна труппа М. Садовського [52, с. 4]. Вдень в Олександрівському соборі одслужили панахиду, перед якою священник Н. Курчинський виголосив коротке слово українською мовою. Ввечері того ж дня українська труппа М. Садовського поставила виставу «Назар Стодоля», а потім очільник акторів особисто декламував вірші Кобзаря [40, с. 3].

Тим часом Подільська «Просвіта» відкрила два відділи: 17 червня 1906 р. – в Могилеві-Подільському та 3 грудня 1906 р. – в Калинівці Вінницького повіту [19, с. 3]. Однак просвітня діяльність викликала роздратування губернської адміністрації. Вже 2 липня 1907 р. раду Подільської «Просвіти» сповістили про ухвалу Подільської губернської управи від 21 червня 1907 р. закрити Подільське Українське товариство «Просвіта» та всі його відділи [14, с. 3].

Втім у березні 1908 р. Подільська «Просвіта» змогла відновити свою діяльність [43, с. 75]. Кам'янець-подільські просвітяни прагнули зробити внесок у справу монументального увічнення образу Кобзаря. Для збору коштів на спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві свідомі українці вирішили впорядити український концерт на спомин поета, який призначили на 9 березня 1908 р. Подільська «Просвіта» організувала Шевченківський вечір, на якому зібрали 50 руб. на пам'ятник Кобзареві. Тоді ж пам'ять Т. Г. Шевченка увічнили й панахидою [23, с. 4; 12, с. 4].

На пам'ятник Т. Г. Шевченку спрямовували прибуток і «з артистичного видання». Картини до нього брали з українського життя і мотивів Шевченкових

поезій. Поміж молоддю визрівало українське національне почуття. У Кам'янці-Подільському утворилася справжня українська художницька школа, в якій діти здобували національне виховання. Так, зростало нове покоління послідовників справи Т. Г. Шевченка, який був не тільки непересічним поетом, а й оригінальним митцем [12, с. 4].

1 (14) червня 1908 р. українська газета «Рада» вкотре сповістила про збір коштів на пам'ятник Т. Г. Шевченку, що надійшли останнім часом у Полтаву. Відзначилася і Подільська «Просвіта», яка перерахувала на цю шляхетну справу 112 руб. 90 коп. [53, с. 2].

4 (17) вересня 1908 р. «Рада» повідомила читачів, що нещодавно в Кам'янці-Подільському за участю 100 осіб відбулися надзвичайні збори «Просвіти», де заслухали звіт про діяльність від дня відкриття 10 березня до 1 липня 1908 р. Йшлося про деякі заходи, що стосувалися вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка. Просвітяни, насамперед найенергійніший серед них діяч І. Брюховський, влаштували одну виставу з українським рефератом про Т. Г. Шевченка і три гулянки. На двох останніх із них видавалися призи за найкраще українське жіноче вбрання, зокрема подарована місцевим художником М. Дяченком картина на сюжет із творчості Т. Г. Шевченка [15, с. 3]. Це була оригінальна форма популяризації постаті Кобзаря.

Ще однією формою діяльності Подільської «Просвіти» були літературно-вокально-сімейні вечірки. 14 (26) листопада 1908 р. газета «Рада» сповістила читачів, що останнім часом у Кам'янці-Подільському відбувся подібний захід. Публіка виявила такий величезний інтерес, що не змогла розміститися в

невеликому приміщенні «Просвіти». Ті глядачі, яким пощастило відвідати вечір, побачили в залі дуже гарний портрет Т. Г. Шевченка, написаний художником М. Дяченком. На початку заходу увагу глядачів привернув реферат С. Єфремова «Шевченко і українське письменство». Далі хор виконав сумний марш на роковини смерті народного поета, а також «Зійшов місяць», «Реве та стогне...» та інші українські пісні. До уваги учасників були запропоновані вірші та гра на скрипці [16, с. 3].

Без шевченківської компоненти не обходилися і програми культурних заходів в інших містах Поділля. Скажімо, 29 червня 1908 р. за ініціативою гуртка студентів Дорпатського університету (нині – Тартуський університет в Естонській Республіці) і за участю аматорів відбувся концерт у м. Немирів. Найбільше враження на присутніх справив Шевченків «Заповіт» [49, с. 3].

У 1909 р. інтелігенція та селяни Поділля продовжували відзначати Шевченківські роковини. Як згадував В. Приходько, приблизно в 1909–1910 рр. просвітяни губерньського центру влаштовували вечірки. Майже завжди на них виступав з рефератами М. Філінський. В його виконанні це були дуже цікаві лекції про музу Т. Г. Шевченка [43, с. 10].

Українські сільські інтелігенти також впоряджали пам'яттєві заходи на пошану народного співця. Приміром, газета «Рада» від 26 квітня (9 травня) 1909 р. сповістила, що в с. Китайгород Брацлавського повіту зусиллями вчителя Вовковинського було поставлено спектакль, присвячений пам'яті Т. Г. Шевченка. Грали місцева інтелігенція та селяни. Зокрема, показували Шевченкового «Назара

Стодолю». За браком відповідного приміщення вистава відбувалася в балагані з дощок під відкритим небом. Глядачі-селяни стояли, а то й сиділи на землі. Дозвіл на виставу отримували дуже не просто через перешкоди місцевого урядника [47, с. 4].

5 (18) травня 1909 р. «Рада» повідомила, що нещодавно в міському театрі Кам'янця-Подільського влаштували літературно-вокальний вечір пам'яті Т. Г. Шевченка з приводу 48-ми років його смерті. Перед початком меморіального дійства глядачів ознайомили з біографією Кобзаря, далі представили жарт Б. Грінченка «Миротворці» та концертне відділення. Закінчився концерт співом Шевченкового «Заповіту» і оригінальною живою картиною «Тарас Шевченко і його муза» художника М. Дяченка [17, с. 3].

Просвітянський рух поширився і на невеликі містечка Поділля. Для прикладу, 26 лютого 1909 р. кілька інтелігентів та селян містечка Печера Брацлавського повіту вперше організували Шевченківське свято в читальні-бібліотеці місцевого товариства «Просвіта». Бажаючих потрапити на святкування було стільки, що чимала хата-читальня не вмістила всіх. Загальну увагу привернув портрет Т. Г. Шевченка, прикрашений квітками та рушниками. Літературно-вокальна частина свята складалася виключно з творів поета-народолюбця і хорових пісень. Переважно селяни декламували Шевченкові твори: «І мертвим, і живим ...», «Думи мої, думи», «Розрита могила», «Єретик». Місцевий батюшка прочитав біографію Т. Г. Шевченка. Шевченківське свято справило велике враження на жителів. Тому ті селяни, хто не зміг потрапити на нього, прохали повторити його [34, с. 4].

У м. Печера Брацлавського повіту на честь Т. Г. Шевченка влаштували дві вистави, на які сходилися селяни навіть із сусідніх сіл. 2 квітня 1909 р. бібліотека-читальня місцевої «Просвіти» організувала вечірку, в ході якої популяризували доробок Т. Г. Шевченка. З творів Кобзаря читали «Думи мої, думи». Бажаючих відвідати вечірку зібралось так багато, що вони не вмістилися не тільки в бібліотеці-читальні, а й на подвір'ї [35, с. 4].

Промовистим знаком поваги до поетаті Т. Г. Шевченка стали добровільні пожертвування жителів Поділля на пам'ятник Кобзарю, які надходили до Подільської губернської земської управи (далі – ПГЗУ). Наприклад, 10 (23) березня 1909 р. газета «Рада» поінформувала, що з лютого поточного року до ПГЗУ надійшло 903 руб. 06 коп., зокрема від Балтської, Брацлавської, Вінницької, Гайсинської, Кам'янець-Подільської, Летичівської, Могилівської, Проскурівської, Ямпільської повітових управ [20, с. 3].

У 1910 р. роковини на пошану Т. Г. Шевченка були організовані в кількох містах Поділля. Скажімо, 25 лютого Шевченківський вечір відбувся у Народному домі Вінниці. Святкову подію впорядковувала церковно-учительська школа. На вечорі продемонстрували комедію Б. Грінченка «Нахмарило» та співали українських пісень. Однак шкільна рада не дозволила декламувати українські поезії [22, с. 2].

26 лютого 1910 р. Подільська «Просвіта» гарно організувала Шевченківське свято. В Олександрівсько-Невському соборі Кам'янця-Подільського відслужили панахиду по Т. Г. Шевченку. На пам'ятковому заході співав хор «Просвіти». Панахида пройшла за участю

численної інтелігенції й молоді. Наступного дня в помешканні місцевої «Просвіти» відбулася чергова літературно-музично-вокальна вечірка, присвячена пам'яті Кобзаря. Учасники прослухали реферат про життя і справи Т. Г. Шевченка, декламації та співи, які відтворювали його поетичну спадщину. З Києва прибула Л. Старицька-Черняхівська, яка прочитала власний вірш «На роковини Т. Шевченка». Ці та інші номери вечора були зустрінуті публікою, якої прийшло багато, з цікавістю. Значну роль у влаштуванні Шевченківського свята відіграла трупа П. Саксаганського [5, с. 3; 9, с. 4].

На цьому Шевченківські свята не закінчилися. На 3 квітня 1910 р. Подільська «Просвіта» разом із Товариством артистів призначила ще одне таке святкування. Цей урочистий захід викликав значний інтерес кам'янець-подільського громадянства. На сцені привертав увагу Шевченків портрет на тлі зеленого гаю в оточенні вінків. Присутні стоячи слухали хорове виконання «Заповіту», а потім реферат про Кобзаря. Добре враження справила гра п'єси Т. Г. Шевченка «Назар Стодоля». Сподобався і концертний відділ з хоровими піснями, не знайомими містянам [5, с. 3; 9, с. 4].

Тривала й практика проведення просвітянських вечірок, на яких популяризувалася постать Т. Г. Шевченка. 1 (14) травня 1910 р. газета «Рада» сповістила про загальний збір Подільської «Просвіти». На ньому, зокрема, йшлося про читання реферату «Біографія Шевченка» на одній з таких вечірок. З приводу 48-х роковин смерті Т. Г. Шевченка впорядкували виставу [6, с. 3]. Всього ж у 1910 р. просвітяни прочитали на літературно-музичних вечірках шість

рефератів про Т. Г. Шевченка [26, с. 75].

У 1911 р. важливою подією в житті свідомого українства стало вшанування 50-річчя з дня смерті Т. Г. Шевченка. Однак голова Ради міністрів і водночас міністр внутрішніх справ Російської імперії П. Столипін заборонив відзначення ювілейної дати в Україні [31, с. 225]. Незважаючи на це, свідоме українство Поділля складало шану пам'яті народно-го поета.

Дуже прикметним стало відзначення 50-річчя з дня смерті Т. Г. Шевченка в с. Гуків, яке в 1911 р. стало одним із перших на Поділлі. Вже 30 січня 1911 р. у сільській церковнопарафіяльній школі відбувся дитячий вечір на спомин Тараса Шевченка. Шкільне приміщення прикрашав портрет Кобзаря. Місцевий батюшка докладно і просто розповів про поета, а діти декламували і співали. На присутніх сільських дітей та селян справили враження картини з червоним ліхтарем. Наприкінці вечора діти отримали подарунки і життєпис Т. Г. Шевченка. На знак вдячності вони зібрали 95 копійок на будівництво пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві [45, с. 5].

18 лютого 1911 р. у другокласній учительській школі с. Сутиски на Тиврівщині Подільської губернії відбувся літературно-вокально-музичний вечір. Вокальна частина складалася з українських пісень, зокрема виконувався «Заповіт» Т. Г. Шевченка. На вечір прибуло багато публіки з інтелігенції та селян. Прийшов і поміщик граф Д. Гейден – попечитель школи [7, с. 4].

19 лютого 1911 р. у школі с. Степашки Гайсинського повіту влаштували літературно-вокальний ранок, другий відділ якого присвятили пам'яті Т. Г. Шевченка. Спочатку учень 3 класу Котик прочитав

біографію українського поета, потім хор виконав «Заповіт», «Розриту могилу...». Учні декламували твори Т. Г. Шевченка: «І мертвим, і живим...», «Чернець», «Ярема», «Минають дні» та ін. Шевченківський пам'яттєвий захід привернув увагу місцевих селян, яких на учнівський ранок прийшло багато [21, с. 3].

Вшанували пам'ять Т. Г. Шевченка і в подільському містечку Печера. 26 лютого 1911 р. у місцевій церкві й у читальні «Просвіти» відбулася панахида за українським поетом. В березні того ж року в рамках літературної вечірки в помешканні волосного правління передбачалося читання віршів виключно з Шевченкового «Кобзаря» [36, с. 3].

У 1911 р. відзначення 50-х роковин з дня смерті Т. Г. Шевченка велично пройшло в Кам'янці-Подільському. 23 лютого 1911 р. газета «Рада» анонсувала проведення 5 березня в Пушкінському народному домі (нині – Кам'янець-Подільський будинок культури) вистави з концертним відділом, яким передуватиме реферат про Т. Г. Шевченка. В день Шевченківських роковин, 26 лютого 1911 р., мала відбутися панахида в Олександро-Невському соборі, а потім – урочисті збори Подільської «Просвіти», на яких передбачалося читання двох рефератів: «Шевченко, його життя й твори» та «Шевченко й українське громадянство». До того ж мали оприлюднюватися деякі твори українського поета [41, с. 3].

26 лютого 1911 р. місцеві газети «Подольские Известия» та «Подольнин» вмістили дуже прихильні до Кобзаря статті. О 5-й годині в Олександро-Невському соборі настоятель Н. Курчинський відправив панахиду за Т. Г. Шевченком, перед якою сказав гарне слово про значення поета українською мовою.

На панахиду прибули й офіційні особи: міський голова, найвидатніші гласні міської думи, земські діячі, адвокати, члени окружного суду, члени «Просвіти», представники польського громадянства, редактор газети «Подільнин», радники Подільського національного союзу, а також значна частина молоді з чоловічої гімназії, а особливо із семінарії, багато іншого люду. На панахиді співав хор «Просвіти» під орудою Бетакі.

Ввечері 26 лютого 1911 р. у приміщенні місцевої «Просвіти» пройшло урочисте зібрання, присвячене пам'яті Кобзаря. Крім просвітян, на захід прибули численні гості. Зала була заповнена містянами і прикрашена в українському національному стилі. На показному місці поставили і прикрасили клечанням, квітами, рушниками, вінком та кобзою великий портрет Т. Г. Шевченка роботи М. Дяченка [38, с. 1–2, 5; 25, с. 2].

Урочисте зібрання розпочалося проголошеною і чулою промовою голови Подільської «Просвіти» К. Солуха, який зауважив, що пам'ять про Т. Г. Шевченка все більше шириться серед народу, набирає ваги, бо це «поет щиро національний». Голова просвітян зачитав привітальні телеграми від діячів Могилева-Подільського, Рахнів-Лісових та Бершаді. Згідно з програмою просвітяни представили кілька рефератів. Реферат «Про Т. Г. Шевченка» прочитав М. Філінський, а «Заповіт Шевченка» та «Жіноча доля в творах Шевченка»/«Про долю жіночу в поезії Шевченка» виголосила О. Пащенко. На вечорі декламувалися вірші Кобзаря. Все це справило надзвичайне враження на присутніх [38, с. 2–3; 25, с. 2].

На цьому вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка в 1911 р. у

Кам'янці-Подільському не завершилося. 27 березня в Пушкінському народному домі влаштували літературно-музично-вокальний вечір, присвячений пам'яті поета. На початку заходу на сцену, прикрашену портретом Т. Г. Шевченка, вийшов хор в українському національному вбранні. Хорове виконання Шевченкового «Заповіту» публіка в театрі слухала стоячи. М. Філінський прочитав реферат «Про Т. Г. Шевченка», який всі слухали за абсолютної тиші, а по завершенні вкрили рясними оплесками. У другому відділі вечора присутнім представили 3 та 4 дії з «Невольника». У третьому відділі читалася промова М. Славінського про Т. Г. Шевченка, декламувалися вірші про Кобзаря, грали скрипалі. Закінчився вечір хоровими співами. З художнього боку пам'яттєвий захід мав великий успіх [38, с. 3].

10 березня 1912 р. у Подільській «Просвіті» відбувся літературно-музично-вокальний вечір, присвячений пам'яті Т. Г. Шевченка. На початку хор величаво виконав «Заповіт». Присутні прослухали два реферати: «Святкування 50-х роковин смерті Т. Шевченка у Москві» та «Шевченко як маляр». Концертну програму склали різноманітні хорові й сольні номери. Поетична спадщина Кобзаря, зокрема сольний спів «Реве та стогне...», декламація «Якби ви знали, паничі...» та вірш «Т. Шевченкові», звучала українською мовою. Чудовим завершенням програми стало оркестрове попурі з опери «Катерина» та оркестрове виконання «Козацького маршу». Загалом у художньому вимірі вечір виявився дуже вдалим [39, с. 3].

У 1913 р. Подільська «Просвіта» не була такою діяльною та енергійною, як у попередні роки. Давалися взнаки

численні заборони і репресії. Проте 30 березня відбулася вечірка з рефератом про Т. Г. Шевченка [32, с. 1].

Вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка практикувалося навіть у віддалених селах Поділля. До прикладу, 25 лютого 1913 р. була одслужена панахида за Т. Г. Шевченком в с. Баштанків, що на Поділлі (нині – Подільський район Одеської області) [32, с. 1]. 3 березня 1913 р. у с. Згорай Могилівського повіту організували панахиду за народним поетом, на яку прийшло багато селян. На початку присутні прослухали промову про Кобзаря як борця за волю народу. Деякі селяни згадували тяжкі часи кріпацтва і навіть втирали сльози. Панахида пройшла урочисто. Потім селяни збирали кошти на пам'ятник Т. Г. Шевченку в Києві [46, с. 4].

15 (28) січня 1914 р. газета «Рада» сповістила читачів, що жителі Кам'янця-Подільського подали до міської управи заяву про гідне вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка у зв'язку зі 100-літтям від дня його народження [33, с. 3]. Заява, підписана понад 200 мешканцями міста, закликала міську думу прийняти на себе організацію святкування ювілею. 15 січня 1914 р. вона розглядалася в міській думі й зустріла прихильність. Міська дума доручила підготувати програму святкування особливій комісії з семи осіб під головуванням К. Солухи [54, с. 3]. Однак подільський губернатор не відразу ухвалив постанову міської думи про вибір особливої комісії для організації ювілею Т. Г. Шевченка [13, с. 2].

Лише 7 (20) лютого 1914 р. газета «Рада» повідомила, що днями подільський губернатор затвердив постанову міської думи про обрання комісії, яка мала скласти програму святкування

Шевченкового ювілею. Комісія ухвалила такі заходи: перейменувати вул. Лагерну на вул. Шевченка, найменувати одну з місцевих шкіл, за вибором думи, іменем Шевченка, о 12-й годині дня 25 лютого 1914 р. у соборі одправити панахиду, о 1-й годині дня впорядкувати урочисте зібрання міської думи, а ввечері влаштувати безплатний концерт у Пушкінському народному домі [50, с. 2].

Приклад громадськості Кам'янця-Подільського знайшов добрий відгук у низці повітових міст Поділля. Відповідні комісії з підготовки Шевченкового ювілею почали утворюватися в Проскуріві, Вінниці, Лeticеві. Однак уже за декілька днів було зрозуміло, що з боку влади запланованим заходам чиняться перешкоди. Початок діяльності Шевченківської ювілейної комісії в губернському центрі, утворення відповідних комісій в повітах спричинили протидію подільського губернатора. Вже 10 лютого 1914 р. він поширив у губернському центрі й надіслав у всі повітові міста циркуляр, що скасовував усі заходи з ушанування ювілею. 11 лютого Кам'янецька комісія припинила діяльність [31, с. 226].

Керівництво Російської православної церкви теж стало на заваді Шевченкового ювілею. Скажімо, 18 лютого (3 березня) 1914 р. газета «Рада» повідомила читачів про зібрання місцевого духовенства, на якому єпископ Серафим сповістив присутніх, що його намір одправити панахиду в одній із церков у присутності семінаристів, а після провести в семінарії читання кимось із вчителів реферату про Т. Г. Шевченка і учнями – деяких творів Кобзаря наштовхнувся на негативну реакцію Св. Синоду [3, с. 3]. 22 лютого (7 березня) 1914 р. «Рада» сповістила, що питання

про вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка в Кам'янці-Подільському знято в міській думі з порядку денного за наказом губернської влади [4, с. 2].

На події, пов'язані з Шевченковим ювілеєм, відреагували деякі місцеві органи преси. 25 лютого 1914 р. поступова газета «Подольские Известия» опублікувала оповістку, що панахида за Т. Г. Шевченком, призначена на 5 годину в Олександрівсько-Невському соборі, не відбудеться. Російська націоналістична газета «Подольскі» надрукувала листа поліцеймейстера, з якого випливало, що панахиди не буде. 26 лютого «Подольские Известия» опублікували статтю «По поводу юбилея», в якій йшлося, що Шевченків ювілей відбувається в незвичній формі, «його нема, і він є», незважаючи на все, він «відчувається в громадському настрої» і «хвилює широкі верстви громадянства» [24, с. 2]. Однак навіть безневинна оповістка зазначеної газети про панахиду в день Шевченкового ювілею викликала утиски з боку адміністрації [51, с. 3].

Висновки. Таким чином, у період 1906–1914 рр. свідоме українство Поділля здійснювало різноманітну діяльність з упровадження Шевченківських пам'яткових практик у національно-культурне життя краю. Це пов'язано з функціонуванням низки громадських інституцій, як-от театральні трупи, «Просвіти», земства, міське самоврядування, освітянські заклади, а також з діяльністю патріотичних священиків. Пам'яткові заходи на пошану Т. Г. Шевченка проводилися у вигляді Шевченківських панахид, роковин, свят, гулянок, театральних вистав, літературно-вокально-музичних, літературно-вокальних і літературно-вокально-сімейних

вечірок, літературно-вокальних ранків, лекцій та рефератів, публікацій у пресі, збору коштів на пам'ятник Кобзарю в Києві тощо. Ці національно-культурницькі заходи привертати увагу різних категорій населення: інтелігенції, містян, селян, молоді й дітей. В означений період Шевченківські комеморативні практики проводилися не тільки в губернському місті Кам'янці-Подільському, а й у низці повітових містечок – Балті, Брацлаві, Вінниці, Гайсині, Летичеві, Могилеві-Подільському, Проскуріві, Ямполі, а також у Бершаді, Печері. Постать і творчість народного поета викликали інтерес мешканців сіл, серед них Баштанків, Гуків, Згорай, Китайгород, Рахни-Лісові, Степашки, Сутиски та ін. Зазначені національно-культурницькі пам'яткові практики, які здійснювалися попри неодноразові заборони Подільської «Просвіти» та її відділень, святкування Шевченкових ювілеїв 1911 та 1914 рр., сприяли популяризації серед населення Поділля імені й діяльності Т. Г. Шевченка як національного символу українства, робили свій внесок у розширення змістів, місць та простору пам'яті Кобзаря, формування української історичної й національної самосвідомості та ідентичності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баженов, Л. В., Баженова, С. Е. Початок ХХ століття: перші відзначення ювілеїв Тараса Шевченка на Поділлі. *Краєзнавча Шевченкіана України*. Матеріали XIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка, м. Канів, 24 – 25 жовтня 2014 р. / за заг. ред. О. П. Реєнта. Київ, 2014. С. 263–268. URL: chrome-extension://efaidnbmninnkcbpajpgclcfndmkaj/https://eprints.cdu.edu.ua/593/1/зб%2596%2580ник_ма%2582e%2580%2596ал%2596в_%2585

- %2596 %2596 %2596.pdf (дата звернення: 25.03.2025).
2. В Вінниці. *Рада*. 1914. 22 февраля (7 березня). № 44. С. 2. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119> (дата звернення: 21.11.2023).
3. В Кам'янець-Подільському. *Рада*. 1914. 18 февраля (3 березня). № 40. С. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119> (дата звернення: 21.11.2023).
4. В Кам'янець-Подільському. *Рада*. 1914. 22 февраля (7 березня). № 44. С. 2. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119> (дата звернення: 22.11.2023).
5. В Подільській «Просвіті». *Рада*. 1910. 4 марта (17 березня). № 51. С. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001115> (дата звернення: 17.09.2023).
6. В. С. 3 життя «Просвіт». Загальний збір Подільської «Просвіти». *Рада*. 1910. 1 мая (14 травня). № 98. С. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001115> (дата звернення: 17.09.2023).
7. Вечір в учительській школі. *Рада*. 1911. 27 февраля (12 березня). № 47. С. 4. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001116> (дата звернення: 18.09.2023).
8. Вінниця. *Рада*. 1914. 4 марта (17 березня). № 51. С. 2. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119> (дата звернення: 27.12.2023).
9. Кам'янець-Под[ільський]. Шевченкові свята. *Рада*. 1910. 8 апреля (21 квітня). № 80. С. 4. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001115> (дата звернення: 16.09.2023).
10. Гавришук, А. П. Шевченківські дні 1914 року на Поділлі. *Тези доповідей науково-практичної конференції, присвяченої 175-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка*. Кам'янець-Подільський, 1989. Ч. 1. С. 39–41.
11. Дописи. Кам'янець-Подільський. *Громадська думка*. 1906. 4 березіля (марта). № 51. С. 4. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001092> (дата звернення: 08.04.2025).
12. Дописи. (Од власних кореспондентів). Кам'янець-Подільський. *Рада*. 1908. 7 марта (20 березня). № 56. С. 4. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001113> (дата звернення: 07.09.2023).
13. 13. Заборона Шевченківської комісії. *Рада*. 1914. 28 января (10 лютого). № 22. С. 2. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119> (дата звернення: 25.12.2023).
14. 3 життя «Просвіт». *Рада*. 1907. 6 липня (іюля). № 152. С. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001112> (дата звернення: 16.03.2025).
15. 3 життя «Просвіт». 3 життя Подільської «Просвіти». *Рада*. 1908. 4 сентябрю (17 вересня). № 202. С. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001113> (дата звернення: 07.09.2023).
16. 3 життя «Просвіт». 3 життя Подільської «Просвіти». *Рада*. 1908. 14 ноябрю (26 грудня). № 261. С. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001113> (дата звернення: 07.09.2023).
17. 3 життя «Просвіт». Т[оварист]во «Просвіта» в Кам'янці-Подільському. *Рада*. 1909. 5 мая (18 травня). № 101. С. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001114> (дата звернення: 15.09.2023).
18. 3 звідомлення Подільської «Просвіти». *Рада*. 1907. 31 липня (іюля). № 173. С. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001112> (дата звернення: 16.03.2025).
19. 3 звідомлення Подільської «Просвіти». *Рада*. 1907. 1 августа (серпня). № 174. С. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001112> (дата звернення: 16.03.2025).
20. 3 Поділля. На пам'ятник Т. Шевченкові. *Рада*. 1909. 10 марта (23 березіля). № 56. С. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001114> (дата звернення: 12.09.2023).
21. 3 Поділля. У школі. *Рада*. 1911. 28 февраля (14 березня). № 48. С. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001116> (дата звернення: 18.09.2023).
22. 3 Поділля. Шевченкове свято в школі. *Рада*. 1910. 11 марта (24 березіля). № 57. С. 2. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001115> (дата звернення: 17.09.2023).
23. Кам'янецька «Просвіта». *Рада*. 1908. 7 марта (20 березня). № 56. С. 4. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001113> (дата звернення: 07.09.2023).

irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001113 (дата звернення: 07.09.2023).

24. Кам'янець-Подільський. *Рада*. 1914. 5 марта (18 березня). № 52. С. 2. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119> (дата звернення: 14.12.2023).

25. Кам'янець-Подільський. *Рада*. 1910. 2 марта (15 березня). № 49. С. 2. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001115> (дата звернення: 18.09.2023).

26. Лисенко, О. В. «Просвіти» та кооперативи в українському суспільному середовищі на початку ХХ ст. Київ, 2008. 168 с.

27. Лозовий, В. С. Діяльність Подільської «Просвіти» в 1906–1914 рр. *Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.)*. Кам'янець-Подільський, 1996. С. 8–23.

28. Лотоцький, О. *Сторінки історії*. Частина перша. Варшава, 1932. 288 с. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/21462/file.pdf> (дата звернення: 08.04.2025).

29. Мацько, В. Тарас Шевченко і Подільська «Просвіта». *Тарас Шевченко і українська культура ХХІ ст.*: зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський, 2000. С. 263–264.

30. Машталір, А. І. Відзначення Шевченківських роковин в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: збірник наукових праць. Т. 17. Пам'яті академіка Петра Тимофійовича Тронька. Кам'янець-Подільський, 2011. С. 319–329. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://elar.kpnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/915/Машталір%20А.%20І.%20Відзначення%20> (дата звернення: 15.03.2025).

31. Машталір, Андрій, Сопіга, Михайло, Романець, Людмила. Вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка на Поділлі в дореволюційний період. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*. Т. 2. Кам'янець-Подільський, 2018. С. 221–228. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://muzeum.in.ua/files/images/Наукові%20праці%20>

КПДІМЗ.%20Т.%202. pdf (дата звернення: 15.03.2025).

32. М., Г. Наші товариства 1913 р. І. «Просвіти». *Рада*. 1914. 4 января (17 січня). № 3. С. 1. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119> (дата звернення: 12.10.2023).

33. М. Кам'янець і Шевченківський ювілей. *Рада*. 1914. 15 января (28 січня). № 11. С. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119> (дата звернення: 13.10.2023).

34. М. Печера, Брацлавського повіту. *Рада*. 1909. 7 марта (20 березня). № 54. С. 4. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001114> (дата звернення: 12.09.2023).

35. М. Печера, Брацлавського повіту (на Поділлі). *Рада*. 1909. 10 апріля (23 квітня). № 80. С. 4. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001114> (дата звернення: 13.09.2023).

36. М. Печера (на Поділлі). *Рада*. 1911. 4 марта (17 березня). № 51. С. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001116> (дата звернення: 18.09.2023).

37. Нестеренко, Валерій. Заборона Подільської «Просвіти» у 1914 р. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*. Т. 2. Кам'янець-Подільський, 2018. С. 213–220. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://muzeum.in.ua/files/images/Наукові%20праці%20КПДІМЗ.%20Т.%202. pdf> (дата звернення: 15.03.2025).

38. Національний музей Тараса Шевченка. КН – 3050, т. 7, п. 7. Святкування 50 роковин смерті Т. Г. Шевченка в Кам'янці-Подільському. *Шевченкове свято*. 1861–1911. Кам'янець-Подільський, 1911. 62 с.

39. Пам'яті Т. Г. Шевченка. *Рада*. 1912. 16 марта (29 березня). № 63. С. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001117> (дата звернення: 21.09.2023).

40. Шевченкове свято у Кам'янці-Подільському. *Рада*. 1907. № 52. 3 березня (марта). С. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001112> (дата звернення: 08.03.2023).

41. Подільська «Просвіта». *Рада*. 1911. 23 февраля (8 березня). № 43. С. 3. URL:

<http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001116> (дата звернення: 18.09.2023).

42. Шевченкове свято в Проскуріві. *Рада*. 1907. № 53. 4 березоля (марта). С. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001112> (дата звернення: 08.02.2023).

43. Приходько, Віктор. Під сонцем Поділля. Спогади: в 2 ч. / упоряд., передм. Ю. Легун, О. Кравчук. Вінниця, 1967–2011. Ч. 2. 2011. 416 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000022236> (дата звернення: 18.03.2025).

44. Проскурів. *Рада*. 1907. 2 березоля (марта). № 51. С. 4. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001112> (дата звернення: 08.03.2023).

45. С. Гуків (на Поділлі). *Рада*. 1911. 26 лютого (11 березія). № 46. С. 5. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001116> (дата звернення: 22.09.2023).

46. С. Згорай, Могилівського пов. (на Поділлі). Панахида по Т. Шевченкові. *Рада*. 1913. 13 марта (26 березня). № 60. С. 4. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001118> (дата звернення: 12.10.2023).

47. С. Китайгород, Брацлавський повіт (на Поділлі). *Рада*. 1909. 26 априля (9 травня). С. 4. URL: <http://irbisnbuv.gov.ua/dlib/item/0001114> (дата звернення: 15.09.2023).

48. Старовойтенко, І. Матеріали української газети «Рада» про пам'ятні Шевченківські заходи 1907–1908 рр.: їхні особливості, зміст, географію та національне значення. *Київська археографічна комісія в історії українського національного відродження*. Збірка наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка (м. Київ, 9 жовтня 2014 р.). Київ, 2015. С. 233–258. URL: <https://chitvo.org.ua/literature/istorichna/8735-kiyivska-arheografichna-komisija-v-istoriyi-ukrayinskogo-nacionalnogo-vidrozhennja-zbirka-naukovih-prac-za-materialami-vseukrayinskoyi-naukovo-praktichnoyi-konferenciyi-prisvjachenoyi-200-r.htm> (дата звернення: 16.03.2025).

49. Театр і музика. *Рада*. 1908. 9 июля (22 липня). № 157. С. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001113> (дата звернення: 09.09.2023).

50. У Кам'янці-Подільському. *Рада*. 1914. 7 февраля (20 лютого). № 31. С. 2. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119> (дата звернення: 07.11.2023).

51. Утиски на газету. *Рада*. 1914. 9 марта (22 березня). № 56. С. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119> (дата звернення: 27.12.2023).

52. Шевченкове свято. *Рада*. 1907. 25 лютого (февраля). № 47. С. 4. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001113> (дата звернення: 07.03.2023).

53. Що робиться для збудування пам'ятника Т. Г. Шевченкові у Києві. *Рада*. 1908. 1 июня (14 липня). № 126. С. 2. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001113> (дата звернення: 08.09.2023).

54. Ювілей Т. Шевченка. *Рада*. 1914. 21 января (3 лютого). № 16. С. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119> (дата звернення: 05.11.2023).

REFERENCES

1. Bazhenov, L., Bazhenova, S. (2014). The Beginning of the 20th Century: the First Celebrations of the Anniversaries of Taras Shevchenko in Podillia. *Local History Shevchenkiana of Ukraine*. Materials of the 13th All-Ukrainian Scientific Historical and Local History Conference Dedicated to the 200th Anniversary of the Birth of T. H. Shevchenko, Kaniv, October 24–25, 2014. Kyiv, pp. 263–268. [online] Available at: chrome-extension://efaidnbmnnibpcajpcgclefindmkaj/https://eprints.cdu.edu.ua/593/1/36%2596%2580ник_ма%2582e%2580%2596ал%2596в_%2585%2596%2596%2596.pdf [Accessed 25 March 2025]. [in Ukr.]

2. In Vinnytsia (1914). *Rada*, February 22 (March 7), No. 44, p. 2. [online] Available at: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119> [Accessed 21 Nov. 2023]. [in Ukr.]

3. In Kamianets-Podilskyi (1914). *Rada*,

February 18 (March 3), No. 40, p. 3. [online] Available at: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119> [Accessed 21 Nov. 2023]. [in Ukr.]

4. In Kamianets-Podilskyi (1914). *Rada*, February 22 (March 7), No. 44, p. 2. [online] Available at: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119> [Accessed 22 Nov. 2023]. [in Ukr.]

5. In the Podilska "Prosvita" (1910). *Rada*. March 4 (March 17). No. 51, p. 3. [online] Available at: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001115> [Accessed 17 Sept. 2023]. [in Ukr.]

6. V., S. (1910). From the Life of "Prosvits". General Collection of Podilska "Prosvita". *Rada*, May 1 (May 14), No. 98, p. 3. [online] Available at: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001115> [Accessed 17 Sept. 2023]. [in Ukr.]

7. Evening at the Teacher's School (1911). *Rada*, February 27 (March 12), No. 47, p. 4. [online] Available at: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001116> [Accessed 18 Sept. 2023]. [in Ukr.]

8. Vinnytsia (1914). *Rada*, March 4 (March 17), No. 51, p. 2. [online] Available at: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119> [Accessed 27 Dec. 2023]. [in Ukr.]

9. Kamianets-Podilskyi. Shevchenko's Holidays (1910). *Rada*, April 8 (April 21), No. 80, p. 4. [online] Available at: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001115> [Accessed 17 Sept. 2023]. [in Ukr.]

10. Gavryshchuk, A. (1989). Shevchenko's Days of 1914 in Podillia. *Abstracts of Reports of the Scientific and Practical Conference Dedicated to the 175th Anniversary of his Birth*. Kamianets-Podilskyi, Part 1, pp. 39-41. [in Ukr.]

11. Notes. Kamianets-Podilskyi (1906). *Gromadska dumka*, March 4 (March), No. 51, p. 4. [online] Available at: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001092> [Accessed 04 Aug 2025]. [in Ukr.]

12. Notes. (From own Correspondents). Kamianets-Podilskyi. *Rada*, 1908. March 7 (March 20), No. 56, p. 4. [online] Available at: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001113> [Accessed 07 Sept. 2023]. [in Ukr.]

13. The Shevchenko Commission's Ban

(1914). *Rada*, January 28 (February 10), No. 22, p. 2. [online] Available at: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119> [Accessed 25 Dec. 2023]. [in Ukr.]

14. From the Life of "Prosvits" (1907). *Rada*, July 6 (July), No. 152, p. 3. [online] Available at: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001112> [Accessed 16 March 2025]. [in Ukr.]

15. From the Life of "Prosvits". From the Life of the Podilska "Prosvita" (1908). *Rada*, September 4 (September 17), No. 202, p. 3. [online] Available at: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001113> [Accessed 7 Sept. 2023]. [in Ukr.]

16. From the Life of "Prosvitas". From the Podilska "Prosvita" (1908). *Rada*, November 14 (December 26), No. 261, p. 3. [online] Available at: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001113> [Accessed 07 Sept. 2023]. [in Ukr.]

17. From the Life of "Prosvitas". The "Prosvita" Society in Kamianets-Podilskyi (1909). *Rada*, May 5 (May 18), No. 101, p. 3. [online] Available at: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001114> [Accessed 15 Sept. 2023]. [in Ukr.]

18. From the Report of Podilska "Prosvita" (1907). *Rada*, July 31, No. 173, p. 3. [online] Available at: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001112> [Accessed 16 March 2025]. [in Ukr.]

19. From the Report of Podilska "Prosvita" (1907). *Rada*, August 1, No. 174, p. 3. [online] Available at: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001112> [Accessed 16 March 2025]. [in Ukr.]

20. From Podillia. To the Monument to T. Shevchenko. (1909). *Rada*, March 10 (March 23), No. 56, p. 3. [online] Available at: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001114> [Accessed 12 Sept. 2023]. [in Ukr.]

21. From Podillia. At School (1911), *Rada*, February 28 (March 14), No. 48, p. 3. [online] Available at: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001116> [Accessed 18 Sept. 2023]. [in Ukr.]

22. From Podillia. Shevchenko's Holiday at School (1910). *Rada*, March 11 (March 24),

- No. 57, p. 2. [online] Available at: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001115> [Accessed 17 Sept. 2023]. [in Ukr.]
23. Kamianets-Podilskyi "Prosvita" (1908). *Rada*, March 7 (March 20), No. 56, p. 4. [online] Available at: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001113>. [Accessed 07 Sept. 2023]. [in Ukr.]
24. Kamianets-Podilskyi (1914). *Rada*, March 5 (March 18), No. 52, p. 2. [online] Available at: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119> [Accessed 14 Dec. 2023]. [in Ukr.]
25. Kamianets-Podilskyi (1910). *Rada*, March 2 (September 15), No. 49, p. 2. [online] Available at: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001115> [Accessed 18 Sept. 2023]. [in Ukr.]
26. Lysenko, O. (2008). *"Prosvitas" and Cooperatives in the Ukrainian Social Environment at the Beginning of the 20th Century*. Kyiv, 168 p. [in Ukr.]
27. Lozovyi, V. (1996). Activities of the Podilska "Prosvita" in 1906–1914. *The Educational Movement in Podillia (1906 – 1923)*. Kamianets-Podilskyi, pp. 8 – 23. [in Ukr.]
28. Lototskyi, O. (1932). *Pages of History*. Part One. Warsaw, 288 p. [online] Available at: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://diasporiana.org.ua/wpcontent/uploads/books/21462/file.pdf>. [Accessed 08 Apr. 2025]. [in Ukr.]
29. Matsko, V. (2000). Taras Shevchenko and the Podilska "Prosvita". *Taras Shevchenko and Ukrainian Culture of the 21st Century: Collection of Scientific Works*. Kamianets-Podilskyi, pp. 263 – 264. [in Ukr.]
30. Mashtalir, A. (2011). Celebration of Shevchenko's Anniversary in Dnieper Ukraine at the Beginning of the 20th Century. *Education, Science and Culture in Podillia: Collection of Scientific Works Vol. 17. In Memory of Academician Petro Tymofiyovych Tronko*. Kamianets-Podilskyi, pp. 319–329. [online] Available at: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://elar.kpnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/915/Машталір%20А.%20І.%20Відзначення%20> [Accessed 15 March 2025]. [in Ukr.]
31. Mashtalir, A., Sopiha, M., Romanets, L. (2018). Honoring the Memory of T. H. Shevchenko in Podillia in the Pre-Revolutionary Period. *Scientific Works of the Kamianets-Podilskyi State Historical Museum-Reserve*. Vol. 2. Kamianets-Podilskyi, pp. 221–228. [online] Available at: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://muzeum.in.ua/files/images/Наукові%20праці%20КПДИМЗ.%20Т.%202. pdf> [Accessed 15 March 2025]. [in Ukr.]
32. M., G. (1914). Our Societies of 1913. I. "Prosvitas". *Rada*, 4 January (17 January), No. 3, p. 1. [online] Available at: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119> [Accessed 12 Oct. 2025]. [in Ukr.]
33. M. Kamianets and Shevchenko's anniversary (1914). *Rada*, 15 January (28 January), No. 11, p. 3. [online] Available at: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119> [Accessed 13 Oct. 2025]. [in Ukr.]
34. M. Pechera, Bratslav District (1909). *Rada*, March 7 (March 20), No. 54, p. 4. [online] Available at: <http://irbisnbuv.gov.ua/dlib/item/0001114> [Accessed 12 Sept. 2023]. [in Ukr.]
35. M. Pechera, Bratslav District (in Podillia) (1909). *Rada*, April 10 (April 23), No. 80, p. 4. [online] Available at: <http://irbisnbuv.gov.ua/dlib/item/0001114> [Accessed 13 Sept. 2023]. [in Ukr.]
36. M. Pechera (in Podillia) (1911). *Rada*, March 4 (March 17), No. 51, p. 3. [online] Available at: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001116> [Accessed 18 Sept. 2023]. [in Ukr.]
37. Nesterenko, V. (2018). The Defense of Podilska "Prosvita" in 1914. *Scientific Works of the Kamianets-Podilskyi State Historical Museum-Reserve*. Vol. 2. Kamianets-Podilskyi, pp. 213–220. [online] Available at: [chromextension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://muzeum.in.ua/files/images/Наукові%20праці%20КПДИМЗ.%20Т.%202. pdf](chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://muzeum.in.ua/files/images/Наукові%20праці%20КПДИМЗ.%20Т.%202. pdf) [Accessed 15 March 2025]. [in Ukr.]
38. *National Museum of Taras Shevchenko*. (1911). KN – 3050, v. 7, p. 7. Celebration

of the 50th Anniversary of the Death of T. H. Shevchenko in Kamianets-Podilskyi. Shevchenko's holiday. 1861–1911. Kamianets-Podilskyi, 62 p. [in Ukr]

39. In Memory of T. H. Shevchenko (1912). *Rada*, March 16 (March 29), No. 63, p. 3. [online] Available at: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001117> [Accessed 21 Sept. 2023]. [in Ukr.]

40. Shevchenko's Holiday in Kamianets-Podilskyi (1907). *Rada*, No. 52. March 3 (March), p. 3. [online] Available at: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001112> (access date: 08.03.2023). [in Ukr.]

41. Podilska "Prosvita" (1911). *Rada*, February 23 (March 8), No. 43, p. 3. [online] Available at: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001116> [Accessed 18 Sept. 2023]. [in Ukr.]

42. Shevchenko's Holiday in Proskuriv. (1907). *Rada*, No. 53. March 4 (March), p. 3. [online] Available at: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001112>. [Accessed 8 Febr. 2023]. [in Ukr.]

43. Prykhodko, V. (2011). *Under the Sun of Podillia. Memories*: in 2 Parts. Vinnytsia, 1967 – 2011. Part 2, 416 p. [online] Available at: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000022236> [Accessed 18 March 2025]. [in Ukr.]

44. Proskuriv. (1907). *Rada*, 2 Berezol (March), No. 51, p. 4. [online] Available at: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001112> [Accessed 08 March 2023]. [in Ukr.]

45. S. Gukiv (in Podillia). (1911). *Rada*, 26 February (11 Berezilya), No. 46, p. 5. [online] Available at: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001116> [Accessed 22 Sept. 2023]. [in Ukr.]

46. S. Zgorai, Mogilev Povit (in Podillia) (1913). Panakhida for T. Shevchenko. *Rada*, 13 March (26 March), No. 60, p. 4. [online] Available at: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001118> [Accessed 12 Oct. 2023]. [in Ukr.]

47. S. Kitaygorod, Bratslavskyi Povit (in Podillia). (1909). *Rada*, April 26 (May 9), p. 4. [online] Available at: <http://irbisnbuv.gov.ua/dlib/item/0001114> [Accessed 15 Sept. 2023]. [in Ukr.]

48. Starovoitenko, I. (2015). Materials of the Ukrainian Newspaper "Rada" on the Memorable Shevchenko Events of 1907–1908: their Features, Content, Geography and National Significance. *Kyiv Archeographic Commission in the History of Ukrainian National Revival*. Collection of Scientific Works Based on Materials of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference Dedicated to the 200th Anniversary of the Birth of Taras Shevchenko (Kyiv, October 9, 2014). Kyiv, pp. 233–258. [online] Available at: <https://chtivo.org.ua/literature/istorichna/8735-kiyivska-arheografichna-komisija-v-istoriyi-ukrayinskogo-nacionalnogo-vidrozhennja-zbirka-naukovih-prac-za-materialami-vseukrayinskoyi-naukovo-praktichnoyi-konferenciyi-prisvjachenoyi-200-r.htm> [Accessed 16 March 2025]. [in Ukr.]

49. Theater and Music (1908). *Rada*, July 9 (July 22), No. 157, p. 3. [online] Available at: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001113> [Accessed 09 Sept. 2023]. [in Ukr.]

50. In Kamianets-Podilskyi (1914). *Rada*, February 7 (February 20), No. 31, p. 2. [online] Available at: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119> [Accessed 07 Nov. 2023]. [in Ukr.]

51. Oppression of the Newspaper (1914). *Rada*, March 9 (March 22), No. 56, p. 3. [online] Available at: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119> [Accessed 27 Dec. 2023]. [in Ukr.]

52. Shevchenko's Holiday (1907). *Rada*, February 25, No. 47, p. 4. [online] Available at: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001113> [Accessed 07 March 2025]. [in Ukr.]

53. What is Being Done to Build a Monument to T. H. Shevchenko in Kyiv (1908). *Rada*, June 1 (July 14), No. 126, p. 2. [online] Available at: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001113> [Accessed 08 Sept. 2023]. [in Ukr.]

54. Anniversary of T. Shevchenko (1914). *Rada*, January 21 (February 3), No. 16, p. 3. [online] Available at: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119> [Accessed 05 Nov. 2023]. [in Ukr.]

Summary

**SHEVCHENKO'S COMMEMORATIVE PRACTICES
OF UKRAINIANS OF PODILLIA IN 1906–1914**

Serhii SVITLENKO

orcid.org/0000-0003-3313-9036

Doctor of Historical Sciences, Professor,

Acting Member of the Shevchenko Scientific Society,

Member of the Presidium of the Shevchenko Scientific Society

email: svitlenko@gmail.com

Relevance of the research. The revival and preservation of historical and national memory is an important factor in strengthening the self-awareness and identity of the Ukrainian nation, overcoming Ukraine's colonial past. In this context, the historical experience of perpetuating the memory of T. H. Shevchenko, an extraordinary Ukrainian poet, talented painter, and indomitable national thinker, deserves special attention. The figure of Kobzar has become iconic in the process of ideological break with the imperial shackles and their consequences for Ukrainians, such as inferiority, provincialism, and lack of self-sufficiency. Generalisation of the content and peculiarities of the introduction of Shevchenko's commemorative practices into national life, especially in such a diverse ethnonationally and ethnoculturally historical region as Podillia, seems relevant in the context of the Ukrainian component of ethnonational history.

The purpose of the study is the historical reconstruction of Shevchenko's commemorative practices of the Ukrainians of Podillia in 1906–1914.

Conclusions. In the period 1906-1914, the conscious Ukrainians of Podillia carried out various activities to introduce Shevchenko's commemorative practices into the national and cultural life of the region. This is due to the functioning of a number of public institutions, such as theatre troupes, "Prosvitas", zemstvos, city self-government, educational institutions, as well as the activities of patriotic priests. Commemorative events in honour of T. H. Shevchenko included Shevchenko's memorial services, anniversaries, holidays, parties, theatrical performances, literary-vocal-musical evenings, literary-vocal matinees, lectures and essays, publications in the press, fundraising for a monument to the Kobzar in Kyiv, etc. These are the national and cultural commemorative practices that were carried out despite the repeated bans of the Podilska "Prosvita" and its branches, the celebration of Shevchenko's jubilees of 1911 and 1914 contributed to the popularisation of the name and activities of Taras Shevchenko as a national symbol of Ukrainians and contributed to the expansion of the content, places and space of the Kobzar's memory, the formation of Ukrainian historical and national consciousness and identity.

Keywords: T. H. Shevchenko, national and cultural commemorative events, conscious Ukrainianness, Podilska "Prosvita", historical and national memory, national consciousness and identity.

ХОРТИЦЯ ЯК МІСЦЕ ПАМ'ЯТІ: ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА ПИТАННЯ ВИНИКНЕННЯ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

Вячеслав САРИЧЕВ

orcid.org/0000-0002-3176-878X

доктор філософії,

учений секретар Національного заповідника «Хортиця»

email: svdsich@gmail.com

Анотація. У статті на прикладі Хортицької Січі розглядається динаміка поглядів на питання січової генези в контексті пануючих у різні періоди ідеологічних умов. Виокремлюються етапи еволюції пануючих поглядів на острів Хортицю як символічне місце пам'яті.

Ключові слова: наукова парадигма, місце пам'яті, Хортиця, запорізьке козацтво, Хортицька Січ.

Постановка проблеми. Невід'ємною складовою національної ідентичності та відповідно процесу ідентифікації є формування «місць пам'яті» як засобів змістової комунікації між реальними історичними подіями та уявленнями про них на повсякденно-побутовому, науково-теоретичному та ідеологічному рівнях суспільної свідомості. Такі «місця пам'яті», за визначенням П'єра Нора, існують поза ідеологічним впливом і за своїм інформаційним потенціалом є протилежністю офіційній історії. Остання, на відміну від місць пам'яті, лише частково реконструює минуле тимчасовими категоріями [37, с. 99–108]. В Україні одним із таких місць є острів Хортиця, пов'язаний з історією запорізького козацтва та першою Запорізькою Січчю.

Актуальність дослідження Хортиці в цьому контексті полягає у його достаточності до процесу національної самоідентифікації українського народу. Дослідження мають виявляти ступінь історичної достовірності породжених цим місцем пам'яті образів та уявлень. Хронологічна та географічна локалізація

першої Січі багато в чому визначає сутність виникнення січового феномену та соціальних ознак ранньої козацької спільноти. Або це козацький центр, що сформувався в першій половині XVI ст. внаслідок освоєння південних земель та для захисту від татарської агресії ухорниками та служилими верствами, або центр, що виник в іншу епоху, у другій половині XVI ст., з початком боротьби козацтва за легалізацію свого стану. Відповідь на це питання складає основу розуміння Хортиці як місця пам'яті українського народу.

Аналіз джерел, останніх досліджень і публікацій. Хортиця посідає помітне місце в дослідженнях генези Запорізької Січі, що відображено у працях О. Апанович, В. Сергійчука, Ю. Мицика, С. Леп'явка, Г. Шаповалова, Т. Шевченка та інших істориків [45]. Сучасна українська історична наука розглядає Січ як військовий та адміністративний центр козацтва на півдні українських земель з середини XVI ст. до 1775 р., який утворився через потребу в самоорганізації козацтва та захисті від татарської агресії

[62, с. 270]. Але серед низки цих козацьких центрів перша Хортицька Січ залишається чи не найзагадковішою через діаметрально протилежні її оцінки – від визнання її осередком колонізації нових земель та протидії агресії з півдня [32, с. 6; 4, с. 123–126] до заперечення її існування через начебто брак джерельних даних [11].

Також Хортиця розглядається як місце, де виникли зародки Січі, її предтеча або прототип [53, с. 40; 19, с. 10, 20] та в рамках інших підходів. Але причини такого розмаїття оцінок, яке формувалося впродовж тривалого часу, залишаються нез'ясованими. Це, а також умовність термінів «предтеча», «прототип» тощо перешкоджають цілісному сприйняттю Хортицької Січі та формуванню її образу у суспільній свідомості.

Метою статті є виявлення особливостей еволюції образу Хортицької Січі як місця пам'яті українського народу, що позначилися на його науковому осмисленні.

Для цього необхідно розглянути історичні етапи процесу та відповідні їм ідеологічні впливи, що формували наукові парадигми та корегували образ Хортицької Січі. Порівняння цих впливів базується, зокрема, на висновках американського філософа Томаса Куна про змінність дослідницьких парадигм внаслідок наукових революцій. Важливим є його зауваження про те, що «конкуренція парадигм не є видом боротьби, яку можна розв'язати за допомогою доказів» [29, с. 160].

Виклад основного матеріалу. Формування образу Хортицької Січі на повсякденно-побутовому рівні суспільної свідомості фіксується у першій половині

XVII ст. – у ймовірний час створення народної думи «Розмова Дніпра з Дунаєм». Письмове згадування терміна «січ» датується серединою цього століття. Але перед цим він мав закріпитися в усному повсякденному мовленні впродовж кількох десятиліть. У творі йдеться про переправу та «стародавню Січ» на річці Хортиця, куди прибуває козацьке військо і проводить козацьку раду:

*До річки Хортиці прибували,
Велику переправу собі мали,
До стародавньої Січі поспішали,
У стародавній Січі очертою сідали,
Сребро і золото турецьке
на три часті паювали* [34, с. 67–68].

Поширення цього образу в колективній пам'яті засвідчує «Історія про козаків запорозьких» С. Мишецького, створена під враженням його перебування на Січі у 30-х роках XVIII ст. Записані ним козацькі перекази свідчать про «острів Хортицю, на котрому здавна була Запорозька Січ», а також існували укріплення часів гетьмана Сагайдачного. Серед місць січей на Запорозжжі, де козаки «свої головні житла, або як вони їх звали січі, мали», Хортиця була першою [33, с. 9–10, 31, 34–43]. Живучість цих уявлень навіть через сто років після знищення запорозького козацтва в 70–80-х роках XIX ст. зафіксував Я. Новицький у своїх етнографічних дослідженнях. Із зникненням у Центральній Малоросії бандуристів на початку 1870-х років кращі історичні пісні та думи козацької доби записувалися від стариків на Великому Лузі, порогах та островах, зокрема на Хортиці [36, с. 358]. Дослідник наводить розповідь старого козака Сагайдака про втечі на південь: «... утечемо до Дніпра... поселемось біля Січі таки, у тім ліску, що знайте – супротив острова Хортиці (против северного

конца острова)... кругом густий ліс, скелі та гори» [35, с. 288]. В народній уяві Хортиця та Мала Хортиця були місцями козацьких кладів, багато з яких наче були «заклятими» та приносили біду шукачам [35, с. 350–374]. Звертає на себе увагу співзвучність цих, імовірно, новоутворених переказів з рядками наведеної козацької думи про турецькі срібло та золото, привезені на Хортицьку Січ.

Поняття Хортицької Січі, як і Січі взагалі, з'являється у 60–70 роках XVIII ст. Вже були відомі дані літописів про хортицькі укріплення Дмитра Вишневецького [43, с. 664] та праці річпосполитської історіографії XVI–XVII ст. Олеса́ндро Гва́ньїні та Ма́ртин Бельський писали про базування козаків на дніпровських островах, у тому числі на Хортиці, а Станіслав Сарницький вказував на місцевість Кохане поряд із Хортицею в контексті захисту тутешньої переправи від татарських набігів [7, с. 428–429; 66, s. 1358–1359; 70, р. 20, 31].

Про військове значення острова свідчили твір Бартоша Папроцького (1582) [67, s. 157–158], щоденник Еріха Лясоти (1594) [46, с. 53] та поема учасника війни з козаками Семена Пекаліда (1600) [60, с. 37]. Вже були накопичені чималі картографічні матеріали. Картографам були відомі розташування замку Д. Вишневецького [23], позиції козаків, що охороняли правий берег Дніпра вздовж порожистої частини до о. Хортиця та Кічкаської переправи [69], розташування Січі (Setch) на о. Мала Хортиця та, ймовірно, покинуті укріплення раніших часів на о. Велика Хортиця, які могли бути стародавньою Січчю, що існувала до часів Д. Вишневецького [68]. Перші російські історики XVIII ст. кваліфікували ці козацькі пункти як Січі. Герхард

Фрідріх Міллер писав, що козакам вже на початку їх історії одночасно протистояли і татари, і поляки, «яких вони за ворогів вважали». В таких умовах козаки створили свій військовий центр, пов'язаний із навколишніми селами: «Вони зробили собі на Хортицькому острові укріплене місце, що їх мовою Січ зветься. Але це місце їх перебування іноді за обставинами перемінювалося. Рахують 8 таких місць, на яких Січ в різні часи перебувала. Вони населили на віддаленні від січі, між Дніпром і Бугом річками, села, в яких жили в шлюбі з їх сім'ями, коли в Січі одним неодруженим перебувати дозволялося» [17, с. 2–3]. Олександр Рігельман наводить дані про Хортицю як одне з десяти місць перебування або «зібрання» козаків, після якого була Томаківка. Ці місця він іменує «Січ Запорозька». Водночас він вказує на постійні складні стосунки козаків з поляками [48, с. VII, 2–3].

Слід визнати, що феномен Хортицької Січі на науковому рівні формувався в рамках імперської ідеології, під впливом явищ тодішньої політичної дійсності.

По-перше, маніфест Катерини II від 3 серпня 1775 р. визначав офіційне ставлення до запорозького козацтва: «... січ Запорозька украй вже зруйнована, із знищенням на майбутній час і самої назви Запорозьких козаків... немає тепер більше Січі Запорозької в політичному її потворності, отже ж і козаків цього імені...» [42, с. 190, 193]. Така позиція підтверджена й іншими документами, зокрема листом цариці Г. Потьомкіну 22 лютого 1788 р.: «...ім'я запорожців з часом старайся замінити іншим, бо Січ, знищена маніфестом, не залишила по собі вухам приємного прозвання; в людях же хто не знає – щоб не збудилася

мрія, ніби за потрібне знайшли відновити Січ, або назву» [16, с. 450].

По-друге, ідеологічного обґрунтування для суспільної свідомості потребувала анексія Росією литовських, білоруських та правобережних українських територій під час поділів Речі Посполитої 1772, 1793, 1795 років. Першим це зробив письменник та історик М. Карамзін у своїх публіцистичних працях. У 1801 р. він писав про «нахабну і злу Польщу», яка «терзала нашу батьківщину», «хижою рукою хапала у своє підданство цілі князівства російські» та закувала у ланцюги стародавню столицю Володимира. Він патетично оспівував могутність Катерини II, яка через любов до Росії «взяла в Польщі тільки давнє наше надбання» [22, с. 16]. Карамзінський трактат «Записка про давню та нову Росію в її політичному та цивільному станах» був фактично маніфестом дворянства, наляканого Французькою революцією, наполеонівськими війнами, реформаторськими ідеями Олександра I та частковим відтворенням польської державності у вигляді Герцогства Варшавського. Обґрунтовуючи завдання, «щоб не бути Польщі ні під яким виглядом, ні під яким ім'ям», М. Карамзін промальовує її образ як одвічного ворога Росії та православ'я. Умовами існування російської держави проголошуються непохитність самодержавства та право на агресію: «Чи дорікнемо Катерині зайвим військовим славолюбством? Її перемоги затвердили зовнішню безпеку держави. Нехай іноземці засуджують поділ Польщі: ми взяли своє. Правилom монархині було не втручатися у війни, чужі й даремні для Росії, але плекати дух ратний в імперії, народженій перемогами» [21, с. 42].

Ці ідеологічні кліше сформували нову наукову парадигму, яка була покладена в основу дванадцятитомної «Історії держави Російської» М. Карамзіна та у подальшому розвинена М. Погодіним, С. Соловйовим та ін. В її межах заборонене до згадки запорозьке козацтво отримує можливість появи на сторінках наукових праць лише у вигляді антипольської та проросійської сили.

Вже у 20-х роках XIX ст. таку тенденцію можна бачити в праці Д. Бантиш-Каменського «Історія Малої Росії» [6]. Серед її джерел автор, зокрема, зазначає «Історію України та українських козаків» австрійського історика Й.-Х. Енгеля (1792). Він зазначає, що під захистом кількох замків козаки «заклали на островах декілька кошів {Koschen} та січей {Setschen}». При цьому місцем збору всіх козацьких військ староста Черкаський і Канівський Остафій Дашкович «визначив острів Хортицю.., щоб перекрити татарам тамтешню найкращу переправу». Дашкович оснастив козаків вогнепальною зброєю, запровадив жорстку дисципліну у поєднанні із вільним вибором офіцерів та вільним розподілом здобичі. Пізніше захист цієї переправи організував Дмитро Вишневецький. Він укріпив Малу Хортицю та острів Томаківка, а також будував човни з бортами з турячих шкір [12, с. 85, 101, 106].

Тобто в боротьбі з татарами Хортиця стає основним осередком козаків, у яких існувало самоврядування. На прикладі Хортиці Й.-Х. Енгель навів характерну ознаку всіх Запорозьких Січей, які, зокрема, були місцем збору війська, що постійно там не перебувало. Проте Д. Бантиш-Каменський не аналізує ці дані і не досліджує феномен Хортицької Січі, обмежуючись лише згадкою про неї.

Натомість відповідно до імперської наукової парадигми він зауважує, що малоросійська історія зі слов'янської доби «щільно з'єднана із загальною вітчизняною», виділяє серед козацьких лідерів виключно очільників антипольської боротьби та наголошує на протестному походженні козацтва: «Ведучи життя вояволице, приймали вони в своє співтовариство всіх людей-втікачів... Малоросіяни віддалялись до низових країн річки Дніпра від придушення поляків або для звільнення себе від батьківської влади, тікаючи від покарання, боргів, а деякі сподівалися знайти там найкраще життя... Неодружені мали житла на Хортицькому острові в укріпленому місці, ними Січ званому, яке, однак, за обставинами змінювали» [6, с. V–VI, 109–111].

Отже, згадки Г. Міллера [17] та О. Рігельмана [48] про конфлікти козаків та поляків поступилися загальному антипольському забарвленню історії козацтва. В такий спосіб образ Хортицької Січі штучно починав асоціюватися з пізнішим періодом – добою козацько-польського протистояння. Втім це відкрило можливості її художнього осмислення.

Перед написанням повісті «Тарас Бульба» М. Гоголь вивчав та викладав історію, а також збирав фольклорні твори. Ймовірно, він був знайомий з Хортицькою Січчю з наукових праць. Рядки з «Тараса Бульби» «піднялися на пором та через три години плавання були вже біля Хортиці, де була тоді Січ, яка так часто змінювала своє пристановище» [8, с. 298] є майже цитуванням Д. Бантиш-Каменського про житла неодружених козаків «на Хортицькому острові в укріпленому місці, ними Січ званому, яке, однак, за обставинами змінювали».

Іншим джерелом знань М. Гоголя про Хортицьку Січ могла бути дума «Розмова Дніпра з Дунаєм», адже у 1806 р. її записав з вуст полтавського кобзаря друг сім'ї Гоголів В. Ломиковський [50, с. 46]. Але перед цим, ще у травні 1831 р., М. Гоголь знайомиться з О. Пушкіним, який у вересні того ж року пише вірш «Наклепникам Росії». В ньому поет, який перебував під впливом карамзинських тез, виправдовує придушення Росією польського повстання 1830–1831 рр., адже це начебто така собі «домашня, стара суперечка слов'ян між собою», у яку Захід не має втручатися [47, с. 339–340]. Молодий Гоголь, який прагне письменницької слави, не міг не зрозуміти, що літературні запорожці матимуть право на життя лише за умов їх боротьби з Польщею. І герої «Тараса Бульби» силою уяви автора вирушають з Хортиці на війну з поляками.

Таким чином, «гоголівська Січ» – це певний симбіоз ідеологічної, історіографічної та фольклорної традицій. Але водночас, за слушними висновками Ю. Завгороднього, завдяки цьому твору Тарас Шевченко вводить Хортицю до української культури як один із значущих феноменів [14, с. 113]. Дякуючи М. Гоголю, Т. Шевченку, а також М. Лисенку, І. Репіну та іншим митцям, Хортиця постає як місце відтворення культурно-історичної спадкоємності та української ідентичності на прикладі боротьби з іноземними поневолювачами.

Проте, антипольський наголос став домінуючим у викладах козацької історії. Історик-монархіст М. Коялович пише про одвічний польсько-козацький антагонізм та про те, як уся «Малоросія піднімалась на смертельну боротьбу з Польщею» [27, с. 219, 235].

М. Костомаров у монографії «Богдан Хмельницький» (1859) вказує, що козакам «судилося стати борцями за російську народність проти Польщі, охоронцями православної віри, провідниками свободи, незалежності та єднання російського народу» [26, XVIII]. Для П. Куліша у формуванні козацтва важливою була заданість протистояння інтересів Польщі та переселенців з України [28, с. 31], а в лекціях «Історія малоруського козацтва» (1882) В. Антонович визначав козацтво «найвидатнішим явищем історії Південно-Західної Русі саме кінця XVI ст.», тобто з початку козацьких війн проти Речі Посполитої [18, с. 1].

Важливим кроком до подолання такого схематизму у підходах до історії козацтва стала періодизація його розвитку в динаміці української історії XVI ст., здійснена В. Антоновичем.

Перший етап – це формування «запорозької громади» з кінця XV до 30-х років XVI ст. з селян, що втратили землю, але зберегли волю, а також з міщан, що ставали ухадниками. Зростанню козацтва сприяли і старости прикордонних міст, що опікувалися обороною від татарських набігів.

Другий етап (з 40-х років XVI ст.) засвідчив розвиток самоорганізації запорозької громади. Серед передових козацьких укріплень проти кримців В. Антонович першим виділяє «поселення» Вишневецького на Хортиці. І лише на третьому етапі (70–80-ті роки) виникає антагонізм із владою Речі Посполитої, коли більшість козаків, окрім невеликого реєстру, мали перейти у кріпацтво, аби забезпечити великому землеволодінню можливість експорту сільгосппродукції в Західну Європу. Це закономірно приводить до четвертого етапу (з початку

90-х років XVI ст.) – етапу козацьких війн [18, с. 12–25].

Наступний крок здійснив Д. Яворницький у фундаментальній праці «Історія запорозьких козаків» (1892–1897). Замок Д. Вишневецького на о. Мала Хортиця він визначає одночасно першою Хортицькою Січчю та прототипом Січі, що обумовлюється тотожністю термінів в цьому контексті. Протестних рис набувають лише наступні козацькі центри через загострення стосунків з Річчю Посполитою. При цьому Д. Яворницький не диференціює Січі залежно від чинників, що їх покликали до життя, та дає їм загальне визначення як військового, адміністративного та господарського центру: «Січ була столицею всього запорозького козацтва, центром діяльності та управління всіма військовими справами, резиденцією всіх головних старшин, що очолювали низове козацтво» [63, с. 79, 84, 86]. Дослідження Д. Яворницьким сутності Січі та її етапів руйнувало всю офіційну систему поглядів на козацтво та Січ.

Втім наукового перевороту не сталося через відсутність ідеологічних передумов. Історика почали критикувати як російські, так і українські вчені. Хортицьку Січ заперечували, зокрема Л. Падалка та І. Каманін, через відсутність у джерелах терміна «Січ» щодо острова. Л. Падалка казав про існування на ньому не Січі, а лише «збірного пункту», а першою Січчю вважав козацький центр на Чортомлику, про що відомо з джерел під 1661 р. [38, с. 272–274, 461]. І. Каманін наголошував, що джерела повідомляють не про Січ, а лише про «город», зведений на Хортиці. Втім брак джерел не заважав йому обстоювати власну ідею існування Січі біля Таванської переправи з кінця

XV ст. [20, с. 15–17]. Активно критикував Д. Яворницького О. Лазаревський. Він дивився на Січ, особливо в останній період її існування, як на негативне явище, яке вже «відіграло свою історичну роль» [30, с. 84–85]. Багато в чому необ'єктивна критика, заборона викладати, заслання та інші утиски змусили Д. Яворницького підготувати таку собі «офіційну» версію першого тому «Історії Запорозьких козаків» (1900), аби захистити дисертацію. В ній, зокрема, походження Січі обумовлено появою терміна «Січ» у літописах Самовидця та Самійла Величка під 1647 р. [64, с. 100, 103, 110].

Втім серед широкого загалу образ Хортицької Січі набув ще більшої популярності. Її апогей збігся з процесом національно-культурного відродження в переддень та роки Визвольних змагань. У цей час у суспільній свідомості Хортиця однозначно уособлює героїку української історії та український волелюбний дух.

З кінця 1916 р. в Олександрівську міська управа розглядає проекти забудови Хортиці із увічненням на острові пам'яті Запорозької Січі: «Острів Хортиця, як колишня «Січ Запорозького Козацтва», є місцем історичним, тому при розплануванні міста дбайливо було б намітити місця та площі для встановлення пам'ятників, бюстів, колон тощо строго витриманого українського стилю. У такому ж стилі слід би проектувати деякі громадські будівлі, навчальні заклади, церкву та частину будинків-дач. Деякий корисний матеріал охоче дасть Д. І. Еварницький, директор музею імені Поля в Катеринославі» [39, арк. 10]. Це була перша спроба практичного перетворення острова на територію української ідентичності та національної пам'яті.

В 1917 р. пам'ять про Хортицю як місце Січі була матеріалізована створенням олександрівською громадськістю культурно-освітніх організацій – куренів «Хортиця» та «Січ». Невдовзі вони стали основою бойових куренів Вільного козацтва [58, с. 9]. У червні 1918 р. чи не вперше на Хортиці зібралося кілька тисяч воїнів української армії практично з усіх регіонів України. Вони встановили хрест та провели меморіальні заходи із вшанування пам'яті Хортицької Січі та козаків, що загинули у різні часи [1, с. 239; 10, с. 426–427, 429].

Командир Січових Стрільців, які квартирували в Олександрівську два місяці, Вільгельм Габсбург, відомий також як Василь Вишиваний, писав: «Там робив я зі старшинами Січових Стрільців часті прогульки на близьку "Січ" (на Хортицю, Царинський Кут, Кічкас і Біленьке)... Територія давнього Запорозжя має несподівано свідоме українське населення. Я говорив з селянами, особливо в околицях Царицинського Кута, і переконався, що традиція українського козацтва там дуже жива. В усім пробивається у них та старина. Багато [хто] оповідає, що його дід чи прадід був на "Січі". Кожний гордиться цим, що він з вільного козацького роду» [31].

Відновленням історичної спадкоємності стало створення у 1918 р. в Олександрівську Хортицького полку Армії УНР. Серед військових частин з козацькими назвами також були бронепотяг «Хортиця» та дивізія «Запорозька Січ», яку намагався створити у вигляді січі на Хортиці отаман Юхим Божко. У кінці 1918 р. у нього були три курені та кулеметна сотня, які, за уривчастими свідченнями, він начебто розмістив на Хортиці. Проте військова ситуація

змінювалася калейдоскопічно, і під тиском більшовиків та махновців отаман та його запорожці відступили на північ [52, с. 10; 2, с. 58]. Як вважає Ю. Завгородній, потрапляння Хортиці в орбіту визвольних змагань відбулося не на загальних засадах разом із тисячами інших українських топосів, а в статусі беззаперечної святині українського народу, яка отримала відповідне суспільне визнання [13, с. 6–7].

Втім і цього разу переходу до нової парадигми не сталося: нові фундаментальні праці історії генези Січі не з'явилися, а після Визвольних змагань 1917–1921 рр. козацтво було віднесено радянською владою до ворожого буржуазного табору. Виникнення Січі розглядали в тому ж контексті польсько-козацького антагонізму, але тепер з привязкою до конфлікту між великим польським та дрібним козацьким землеволодінням в останній чверті XVI ст.

Історик-марксист М. Покровський резюмував: «...на спробу польських поміщиків підкорити повністю козацтво польській "державності", взяти його цілком на коронну службу і точно регламентувати його становище на цій службі козаки відповідали тим, що створюють собі закордонний центр, незалежний від польської держави, в образі Запорізької Січі. ...Козак, як дрібний землевласник, проник, таким чином, і за пороги, але тут, у цих незайманих місцях, він перемішувався ще з промисловцем, однак не схожим на горьківського босяка. Січ була гідною представницею дрібної козацької буржуазії» [41, с. 136–137]. Класовий підхід виявився таким собі витратним матеріалом. У другій половині 30-х років XX ст. в очікуванні війни тривала мобілізація всіх, у тому числі

духовних, ресурсів народу. У масовій радянській свідомості разом з інтеграцією елементів історичної пам'яті починається героїзація представників мілітарних прошарків «експлуататорських класів». Запорозьке козацтво та Богдан Хмельницький знову постають союзниками Москви в антипольській боротьбі. При відсутності наукового обґрунтування впровадження «нових» старих схем розпочалося засобами пропагандистського мистецтва, які відігравали роль мосту між міфологізованим минулим та дійсністю тоталітарної доби.

Процес творення цієї дійсності яскраво ілюструє п'єса одного із стовпів радянського агітпропу О. Корнійчука «Богдан Хмельницький» (1938). Твір був наповнений алюзіями, у яких Річ Посполита ототожнювалася із сучасною автору Польщею, а та в свою чергу – із нацистською Німеччиною. Про Польщу драматург висловлювався прямолінійно: «...фашистська польська шляхта разом із німецьким фашизмом мріє ще й сьогодні одягнути ярмо на шию вільних громадян Української Радянської Соціалістичної Республіки» [57, с. 432]. Щоправда, після радянсько-нацистського розділу Польщі екранізація п'єси позбулася антинімецьких акцентів та «презентувала» Польщу як одноосібного ворога українського, російського та білоруського народів.

У науковій сфері це обернулося засудженням історії України «по курсу Грушевського «Історія України-Русі», тобто поза історією СРСР. Про це йшлося в сумнозвісній постанові ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» 29 серпня 1947 р. Українські дослідники С. Білоусов, К. Гуслистий,

Н. Петровський та інші звинувачувалися в буржуазному націоналізмі. У висвітленні козаччини їм закидали брак уваги до боротьби селян проти польських загарбників та феодалів, до ролі Хмельницького, який придушив пропольську українську шляхту та очолив боротьбу народу, чим забезпечив «об'єднання українського народу зі своїми братами – російським та білоруським народами, що врятувало український народ від польського, німецького та турецького поневолення». Постанова ставила «бойове» завдання – створення марксистсько-ленінського «Короткого курсу історії України» [59, с. 80–81, 87].

Наслідком стала поява двотомника «Історія Української РСР» (1951, 1954) та інших праць, створених на класових, антипольських та промосковських засадах. Штучність та суперечливість такого підходу відразу далися взнаки в питанні Запорозької Січі. Хортиця як місце її виникнення не вписалася у класову модель. В. Голобуцький у монографії «Запорозьке козацтво» (1957) визнає, що організація козаків у 40-х роках XVI ст. стала умовою появи Січі, початок якої він чомусь переносить на кілька десятиліть пізніше, на час, коли розпочинаються козацькі війни. На цю суперечність увага не звертається, адже головною стає теза про те, що Січ «виникла не з волі «ясновельможних» магнатів, на кшталт кн. Дм. Вишневецького, а у боротьбі з ними. Вона була заснована не панамі, а безіменними народними героями, які стали на боротьбу проти феодално-кріпосницького гніту та чужоземного поневолення» [64, с. 65, 87]. Місцем появи Січі автор, з посиланням на М. Бельського, вважає острів Томаківку, попри те, що польський автор

вказував не один, а три козацькі осередки – острови Коханий, Хортиця та Томаківка [66, s. 1358–1359].

Подібні абсурдистські підходи можна бачити і в дослідженні думи «Розмова Дніпра з Дунаєм», у якому М. Плісецький пояснює слова про повернення козаків з походу, на річку Хортицю, до стародавньої Січі як шлях до ... Томаківки [40, с. 85–89]. Хортицька Січ стає незручною і в художній літературі. У виданні «Тараса Бульби» 1987 р., наприклад, цензори не змогли пройти повз гоголівську фразу про Хортицьку Січ та знівелювали її приміткою про те, що «центральної укріплення Січі та її старшини знаходились до к. XVI ст. на острові Томаківка» [61, с. 471]. Тобто Січ начебто не могла з'явитися без класової та антипольської боротьби.

Водночас політичні «відлиги» 50–60-х та другої половини 80-х років сприяли демократизації суспільної свідомості. В науковій сфері це пов'язано з розглядом козаччини під кутом зору української історії. За висновками О. Апанович, друга половина XVI ст., яку вважали часом виникнення Січі, була її новим етапом. В цей час Січ уже «розвинулась у козацьку республіку – своєрідний вияв української державності», а збройні сили українського народу «набули окреслених організаційних форм і певного внутрішнього устрою, виробили свою систему керування та забезпечення». До цих процесів острів Хортиця був залучений щонайменше з XV ст. через розташування поблизу Кічкаської переправи та Протовчого броду. Видатну роль острова в історії України засвідчили замок Д. Вишневецького, укріплення Якова Шаха та перебування військ П. Сагайдачного на Великій Хортиці [3, с. 8–9; 4, с. 9; 5, с. 295, 298, 302–303].

Подією культурного та громадсько-політичного життя стала постанова уряду УРСР 18 вересня 1965 р. про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва, та оголошення території острова Хортиця Державним історико-культурним заповідником. Документ передбачав створення та впорядкування садово-декоративного парку історії запорозького козацтва, встановлення пам'ятних знаків, організацію музейної роботи та інші заходи [15, с. 44–45]. 5 серпня 1990 р. на Хортиці під час заходів до 500-річчя козацтва відбулася священна літургія та був спущений на воду вінок в пам'ять про кошового отамана Запорозької Січі Івана Сірка та всіх загиблих січовиків. З острова розпочалася хода десятків тисяч представників всіх областей України, яка завершилася мітингом у центрі Запоріжжя [25, с. 565].

Заходи були неоднозначно сприйняті тодішньою громадою міста, що ідеологічно «підігрівала» партійна преса. Проте був відзначений небувалий світоглядний прогрес запорозьких можновладців, які не наслідують перешкоджати святу [65, с. 11]. Принаймні ламання усталених стереотипів було розпочато. І лише історія, як тоді писав В. Портніков, мала дати відповідь, що це було насправді: «Яскравий фольклорний фестиваль, один з вагомих епізодів політичної боротьби чи все ж таки ще один крок на важкому шляху до суверенної Української держави – крок курним козацьким шляхом?» [44]. Примітно, що в головному контексті цих свят – ідеї незалежності та свободи, взірцем якої було козацтво, – органічно залунала тема Хортиці як української святині, що потребує відродження. Знов було звернуто увагу на необхідність розбудови

Хортицького заповідника та Музею історії запорозького козацтва, зведення скульптур «Бандурист» та «Козаки в дозорі», створення діорам з тематикою видатних діянь козацтва, зокрема «Взяття і зруйнування запорозькими козаками работорговельної Кафи», «Бій запорозьких козаків під Жовтими Водами», скульптурної галереї козаків-героїв [24, с. 88–89]. Запорізький поет Петро Ребро на мітингу наголошував: «...не припиняються підступні спроби супостатів-технократів урбанізувати Хортицю, прохромити її стрілами автострад і мостів, залити бетоном і гудроном... Тим часом із глибини віків, крізь товщу літ звертаються до нас наші чубаті діди і прадіди. Вони просять, благають, наказують, закликають нас зберегти Хортицю, неоціненну святиню...» [51, с. 9]. Перед суспільством Хортиця постала як місце своєрідного силового поля, «своєрідної аури Духу пам'яті» [54, с. 109–110].

Висновки. Еволюцію уявлень про появу Запорозької Січі на острові Хортиця слід розглядати в контексті панівних ідеологічних парадигм. На першому етапі домінували несприятливий ідеологічний вплив та суперечності між імперськими науковими канонами та побутово-повсякденними уявленнями. Офіційний міф про право імперії на «Західну Росію» передбачав виключно антипольську Січ, яка начебто боролася за «возз'єднання» з Московським царством. Це суперечило часу існування та сутності Хортицької Січі, тому в межах зазначеної парадигми їй місця не було. Її кваліфікували квазітермінами на кшталт «місце збору» та «протосіч». Навіть художній образ Хортицької Січі, створений М. Гоголем, міг існувати лише перенесеним у пізнішу добу козацько-польського

протистояння. Через відсутність ідеологічних умов дослідження Д. Яворницького, а пізніше О. Апанович та інших істориків не могли вплинути на те, аби образ Хортиці як місця пам'яті закріпився у суспільній свідомості у вигляді символу української самобутності. Відновлення української незалежності створило умови для наукової революції. Почали руйнуватися суперечності між науковим осмисленням феномену Хортицької Січі та його ідеологічним сенсом і чуттєвим сприйняттям. Попри відлуння ідеологічних кліше минулих років у певних сучасних концепціях феномен Хортиці як місця пам'яті був сформований. Він знайшов своє втілення в Історико-культурному комплексі «Запорозька Січ» Національного заповідника «Хортиця», представлений в ЗМІ, підручниках та монографіях, екскурсійній та просвітницькій діяльності тощо. Його основу утворює нова наукова парадигма, що розглядає україноцентричні моделі першої Січі, її роль в освоєнні південних земель, протидії османсько-татарській агресії, формуванні козацького стану.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авраменко, Н. *Спомини запорожця: документальне видання*. Київ, 2007. 456 с.
2. Антоненко-Давидович, Б. *На шляхах і роздоріжжях. Спогади. Невідомі твори*. Київ, 1999. 286 с.
3. Апанович, О. М. *Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50–70-ті роки XVII ст.* Київ, 1961. 298 с.
4. Апанович, О. М. *Збройні сили України першої половини XVIII ст.* Київ, 1969. 222 с.
5. Апанович, О. М. *Розповіді про запорозьких козаків*. Київ, 1991. 334 с.
6. Бантыш-Каменский, Д. Н. *История Малой России: в 3 ч.* Москва, 1830. Ч. 1: От водворения славян в сей стране до

присоединения оной в 1654 году к Российскому государству царем Алексеем Михайловичем. XIX. 360 с.

7. Гваньїні, О. *Хроніка європейської Сарматії* / відп. ред. В. А. Смолій; упоряд. та пер. з польської о. Ю. Мицика. Київ, 2007. 1006 с.

8. Гоголь, Н. В. *Полное собрание сочинений: в 14 т.* Москва; Ленинград, 1937. Т. 2: Миргород. 762 с.

9. Голобуцкий, В. А. *Запорожское казачество*. Киев, 1957. 462 с.

10. Гордієнко, Г. М. *Під щитом Марса. Спогади: в 3 т.* Філядельфія, 1976. Т. 3. 368 с.

11. Гурбик, А. Проблема виникнення Запорозької Січі в працях О. М. Апанович. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2011. Вип. 21. С. 103–122.

12. Енгель, Й.-Х. *Історія України та українських козаків* / за заг. ред. В. В. Кравченка; упоряд. Т. О. Чугуя. Харків, 2014. 640 с.

13. Завгородній, Ю. *Кілька епізодів з новітньої історії острова Хортиця (1917–1961 роки). Серія «Сакральна географія: погляд з України»*. Запоріжжя, 2017. Вип. 2. 32 с.

14. Завгородній, Ю. Тарас Шевченко і острів Хортиця: модерні витоки відродження давньої святині. *Українознавство*. 2008. № 3. С. 112–115.

15. *Збережемо тую славу: Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50–80-х рр. XX ст.: збірник документів та матеріалів* / упоряд.: О. Г. Бажан (керівник) та ін. Київ, 1997. 474с.

16. Императрица Екатерина II и кн. Потемкин. Подлинная переписка. Из сборника профессора Николаевской Акад. Ген. Штаба П. С. Лебедева. *Русская старина*. 1876. Июль. С. 441–478.

17. *Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах Г. Ф. Миллера, бывшего историографа российского, описания на русском и немецком языках и хранящиеся в Московском главном архиве Министерства иностранных дел*. Москва, 1847. 92 с.

18. *История малорусского казачества:*

лекции проф. ун-та св. Владимира В. Б. Антоновича. Киев, 1882. 168 с.

19. *Історія Запорозької Січі*. 2-ге вид. / редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ, 2023. 240 с.

20. Каманин, И. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого. Киев, 1894. 94 с.

21. Карамзин, Н. М. *Записка о древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях*. Москва, 1991. 127 с.

22. Карамзин, Н. М. Историческое похвальное слово Екатерине II. *Сочинения*. Санкт-Петербург, 1835. Т. 8. С. 1–113.

23. *Карта Дніпра*. Додаток до карти «Точний опис Великого Князівства Литовського князя Миколая Криштофа Радзивіла». Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, м. Київ. Сектор картографічних видань. Інв. № 5949.

24. Кириченко, С. Не зрадьмо своїй матері. *Хортиця. Альманах Запорізької організації Спілки письменників України*. 1992. № 2. С. 85–89.

25. Кліюк, К., Лобач, М. Свято над Дніпром. *Запорізька правда*. 7 серпня 1990.

26. Костомаров, Н. И. *Исторические монографии и исследования: в 12 т.* Санкт-Петербург, 1870. Т. 9. Богдан Хмельницкий. Т. 1. CLXXII, 217 с.

27. Коялович, М. О. *Чтения по истории Западной России*. Санкт-Петербург, 1884. 341 с.

28. Кулиш, П. А. *История воссоединения Руси: в 3 т.* Т. I. Санкт-Петербург, 1874. 363 с.

29. Кун, Т. *Структура наукових революцій*. Київ, 2001. 226 с.

30. Лазаревский, А. М. Главнейшие моменты из истории запорожского козачества Д. И. Эварницкого. *Киевская старина*. 1897. № 3. С. 84–86.

31. *Мемуари Вільгельма Габсбурга, Полковника УСС*. URL: <http://spilka.webua.org/library/habsburg.html> (дата звернення: 02.12.2024).

32. Мицик, Ю. Кордони і землі Війська Запорізького (XV – середина XVII ст.). *Магістеріум*. Київ, 2001. Вип. 7. С. 4–7.

33. Мышецкий, С. И. *История о козаках запорожских, как оные из древних лет зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся*. Москва, 1847. 43 с.

34. *Народні думи, пісні, балади* / упоряд. В. Яресенко. Київ, 1970. 335 с.

35. Новицький, Я. *Твори у 5-ти томах* / редкол.: П. Сохань (голова) та ін. Запоріжжя, 2007. Т. 2. 510 с.

36. Новицький, Я. *Твори у 5-ти томах* / редкол.: П. Сохань (голова) та ін. Запоріжжя, 2009. Т. 3. 440 с.

37. Нора, П. *Теперішнє, нація, пам'ять* / пер. А. Репа. Київ, 2014. 272 с.

38. Падалка, Л. В. По вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества. *Киевская старина*. 1894. Т. XLV. Май. С. 258–276, 439–461.

39. Письмо Александровской городской управы в Петроградский Областной Комитет Всероссийских Земских и Городских Союзов 8 января 1917 г. Державний архів Запорізької області. Ф. 24. Оп. 7. Спр. 153. Арк. 8–10.

40. Плісецький, М. М. Дума про похід запорожців на Кавказ (До проблеми зв'язків українського фольклору з творчістю донського козацтва). *Наукові записки*. Ужгород, 1958. Т. XXXIII: українська і російська література. С. 61–100.

41. Покровский, М. Н. *Русская история с древнейших времен*. В 4 т. Т. 2. Москва, 1933. 320 с.

42. *Полное собрание законов Российской империи*. Первое собрание (1649–1825): в 45 т. Т. 20: 1775–1780. Санкт-Петербург, 1830. 1034 с.

43. *Полное собрание русских летописей*. Т. 21. Вторая половина. Книга степенная царского родословия. Санкт-Петербург, 1913. С. 344–708.

44. Портніков, В. Джерела духовності. *Молодь України*. 8 серпня 1990.

45. *Проблеми історії запорожського козацтва в сучасній історичній науці та*

музейній практиці: матеріали Першої респ. наук.-практ. конф., м. Запоріжжя, 18–20 січ. 1990 р. Дніпропетровськ, 1990. 219 с.

46. Путевые записки Эриха Лассоты, отправленные римским императором Рудольфом II к запорожцам в 1594 г. Санкт-Петербург, 1873. 95 с.

47. Пушкин, А. С. Собрание сочинений. В 10 т. Т. 2. Стихотворения 1823–1836. Москва, 1959.

48. Ригельман, А. Летописное повествование о Малой России. Москва, 1847.

49. Саричев, В. Острів Хортиця – місце пам'яті. *Вісник Науково-дослідного інституту українознавства*. 2023. Вип. 1. С. 73–90.

50. Саричев, В. Хортиця в письмових джерелах та свідченнях: від Костянтина Багрянородного до Миколи Гоголя. Запоріжжя, 2019. 50 с.

51. Свято козацької слави. Хортиця. Альманах Запорізької організації Спілки письменників України. 1992. № 2. С. 6–14.

52. Середа, М. Отаманщина. Літопис червоної калини. 1930. № 1. С. 10–13.

53. Смолій, В. А., Степанков, В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ, 1999. 349 с.

54. Ступаченко, В. «Тут – аура Духу пам'яті». Хортиця. Альманах Запорізької організації Спілки письменників України. 1992. № 2. С. 109–110.

55. Сушко, К. С. Не вмере, не загине. Хортиця. Альманах Запорізької організації Спілки письменників України. 1992. № 2. С. 10–14.

56. Твердохліб, М. Україна відзначає 500-річчя козацтва. URL: <http://www.spas.net.ua/index.php/news/full/755> (дата звернення: 02.12.2024).

57. Токарев, В. Возвращение на пьедестал: исторический комментарий к фильму «Богдан Хмельницкий» (1941). *Історіографічні дослідження в Україні*: зб. наук. праць. 2008. Вип. 18. С. 427–455.

58. Турченко, Ф. Г. Запорізький край за доби Центральної Ради. *Наукові праці історичного факультету Запорізького*

національного університету. 2009. Вип. XXV. С. 7–21.

59. У лецатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 р.): збірник документів та матеріалів: у 2-х ч. / упоряд. Р. Я. Пиріг (керівн.); відп. ред. В. А. Смолій. Київ, 1996. Ч. II. 1944–1956 рр. 247 с.

60. Українська поезія XVI століття / редкол.: О. Є. Засенко та ін., упоряд., вступ. ст. та приміт. В. В. Яременка. Київ, 1987. 287 с.

61. Чтоб вовек едины были. Век XVII / составл., предисл. и коммент. Я. Д. Исаевича. Москва, 1987. 493 с.

62. Щербак, В. О. Запорозька Січ. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2005. Т. 3. С. 270–275.

63. Эварницкий, Д. И. История запорожскихъ козаковъ: в 3 т. Санкт-Петербург, 1892. Т. I. 542 с.

64. Яворницький, Д. І. Історія запорозьких козаків: в 3 т. Т. 1 / редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. Київ, 1990. 592 с.

65. Яковенко, Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ, 1997. 380 с.

66. Kronika Marcina Bielskiego. Sanok, 1856. T. III: Księga VI. wraz z kontynuacją.

67. Paprocki, B. Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. p. 1584. Kraków, 1858. CLXII. 964 s.

68. Poroguis du Dnepr au-dessus de Kamenosaton. Cartes manuscrites de la collection Joseph Nicolas Delisle des territoires de la Russie entre 1724 et 1729. Bibliothèque nationale de France, GE BB-124 (100RES). Conservation numérique. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55003129z/f1.item.r=Dnepr.zoom> (дата звернення: 02.12.2024).

69. Sanson, N. La Russie Noire ou Polonoise: qui comprend les provinces de la Russie Noire de Volhynie et de Podolie divisées en leurs palatinats: vulgairement connües sous le nom d'Vkraine ou Pays de Cosaques. 1674. URL: <http://surl.li/xerxsh> (дата звернення: 02.12.2024).

70. Sarnicius, S. Descriptio veteris et novae Poloniae. 1585.

REFERENCES

1. Avramenko, N. (2007). *Memories of a Zaporozhian: Documentary Edition*. Kyiv, 456 p. [in Ukr.]
2. Antonenko-Davydovych, B. (1999). *On Paths and Crossroads. Memoirs. Unknown Works*. Kyiv, 286 p. [in Ukr.]
3. Apanovych, O. (1961). *Zaporozhian Sich in the Struggle Against Turkish-Tatar Aggression. 50s - 70s of the 17th Century*. Kyiv, 298 p. [in Ukr.]
4. Apanovych, O. (1969). *Armed Forces of Ukraine of the First Half of the 18th Century*. Kyiv, 222 p. [in Ukr.]
5. Apanovych, O. (1991). *Stories about the Zaporozhian Cossacks*. Kyiv, 334 p. [in Ukr.]
6. Bantysh-Kamenskyi, D. (1830). *History of Little Russia: in 3 Parts*. Moscow. Part 1: From the Establishment of the Slavs in this Country to its Annexation by the Russian State in 1654 by Tsar Aleksei Mikhailovich. XIX. 360 p. [in Rus.]
7. Gvanyini, O. (2007). *Chronicle of European Sarmatia*. Kyiv, 1006 p. [in Ukr.]
8. Gogol, N. (1937). *Complete Works: in 14 Volumes*. Moscow; Leningrad. V. 2: Mirgorod, 762 p. [in Rus.]
9. Golobutskyi, V. (1957). *Zaporozhian Cossacks*. Kyiv, 462 p. [in Rus.]
10. Hordienko, H. (1976). *Under the Shield of Mars. Memories: in 3 Volumes*. Philadelphia. Vol. 3, 368 p. [in Ukr.]
11. Hurbyk, A. (2011). The Problem of the Emergence of Zaporozhian Sich in the Writings of O. M. Apanovych. *Historiographic Research in Ukraine*. Kyiv, Vol. 21, pp. 103–122. [in Ukr.]
12. Engel, J.-H. (2014). *History of Ukraine and Ukrainian Cossacks*. Kharkiv, 640 p. [in Ukr.]
13. Zavorodnii, Yu. (2017). Several Episodes from the Recent History of Khortytsia Island (1917-1961). *Series "Sacred Geography: a View from Ukraine"*. Zaporizhzhia. Issue 2, 32 p. [in Ukr.]
14. Zavorodnii, Yu. (2008). Taras Shevchenko and Khortytsia Island: Modern Origins of the Revival of the Ancient Shrine. *Ukrainoznavstvo (Ukrainian Studies)*, Issue 3, pp. 112–115. [in Ukr.]
15. Bazhan, O., comp. (1997). *Let's Preserve that Glory. Public Movement for the Perpetuation of the History of the Ukrainian Cossacks in the Second Half of the 1950s-1980s: Collection of Documents and Materials*. Kyiv, 474 p. [in Ukr.]
16. Empress Catherine II and Prince Potemkin. Authentic Correspondence. From the Collection of Professor Nikolaevskaya Acad. Gen. Headquarters of P. S. Lebedev. *Russkaia starina (Russian Antiquity)*. St. Petersburg, 1876. July, pp. 441–478. [in Rus.]
17. *Historical Works about Little Russia and Little Russians by G. F. Miller, a Former Russian Historiographer, Descriptions in Russian and German and Stored in the Moscow Main Archive of the Ministry of Foreign Affairs (1847)*. Moscow, 92 p. [in Rus.]
18. *History of the Little Russian Cossacks: Lectures by Prof. University of St. Vladimir V. B. Antonovich (1882)*. Kiev, 168 p. [in Rus.]
19. Smolii, V., ed. (2023). *History of Zaporozhian Sich*. Kyiv, 240 p. [in Ukr.]
20. Kamanin, I. (1894). *On the Issue of Cossacks before Bogdan Khmelnytsky*. Kyiv, 94 p. [in Rus.]
21. Karamzin, N. (1991). *Note on Ancient and New Russia in its Political and Civil Relations*. Moscow, 127 p. [in Rus.]
22. Karamzin, N. (1835). *Historical Eulogy to Catherine II. Writings*. St. Petersburg. Vol. 8, pp. 1–113. [in Rus.]
23. *Map of the Dnipro*. Addendum to the Map "Exact Description of the Grand Duchy of Lithuanian Prince Mykola Kryshchak Radzivil". National Library of Ukraine Named after V. I. Vernadskyi, Kyiv. Sector of Cartographic Publications. Inv. №. 5949. [in Lat.]
24. Kyrychenko, S. (1992). Let's not Betray our Mother. *Khortytsia. Almanac of the Zaporizhian Organization of the Writers' Union of Ukraine*. Issue 2, pp. 85–89. [in Ukr.]
25. Klikovka, K., Lobach, M. (1990). Holiday over the Dnieper. *Zaporizka Pravda*. August, 7. [in Ukr.]
26. Kostomarov, N. (1870). *Historical Monographs and Studies: in 12 Volumes*.

St. Petersburg. Vol. 9. Bohdan Khmelnytskyi. Vol. 1. CLXXII, 217 p. [in Rus.]

27. Koyalovich, M. (1884). *Readings on the History of Western Russia*. St. Petersburg, 341 p. [in Rus.]

28. Kulish, P. (1874). *History of the Reunification of Rus*: in 3 Volumes. St. Petersburg. Vol I: From the Beginning of Colonization of Kievo-Galician Rus Devastated by the Tatar Pogrom to the Beginning of the Hundred-Year Cossack Gentry-War. 363 p. [in Rus.]

29. Kun, T. (2001). *The Structure of Scientific Revolutions*. Kyiv, 226 p. [in Ukr.]

30. Lazarevskiy, A. (1897). The Most Important Moments from the History of the Zaporozhye Cossacks by D. I. Evarnitsky. *Russkaia starina* (Russian Antiquity), Vol. 3, pp. 84–86. [in Rus.]

31. *Memoirs of Wilhelm Habsburg, Colonel of the USS*. [online] Available at: <http://spilka.webua.org/library/habsburg.html> [Accessed 23 Oct. 2023]. [in Ukr.]

32. Mytsyk, Yu. (2001). Borders and Lands of the Zaporozhia Army (15th – Mid-17th Centuries). *Mahisterium*. Kyiv, Issue 7, pp. 4–7. [in Ukr.]

33. Myshetskyi, S. (1847). *The History of Zaporozhian Cossacks, how they Began in Ancient Times, and Where they Originated from, and in What State they are Today*. Moscow, 43 p. [in Rus.]

34. Yaresenko, V., comp. (1970). *Folk Poems, Songs, Ballads*. Kyiv, 335 p. [in Ukr.]

35. Novytskyi, Ya. (2007). *Works in 5 Volumes*. Vol. 2. Zaporizhzhia, 510 p. [in Ukr.]

36. Novytskyi, Ya. (2009). *Works in 5 Volumes*. Vol. 3. Zaporizhzhia, 440 p. [in Ukr.]

37. Nora, P. (2014). *The Present, the Nation, Memory*. Kyiv, 272 p. [in Ukr.]

38. Padalka, L. (1894). On the Issue of the Existence of the Zaporozhye Sich in the Early Times of the Zaporozhye Cossacks. *Russkaia starina* (Russian Antiquity), Vol. XLV, May, pp. 258–276, pp. 439–461. [in Rus.]

39. Letter of the Aleksandrovsk City Administration to the Petrograd Oblast Committee of the All-Russian Zemstvo and City

Unions, January 8, 1917. *State Archive of the Zaporozhya Region*. Fund 24, Descr. 7, Case 153, pp. 8–10. [in Rus.]

40. Plisetskyi, M. (1958). Duma about the Campaign of the Zaporozhians to the Caucasus (On the Problem of Connections Between Ukrainian Folklore and the Creativity of the Don Cossacks). *Scientific Notes. Uzhhorod State University*. Vol. XXXIII: Ukrainian and Russian Literature, pp. 61–100. [in Ukr.]

41. Pokrovsky, M. (1933). *Russian History from Ancient Times*. In 4 Vol. Moscow, Vol. 2, 320 p. [in Rus.]

42. *Complete Collection of Laws of the Russian Empire. First Collection (1649–1825)*: in 45 Vol. (1830). Vol. 20: 1775–1780. St. Petersburg, 1034 p. [in Rus.]

43. *Complete Collection of Russian Chronicles*. (1913). Vol. 21, Second Half. A Book of Royal Genealogy. St.-Petersburg, pp. 344–708. [in Rus.]

44. Portnikov, V. (1990). Sources of Spirituality. *Molod Ukrainy*. August 8. [in Ukr.]

45. Problems of the History of Zaporizhzhia Cossacks in Modern Historical Science and Museum Practice. (1990). *Materials of the First Republican Scientific and Practical Conference, Zaporizhzhia*, January 18–20. Dnipropetrovsk, 219 p. [in Ukr.]

46. *Posted in the Records of Erika Lasota, the Outlaw Roman Emperor Rudolph II to the Zaporozhians in 1594* (1873). St. Petersburg, 95 p. [in Rus.]

47. Pushkin, A. (1959). *Collected Works*. In 10 Vol. Moscow. Vol. 2. Poems 1823–1836. [in Rus.]

48. Rigelman, A. (1847). *Chronicle Narrative about Little Russia*. Moscow. [in Rus.]

49. Sarychev, V. (2023). Khortytsia Island is a Place of Memory. *Bullettin of the Research Institute of Ukrainian Studies*. Issue 1, pp. 73–90. [Accessed 16 Nov. 2023]. [in Rus.]

50. Sarychev, V. (2019). *Khortytsia in Written Documents and Testimonies: from Kostiantyn Porphyrogenitus to Mikola Gogol*. Zaporizhzhia: Keramist, 50 p. [in Ukr.]

51. Holiday of Cossack Glory. *Khortytsia*.

- Almanac of the Zaporozhia Organization of the Writers' Union of Ukraine*. Issue 2, pp. 6–14. [in Ukr.]
52. Sereda, M. (1930). Otamanshchyna. *Chronicle of the Red Viburnum*. Issue 1, pp. 10–13. [in Ukr.]
53. Smolii, V., Stepankov, V. (1999). *Ukrainian National Revolution of the 17th Century. (1648-1676)*. Kyiv, 349 p. [in Ukr.]
54. Stupachenko, V. (1992). "Here is the Aura of the Spirit of Memory." *Khortytsia. Almanac of the Zaporizhia Organization of the Writers' Union of Ukraine*. Issue 2, pp. 109–110. [in Ukr.]
55. Sushko, K. (1992). Will not Die, will not Perish. *Khortytsia. Almanac of the Zaporizhia Organization of the Writers' Union of Ukraine*. Issue 2, pp. 10–14. [in Ukr.]
56. Tverdokhlib, M. *Ukraine Celebrates the 500th Anniversary of the Cossacks*. [online] Available at: <http://www.spas.net.ua/index.php/news/full/755> [Accessed 16 Nov. 2023]. [in Ukr.]
57. Tokarev, V. (2008). Return to the Pedestal: Historical Commentary on the Film "Bogdan Khmelnytskyi" (1941). *Historiographical Research in Ukraine: Collection of Scientific Works*. Kyiv. Issue 18, pp. 427–455. [in Rus.]
58. Turchenko, F. (2009). Zaporizhzhya Region during the Days of the Central Rada. *Scientific Works of the Faculty of History of Zaporizhzhia National University*. Zaporizhzhia. Issue XXV, pp. 7–21. [in Ukr.]
59. Pyrih, R., comp., Smolii, V., ed. (1996). *In the Grip of Totalitarianism: The First Twentieth Anniversary of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (1936–1956): Collection of Documents and Materials: in 2 Parts. Part II. 1944–1956*. 247 p. [in Ukr.]
60. Zasienko, O., et al., eds. (1987). *Ukrainian Poetry of the 16th Century*. Kyiv, 287 p. [in Ukr.]
61. Isaevich, Ya. (1987). *May we be United Forever. Century XVII*. Moscow, 493 p. [in Rus.]
62. Shcherbak, V. (2005). Zaporozhian Sich. *Encyclopedia of the History of Ukraine*. Vol. 3. Kyiv, pp. 270–275. [in Ukr.]
63. Evarnitskyi, D. (1892). *History of the Zaporozhian Cossacks: in 3 Volumes*. St. Petersburg. Vol. I, 542 p. [in Rus.]
64. Yavornytskyi, D. (1990). *History of the Zaporozhian Cossacks: in 3 Volumes*. Kyiv. Vol. 1, 592 p. [in Rus.]
65. Yakovenko, N. (1997). *An Outline of the History of Ukraine from the Earliest Times to the End of the 18th Century*. Kyiv, 380 p. [in Ukr.]
66. Marcin Bielski's *Chronicle*. (1856). Sanok, 1856. Vol. III. Book VI. Along with the Sequel. [in Pol.]
67. Paprocki, B. (1858). *Coats of Arms of Polish Knights by Bartosz Paprocki Collected and Published in 1584*. Kraków, 964 p. CLXII. [in Pol.]
68. *Porogis of the Dnepr above Kamenosaton. Manuscript Maps from the Joseph Nicolas Delile Collection of the Territories of Russia Between 1724 and 1729*. Bibliothèque nationale de France, GE BB-124 (100RES). Digital Preservation. [online] Available at: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55003129z/f1.item.r=Dnepr.zoom> [Accessed 16 November 2023]. [in Fra.]
69. Sanson, N. (1674). *Black or Polish Russia: Which Includes the Provinces of Black Russia of Volhynia and Podolia Divided into their Palatinates: Commonly Known as Ukraine or Cossack Country*. [online] Available at: <https://academica.edu.pl/reading/readSingle?cid=121286745&uid=121161655>. [Accessed 16 November 2023]. [in Fr.]
70. Sarnicius, S. (1585). *Inventory of Old and New Poland*. [in Lat.]

Summary

**KHORTYTSIA AS A PLACE OF MEMORY:
THE EVOLUTION OF VIEWS ON THE ISSUE OF THE EMERGENCE OF
ZAPORIZHZHIA SICH**

Viacheslav SARYCHEV

orcid.org/0000-0002-3176-878X

Doctor of Philosophy,

Scientific Secretary of the Khortytsia National Reserve

email: svdsich@gmail.com

Relevance of the research. An integral component of national identity and, accordingly, the process of identification is the formation of “places of memory” as means of meaningful communication between real historical events and ideas about them at the everyday, scientific, theoretical, and ideological levels of public consciousness. Such “places of memory” exist outside of ideological influence and are the opposite of official history in terms of their informational potential. The latter, unlike places of memory, only partially reconstructs the past with temporal categories. In Ukraine, one of these places is the island of Khortytsia, which is connected with the history of the Zaporizhzhia Cossacks and the first Zaporizhzhia Sich.

The purpose of the article is to identify the peculiarities of the evolution of the image of Khortytsia Sich as a place of memory of the Ukrainian people, which affected its scientific understanding.

Conclusions. The concept of “Khortytsia Sich” was formed from the 1st half of the century. 17th century It entered the scientific field in the second half of the 18th century together with other centers of the Zaporizhzhia Cossacks in the lower Dnieper. However, Khortytsia Sich did not fit into the system of official scientific views. The justification of the “rights” of the empire to the Lithuanian, Belarusian and Western Ukrainian lands required consideration of the Zaporizhzhia Cossacks as a pro-Moscow and anti-Polish force. Emphasis was placed on the wars against the Polish-Lithuanian Commonwealth, which since the end of the 16th century. led by the Zaporozhians. Cossack centers that arose before this period did not fall under the sich status. As a result, in the 19th century a tradition arose, the echo of which exists in modern Ukrainian historiography, to call Khortytsia not the place of Sich, but “the place of gathering”, “protosich”, etc. For the same reasons, Khortytsia Sich did not fit into the class model of social development. Only with the restoration of Ukrainian independence in 1991 the conditions for understanding the phenomenon of Khortytsia Sich have arisen. The new scientific paradigm makes it possible to consider the Ukrainian-centric models of the first Sich, its role in the development of southern lands, resistance to Ottoman-Tatar aggression, and the formation of the Cossack state. This actualizes the directions of further research into the historical authenticity of Khortytsia Sich as the basis of the notion of a place of memory of the Ukrainian people.

Keywords: scientific paradigm, place of memory, Khortytsia, Zaporizhzhya Cossacks, Khortytsia Sich.

ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗЯ РОМАНА МСТИСЛАВОВИЧА У НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ОЛЕКСАНДРА ГОЛОВКА

Тарас ЧУГУЙ

orcid.org/0000-0002-4679-8543

кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник

відділу Євразійського степу Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України

email: chuguj-taras@ukr.net

Анотація. Розглянуто здобутки О. Головка щодо вивчення внутрішньої політики князя Романа Мстиславовича на основі застосування порівняльного аналізу. Головну увагу приділено джерельній базі та історіографії. Зроблено висновки про роль першого галицько-волинського князя Романа Мстиславовича в історії державотворення України-Русі наприкінці XII – на початку XIII ст.

Ключові слова: Роман Мстиславович, Олександр Головка, історіографія, внутрішня політика.

Постановка проблеми. Актуальність теми пояснюється тим, що наразі в історіографії немає ґрунтовного дослідження внеску О. Головка у вивчення внутрішньої політики галицько-волинського князя Романа Мстиславовича. Знаний історик, академік АН вищої школи України О. Головка вже понад чотири десятиріччя професійно вивчає особливості перебігу політичних процесів доби середньовіччя. Нині він є автором не лише 5 монографій, а й понад 230 статей.

Найважливішими науковими працями О. Головка зі згаданої теми є «Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII ст.» [10], «Князь Роман Мстиславич та його доба: нариси з історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття» [12], «Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя» [13] та «Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша

половина XIII ст.)» [15]. У цих книгах учений не лише дослідив внутрішню політику галицько-волинського князя Романа, а й особливості розвитку русько-польських відносин другої половини XII – початку XIII ст., став автором нової концепції історії України середньовічної доби.

Мета статті – на основі дослідження джерел та літератури проаналізувати наукові здобутки О. Головка щодо вивчення внутрішньої політики галицько-волинського князя Романа Мстиславовича. Головне **завдання** – зробити висновки щодо об'єктивності наукових спостережень О. Головка. Дослідження здобутків О. Головка з вивчення внутрішньої політики Романа Мстиславовича вимагає використання наступних наукових **методів**: проблемно-хронологічного, історичного, історико-генетичного, історико-порівняльного, індукції, дедукції та аналізу, принципів наукової об'єктивності, історизму, логічності й послідовності, а також біографічного

підходу і прийому актуалізації. **Науковою новизною** статті є те, що автор вперше здійснив аналіз здобутків О. Головка щодо вивчення внутрішньої політики князя Романа, застосувавши порівняльний аналіз.

Виклад основного матеріалу. Зважаючи на те, що внутрішня політика князя Романа є принципово важливою для правильного розуміння його політичної діяльності, нам необхідно об'єктивно розглянути головні дискусійні питання історіографії щодо внутрішньої політики князя, застосовуючи порівняльний аналіз праць О. Головка та інших дослідників.

Одним із найважливіших дискусійних питань історіографії є визначення часу другого запанування Романа Мстиславовича у Галичі. Після смерті Володимира Ярославовича володимирський князь завдяки військовій допомозі свого родича, малопольського князя Лешка Білого, утвердився в Галичі. Для нас важливо з'ясувати, коли насправді відбулося створення Галицько-Волинського князівства. Якщо В. Татищев [49, с. 325] вважав, що ця подія сталася 1197 р., то Ян Длугош [62, с. 213], Ф. Софонович [47, с. 126], Й.-Х. Енгель [63, с. 185], М. Костомаров [24, с. 129], В. Нагірний [64, с. 88] пишуть про 1198 р., а М. Грушевський [18, с. 454], А. Вількевич-Вавжинчикова [65, с. 3–20], В. Пашуто [41, с. 192; 42, с. 164, 182], Б. Влодарський [66, с. 22], М. Котляр [27, с. 69, 208], Д. Домбровський [61, с. 49] і Д. Харді [57, с. 73, 226] вважають, що це сталося 1199 р. О. Головка дійшов висновку, що князь Роман прибув до Галича взимку 1198/1199 рр. [15, с. 280]. А. Горovenko [16, с. 76] дотримується думки про те, що об'єднання князівств відбулося в

перші місяці 1200 р. На наш погляд, найвірогіднішою датою другого вокняжіння Романа Мстиславовича у Галичі є 1199 р., оскільки «Густинський літопис» саме під цим роком згадує про смерть Володимира Галицького [43, с. 327].

Наступним дискусійним питанням історіографії є датування військового походу Романа Мстиславовича на Київ. Причиною походу стало уникнення спроби великого князя київського Рюрика Ростиславовича і чернігівських Ольговичів захопити Галич. Думки істориків щодо датування походу князя Романа розходяться. М. Бережков дійшов висновку про те, що він відбувся 1200 р. [2, с. 86]. С. Соловйов [46, с. 559], Л. Махновець [35, с. 368], Д. Харді [57, с. 76], Л. Войтович [8, с. 477], А. Горovenko [16, с. 162] і Д. Домбровський [60, с. 25] вважають, що це було 1201 р., М. Костик – влітку 1201 р. [23, с. 12], В. Пашуто [41, с. 192; 42, с. 115], Б. Рибakov [45, с. 495], І. Крип'якевич [31, с. 111] і М. Котляр – 1202 р. [25, с. 157; 27, с. 170]. М. Грушевський писав про 1200–1201 рр. [18, с. 224]. О. Головка з цього приводу зазначив, що похід відбувся наприкінці 1200 – на початку 1201 рр. [13, с. 230]. На наш погляд, таке датування є найвірогіднішим. Поставивши Київ під свій політичний контроль, Роман Мстиславович повернувся до Галича, а в Києві його намісником став двоюрідний брат – луцький князь Ингвар Ярославович [43, с. 328]. Саме його батько, Ярослав Ізяславович, князував у Києві в 1170-х роках.

Контроль Києва Романом Мстиславовичем спричинив обурення з боку Рюрика Ростиславовича. На початку січня 1203 р. він разом із чернігівськими Ольговичами і половцями зайняли, пограбували і попалили Київ. Після цього

князь Рюрик відправився до Вручия, залишивши в Києві свою військову залогу. М. Грушевський дійшов правильного висновку про те, що справжнім автором другого погрому Києва був володимиро-суздальський князь Всеволод Велике Гніздо, оскільки він, за даними «Суздальського літопису», дуже легко пробачив руйнування Руської землі, при цьому будучи «боголюбивим» і «милосердним» [18, с. 227].

Після того, як Роман Мстиславович дізнався про події у Києві, він вирушив до Вручия. 16 лютого 1203 р. галицько-волинський князь уклав угоду з Рюриком Ростиславовичем. Останній став правителем Києва. Також він відмовився від союзу з Ольговичами і половцями. Про вищий статус Романа, ніж Рюрика, свідчить те, що у Візантії визнавали Романа Мстиславовича великим князем (igemon), а Рюрика Ростиславовича – тільки правителем (diepon) Києва [5, с. 245–246].

Вважаємо помилковою думку Дж. Феннела про те, що реальна влада на Русі, як і раніше, була в руках суздальського князя Всеволода Юрійовича [56, с. 64]. Правильною є теза О. Головка [11, с. 16], яку підтримав М. Кучинко [33, с. 173–174; 34, с. 344], згідно з якою Роман Мстиславович створив систему «колективного патронату» над столицею двох наймогутніших володарів на Русі. О. Майоров називає цю систему «колективним сюзеренітетом» [38, с. 713]. У результаті вдалося зруйнувати союз Рюрика Ростиславовича з Ольговичами і половцями. У першій половині 1203 р. відбувся спільний військовий похід Романа Мстиславовича, Рюрика Ростиславовича з племінниками Мстиславовичами і Ярослава Всеволодовича

Переяславського на половців. Щодо цього О. Головка правильно зазначив, що цим походом Роман здійснив свій намір – розколоти, посварити й ослабити своїх суперників [12, с. 162; 13, с. 235]. Вчений переконаний у тому, що уміла «політика галицького князя сприяла зміцненню його стосунків з давнішими союзниками – київським населенням і «чорними клобуками», які стояли чітко на антиполовецьких позиціях і ворожо ставилися до Рюрика» [13, с. 235–236].

Після походу на половців, на раді у Треполі, виникла суперечка між князями щодо розподілу волостей у Руській землі. Обурений Роман Мстиславович «піймав Рюрика, післав (його) до Києва й постриг у черці, так само його жінку й дочку...» [19, с. 99]. У результаті князь Роман відібрав у Рюрика волості у Руській землі. У науковців і нині існують протиріччя щодо питання управління Києвом у 1204–1205 рр. В. Татищев [48, с. 170], П. Толочко [53, с. 183; 54, с. 274], Дж. Феннел [56, с. 65], М. Котляр [25, с. 158] і Л. Войтович [7, с. 225] вважали, що Києвом управляв ставленик Романа Мстиславовича – Інгвар (Ігор) Ярославович. Натомість Д. Зубрицький [20, с. 25], О. Андріяшев [1, с. 150], Б. Рибаків [45, с. 495] і О. Назаренко [39, с. 264] дотримуються думки, що князь Роман одноосібно керував Києвом. Л. Махновець писав про те, що у Києві упродовж короткого часу князував Інгвар, а згодом – Ростислав [35, с. 368]. М. Котляр вірно зазначив, що Роман Мстиславович фактично став великим князем київським і залишив у Києві свого посадника [25, с. 157–158]. Завдяки встановленню влади над Києвом Роман Мстиславович фактично став великим князем. В. Пашуто на основі свідчень письмових джерел

також дійшов висновку, що Роман дійсно був великим князем [41, с. 193].

М. Грушевський називав київським правителем Ростислава Рюриковича, який залежав від галицько-волинського князя [17, с. 267–268]. А. Горovenko з цього приводу пише, що Ростислав був напіввасалом Романа [16, с. 99]. За нашими спостереженнями, Роман Мстиславович після встановлення контролю над Києвом пробув у ньому два тижні. Далі князь повернувся до Галича, залишивши правителем у Києві Інгваря Ярославовича. З часом, на прохання Всеволода Юрійовича, Роман Мстиславович зробив правителем у Києві зятя володимиро-суздальського князя – Ростислава Рюриковича [19, с. 96]. Він був васалом галицько-волинського князя. При цьому чернігівські Ольговичі змушені були визнати таку політичну ситуацію. На думку О. Головка, система «колективного патронату» була покликана припинити міжкнязівські усобиці у Південній Русі. Саме тоді «Київщина фактично перетворилася у васальне від галицько-волинського князя князівство-намісництво» [13, с. 237].

Наступним дискусійним питанням є ставлення науковців до політичної програми «доброго порядку» Романа Мстиславовича, про яку вперше написав російський історик В. Татищев під 1203 р. [48, с. 169–170]. З недовірою до реальності існування такого проєкту поставилися М. Грушевський [17, с. 267], М. Котляр [26, с. 120–121; 25, с. 158], О. Толочко [52, с. 22–36; 51, с. 288–328], В. Нагірний [64, с. 115] і О. Купчинський [32, с. 421–423]. Проте такі дослідники, як В. Ключевський [22, с. 340–341], В. Пашуто [41, с. 287], Б. Рибаків [44, с. 163], П. Толочко [53, с. 182–183],

М. Брайчевський [4, с. 520], Л. Войтович [6, с. 114], П. Крallюк [28, с. 117–122; 29, с. 52–55; 30, с. 24], М. Кучинко [33, с. 174], Ю. Терещенко [50, с. 163], Н. Яковенко [58, с. 71], Б. Яценко [59, с. 131], С. Федака [55, с. 277–278], В. Богданов [3, с. 222], О. Головка [12, с. 171; 13, с. 239–241; 14, с. 122], О. Майоров [37, с. 42; 36, с. 19–192], І. Паславський [40, с. 20–29], В. Ідзьо [21, с. 370] і М. Костик [23, с. 14], вважають, що він міг існувати. Основною метою проєкту «доброго порядку» мала бути реалізація у шести основних руських князівствах майорату. Регіональні князі повинні були підкорятися великому князю київському, щоб припинити князівські міжусобиці. Вважаємо справедливою позицію Л. Войтовича [8, с. 479; 9, с. 115, 283, 409] та О. Майорова [37, с. 175], які дійшли висновку, що Роман Мстиславович при написанні «доброго порядку» запозичив основні ідеї німецького проєкту Вельфів. На користь цього свідчить той факт, що на початку XIII ст. у Священній Римській імперії число електорів на виборах імператора також дорівнювало шести. Відзначимо, що проєкту князя Романа не судилося бути реалізованим, оскільки регіональні князі його не підтримали.

Висновки. Розглянуті дискусійні питання історіографії внутрішньої політики князя Романа Мстиславовича у наукових дослідженнях О. Головка дають підстави зробити наступні висновки: вивчення науковцем таких проблемних питань, як датування створення Галицько-Волинського князівства, встановлення влади Романа Мстиславовича над Києвом, визначення реальності політичного проєкту «доброго порядку» та особливостей управління Києвом у 1204–1205 рр., є ґрунтовним. О. Головка

зробив вірні висновки щодо цих питань. Усе це є важливим для правильного розуміння історичного розвитку Русі, місця першого галицько-волинського князя Романа Мстиславовича в історії державотворчих устремлінь наприкінці XII – на початку XIII ст. Дослідження О. Головком внутрішньої політики князя Романа є однією зі складових подальшої розробки теми про роль династії Романовичів у процесах державотворення України-Русі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрияшев, А. М. *Очерк по истории Волынской земли до конца XIV ст.* Киев, 1887. 234 с.
2. Бережков, Н. Г. *Хронология русского летописания.* Москва, 1963. 376 с.
3. Богданов, В. Романовский проект 1203 г.: памятник древнерусской политической мысли или выдумка В. Н. Татищева. *Сборник Русского исторического общества.* Москва, 2000. Т. 3 (151). С. 215–223.
4. Брайчевський, М. Ю. *Твори.* Київ, 2004. Т. 1: Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі. 720 с.
5. *Византийские историки, переведенные с греческого при Санкт-Петербургской Духовной Академии:* в 2 т. Санкт-Петербург, 1862. Т. 2: Никиты Хониата история со времени царствования Иоанна Комнина / пер. под ред. проф. Н. В. Чельцова. 541 с.
6. Войтович, Л. В. *Генеалогія династії Рюриковичів.* Киев, 1990. 227 с.
7. Войтович, Л. В. *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль: історико-генеалогічне дослідження.* Львів, 2000. 649 с.
8. Войтович, Л. В. *Княжа доба на Русі: портрети еліти.* Біла Церква, 2006. 784 с.
9. Войтович, Л. В. *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть.* Львів, 2015. 478 с.
10. Головко, А. Б. *Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII ст.* Киев, 1988. 136 с.
11. Головко, О. Б. *Південна Русь і половецький степ у політичній діяльності галицько-волинського князя Романа Мстиславовича. Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: матеріали Других Всеукраїнських читань.* Черкаси, 1992. С. 15–17.
12. Головко, О. Б. *Князь Роман Мстиславович та його доба: нариси з історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття.* Київ, 2001. 249 с.
13. Головко, О. Б. *Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя.* Київ, 2006. 575 с.
14. Головко, О. Б. *Галич і Галицька земля у політиці князів Придніпровської та Північної Русі (кінець XII – кінець 30-х років XIII століття). Княжа доба: історія і культура.* Львів, 2011. Вип. 5. С. 117–129.
15. Головко, О. Б. *Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.).* Київ, 2021. 600 с.
16. Горовенко, А. В. *Меч Романа Галицького. Князь Роман Мстиславович в історії, епосі та легендах.* Санкт-Петербург, 2011. 480 с.
17. Грушевський, М. С. *Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия.* Киев, 1891. 541 с.
18. Грушевський, М. С. *Історія України-Руси:* у 11 т., 12 кн. Київ, 1992. Т. 2: XI–XIII вік. 634 с.
19. *Зі «Суздальського літопису». Галицько-Волинський літопис / пер. і пояснив Т. Коструба.* Львів, 1936. Ч. 1. С. 94–99.
20. *Зубрицкий, Д. И. История древнего Галичско-Русского княжества:* в 3 ч. Львов, 1852–1855. Ч. 3. 314 с.
21. Ідзьо, В. С. *Українська держава в IX–XIV століттях.* Івано-Франківськ, 2017. 756 с.
22. Ключевский, В. О. *Сочинения:* в 9 т.

Москва, 1987–1990. Т. 1: Курс русской истории. Ч. 1. 430 с.

23. Костик, М. *Король Данило*. Івано-Франківськ, 2021. 272 с.

24. Костомаров, М. І. *Історія України в життєписах визначних її діячів* / пер. О. Барвінського. Вид. 2-ге. Львів, 1918. 494 с.

25. Котляр, М. Ф. *Галицько-Волинська Русь. Україна крізь віки*: у 15 т. Київ, 1998. Т. 5. 336 с.

26. Котляр, Н. Ф. *Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв.* Киев, 1985. 184 с.

27. Котляр, Н. Ф. *Удельная раздробленность Руси*. Киев, 2013. 270 с.

28. Крालюк, П. М. *Идея политического объединения Руси. «Слово о полку Игореве» и проект государственного устройства Романа Волынского. «Слово о полку Игореве» и мировоззрение его эпохи* / отв. ред. В. С. Горский. Киев, 1990. С. 117–122.

29. Крालюк, П. *Між анархією та монархією. Історія державно-правових ідей на українських землях з найдавніших часів до початку XX ст.* Київ, 2020. 288 с.

30. Крालюк, П. М. *Українці й поляки: 1000 років (не)порозуміння*. Харків, 2021. 317 с.

31. Крип'якевич, І. П. *Галицько-Волинське князівство*: 2-ге вид. зі змінами і доповненнями. Львів, 1999. 220 с.

32. Купчинський, О. *Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти*. Львів, 2004. 1283 с.

33. Кучинко, М. М. *Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині (від палеоліту до середини XIV ст.)*. Луцьк, 1994. 208 с.

34. Кучинко, М. М. *Волинська земля в X – першій половині XIV ст.: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.04 / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки*. Луцьк, 1998. 493 с.

35. *Літопис руський за Іпатським списком* / пер. з давньоруської Л. Є. Махновець; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ, 1989. 591 с.

36. Майоров, А. В. *Русь, Византия и*

Западная Европа. Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв. Санкт-Петербург, 2011. 800 с.

37. Майоров, О. В. *Галицько-волинський князь Роман Мстиславич. Володар, воїн, дипломат*: у 2 т. Біла Церква, 2011. Т. 1. 318 с.

38. Майоров, О. В. *Галицько-волинський князь Роман Мстиславич. Володар, воїн, дипломат*: у 2 т. Біла Церква, 2011. Т. 2. 462 с.

39. Назаренко, А. В. *Западноевропейские источники. Древняя Русь в свете зарубежных источников* / под ред. Е. А. Мельниковой. Москва, 1999. С. 259–407.

40. Паславський, І. *Гисихія і Раціо. Філософський світ української культури середніх віків і ранньомодерного часу*. Львів, 2015. 616 с.

41. Пашуто, В. Т. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. Москва, 1950. 330 с.

42. Пашуто, В. Т. *Внешняя политика Древней Руси*. Москва, 1968. 474 с.

43. *Полное собрание русских летописей (ПСРЛ)*. Санкт-Петербург, 1843. Т. 2: Ипатьевская и Густинская летописи. 377 с.

44. Рыбаков, Б. А. *Древняя Русь. Сказания, былины, летописи*. Москва, 1963. 362 с.

45. Рыбаков, Б. А. *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.* Москва, 1982. 590 с.

46. Соловьев, С. М. *История России с древнейших времен*: в 15 кн. Москва, 1959. Кн. 1. Т. 1–2. 810 с.

47. Софонович, Ф. *Хроніка з літописців стародавніх* / передм., комент. Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка; ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.; АН України; Археографічна комісія; Інститут укр. археографії; Інститут історії України. Київ, 1992. 336 с.

48. Татищев, В. Н. *История Российская*: в 7 т. Москва, Ленинград, 1964. Т. 3. 334 с.

49. Татищев, В. Н. *История Российская*: в 7 т. Москва, Ленинград, 1964. Т. 4. 342 с.

50. Терещенко, Ю. І. *Україна і європейський світ. Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст.*: навч. посібник для студентів. Київ, 1996. 496 с.

51. Толочко, А. П. *«История Российская»*

Василия Татищева: источники и известия. Москва; Киев, 2005. 544 с.

52. Толочко, О. П. Конституційний проект Романа Мстиславича 1203 р.: спроба джерелознавчого дослідження. *Український історичний журнал*. 1995. № 6. С. 22–36.

53. Толочко, П. П. Киев и Киевская земля в период феодальной раздробленности XII–XIII вв. Киев, 1980. 224 с.

54. Толочко, П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. Киев, 1987. 248 с.

55. Федака, С. Д. Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII століття). Ужгород, 2000. 339 с.

56. Феннел, Дж. Кризис средневековой Руси. 1200–1304 / пер. с англ. В. В. Голубчикова. Москва, 1989. 291 с.

57. Харди, Ї. Наследники Києва између краљевске круне и татарског јарма: студија о државно-правном положају Галичке и Галичко-Волинске кнежевине до 1264. године: монографије. Нови Сад, 2002. 239 с.

58. Яковенко, Н. М. Нарис історії України. З найдавніших часів до кінця XVIII століття: навч. посіб. Київ, 1997. 312 с.

59. Яценко, Б. І. Розвиток державного устрою України-Русі наприкінці XII ст. (Проект Романа Мстиславича і «Слово о полку Ігоревім»). *Український історичний журнал*. 1997. № 3. С. 119–133.

60. Dąbrowski, D. *Daniel Romanowicz. Król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia Polityczna*. Kraków, 2012. T. 1. 538 s.

61. Dąbrowski, D. *Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII w.* Kraków, 2016. T. 4. 412 s.

62. Długosz, J. *Długosza Jana Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*. Warszawa, 1973. T. 5–6. 398 s.

63. Engel, J. Ch. *Geschichte von Halitsch und des Vladimir*. Wien, 1792. T. 1: Bis 1230. 720 s.

64. Nagirnyj, W. Polityka zagraniczna księstw ziem Halickiej i Wołyńskiej w latach 1198(1199)–1264. *Prace Komisji*

wschodnioeuropejskiej PAU / pod red. A. A. Zięby. Kraków, 2011. T. 12. 362 s.

65. Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa, A. Ze studiów nad polityką polską na Rusi na przełomie XII–XIII w. *Atenium Wilenskie*. Wilno, 1937. R. 12. № 3. S. 1–33.

66. Włodarski, B. *Polska i Ruś: 1194–1340*. Warszawa, 1966. 326 s.

REFERENCES

1. Andriyashev, A. (1887). *Essay on the History of Volyn Land until the End of the 14th Century*. Kiev, 234 p. [in Rus.]

2. Berezhkov, N. (1963). *Chronology of Russian Chronicles*. Moscow, 376 p. [in Rus.]

3. Bogdanov, V. (2000). Romanov Project of 1203: a Monument of the Ancient Russian Political Thought or an Invention of V. N. Tatishchev. *Collection of Russian Historical Society*. Moscow, Vol. 3 (151), pp. 215–223. [in Rus.]

4. Braichevskyi, M. (2004). *Works*. Vol. 1: Social and Political Movements in Kievan Rus. Historical Thought in Kievan Rus. Kyiv, 720 p. [in Ukr.]

5. *Byzantine Historians Translated from Greek at the St. Petersburg Theological Academy*: in 2 Vols. (1862). Vol. 2: Nikita Choniata's History since the Reign of John Comnenus. Saint-Petersburg, 541 p. [in Rus.]

6. Voitovych, L. (1990). *Genealogy of the Rurik Dynasty*. Kyiv, 227 p. [in Ukr.]

7. Voytovych, L. (2000). *Princely Dynasties of Eastern Europe (the End of the 9th – the Beginning of the 16th Century): Composition, Social and Political Role: Historical and Genealogical Research*. Lviv, 649 p. [in Ukr.]

8. Voitovych, L. (2006). *Princely Times in Rus: Portraits of the Elite*. Bila Tserkva, 784 p. [in Ukr.]

9. Voitovych, L. (2015). *Galych in the Political Life of Europe of the 11th–14th Centuries*. Lviv, 478 p. [in Ukr.]

10. Holovko, A. (1988). *Ancient Rus and Poland in the Political Relations of the 10th – the First Third of the 13th Century*. Kiev, 136 p. [in Rus.]

11. Holovko, O. (1992). Southern Rus and the Polovetz Steppe in the Political Activity of Halych-Volyn Prince Roman Mstislavych. *The Ukrainian Cossack State: Origins and Paths of Historical Development: Materials of the Second All-Ukrainian Readings*. Cherkasy, pp. 15–17. [in Ukr.]
12. Holovko, O. (2001). *Prince Roman Mstislavich and his Time: Essays on the History of the Political Life of Southern Rus of the 12th–Early 13th Centuries*. Kyiv, 249 p. [in Ukr.]
13. Holovko, O. (2006). *The Crown of Danylo Halytskyi: Volhynia and Galicia in the State-Political Development of Central-Eastern Europe in the Early and Classical Middle Ages*. Kyiv, 575 p. [in Ukr.]
14. Holovko, O. (2011). Halych and Halych Land in the Politics of the Princes of Pridneprovska and Northern Rus (the End of 12th – the Late 30's of 13th Century). *The Princely Era: History and Culture*. Vol. 5. Lviv, pp. 117–129. [in Ukr.]
15. Holovko, O. (2021). *Rus and Poland in the International Life of Europe (10th – First Half of the 13th Century)*. Kyiv, 600 p. [in Ukr.]
16. Horovenko, A. (2011). *Sword of Roman of Galicia. Prince Roman Mstyslavych in History, Epic and Legends*. Sankt-Petersburg, 480 p. [in Rus.]
17. Hrushevskiy, M. (1891). *Essay on the History of the Kyiv Land from the Death of Yaroslav to the End of the 14th Century*. Kiev, 541 p. [in Rus.]
18. Hrushevskiy, M. (1992). *History of Ukraine-Rus: in 11 Vols., 12 Books*. Vol. 2. Kyiv, 634 p. [in Ukr.]
19. From the “Suzdal Chronicle”. (1936). *Galician-Volhynian Chronicle*. Part 1. Lviv, pp. 94–99. [in Ukr.]
20. Zubritskiy, D. (1852–1855). *The History of the Ancient Halych-Rus Principality: in 3 Parts*. Part 3. Lvov, 314 p. [in Rus.]
21. Idzo, V. (2017). *The Ukrainian State in the 9th–14th Centuries*. Ivano-Frankivsk, 756 p. [in Ukr.]
22. Kliuchevskiy, V. (1987–1990). *Works: in 9 Vols. (Vol. 1, Part 1)*. Moscow: 430 p. [in Rus.]
23. Kostyk, M. (2021). *The King Danylo*. Ivano-Frankivsk: 272 p. [in Ukr.]
24. Kostomarov, M. (1918). *History of Ukraine in the Biographies of Prominent Figures*. 2nd ed. Lviv, 494 p. [in Ukr.]
25. Kotliar, M. (1998). *Galych-Volyn Rus. Ukraine Through the Ages: in 15 Vols. (Vol. 5)*. Kyiv, 336 p. [in Ukr.]
26. Kotliar, N. (1985). *Formation of the Territory and the Emergence of Cities of Galicia-Volyn Rus' in the IX–XIIIth Centuries*. Kiev, 184 p. [in Rus.]
27. Kotliar, N. (2013). *Specific Fragmentation of Rus*. Kiev, Kiev, 270 p. [in Rus.]
28. Kraliuk, P. (1990). The Idea of the Political Unification of Rus “The Tale of Igor’s Campaign” and the Project of State Structure of Roman Volynsky. “*The Tale of Igor’s Campaign and the Worldview of his Era*. Kiev, pp. 117–122. [in Rus.]
29. Kraliuk, P. (2020). *Between Anarchy and Monarchy. History of State-Legal Ideas on Ukrainian Lands from the Earliest Times to the Beginning of the 20th Century*. Kyiv, 228 p. [in Ukr.]
30. Kraliuk, P. (2021). *Ukrainians and Poles: 1000 Years of (Mis)understanding*. Khakriv, 317 p. [in Ukr.]
31. Krypiakievych, I. (1999). *Galicia-Volyn Principality*. 2nd ed., correct. and rev. Lviv, 220 p. [in Ukr.]
32. Kupchynskiy, O. (2004). *Acts and Documents of the Galych-Volyn Principality of the 13th – First Half of the 14th Centuries. A Research. Texts*. Lviv, 1283 p. [in Ukr.]
33. Kuchynko, M. (1994). *Essays on the Ancient and Medieval History of Volyn (from the Paleolithic to the Middle of the 14th Century)*. Lutsk, 208 p. [in Ukr.]
34. Kuchynko, M. (1998). *Volyn Land in the 10 – First Half of the 14 Century*. [A thesis for Candidate of Sciences degree in History, specialty 07.00.04]. Lesia Ukrainka Volyn State University. Lutsk, 493 s. [in Ukr.]
35. Myshanych, O., ed. (1989). *Chronicle of Rus: according to the Ipatysky List*. Kyiv, 591 p. [in Ukr.]

36. Maiorov, A. V. (2011). *Rus, Byzantium and Western Europe. From the History of Foreign Policy and Cultural Relations of the XII – XIII Centuries*. St. Petersburg, 800 p. [in Rus.]
37. Maiorov, O. (2011a). *Prince Roman Mstislavich of Halyth and Volyn. Lord, Warrior, Diplomat*: in 2 Vol. (Vol. 1). Bila Tserkva, 318 p. [in Ukr.]
38. Maiorov, O. (2011b). *Prince Roman Mstislavich of Halyth and Volyn. Lord, Warrior, Diplomat*: in 2 Vol. (Vol. 2). Bila Tserkva, 462 p. [in Ukr.]
39. Nazarenko, A. (1999). *Western European Sources. Ancient Rus in the Light of Foreign Sources*. Moscow: Logos, pp. 259–407. [in Rus.]
40. Paslavskiy, I. (2015). *Hysichia and Ratio. Philosophical World of Ukrainian Culture of the Middle Ages and Early Modern Times*. Lviv, 616 p. [in Ukr.]
41. Pashuto, V. (1950). *Essays on the History of Galicia-Volyn Rus*. Moscow, 330 p. [in Rus.]
42. Pashuto, V. (1968). *Foreign Policy of Ancient Rus*. Moscow, 474 p. [in Rus.]
43. *Complete Collection of Russian Chronicles (PSRL)*. (1843). Vol. 2. St. Petersburg, 377 p. [in Rus.]
44. Rybakov, B. (1963). *Ancient Rus. Tales, Epics, Chronicles*. Moscow, 362 p. [in Rus.]
45. Rybakov, B. (1982). *Kievan Rus and Russian Principalities of the 12th–13th Centuries*. Moscow, 590 p. [in Rus.]
46. Solovyov, S. (1959). *History of Russia since Ancient Times*: in 15 books. (Book 1, Vol. 1–2. Moscow, 810 p. [in Rus.]
47. Sofonovych, F. (1992). *Chronicle from Ancient Chroniclers*. Academy of Sciences of Ukraine; Archaeological Commission; Institute of Ukrainian Archeography; Institute of History of Ukraine. Kyiv, 336 p. [in Rus.]
48. Tatishchev, V. (1964). *Russian History*: in 7 Vols. (Vol. 3). Moscow, Leningrad: Nauka, 334 p. [in Rus.]
49. Tatishchev, V. (1964). *Russian History*: in 7 Vols. (Vol. 4). Moscow, Leningrad, 342 p. [in Rus.]
50. Tereshchenko, Yu. (1996). *Ukraine and the European World. Essay on the History from the Formation of the Starokyiv State to the End of the 16th Century: Teaching: Study Guide for Students*. Kyiv, 496 p. [in Ukr.]
51. Tolochko, A. (2005). *“Russian History” by Vasily Tatishchev: Sources and News*. Moscow; Kiev, 2005. 544 p. [in Rus.]
52. Tolochko, O. (1995). Roman Mstislavich’s Constitutional Project of 1203: an Attempt at Source Research. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* (Ukraine History Journal), (6), pp. 22–36. [in Ukr.]
53. Tolochko, P. (1980). *Kiev and Kiev Land during the Feudal Fragmentation of the XII–XIII Centuries*. Kiev, 224 p. [in Rus.]
54. Tolochko, P. (1987). *Ancient Rus. Essays of Socio-Political History*. Kiev, 248 p. [in Rus.]
55. Fedaka, S. (2000). *Political History of Ukraine-Rus during the Transformation of the Rurik Empire (XII Century)*. Uzhhorod, 339 p. [in Ukr.]
56. Fennel, Zh. (1989). *The Crisis of Medieval Rus. 1200–1304*. Moscow, 291 p. [in Rus.]
57. Hardi, D. (2002). *The Successors of Kiev Between the Crown and the Tartar Yoke: a Study on State-Legal Position Galych and Galych-Volyn Principality to the Year 1264: A Monograph*. Novi Sad, 239 p. [in Srp.]
58. Iakovenko, N. (2005). *Essay of the History of Medieval and Early Modern Ukraine*. 2-nd ed., rev. and exp. Kyiv. 584 p. [in Ukr.]
59. Yatsenko, B. (1997). The Development of the State System of Ukraine-Rus at the End of the 12th Century. (Project of Roman Mstyslavych and “Word about Igor’s Regiment”). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* (Ukraine History Journal), (3), pp. 119–133. [in Ukr.]
60. Dąbrowski, D. *Daniel Romanowicz. Król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia Polityczna*. Kraków, 2012. T. 1. 538 s. [in Pol.]
61. Dąbrowski, D. *Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII w.* Kraków, 2016. T. 4. 412 s. [in Pol.]
62. Długosz, J. *Długosza Jana Roczniki czyli*

Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Warszawa, 1973. T. 5–6. 398 s. [in Pol.]

63. Engel, J. Ch. *Geschichte von Halitsch und des Vladimir*. Wien, 1792. T. 1: Bis 1230. 720 s. [in Deu.]

64. Nagirnyj, W. Polityka zagraniczna księstw ziem Halickiej i Wołyńskiej w latach 1198(1199)–1264. *Prace Komisji*

wschodnioeuropejskiej PAU / pod red. A. A. Zięby. Kraków, 2011. T. 12. 362 s. [in Pol.]

65. Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa, A. Ze studiów nad polityką polską na Rusi na przełomie XII–XIII w. *Atenium Wilenskie*. Wilno, 1937. R. 12. № 3. S. 1–33. [in Pol.]

66. Włodarski, B. *Polska i Rus': 1194–1340*. Warszawa, 1966. 326 s. [in Pol.]

Summary

INTERNAL POLICY OF THE PRINCE ROMAN MSTYSLAVOVYCH OF GALICIA-VOLHYNIA IN THE SCIENTIFIC RESEARCH OF OLEXANDR HOLOVKO

Taras CHUGUI

orcid.org/0000-0002-4679-8543

Candidate of Historical Sciences, junior research fellow
of Eurasian Steppe Department, A. Krymskyi Institute of Oriental Studies
semail: chugui-taras@ukr.net

The relevance of the article is explained by the fact that currently historiography does not have a thorough study of O. Holovko's contribution to the study of Roman Mstyslavovych's domestic policy. For the first time, the author analyses O. Holovko's conclusions on the study of Prince Roman's domestic policy on the basis of comparative analysis. The main attention is paid to the source base and historiography. The author draws conclusions about the importance of O. Holovko's biographical research in covering the life and activities of Prince Roman Mstyslavovych of Galicia-Volhynia. All this is important for a correct understanding of the historical development of Rus.

The purpose of the article is to analyse O. Holovko's scientific achievements in the study of the internal policy of Prince Roman Mstyslavovych of Galicia-Volhynia based on the research of sources and literature.

Conclusions. The considered controversial issues of the historiography of the internal policy of Prince Roman Mstyslavovych in the scientific research of O. Holovko give grounds to draw the following conclusions: the scientist's study of such problematic issues as the dating of the creation of the Galicia-Volhynia principality, the establishment of Roman Mstyslavovych's power over Kyiv, determining the reality of the political project of “good order” and the peculiarities of managing in 1204-1205 is thorough. O. Holovko made the right conclusions on these issues. All of this is important for a proper understanding of the historical development of Rus and the place of the first prince of Galicia-Volhynia, Roman Mstyslavovych, in the history of state-building aspirations in the late 12th and early 13th centuries. O. Holovko's study of the internal policy of Prince Roman is one of the components of further development of the topic of the role of the Romanovych dynasty in the processes of state-building in Ukraine-Rus.

Keywords: Roman Mstyslavovych, Oleksandr Holovko, historiography, domestic policy.

ПОЛІСЬКИЙ ОБРЯД «ЩОБ ВІЙНА ЗАКІНЧИЛАСЯ» В ЕТНОГРАФІЧНИХ ЗАПИСАХ АНДРІЯ ШКАРБАНА

Галина ЛОЗКО

orcid.org/0000-0001-5865-7556

доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник

НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

email: svaroh_7@ukr.net

Анотація. Здійснено релігієзнавче дослідження народного обряду «Щоб війна закінчилася», записаного українським етнографом Андрієм Шкарбаном у 1997–1999 роках у селах Київського і Житомирського Полісся. Розглянуто структуру, елементи, символіку, вимоги до його учасників, ритуальний хліб та священне значення обряду. З огляду на актуальність цієї народної традиції під час довготривалої російсько-української війни запропоновано способи відновлення (реставрації) обряду та необхідність подальшого його дослідження етнологами, релігієзнавцями та істориками.

Ключові слова: обряд «Щоб війна закінчилася», ритуальний хліб, Друга світова війна, Андрій Шкарбан, Київське Полісся, Житомирське Полісся.

Постановка проблеми. Київське Полісся з етнографічного погляду доволі докладно досліджене численними етнографічними експедиціями як за радянського часу, так і за незалежної України. Щоправда, не завжди матеріали досліджень культурної спадщини були опубліковані, значна частина їх, ще не оцифрована, лягла на полиці різних інститутських архівів, а частина зберігається у приватних збірках етнологів [3, с. 963] та й досі очікує на свій зоряний час, коли українське суспільство отримає до них доступ. Чимало української етнологічної документації взагалі перебуває в архівах північного сусіда і може бути втраченою. А тим часом у духовній культурі поліщуків збереглося багато реліктових явищ, які треба рятувати терміново.

На початку 2000-х років один із учасників історико-культурної експедиції Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій Андрій Шкарбан

передав нам частину свого рукописного архіву з метою подальшої публікації. В той час ми готували до друку збірку народних молитов та замовлянь, отже, розраховували використати відповідні автентичні тексти. В архіві були записи інтерв'ю з мешканцями Чорнобильської зони переважно лікувально-знахарського змісту. Матеріали польових досліджень А. Шкарбана написані від руки з обох боків паперу, упорядковані в картонну папку. Усі інтерв'ю мають заголовки та ретельно паспортизовані за етнографічними правилами з позначенням імен, по батькові та прізвищ респондентів, зазначенням їхнього віку, місця проживання, дати запису та ін. Найбільше текстів «лікувальної магії» (народні назви хвороб, замовляння, рецепти приготування цілющих засобів із трав, коріння, глини тощо), проте багато словесного матеріалу носить синкретичний язичницько-християнський характер, отже, для нашої мети (пошук

саме язичницької автентики) він виявився малопридатним. Та серед усього іншого увагу привернув обряд «Щоб війна закінчилася», що, безумовно, має найдавніше походження. До цієї теми етнографом включено інтерв'ю з вісьмома респондентками, які були учасницями обряду або особисто спостерігали його. Згадується 19 сіл Київського і Житомирського Полісся, у тому числі й місто Чорнобиль (1942–1944), через які проходила обрядова хода зі священним хлібом.

У додатках до статті публікуються лише дві оповіді, відібрані з вісьмох, які, на наш погляд, є найбільш інформативними.

Нині у зв'язку з російсько-українською війною ця робота виявилася надзвичайно актуальною. Вона цілковито узгоджується з прикладним дослідженням НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка за темою НДР «Матеріальні й духовні втрати населення Українського Полісся внаслідок російсько-української війни та їх подолання».

Висловлюємо вдячність досліднику Андрію Шкарбану за цей важливий та цінний фактографічний матеріал, що може послужити основою для подальших досліджень і реконструкції такого глибинного етнокультурного явища, як обереги та обряди для відведення лиха (народна апотропеїчна магія). До цього ж типу явищ належать і осучаснена традиція колективного вишивання великого рушника-оберега України та інші близькі за змістом і формою заходи, що вже під час російсько-української війни здійснювалися різними культурологічними організаціями. Подібні обряди сприяють єдності народу та збереженню національної ідентичності. Вони також можуть послужити науковою основою

як для релігійних організацій, так і для написання сценаріїв з історико-туристичної діяльності з метою відтворення давніх традицій поліщуків, а також для відображення в творах мистецтва, кінематографії тощо.

Аналіз джерел та методологія досліджень. Значну джерелознавчу роботу з вивчення Українського Полісся представив Ігор Гілевич (кафедра етнології Львівського національного університету імені Івана Франка), який, зокрема, зазначив: «Етнографічний матеріал, зібраний українськими та іноземними народознавцями впродовж другої половини XX – початку XXI ст., лише частково залучено до наукового обігу, а значна його частина залишається й досі в рукописах, <...> в архівах двох провідних народознавчих осередків України зберігається лише частина польових матеріалів поліських експедицій 1940–2000-х років, інша ж – у приватних збірках етнологів» [3, с. 963]. Матеріали ж постчорнобильських експедицій, як повідомив науковець, зберігаються «в архіві Інституту народознавства НАН України (за перші кілька років) та архіві ДНЦЗКСТК» [3, с. 963–964]. Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (ДНЦЗКСТК) створений у 2007 р. у Києві.

Війна, як це не дивно, в етнологічних дослідженнях посідає незначне місце порівняно з господарством, побутом, житлом, одягом, транспортом, знаряддями, календарем, міфологією та ін. Відомості про війну як біду, загальне лихо, всенародну катастрофу переважно подають у зв'язку з народними прикметами, снами, природними явищами, так само як і неврожай, голод, пожежа, мор (епідемія) тощо. Етнографи фіксують прикмети,

що віщують настання аномальних явищ природи або соціальних потрясінь, в т. ч. війни [7, с. 407–408], рідше подають доволі архаїчні замовляння від ворожої зброї, «наузи» (обереги від «ратної зброї»), військові амулети (наприклад, золота сережка в одному вусі) [7, с. 106], які побутували ще у Давній Русі. Попри те, що військова тематика присутня ще в колядкових та весільних текстах дохристиянської доби, що відзначали чимало наших етнологів та істориків (М. Грушевський, О. Воропай, С. Килимник, В. Шаян та ін.), сучасні етологи майже не вивчали проблем війни під етнологічним кутом зору, за незначними винятками. Тому М. Бех стверджує: «Грунтовне дослідження *мілітарних культурно-історичних традицій українців* і сучасного їх побутування є одним із пріоритетних напрямів для сучасної етнологічної науки» (курсив наш. – Г. Л.) [1, с. 42]. Цитуючи польського антрополога Роберта Бороха, М. Бех зазначає, що сучасні мілітаризовані суспільства, до яких у наш час можемо віднести й рф, «до культури та її продуктів ставляться як до поля бою» [1, с. 43]. Очевидно й те, що українці доходять таких висновків із великим запізненням.

Серед етнологічних досліджень означеної тематики вигідно вирізняється наукова монографія О. Найдена «Образ воїна в українському фольклорі», де докладно розглянуті семантичні та образні аспекти фольклорного типу воїна, його витокові (доісторичні) риси-архетипи, а також війна як подія, що є «історично неминучим екзистенційним явищем» [6, с. 5]. Автор насамперед наголошує на войовничих сутностях головних слов'янських богів Сварога і Сварожичів: Перуна, Радегаста, Дажбога,

Свантевита, у храмах яких зберігалися бойові знамена, зброя, щити, біля яких ворожили про майбутні військові справи, складали присяги й обітниці, освячували мечі перед походом [6, с. 16–17]. Наш початковий літопис також оповідає про те, що автентична віра Русі служила найвищим моральним авторитетом і водночас «судом божим»: біля кумира Перуна воїни складали свою зброю і присягали на вірність воєначальнику, клялися дотримуватися міжнародних угод тощо [6, с. 26, 29–30].

До джерельної бази, без сумніву, належить колективна наукова праця «Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів». Як повідомляє М. Бех, «це унікальне видання фольклорно-етнографічних записів (багатотомник, за редакцією доктора історичних наук, академіка НАН України Г. А. Скрипник) виконане в електронному та паперовому форматах» [1, с. 45], зокрема, саме висвітленню культури повсякдення в умовах сучасної російсько-української війни присвячено 12-й том [4].

Серед досліджень апотропеїчної магії існує чимало праць про народні обереги, амулети, символи, проте майже не знаходимо відомостей про народні *захисні обряди*, окрім побутового «хресного знамення» перед виряджанням на війну, що, звісно, вже позначене ентропією та доволі пізньою семантикою. На тлі такого незначного дискурсу фактографічний матеріал історико-культурної експедиції Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій, зокрема і записаний А. Шкарбаном у поліських селах Житомирської та Київської областей «Про обряд «Щоб війна закінчилась»,

виявляється реліктовим явищем української культури, а отже, особливо цінним, та становить наукову новизну.

Комплексно застосовуються такі наукові методи: аналітичний, порівняльно-історичний, описовий (оцифровування усної історії), реконструкції етнографічних явищ.

Мета статті – ввести в науковий обіг досі маловідомий історико-етнографічний матеріал про обряд «Щоб війна закінчилася» та релігієзнавче дослідження його семантики, дійових осіб, духовно-культурного значення для ймовірного відновлення і використання наукових результатів у стратегії розвитку національної культури і туризму в повоєнній Україні.

Виклад основного матеріалу. Українській етнографії відомі деякі народні обряди, що їх можна було б класифікувати як *апотропеїчну магію*: прогнання смерті («гонити шуляка»), оборювання плугом села проти епідемій чуми та ін. Як писав С. Килимник, «в XIX сторіччі під час холери та чуми в Україні також обходили села з хресними ходами та молитвами – охоронними «від болів, недуг та поветрій». Більше нічого не дійшло до нас про ці обходи, крім коротких і неясних речень» [5, с. 88–98].

Термін «апотропей» використовується в етнографії, археології, мистецтвознавстві та ін. Апотропеїчна магія, або *апотропей* (від гр. ἀποτρόπαιος – «відводити біду») – магичний ритуал, а також предмет, призначений для прогнання злої сили, біди, смерті. Має оберегове значення. Може здійснюватися з використанням церемоній, заклинань, кругових обходів, молитов, співів тощо. В. Шевченко у «Словнику-довіднику з релігієзнавства» зазначає, що семантика

слова «апотропей» вказує на *відвернення від чогось, зміну напрямку*. Причому ілюструє це твердження прикладом зі Стародавньої Греції, де таку апотропеїчну роль виконували жертовна «вівця, яку під співом гімнів приносили у жертву богам, а також і самі ці гімни» [9, с. 31].

Обряди «Щоб війна закінчилася», «Щоб настав мир», «Щоб не було війни», «Щоб мир був», як їх називають самі учасниці, зустрічаємо чи не вперше. Про учасника експедиції А. Шкарбана, від якого отримали цей етнографічний матеріал, відомо, що ключовою темою його досліджень була народна медицина українців, про яку він публікував статті у різних етнографічних збірниках, як от «Полісся України» [10; 11], та газеті «Народний лікар України» (на жаль, з 2015 р. перестала виходити, проте не закрита, отже, є надія, що вона може відновити свою діяльність після війни). У той час, коли відбувалася робота експедиції, А. Шкарбан був співробітником Музею народної архітектури та побуту у Львові [2, с. 10–11], нині відомого ще як «Шевченків Гай». Його сфера наукових інтересів зосереджувалася на народних лікарських знаннях, зборі народознавчої інформації, в тому числі опитуванні народних цілителів, зілейниць, знахарок, шептух тощо.

Зі зроблених А. Шкарбаном етнографічних записів довідуємось, що обряд прогнання війни (як факт поліської історії) відбувався три рази упродовж 1942–1944 років. Через психологічну травму і фізичну втому народу внаслідок війни, як розповіли учасниці чи свідки цього обряду, «два годи побула війна да бачать, що война не кончаєцца, то носили хліб». Отже, народні знахарки вирішили провести обряд прогнання війни, вочевидь

ці обряди організовували старші жінки. Обряд суто *матріархальний*, у ньому брали участь лише жінки: «Жінки. Іменно жінки. Не мужчини, жінки» (Х. Красноус). Для магічного дійства треба було, щоб ритуальну хлібину випікала вдова. Нести хлібину доручалося дівчинці-малолітці («чистій», незайманій), як правило, їй допомагали старші, бо нести треба було від села до села (від трьох, семи і більше кілометрів), але дівчинка-підліток була головна в обряді. Ходу супроводжували дві дівчини старшого віку (16–18 років) і жінки, які були в шлюбі з одним чоловіком. Такий чітко визначений статус учасниць, за народним уявленням, мав забезпечити успіх обряду. Ритуальна чистота учасниць дійства відома в багатьох давніх релігіях (пор., римські весталки, жриці вогню); як і в народно-побутових звичаях українців, незаймані дівчата наділялися великою священною силою, необхідною в деяких обрядах. Такою самою силою народ наділяє й вироби, створені дівчатками, як «перше прядиво дівчинки», «перша вишивка», віночок, сплетений дівчинкою (як у цьому обряді з хлібом).

Хлібина мала бути кругла (без ніяких знаків, хрестів, зірок тощо), влітку її прикрашали віночком з польових чи лісових квітів (оповіла Є. Матрошилова). В обряді обов'язкова присутність вогню (запалювали великі свічки з обох боків хліба, які горіли, поки відбувалась молитва, далі свічки гасили і хліб переносили в інше село). Іноді було по три свічки, причому одну встромляли в хлібину, а дві інші стояли по боках. Якщо свічки несли запаленими і вони згасали, то нічого не робили, а знову запалювали вже перед передаванням хліба. Принесений у село хліб віддавали місцевій

громаді. В кожному селі обирали вдову, яка мала спекти свій хліб і передати його наступним учасницям, тоді хода продовжувалася вже з цим новим хлібом. Принесений у село святий хліб селяни потім ділили між людьми і споживали. Отже, в обряді є елемент *апотропеїчної жертви*, розподіл і причастя до священного, що, за язичницьким уявленням, мало забезпечити «новий стан світу», тобто відвернути війну і повернути мирне життя. Про апотропеїчність жертвовної хлібини свідчать також інші елементи обряду: прикрашання хлібини віночком із квітів (причому виплітала віночок дівчинка), несення її на рушнику «чистою» дівчинкою (пор., *весталка*), обов'язкова присутність вогню (свічка) в момент передачі хліба.

Обряд зазвичай розпочинався рано-вранці: «Рушали ми дуже рано. Так, це ж дуже далеко. До Глінки треба було іти, тоже з нашого села кілометрів сім, мабуть. А потім із Глінки до Корогод-у Великого також багато кілометрів» (М. Старовойт). У дорозі хліб несли по черзі («перемінялися»). Деякі інформанти повідомляють, що перед початком обряду вони разом з іншими людьми з села, запаливши свічки, молилися. Іноді це відбувалося в хаті вдови або в якійсь іншій хаті, що виконувала роль церкви чи молитовного будинку (треба так розуміти, якщо обряд відбувався в холодну пору року); подекуди перед в'їздом у село були встановлені хрести, біля яких ставили стіл, застеляли його рушником і запалювали свічки, там і відбувалася передача хліба. У деяких селах це відбувалося біля школи або просто на вулиці, де встановлювали стіл. Прикметно, як згадується, що «принесли якесь пісьмо святе. Це святе пісьмо переписали в

трьох екземплярах і ми понесли в три села. <...> В Замошшя, там були старо-віри, то там не пішли, ми пішли в Глінку» (М. Старовойт). Вочевидь обряди здійснювалися в народно-православній традиції (язичницько-християнський синкретизм). Текст молитви не вдалося дізнатися, хоча його переписували і залишали в тих селах, куди приносили хліб. Перед початком ходи також виконували церковну пісню, «співали молитвенние песни» (М. Безнощенко).

У поліських селах церков тоді майже не було, тому, як повідомляють респонденти, збиралися в молитовній хаті (зазвичай хата когось із селян), ці молитовні гуртки називали «кружок» – гурт літніх жінок, які збиралися разом для моління (Х. Красноус). Церква була лише в Чорнобилі, туди в 1944 р. також заносили цей хліб для молитви, на якій були присутні всі люди: «А потім пішли всі в церкву. В нас же там церква в Чорнобилі була. Там церква в нас святого Іллі» (О. Колотій).

У селі Лельов та в Чорнобилі хлібину обносили навколо поселення (як це робилося зазвичай під час епідемій чи епізоотій): «І обходили село. – Обходили село вони? – Да. Щоб закончилась війна. – А як обходили, не пам'ятаєте? – По часової стрелке» (О. Колотій). Отже, обхід села, якщо він відбувався, здійснювали «посолонь» (за видимим «рухом сонця»). Про те, що обряд 40-х років проходив до самого кордону, оповідає У. Пекарська: «А потом дальше они несут уже в дальші села. Несут аж до самісінької границі. Де вже не перепускають з хлібом, то там передають хліб і дальші пішов. – До границі куди? До Польщі? – Туди, куди війна ішла. До Польщі. До Польщі...». Отже, напрямок

обрядової ходи «прогнання війни» здійснювався туди, звідки війна прийшла, як повідомляють респондентки, – «зі сходу на захід». Судячи з цього повідомлення, сучасна реконструкція обряду має враховувати, що в наш час війна прийшла зі сходу, отже, її «прогнання» треба робити із заходу на схід, до самого російського кордону, і, ймовірно, далі в колишніх українських селах, якщо була б така можливість.

Оскільки для ландшафту Полісся, та ще й у воєнний час, було характерне бездоріжжя, повені, іноді учасникам обряду доводилося долати відстань між селами за допомогою човна. Про ритуальні тексти є лише кілька повідомлень від трьох інформаторів: «А вони щось казали? Звертались до людей? – Аякже: «Просіть Бога, щоб війна кончилася. Скольки вже ж вона буде дліще?». Да. І було ще в їх пісьмо Господнє. – Читали вони пісьмо? – Читали і нам передали. І ми дальше». «А моя баба з другими бабами понесли в Старосілле. Через реку переїхали лодкою і понесли. Вп'ятьох. <...> Просілі Бога: «Господі! Вже дай тиху мирну жисть!» (Х. Красноус). «Дак спевалі: «Мир узять, а врагов разогнать!» (М. Кравченко).

Цікаво, що (мабуть, після визволення) в селі Залісся люди доповнили обряд тим, що в ньому взяли участь хлопчики: «А для того, щоб мир, хлопчики невеликіє, лет по десять, кричали. На палиці хусточка зав'язана і кричали: «Мір! Мір уже буде! Мір буде!» (М. Кравченко). Це, ймовірно, був уже стихійно доповнений обряд, в якому хліб навіть перевозили машиною: «Да. Хлібину і клалі на машину. Щоб мир. А тіє платочки, як одо платок, на палку, рожка так. І одін стоїть і несе, тільки не дівка, а хлопчик. Несе ту

палку коло хлібини, щоб був мир. – *А машина яка?* – Воєнна машина. Транспортør ішов. Да молодіє хлопчаки лет по дванадцять» (М. Кравченко). У цьому ж селі також придумали класти рушники на хліб, причому кожен, хто хотів, додавав свій рушник, потім ці рушники передавали в школу чи місцевий музей. Тут, ймовірно, маємо справу не стільки з ентропією обряду, скільки з накладанням двох подій: у пам'яті респондентки поєдналися події різного плану або обряд «Щоб війна закінчилась» збігся із подією визволення села від німців та участю у святкуванні військовослужбовців, у т. ч. з використанням військової машини.

Висновки. Насамперед маємо документальне свідчення історичного факту обряду та етнографічну фіксацію духовно-культурного явища: на Поліссі у 1942–1944 роках проводилися народно-звичаєві обряди «Щоб війна закінчилась», «Щоб не було війни», «Щоб настав мир», «Щоб був мир», які можемо віднести до архаїчної апотропеїчної магії.

По-друге, обряд «Щоб війна закінчилась» мав велике всенародне значення, оскільки був пов'язаний із життєво важливими цінностями для всього народу України, а отже, потребував чимало суспільних зусиль для його підготовки і виконання.

По-третє, обряд має всі ознаки матриархальної духовної практики, притаманної в давні часи дохристиянській традиції, пов'язаної з ритуальною чистотою учасниць, хоча вже з пізнішим вкрапленням елементів християнської церковної літургії (церковний спів, занесення в церкву обрядового хліба тощо).

По-четверте, народний обряд «прогнання війни» у відродженому вигляді стає надто актуальним у наш час, коли

російсько-українська війна затяглася вже майже на 11 років; його цінність важлива як для релігійних організацій, так і для туристично-культурологічних товариств та української духовної культури загалом.

По-п'яте, відомості про обряд «Щоб війна закінчилась» потребують подальшого дослідження, доповнення фактографічними та аналітичними матеріалами, їх комплексним осмисленням українськими етнологами, релігієзнавцями та істориками.

ДОДАТКИ

Польові матеріали в записках

Андрія Шкарбана

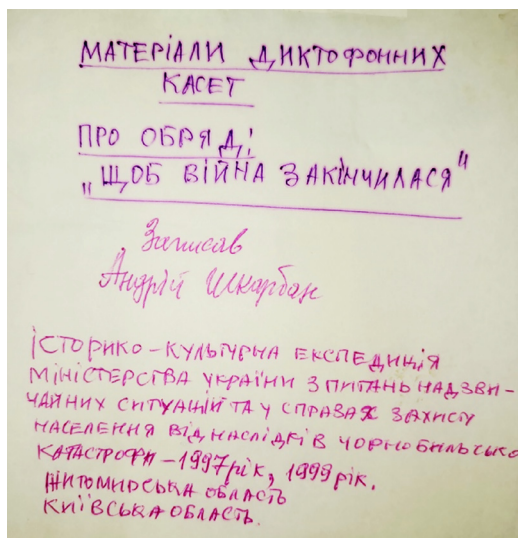
Зауваги. Польові записи А. Шкарбана ретельно паспортизовані за вимогами, що існували до 2012 р.: названі прізвища, імена та по батькові респондентів, також деякі прізвища інших учасниць були названі самими респондентами в інтерв'ю. Згідно із законодавством України у сфері захисту персональних даних (2012) деякі етнологи при публікації польових матеріалів пропонують усі прізвища респондентів подавати умовно під літерою N, при цьому залишаючи доступною іншу важливу інформацію про вік, освіту, рід діяльності опитаних. Проте за домовленістю з респондентом вважається прийнятним подавати прізвище, ім'я (або ініціали), як це подано в сучасному виданні ІМФЕ ім. М. Т. Рильського за 2024 рік [4]. У цій статті прізвища респондентів подані повністю, оскільки дати народження опитаних охоплюють 1914–1935 рр., отже, їхній вік нині мав би бути понад 90–100 років. У дослідженні опрацьовано і використано всі вісім інтерв'ю, які були надані безпосередньо А. Шкарбаном та на основі

яких здійснено упорядкування даних і аналіз фактографічного матеріалу; тут для зразка представлено лише два з них як найбільш інформативних. Курсивом подані запитання А. Шкарбана та його уточнення в дужках.

1. Обряд «Щоб війна закінчилася»

Респондент: Пекарська Уляна Кузьмівна, 1929 року народження, 4 класи, українка, шептуха. Село Болярка Олевського району Житомирської області.

- Це щоб війна закінчилася?
- Да. Да. Да.
- А в якому це році було?
- Це було десь у сорок третьому (1943 рік. – А. Ш.) – сорок четвертому (1944. – А. Ш.) І як війна вже була, два години побула війна да бачать, що война не кончаєцца, то носили хліб...
- І у вашому селі так проходили?
- Прохо... Я сама лічно носила три рази хліб. Була дівочка. Брала дівчаток, которіє такіє, знаєте, дівки...
- Ще дівки вони.
- Дівки, що ще дівчина. Знаєте? Знають люди, шо це ще дівчинка. Це ще вона, як той каже, не грішна нічим.
- Це самі дівчата несли?
- Словом, мені доверяють хліб, хоч я мала, то щоб в руки хліба. Свічка на хлібі і веноч. І на рушнику я несуч хліб. То я несла...
- То ви куди? Через село несли?
- Через село. Я з свого села несла в Кішін, несла в Лопатинчі і несла аж у Стовпинку.
- І це ви несли?
- Несла.
- А потім далі куди був шлях?
- А потом дальші вони несуть уже в дальші села. Несуть аж до самісінької границі. Де вже не перепускають з

Титульна сторінка рукописних матеріалів Андрія Шкарбана «Про обряд «Щоб війна закінчилася». Фото Г. Лозко

хлібом, то там передають хліб і дальші пішов.

- До границі куди? До Польщі?
- Туди, куди война ішла. До Польщі. До Польщі ...
- А хто це організував? Ви не знали?
- Не знали. Потому що...
- Це жінки, так?
- Це хліб приходив... Бог знає з кудова хліб. Кругла булка хліба.
- Ну це ви ці села назвали, то це ви знаєте, бо ви несли.
- Я сама лічно несла.
- А так тим дівчатам у тих селах знов передавали.
- Зо мною йшли две дівки провожають, старшіє. От із цієї хати, вона померла вже наша продавщиця. Із цієї хати жінка, вона заре на ноги не ходить. А я, то вони були старшіє дівчата. От та була мабуть, з 22-го года, ця з 24-го, а я була з 29-го, сама мала дівчинка. І я його несла. Весною я несла...
- Весною?

– І зімою я несла, і літом... Тричі...
 – *То це тричі так було?*
 – Тричі.
 – *Раз несли, потім і ще раз?*
 – Ага. Моя маті була вдова.
 – *Весною і коли ще було?*
 – І в зиму і літом... Летом. Несла хліб... Три дівчини... Тільки тії девчата.
 – *Вінок з чого був сплетений?*
 – З цвєтов... Полевие, лесовие... Ну полевие цвєти, колись. Там же ж у войну не садили, отако георгін ціх, до шось такого. А просто цвєти разніє... Як хлєбина.
 – *А рушник?*
 – А рушник просто полотняний... Колись що з колишнього...
 – *А ті дівчата двоє?*
 – І тіє дівчата так ішли... Люди, люди старіє, люди вибрали, щоб я... несла хліб. І я його переносила. Із схода сонця. Сонця. І приносили хліб до нас у село... Приносили хліб. В мене мама була вдова. І приносили цей хліб. Приносили і це рєшают уже на селі, чия дівчина должна нести хліб. І рєшили, щоб носила хліб я... То я була мала, отака, як знаєте, я з двадцять дев'ятого году... Ми приносим в хату, засвітчуєм свечку, свечка погорить і її потуш... а єнту вже свечку там тушу... щоб не горіла. Ту свечку погашаєм і хліб переходить у друге село. І цей вже передаєцца, вже там тоже кого-то вибирають... То я йшла. Вже на утро збираюцца... Ну приговорають, кому нести хліб...
 – *Але дівчина, щоб була тільки дівчиною?*
 – Тіко дівчиною, щоб не була вона яка-небудь...
 – *І було три дівчини?*
 – – Тих не спрашують, хто вони такі (двох дівчат, які супроводжують,

старіших. – А. Ш.). Це на мене поклада-
 лос, що я дівчина, як той каже, пробачте,
 чесна.

– *І які села ви пройшли?*
 – Я у Лопатичі носила, у Кишцін, і значить у Стовпик (Стовпинку. – А. Ш.).
 – *Зі сходу на захід?*
 – Він той хліб доходить до границі... саміє ціє, пограничніки, якіє-то там, оддадут хліб і передавали на другий ко-
 нець на запад, туди, на Польщу.

28 липня 1997 року

(касета № 5, сторона «А»)

2. Обряд «Щоб война закончилася»

Респондент: Матрошилова Євдо-
 кія Мефодіївна, 1921 року народження,
 с. Роз'їжджа Чорнобильського району
 Київської області, 7 класів, українка,
 шептуха. Село Аркадієвка Згурівського
 району Київської області.

– Ходілі од села до села. Спеклі бу-
 ханку хліба. На рушнику...

– *А хто пік?*
 – Вдова.
 – *Вдова? Повинна пекти вдова цей хліб?*

– Вдова.
 – *А хто була ця жінка?*
 – Її вже немає.
 – *А яка ця хлібина була?*
 – Отака. Хлібину спекли.
 – *Кругла?*
 – Кругла. Перенесли сім кілометрів.
 – *Не було на ній ніяких... хрестиків?*

Чи зірочка? Просто кругла і все?

– Кругла хлібина і сім кілометрів
 село було, дак в те село однесли.

– *А яке це село?*
 – Корогод... Дак туди однесли. Дак
 їх уже тамека пошановані. Єсті вже, обі-
 дять дали і помоліліся. І тей хліб положи-
 лі і пошлі назад.

– *А куди положили?*

– Оддали до другої вдови... В Корогод... Показали, куд нести той хліб. Неслі, каже... хліб.

– Вдові принесли. То ця вдова мала далі передати? Чи як?

– А вони свій спеклі да дальше.

– А ця вдова повинна теж спекти?

– Ага...

– А цей куди дівали?

– Осталіся. Там разломали да поєлі. Богу помолілись да поєлі. Сестра це, недоросток сестра була. Да.

– А скільки їй було років тоді?

– Да років було з дев'ять чи десять. Дак недоростка беруть, вдову і жонку, що за одним тільки вона чоловіком.

– Жила?

– Жила.

– Оце три жінки?

– Три жонки.

– А хто ніс хліб?

– Вдова несла хліб.

– А свічки були?

– А я вже вам і не скажу.

– А рушник?

– Рушник був. На рушніку (хліб. – А. Ш.)... В Корогод.

– А у село ваше звідкіля?

– У село наше, Іллінці, три кілометри були.

– То з Іллінців принесли?

– З Іллінців туди, у наше село (Роз'їжджа. – А. Ш.)... З нашого села в Корогод.

– А з Корогода не знаєте куди?

– Не знаю куди.

– Хліб несли на рушнику, який купований, тканий?

– Купований, тканий...

– «Красний», ви кажете?

– Красний, усякіє тії бульи, візерунки... В сорок другому...

– В сорок другому році (1942 рік)

ходили оце, як сестра казала, на Корогод з рушником?

– Да. Да. Да. Це при немцах пекли хліб. Вдова пекла хліба, а брали: така, що мужня жонка, що вона з одним чоловіком жила і недоросток. Її взяли. І втрох ходілі на це ж...

– Назвати їх можете?

– Одна Катя вдова.

– А прізвище?

– <...> Це вона мужня жонка. А моя сестра... Марія звали <...> Це недоросток, воділі за собою. Оддали хліб. Вона там з їмі побула. Пішла. А тіє забрали. А в кого тей... Щоб война закончилас. Щоб тут у нас помолілісе да й туди пошлі... Самі старіє так моліліса. Пошлі ж на фронт усі мужчини. Дак вони молилис уже, щоб война закончилас.

23 серпня 1999 року

(касета № 9, сторона «А»)

3. Інформація про респондентів Андрія Шкарбана, які оповіли про обряд «Щоб війна закінчилася»

Безнощенко Марія Антипівна, 1928 р. н., на хуторі Нємжер, переселена з с. Бички Чорнобильського р-ну, неписьменна, українка, шептуха.

Гараймович Віра Андріївна, 1927 р. н., в с. Нова Марківка Поліського р-ну Київської обл., 7 класів, українка, шептуха.

Колотій Ольга Остапівна, 1935 р. н., в с. Лелів Чорнобильського р-ну Київської обл., середня медична освіта, українка, оповідачка.

Кравченко Марія Федорівна, 1927 р. н., в с. Стечанка Чорнобильського р-ну Київської обл., 4 класи, українка, шептуха.

Красноус Харитина Данилівна, 1914 р. н., в с. Лелів Чорнобильського р-ну Київської обл., 4 класи, українка, оповідачка.

Матрошилова Євдокія Мефодіївна,

1921 р. н., в с. Роз'їжджа Чорнобильсько-го р-ну Київської обл., 7 класів, українка, шептуха.

Пекарська Уляна Кузьмівна, 1929 р. н., 4 класи, українка, шептуха. Село Болярка Олевського р-ну Житомирської обл.

Старовойт Марія Давидівна, 1931 р. н., переселена з с. Роз'їжджа Чорнобильського р-ну Київської обл., оповідачка.

4. Поліські села, через які проходив обряд «Щоб війна закінчилась»

1. **Лопатичі** (Коростенський р-н Житомирської області. Входить до складу Олевської міської громади);

2. **Кишін** (Коростенський р-н Житомирської області. Входить до складу Олевської міської громади);

3. **Стовпинка** (Коростенський р-н Житомирської області. Входить до складу Олевської міської громади);

4. **Глинка** (зникле село в Україні, за 22 км від ЧАЕС, Іванківський р-н Київської області);

5. **Великий Корогод** (колишнє село в Україні, Іванківський р-н Київської області. До 1986 року належало до Чорнобильського р-ну Київської області, за 15 км від м. Чорнобиль);

6. **Малий Корогод** (ймовірно, старе село Корогод);

7. **Замоштя** (Замошня, раніше Замоштя – зникле село в Україні, за 22 км від ЧАЕС, неподалік впадіння річки Ілля у річку Уж, Іванківський р-н Київської області);

8. **Розсохи** (колишнє село, Іванківський р-н, Київська область);

9. **Карпиловка** (Карпилівка Київської обл., перевір або: Звягельський р-н, Карпилівка Житомирської обл.).

10. **Лельов (Лелів)** (Чорнобильський

р-н Київської обл. – колишнє село в Україні Іванківського району Київської обл., знято з обліку у зв'язку з відселенням мешканців унаслідок аварії на ЧАЕС);

11. **Чорнобиль** (місто на Поліссі, районний центр у Київській обл., після аварії на ЧАЕС – адміністративний центр зони відчуження та зони безумовного (обов'язкового) відселення);

12. **Старосілле** (Коростенський р-н Житомирської обл. Входить до складу Лугинської селищної громади);

13. **Кашовка** (Чорнобильський р-н Київської обл. – стародавнє село за 12 км від Чорнобиля, залишене).

14. **Крива Гора** (колишнє село в Україні, яке було виселене через наслідки аварії на ЧАЕС. Іванківський р-н Київської обл.);

15. **Зимовище** (колишнє село в Україні, за 6 км від ЧАЕС та за 20 км від м. Чорнобиль, Іванківський р-н Київської обл.);

16. **Стечанка** (колишнє село в Україні, Іванківський р-н Київської обл., зняте з обліку у зв'язку з відселенням мешканців внаслідок аварії на ЧАЕС);

17. **Іллінці** (за 30 км на захід від Чорнобиля, Чорнобильський р-н, нині Іванківський р-н Київської обл., у 1999 р. зняте з обліку у зв'язку з відселенням мешканців внаслідок аварії на ЧАЕС);

18. **Красніца** (Стара Красниця – колишнє село в Україні, Іванківський р-н Київської обл., зняте з обліку у зв'язку з відселенням мешканців внаслідок аварії на ЧАЕС);

19. **Залісся** (колишнє село в Україні, Вишгородський р-н Київської обл., зняте з обліку у зв'язку з відселенням мешканців внаслідок аварії на ЧАЕС).

ЛІТЕРАТУРА

1. Бех, М. Теоретичні та прикладні аспекти воєнної антропології. *Народна творчість та етнологія*. 2024. № 4 (404). С. 41–48.

2. Борисенко, В. Така житка...: *Культура повсякдення українців Чорнобильського Полісся (на матеріалах етнографічної експедиції 1994 р.)*. Київ, 2011. 224 с.

3. Гілевич, І. Постчорнобильські експедиції 1993–2018 років на тлі польових досліджень Полісся України другої половини ХХ – початку ХХІ ст. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2019. Спецвипуск. С. 952–966.

4. *Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів*. Т. 12. *Культура повсякдення часів російсько-української війни / голов. ред. Г. Скрипник; НАН України; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського*. Київ, 2024. 848 с.

5. Килимник, С. *Український рік у народніх звичаях в історичному освітленні*. Вінніпер, 1957. Т. IV. 178 с.

6. *Літопис руський за Іпатським списком / пер. Л. Махновець*. Київ, 1989. XIV+591 с.

7. Найдено, О. *Образ воїна в українському фольклорі. Семантичні та образні аспекти*. Київ, 2005. 260 с.

8. *Славянские древности*. Этнолингвистический словарь под ред. Н. И. Толстого. Том 1. Москва, 1995. 584 с.

9. Шевченко, В. *Словник-довідник з релігійознавства*. Київ, 2004. 560 с.

10. Шкарбан, А. Матеріали з народної медицини Житомирського Полісся. *Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження / за ред. С. Павлюка, М. Глушка*. Львів, 1999. Вип. 2: Овруччина, 1995. С. 211–224.

11. Шкарбан, А. Народна медицина Київського Полісся. *Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження / за ред. С. Павлюка, М. Глушка*. Львів, 1997. Вип. 1: Київське Полісся, 1994. С. 204–216.

REFERENCES

1. Bekh, M. (2024) Theoretical and Applied Aspects of Military Anthropology. *Narodna*

tvorchist ta etnolohiia (Folk Art and Ethnology), No. 4 (404), pp. 41–48. [in Ukr.]

2. Borysenko, (2011). *V. Such a life...: The Culture of Everyday Life of Ukrainians of Chernobyl Polissia (Based on the Materials of the Ethnographic expedition of 1994)*. Kyiv, 224 p. [in Ukr.]

3. Hilevych, I. (2019). Post-Chernobyl Expeditions of 1993–2018 against the Background of Field Research of Ukrainian Polissia in the Second Half of the 20th – Early 21st Centuries. *Visnyk Lvivskoho Universytetu. Serii i storychna* (Bulletin of Lviv University. Historical Series). Special Issue, pp. 952–966. [in Ukr.]

4. Skrypnyk, H., ed. (2024). *Ethnographic Image of Modern Ukraine. Corpus of Expeditionary Folklore and Ethnographic Materials*. T. 12. *Culture of Everyday Life during the Russian-Ukrainian War*. NAS of Ukraine; M. T. Rylsky Institute of Fine Arts. Kyiv, 848 p. [in Ukr.]

5. Kilymnyk S. (1957). *Ukrainian Year in Folk Customs in Historical Light*. Winnipeg. Vol. IV. 178 p. [in Ukr.]

6. *Rus Chronicle. According to the Ipatian List*. Kyiv, 1989. XIV+591 p. [in Ukr.]

7. Naiden, O. (2005). *The Image of a Warrior in Ukrainian Folklore. Semantic and Figurative Aspects*. Kyiv, 260 p. [in Ukr.]

8. Tolstoi, N., ed. (1995). *Slavic Antiquities*. Ethnolinguistic Dictionary. Vol. 1. M.: International Relations, 1995. 584 p. [in Ukr.]

9. Shevchenko V. (2004). *Dictionary-Reference Book on Religious Studies*. Kyiv, 560 p. [in Ukr.]

10. Shkarban, A. (1999, 1995). Materials on Folk Medicine of Zhytomyr Polissia. *Polissia of Ukraine: Materials of Historical and Ethnographic Research*. Lviv: Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine. Issue 2: Ovruchchina, pp. 211–224. [in Ukr.]

11. Shkarban, A. (1997, 1994). Folk Medicine of Kyiv Polissia. *Polissia of Ukraine: Materials of Historical and Ethnographic Research*. Lviv: Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Issue 1: Kyiv Polissia, pp. 204–216. [in Ukr.]

Summary

POLISSIA RITE «TO END THE WAR» IN THE ETHNOGRAPHIC
RECORDS OF ANDRII SHKARBAN

Halyna LOZKO

orcid.org/0000-0001-5865-7556

Doctor of Philosophical Sciences, professor, lead research fellow

of RIUS of Taras Shevchenko National University of Kyiv

email: svaroh_7@ukr.net

The relevance of the research. From an ethnographic point of view, Kyiv Polissia has been studied in great detail by numerous ethnographic expeditions both in Soviet times and in independent Ukraine. However, the materials of cultural heritage research have not always been published. Meanwhile, the spiritual culture of the Polisschchuks has preserved many relic phenomena that urgently needs saving. Among the materials of A. Shkarban's field research, attention was drawn to the rite "To end the war", which is undoubtedly of ancient origin. The ethnographer includes interviews with eight respondents who participated in the rite or personally observed it. The author mentions 19 villages in Kyiv and Zhytomyr Polissia, including the town of Chornobyl (1942-1944), through which the ritual procession with the sacred bread passed. Nowadays, due to the Russian-Ukrainian war, this work has become extremely relevant. Such rites contribute to the unity of the people and the preservation of national identity.

The purpose of the article is to introduce into scientific circulation the still little-known historical and ethnographic material about the rite "To end the war" and the religious studies of its semantics, actors, spiritual and cultural significance for the possible restoration and use of scientific results in the strategy of development of national culture and tourism in post-war Ukraine.

Conclusions. First of all, we have documentary evidence of the historical fact of the rite and ethnographic record of the spiritual and cultural phenomenon: in Polissia in 1942-1944, folk-customary rites "To end the war", "For there to be no war", "For peace to come", "For peace to be", which can be attributed to archaic apotropaic magic were performed. The ritual "To end the war" was of great national importance, as it was associated with vital values for the entire people of Ukraine, and thus required a lot of social effort to prepare and perform. It bears all the features of a matriarchal spiritual practice inherent in the ancient pre-Christian tradition, associated with the ritual purity of the participants, although with a later introduction of elements of the Christian church liturgy (church singing, bringing ritual bread into the church, etc.). The folk rite of "expelling the war" in its revived form is becoming extremely relevant nowadays, when the Russian-Ukrainian war has been going on for almost 11 years; its value is important for religious organisations, tourist and cultural societies, and Ukrainian spiritual culture in general. Information about the ritual "To end the war" requires further research, supplementation with factual and analytical materials, and a comprehensive understanding by Ukrainian ethnologists, religious scholars, and historians.

Keywords: rite "To end the war", ritual bread, World War II, Andrii Shkarban, Kyiv Polissia, Zhytomyr Polissia.

ВПЛИВ РАНЬОГО ХРИСТИЯНСТВА НА ДУХОВНУ КУЛЬТУРУ РУСИ-УКРАЇНИ: ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

Валерій ОЛЕКСІЙЧУК

orcid.org/0009-0004-3817-6594

аспірант НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

email: valerii.oleksiichuk@gmail.com

Анотація. Розглянуто вплив раннього християнства на духовну культуру Русі-України. Здійснено системний аналіз джерельної та історіографічної бази розкриття феномену духовної культури давньої Русі-України в контексті її взаємодії з християнськими цінностями. Спростовуються маніпулятивні наративи агресора щодо штучності існування українського народу та його держави.

Ключові слова: Русь-Україна, духовна культура, християнство, Святе Письмо, хрещення, ідеологія, геополітика.

Постановка проблеми. Геополітичне становище України на перехресті різних цивілізацій і народів істотним чином впливало на сприйняття та обмін культурними цінностями, економічними здобутками, досягненнями освіти, науки, лікарської справи тощо. Чи не найпотужніші впливи надходили з півдня, з боку Візантії, спадкоємиці та продовжувачки набутків Римської імперії. Саме завдяки постійним контактам з цією державою на давньоукраїнських землях з'явилося християнське вчення. На київських теренах побував апостол Андрій, у південних еллінських полісах проповідували місіонери, зводилися храми і відкривалися монастирі, низка північночорноморських етносів увірували у Христа і перекладали Святе Письмо рідною мовою. Християнські істини увіходили таким чином до сердець давньоукраїнської людності, яка отримала потужний поштовх у власному розвитку: державному, духовному, економічному, культурному тощо. Тим часом вся повнота християнського впливу залишається нез'ясованою повною мірою і

вимагає спеціального дослідження, враховуючи введення у науковий обіг низки нових чи малодоступних матеріалів з цієї проблематики та їх концептуального осмислення.

Актуальність дослідження визначається чинниками суспільно-політичними та пізнавальними. В умовах повномасштабної російської агресії проти України одним із наріжних наративів виправдання цього злочину є заперечення самого факту існування українського народу, його культури, історичної минушини тощо. У цих обставинах науковий аналіз глибинних витоків і самодостатності духовно-практичних архетипів та атрибутів національного буття постає доказовою підставою для спростування маніпулятивних тверджень та заяв з боку загарбника. Істотною запорукою набуття нових об'єктивних висновків про особливості духовної культури давньої Русі-України в контексті її взаємодії з християнськими цінностями є залучення до наукового аналізу нового кола джерельних документів та історіографічних текстів.

Аналіз основних джерел, досліджень і публікацій. Наукове висвітлення духовної культури давньої Русі-України в контексті її взаємодії з християнськими цінностями спирається на аналіз автентичних джерел відповідної доби різного походження, узагальнення провідних науковців у сфері загальної історії, культурології, історії християнства та філософії. Інтерпретаційний образ минулого міститься в літописах: Руському, Величка, Григорія Граб'янки, Львівському, Самійла Величка, Самовидця та ін. Важливими джерелами дослідження є власне церковні та державні акти, які засвідчують реальний вплив християнських цінностей на консолідацію суспільства, княже правління, значення громадянського суспільства, що докладно висвітлено в працях М. Возняка, І. Огієнка, В. Січинського, І. Панчука, Я. Калакури, В. Крисаченка, В. Ідзьо та ін. Наукова історіографія ґрунтується на узагальненнях Д. Багалія, М. Грушевського, І. Крип'якевича, М. Максимовича, Н. Полонської-Василенко, О. Прицака. Новітні концепції історії України представлені в працях Дж. Мейса, О. Моці, С. Плохія, В. Рички, В. Сергійчука, Т. Снайдерса, Ю. Терещенка, Н. Яковенко, в яких синтетичний підхід до давньої історії органічно коригує з ціннісними вимірами українського буття.

Метою статті є системний аналіз джерельної та історіографічної бази розкриття феномену духовної культури давньої Русі-України в контексті її взаємодії з християнськими цінностями. Досягнення наукових об'єктивних результатів пошуку має спиратися на всебічний аналіз як корпусу документів давніх часів, так і сучасних підходів до осмислення

комплексних міжцивілізаційних взаємодій.

Виклад основного матеріалу.

Джерела

Об'єктивний науковий аналіз тих чи інших історичних процесів, подій, явищ, постатей тощо має спиратися на якомога повнішу джерельну базу, зокрема й ту, в якій висвітлюється предметне поле пошуку вченими та самовидцями.

Засадничим виданням для науковців та студентів, які працюють у сфері джерелознавства, є підручник «Історичне джерелознавство» (2002), підготовлений авторським колективом під керівництвом професора Я. Калакури. У посібнику висвітлюються такі вузлові проблеми, як предмет, об'єкти та структура джерелознавства, його значення, завдання, логістика пошуку. Розкриваються поняття «історичне джерело», природа, класифікація, наукова критика джерел, шляхи, засоби і прийоми встановлення їх достовірності, сучасні методи здобуття максимальної джерельної інформації. Значну увагу приділено характеристиці основних груп джерел з історії України, даються методичні рекомендації щодо їхнього використання у науковій та педагогічній практиці [6].

Оскільки предметом дослідження є духовно-ціннісний світ давньої України, методологічною основою досягнення емпіричного та концептуального матеріалу має слугувати саме історичне джерелознавство. За визначенням фахівців, «історичне джерелознавство – це спеціальна галузь наукових історичних знань, яка вивчає походження історичних джерел, теорію і методику їхнього використання в історичних дослідженнях, склад, структуру й функціонування джерельної бази історичної науки» [6, с. 11]. У

свою чергу історичне джерелознавство спирається на загальноісторичну методологію, теорію та логіку наукового пізнання. Загальна стратегія пошуку визначається логістичним маршрутом від постановки проблеми до отримання достовірного наукового знання, котре піддається строгій верифікації.

Коло джерел з давньої писемної історії України за походженням поділяється на дві групи: 1) вітчизняного та 2) іноземного («чужого») походження. В обох випадках важливо визначати насамперед автентичність та достовірність тексту, оскільки існує чимало компіляцій, підробок тощо з метою фальшування потрібного дискурсу. Суттєвим також є цільове призначення тексту, оскільки від заданої мети істотно залежить підбір фактичного матеріалу, селективне ставлення до нього, мета викладу і, головне, інтерпретація означеного. Таким чином, постає проблема відшарування істинного знання про той чи інший час (подію, людей, обставини та ін.) від хибного, явленого від уявного, факту від вигадки тощо.

Історичні джерела вітчизняного походження давньої Русі-України поділяються на три великі групи: 1) літописи, 2) документи і 3) літературні пам'ятки. Літописи – це історичні твори, в яких оповідь про події у певному місці від визначеної (інколи – анонімною) особи (осіб) велася за роками. До документів відносяться державні акти, котрі визначають норми внутрішнього життя, а також міждержавні угоди, призначені для врегулювання відносин у міжнародному просторі. Літературні пам'ятки характеризуються авторським екзистенційним поглядом на світ, спрямованим на розкриття феномену людського буття загалом.

У княжі часи **літописання** було чи не найпоширенішим видом художньо-наукової творчості. У ньому поєднувався особистісний менталітет автора із смислами та цінностями конкретної доби історичного процесу. Найдавнішими зведеннями є «Влес Книга» (V–IX ст.), «Повість минулих літ» (бл. 1097), Лаврентіївський літопис (1116), Іпатіївський літопис (1118), Галицько-Волинський літопис (XIV ст.) та ін. Цінні розмисли щодо давньоукраїнських часів містяться у творах литовсько-руської та козацько-гетьманської доби. Серед них Супральський літопис, Літопис Авраамки, Літопис Биховця, Густинський літопис, Львівський літопис, Межигірський літопис, Київський літопис, Літопис Самовидця, Літопис Граб'янки, Літопис Величка та ін. Практично неодмінною складовою частиною кожного з них є авторська рефлексія щодо генези рідного народу, в якій поважне місце займає висока оцінка християнського впливу на Русь-Україну. Так, наприклад, «Літопис руський» початки руського/українського народу виводить від Яфета, сина Ноя, а далі докладно викладає всю процесуальність хрещення Русі великим князем Володимиром тощо [11].

Міждержавні **документи** фіксують права і зобов'язання сторін щодо тих чи інших питань. А тому позиція Русі-України засвідчує не лише її політичні, але й ціннісні орієнтири, пов'язані з духовними вимірами життя. Відтак у них міститься, прямо чи опосередковано, гуманітарний вимір домовленостей. Низка давньоруських угод дійшли до нашого часу у «Літописі руському». Йдеться, зокрема, про угоди князя Олега 907 та 911 рр. щодо добросусідських відносин із Візантією. Угода 944 р. князя Ігоря

визначала певні торговельні та територіальні пріоритети цих сторін. Угода липня 971 р., укладена князем Святославом Ігорьовичем з імператором Іоанном Цимісієм, визначала певний нейтралітет між Руссю та Візантією. Перемовини княгині Ольги в самому Константинополі істотно сприяли духовному зближенню країн між собою. Великий князь Володимир підписував договори з Папою Римським Сильвестром II, візантійським імператором Василем II, угорським королем Стефаном I, польським королем Болеславом I та чеським королем Болеславом II. Серед тогочасних документів вітчизняного походження особливе значення має «Руська правда» князя Ярослава Мудрого – збірка стародавнього руського права, складена у XI–XII ст. на основі звичаєвого права. Тут містяться норми кримінального, спадкового, торгового і процесуального законодавства. Надзвичайно важливими є лексичне багатство документа, описи життєсвіту давніх русичів, взаємин між владою і громадами, статусу особистості в суспільстві тощо.

Літературні пам'ятки Русі-України розкривають духовні виміри людського буття, художньо-образне осягнення дійсності. Попри великі втрати до наших днів збереглося чимало авторських, а також анонімних творів давньоруського походження [9]. Їхніми творцями були насамперед ченці та ієрархи Київської митрополії, а також представники світської еліти. Митрополит Іларіон у «Слові про закон і благодать» розмірковує про призначення людини. Митрополит Никифор у «Посланні до князя Володимира, сина Всеволода, сина Ярослава» звертається по справедливість до влади. Ігумен Мойсей Видубицький пробує

осягнути значення та мету служіння людини Богові. Унікальний «Киево-Печерський патерик» містить неперевершений досвід чернечого життя у Лаврі й пошуки вищої істини. Князь Володимир Мономах у своєму «Повчанні» мислить, як стати потрібним і людям, і державі. Епічне «Слово о полку Ігоревім» викладає смисл патріотизму і закликає до спротиву будь-яким окупантам. Загалом літературні пам'ятки містять цінний матеріал, який дає можливість реконструювати ціннісно-смісловий універсум давніх християн землі Київської [1].

Корпус джерел іноземного походження дуже різноманітний та полісемантичний. У цьому контексті з усього обширу текстів цільову увагу необхідно звертати саме на ті з них, в яких безпосередньо йдеться про давню Русь-Україну та вплив на неї християнства. Також слід диференціювати джерела за їх походженням і призначенням, зацікавленість авторів саме в такому поданні певних знань та їхній інтерпретації. Інакше кажучи, необхідно здійснювати експлікацію смислів та відшаровувати емпіричні факти від герменевтичного навантаження на них.

Насамперед слід зазначити, що існує низка джерел, в яких мовиться про діяння апостола Андрія на давньоукраїнській землі. Про це писали грецький єпископ Іпполіт (III ст.), догматик Дідим Александрійський (IV ст.), ліонський єпископ Євхерій (V ст.), єрусалимський ієромонах Єпіфаній Гагіополіт (кінець VIII – початок IX ст.) та ін. У Скандинавії досить популярними були саги про апостола Андрія – пам'ятки давньоісландської літератури XII ст. Звістки про поширення християнства на нашій землі у перші століття зустрічаються у

«Житіях» Климента Римського (II ст.), апологетичному творі грецького схоласта Юстина (II ст.), латинського правника Тертуліана (III ст.), церковного історика Євсевія (IV ст.), архієпископа Кирила Єрусалимського (IV ст.) та візантійської імператриці Євдокії (V ст.). В оригінальних текстах Стефана Сурозького, патріарха Фотія, Іоанна Зонари, Георгія Кедрина, Нікити Пафлагонянина та Бертинських анналах знаходяться посилання на хрещення давньоруських князів Бравлина, Аскольда, Діра та княгині Ольги. В ранньому середньовіччі духовна культура Русі-України привертала пильну увагу Тітмара, Мухаммада Ауфі, Ал-Марвазі, Михаїла Дуки, Одда Стурлуссона, Бруно Кверфуртського, Матея Краківського, Гельмгольда та інших мислителів Сходу та Заходу [10].

Перший систематизований огляд іноземних джерел про Україну та українців від найдавніших часів до середини XIX ст. видрукував у 1946 р. у м. Авгсбург (Австрія) український мистецтвознавець і бібліограф Володимир Січинський. Сам автор наголошував, що це незвичайно цінний скарб для пізнання минувшини і сучасності українського народу у всіх проявах його життя і творчості. У книзі містяться грецькі, візантійські, арабські й західноєвропейські джерела з історії України. Із західноєвропейських джерел В. Січинський виокремив праці німецького хроніста Тітмара Мерзебурзького та ін. [23].

Джерельний матеріал про давню Україну зосереджено в довіднику-хрестоматії І. Панчука «Історія України очима іноземців» (2009). Посібник складається з двох частин. У першій частині видання подано життєписи зарубіжних учених, громадсько-політичних діячів,

мандрівників, письменників, які досліджували історію України, писали спогади та художні твори про Україну. У другій – запропоновано уривки праць, спогадів, документів іноземців, які певною мірою характеризують історію України, українців, порівнюють їх із сусідніми народами [18].

Цінним джерелом про українську минувшину є упорядкована Василем Кириличем збірка «Світ про Україну та українців» (2016). Зміст дослідження складають заяви, коментарі, витяги з документів, роздуми про Україну та українців державних діячів, політиків, дипломатів, представників міжнародних організацій, учених, письменників і митців іноземних країн, а також духовенства різних церков [22].

Концептуально та джерельно насиченою є праця Олександра Палія «Історія України» (2017). Автор розглядає, зокрема, перші держави та їхню роль в історії України і світу, а також княжу добу: від заснування Києва до ліквідації Київського князівства (V ст. н. е. – 1470 р.). У творі наведено цитати з документів, що стосуються давнього періоду в історії: «Літопис руський» (XI–XII ст.), «Літопис руський, XIII ст.», «Галицько-Волинський літопис» (XIII ст.) та ін. Представлено фрагменти з праць іноземних істориків, вчених, мандрівників: Геродота («Історія»), Йордана («Гетика»), Амiana Марцеліна («Римська історія»), Прокопія Кесарійського («Історія воєн Юстиніана») та ін. [16].

Серед інформаційних джерел слід звернути увагу на бібліографічний покажчик «Україна і українці очима світу» (2018). Видання містить відомості про твори іноземних істориків, мандрівників, письменників, поетів, у яких

подано матеріал про територію України як джерело не тільки географічних, але й історичних знань. Розглянуто питання походження українців, описано їхній побут, особливості національного характеру та культури, діяння історичних осіб упродовж певних етапів: стародавнього (міфологічного, античного), середньовічного, епохи Відродження та Нового часу. Саме на межі античного та середньовічного часів зароджується християнське вчення та окреслюються його візії для давньоукраїнських земель [25].

Історіографія

Історіографія («опис історії») – мультисмислове та поліфункціональне поняття, що застосовується у багатьох контекстах, причому як універсальних, так і конкретно-предметних. Для аналізу проблеми духовно-практичного буття давньої Русі-України історіографія постає у двох вимірах: як сукупність певної літератури окремої доби, призначеної для створення образу та пояснення самого історичного процесу, та наукові дослідження з цієї проблематики, тобто сукупності історичних студій з конкретної проблеми у вузькому сенсі, де давня українська історія постає спеціально виокремленою предметною областю досліджень [28, с. 286–287]. Таким чином, історіографічна логістика має враховувати наративи мислителів I–X ст., які намагались осягнути сутність історичних змін і вибудувати певну схему їх пояснення. Не меншою мірою важливі й подальші спроби наукового осмислення цього періоду історії, включно з найновішими, що ґрунтуються на потужній емпіричній базі та методології пошуку.

Загальна історія. Своєрідним твором перехідного чину, який суміщав у собі літописну традицію та науковий

аналіз джерел, стала «Історія русів». Цей трактат було створено у другій половині XVIII ст. і його найімовірнішим автором вважається Георгій Кониський, філософ, теолог, церковний діяч. До 1991 р. «Історія русів» була опублікована двічі: у 1846 та 1956 рр. у Нью-Йорку. Свого часу вона таємно поширювалася у списках, нею користувався Тарас Шевченко та Микола Гоголь. Початки русів викладаються ще з домонгольської навали, і корінь їх, як і в Нестора Літописця, – «од племені Афета». За автором, Русь відчула на собі благодать не одного, а цілих трьох хрещень [7].

Ґрунтовні історичні студії на науковій основі належать Михайлу Максимовичу, першому ректору Київського університету св. Володимира, етнографу, письменнику, громадському діячу. Основні праці вченого в 1994 р. зібрані у виданні «Києвъ явился градомъ великимъ...: вибрані українознавчі твори». До книги увійшли історичні, етнографічні, фольклористичні та мовознавчі студії вченого, в основі яких правдиве і пристрасне слово про замовчувані або спотворені протягом десятиліть сторінки нашої непростой історії, самостійність і самотність української мови, культури загалом. Ряд досліджень присвячені пам'ятним місцям української столиці. Серед творів, що друкуються вперше, серія народних сказань, дослідження з історії української мови, а також автобіографія автора. М. Максимович дослідив заснування давніх київських храмів, зокрема церкви св. Андрея, Києво-Софійського собору, церкви св. Кирила, Видубицького та Печерського монастирів, Києво-Печерської лаври загалом тощо [12]. Програмний документ українського визвольного руху створив сучасник М. Максимовича

Микола Костомаров – історик, етнолог, громадський діяч, один із ідеологів Кирило-Мефодіївського братства. Автор духовно-практичного керівництва цього товариства «Книги биття українського народу» (1846–1847), в якому важке підневільне життя українського народу та його визволення досягнуто крізь призму біблійних цінностей.

Фундаментальні узагальнення з історії України належать Михайлу Грушевському (1866–1934) – історик, археографу, літературознавцю, фольклористу, організатору науки. Творець найповнішого узагальнюючого дослідження з історії України від найдавніших часів до середини XVII ст., в якому поєднані високий професіоналізм, глибокі знання джерел і літератури з науковим їх осягненням і потрактуванням. Перший том охоплює проміжок від найдавніших часів до початку XI ст. Автор системно викладає початки, формування та зміцнення Київської держави, причому здійснює це у сув'язі з тодішніми європейськими цивілізаційними рухами. Важливе місце у творі займають духовно-практичні виміри давньоруського буття, зокрема колізії трансформації ідеологічного підґрунтя держави від язичницького до християнського [3].

Знаковою працею є двотомна «Історія України» (Мюнхен, 1973–1976) Наталії Полонської-Василенко. Це узагальнення є прикметним з погляду об'єктивності, конкретності й аргументованості викладу національної історії України. Авторка продовжує державницький напрям української історіографії В. Липинського, а тому для неї історія є насамперед подвижництвом українських особистостей, пасіонаріїв культурного поступу та визвольного руху. Двотомник справив

значний вплив на загальне бачення української минушини для еміграційної спільноти. В «Історії України» Н. Полонська-Василенко докладно розкриває креативну взаємодію цінностей давньої Русі та Візантії [20].

Відомий історик і тюрколог Омелян Пріцак свою працю «Походження Русі» присвятив висвітленню феномену торговельно-кочових імперій і місця Русі-України в геополітичній та культурній трансформації Європи. Твір складається з чотирьох частин. Перша, найобширніша – це дані скандинавських саг про Русь і Східну Європу (до XII ст.). Досліджується увесь корпус саг: королівські (про норвезьких і данських королів), поеми (новели) у системі королівських саг, саги про ісландців, героїчно-легендарні та романтичні саги. Друга частина подає історико-топографічний огляд політичних структур країн навкруги Балтійського моря. Частина третя висвітлює основні структури давньоскандинавських суспільств у період 800–1280 рр. У частині четвертій зібрані десять екскурсів, у центрі яких контакти поміж Сходом і Заходом того ж періоду. Важливим для розуміння цивілізаційного поступу є спеціальний розділ першого тому «Поля християнської Києворуської держави та історичної свідомості Русі» [21].

У навчальному посібнику Ю. Терещенка «Україна і європейський світ: нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст.» (1996) висвітлено історичне минуле українського народу від часів утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. Показано спільне та відмінне у розвитку суспільно-політичних відносин та культурного процесу в країнах Західної Європи і в Україні. Важливим аспектом викладу є

проблема соціокультурної та політичної орієнтації України, яка, органічно сприймаючи досягнення західноєвропейської цивілізації, зберігала самобутність власного історичного розвитку. Християнській проблематиці присвячено розділи «Християнізація Русі-України до Володимирового хрещення і європейський контекст» та «Хрещення України-Русі як фактор європеїзації» [24].

Монографія професора НаУКМА Наталі Яковенко «Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України» спрямована на переосмислення усталеної схеми української історії, що її дотепер чинна, хоч уже й захитана академічна історіографічна традиція успадкувала від народницького «національно-державного» історіописання. Порівняно з першою версією, опублікованою 1997 р. у київському видавництві «Генеза» як «Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття», дослідниця значно розширила свою синтезу змістово, особливо рецепціями щодо місця і значення в державному та духовному поступі Русі-України національної еліти. В цьому контексті увиходження до світу християнської культури поставало як свідомий вибір досить вузького кола владних осіб, котре вчинялось задля поступу всього народу і держави [27].

Духовно-практичні виміри стародавнього українського буття дає змогу ґрунтовно поглибити монографія В. Гончаревського «Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991–2009)» (2011). У праці на основі широкого кола історіографічних джерел здійснено комплексний аналіз становлення та загальних тенденцій використання цивілізаційного підходу в сучасній українській історіографії за період 1991–2009 рр.

Особливу увагу приділено систематизації провідних ліній інтерпретації соціокультурної ідентичності України в ході застосування цивілізаційного підходу до української історії [2].

Новітній погляд на історію України містить дослідження С. Плохія «Брама Європи: історія України від скіфських воєн до незалежності» (2016). У книзі висвітлено трагічну та героїчну історію України від часів Геродота до сьогодення. Йдеться про життя народів, що мешкали на території сучасної України, про те, як виникали князівства, руйнувалися союзи, спалахували війни. Закономірний наголос зроблено на європейській ідентичності України: «Європа є важливою частиною української історії, так само як і Україна – європейської. Розташована на західному краю Євразійського степу, Україна протягом багатьох століть була брамою Європи. Інколи, коли “брама” зачинялася внаслідок війн чи конфліктів, Україна допомагала зупинити іноземні навали зі Сходу та Заходу; коли ж вона була відчинена, як це найчастіше траплялося в українській історії, вона правила за міст між Європою та Азією, сприяючи обміну людьми, товарами та ідеями...» [19, с. 23].

Культура. Енциклопедична праця відомого українського філолога академіка М. Возняка «Історія української літератури» (Львів, 1920) висвітлює періоди розвитку української народності, української літературної мови, оригінального і перекладного письменства, літописну літературу. Детально проаналізована давня доба письменства, зокрема виникнення церковнослов'янської літератури, її мова та письмо, перекладні тексти. Розглянуто також оригінальне письменство духовного змісту,

проповіді, повчання, діяріуші. Окремий розділ присвячено літописанню та літописцям, їхній хронографії, призначенню творів та їхньому впливу на подальше духовне життя і красне письменство [1].

Український вчений, митрополит, політичний, громадський і церковний діяч Іван Огієнко (митрополит Іларіон) улітку 1918 р. виступив засновником і став першим ректором Кам'янець-Подільського державного українського університету, в якому пізніше почав читати курс лекцій «Українська культура». Саме за цими лекціями у тому ж році в Києві видано книгу з аналогічною назвою. У ній містяться матеріали щодо культури давньої України, впливу на неї античної та візантійської цивілізацій, духовного піднесення краю під впливом Слова Божого тощо [14].

Грунтовна «Історія української культури» (30-ті роки ХХ ст.) створена у Галичині видатними українськими вченими й мистецтвознавцями Іваном Крип'якевичем, Володимиром Радзикевичем, Миколою Голубцем, Степаном Чарнецьким та Василем Барвінським. В яскравій та доступній формі автори подають основні відомості про розвиток українського письменства, образотворчого мистецтва, театру та музики від княжої доби до першої третини ХХ ст. у тісному зв'язку із поступом українського суспільства. Осібно для давньої доби розкрито дискурси: віра і церква, освіта і наука, громадянство і держава, війна і лицарство, міжнародні взаємини [8].

Після поразки Визвольних змагань у 30-х роках українськими вченими-емігрантами у Чехо-Словаччині зроблена унікальна спроба цілісного дослідження феномену української культури з найдавніших до новітніх часів. Лекції

Д. Антоновича, Д. Чижевського, Д. Дорошенка, В. Січинського та інших непересічних фахівців, поєднані у виданні «Українська культура», дають ґрунтовне уявлення про розвій вітчизняної освіти та книгодруку, філософії та релігії, різних видів мистецтва тощо. Вперше у повному обсязі збірник лекцій було видано в 1940 р. у Подєбрадах, потім перевидано, також за кордоном, у 1947 та 1988 рр. Організатором, одним із авторів та редактором збірника був Д. Антонович – подвижник доби УНР, історик та культуролог. Вчений розкрив особливості передхристиянської релігії українського народу та феномен української національної церкви [26].

Християнство. Засадниче місце у розумінні християнського впливу на давню Україну займають твори діячів та істориків церкви. У важкі часи Другої світової війни І. Огієнко, на той час архієпископ Холмський і Підляський, у Празі видає дослідження «Українська Церква: нариси з історії Української Православної Церкви» (1942 р., перевидання в Україні 1993 р.). У книзі на основі численних історичних джерел розповідається про поширення християнства в Київській Русі, виникнення Української православної церкви, її боротьбу за незалежність від Московської, визначну роль у розвитку духовної культури українського народу. Про це переконливо свідчать матеріали розділів «Початки християнства серед українського народу» (І), «Хрещення українського народу» (ІІ) та «Окремішність Української Церкви» (ІІІ) [5].

Цикл праць з історії українського християнства, а також домагань московитів на давньоруську духовну спадщину створила Н. Полонська-Василенко. Це насамперед такі дослідження, як

«Історія Української Церкви» (Мюнхен, 1949), «Теорія III Риму в Росії протягом XVIII та XIX ст.» (Мюнхен, 1952), «Особливості Української Православної Церкви» (Мюнхен, 1959), «Перші віки християнства на Україні» (Мюнхен, 1963), «Дві концепції історії України і Росії» (Мюнхен, 1964), «Історичні підвалини УАПЦ» (Мюнхен, Рим, 1964) та ін.

Цікавим є історичний нарис К. Пана-са «Історія Української Церкви» (1991), написаний на основі аналізу праць, надрукованих у минулому, і сучасних наукових монографій. Особливий наголос зроблено на висвітленні становлення і розвитку Української католицької церкви від найдавніших часів до наших днів. Часам нерозділеної, єдиної церкви присвячено вступні розділи книги: «Найдавніші часи», «Володимир Великий і хрещення України», «Ярослав Мудрий», «Українська Церква від другої половини XI до середини XIII ст.» [17].

У 1996 р. О. Моця і В. Ричка оприлюднили навчальний посібник «Київська Русь: Від язичництва до християнства». У ньому розглянуті проблеми утвердження християнства на Русі, формування церковної організації й трансформації всього духовно-практичного життя тодішньої людності. Особливий наголос зроблено на механізмах зміни ідеологічних систем: від традиційних вірувань до християнства [13].

Релігійну культуру Європи та зародження, становлення і розвиток християнства на території України проаналізував львівський історик та культуролог Віктор Ідзьо. Особливу увагу звернено на еволюцію релігійного світогляду населення України в контексті її історичного розвитку – від традиційних вірувань до XIII ст. Автор дослідив знакові

віхи становлення християнства, включно з хрещенням Русі-України, взаємодії і протистояння в ньому різних течій, вплив на культуру народу та його самосвідомість. Окремий інтерес становить перекладне Галицьке Євангеліє 1144 р., в якому відчуваються потужні лексико-фонетичні дискурси давньоукраїнської мови [14].

Висновки. Отже, дослідження духовної культури давньої Русі-України в контексті її взаємодії з християнськими цінностями постає доказовою підставою для спростування маніпулятивних наративів агресора щодо штучності існування українського народу та його держави. Системний аналіз джерельної бази засвідчує існування достатнього компендіуму знань про автохтонність та давність нації на конкретному геополітичному просторі, її креативні зв'язки з контактними цивілізаціями та культурами.

Корпус джерел з давньої писемної історії України складається з текстів вітчизняного та іноземного походження. Смісловий аналіз має на меті визначення автентичності, достовірності, інтерпретаційних дискурсів та призначення тексту. Експлікація фактологічного підґрунтя уможливорює поповнення емпіричної бази концептуальних узагальнень. За жанрами вітчизняні історичні джерела поділяються на літописи, документи, літературні пам'ятки і засвідчують кумулятивний позитивний ефект трансформації давньоруської культури під впливом християнства. Багате розмаїття джерел іноземного походження засвідчує сталі контакти північночорноморської людності з християнськими цінностями, починаючи із апостольських часів.

Наукова історіографія дає можливість створити об'єктивний образ духовно-практичного буття Русі-України, враховуючи як її власні ментальні та діяльнісні архетипи, так й імплементовані до національного гуманітарного простору цивілізаційні інновації. Корпус текстів доцільно аналізувати за об'єктивним принципом: загальна історія, культура, християнські впливи. Таким чином, відбувається створення образу та пояснення минувшини як цілісного процесу, а також висвітлюються історіографічні набутки з конкретної проблеми. У підсумку відбувається перехід до синергетичного ефекту синтезу знань про давньоукраїнську духовність, збагачену креативними впливами християнства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Возняк, М. С. *Історія української літератури*: у 2 кн. Вид. 2-ге, випр. Львів, 1992. 696 с.
2. Гончаревський, В. *Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991–2009)*. Київ, 2011. 220 с.
3. Грушевський, М. С. *Історія України-Руси*: в 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ, 1991. Т. 1. 736 с.
4. Ідзьо, В. С. *Релігійна культура Європи та зародження, становлення і розвиток християнства на території України*. Львів, 2007. 320 с.
5. Іларіон (Огієнко І.; архієпископ Холмський і Підляський). *Українська Церква: нариси з історії Української Православної Церкви*: у 2 т. Прага, 1942. (Наукова бібліотека «ЮТ»: ч. 16–18). Т. 1. 234, [2] с.
6. *Історичне джерелознавство*: підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко, Б. І. Корольов, М. Г. Палієнко; гол. ред. С. В. Головка. Київ, 2002. 488 с.
7. *Історія русів* / переклад Івана Драча; передмова Валерія Шевчука. Київ, 1991. 318 с.
8. *Історія української культури* / за заг. ред. І. Крип'якевича. 4-те вид., стереотип. Київ, 2002. 656 с.
9. *Історія філософії України. Хрестоматія*: навч. посібник / упорядники М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, А. К. Бичко та ін. Київ, 1993. 560 с.
10. Крисаченко, В. С. *Християнство на теренах давньої України: від апостола Андрія до князя Володимира*. Вид. 2-ге, доповнене і перероблене. Київ, 2012. 650 с.
11. *Літопис руський* / пер. з давньоруськ. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ, 1989. XVI+591 с.
12. Максимович, М. О. *Київъ явился градомъ великимъ...: Вибрані українознавчі твори* / упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису В. О. Замлинський; приміт. І. Л. Бутича. Передне слово В. В. Скопенка. Київ, 1994. 448 с.
13. Моця, О. П., Ричка, В. М. *Київська Русь: Від язичництва до християнства*: навч. посіб. Київ, 1996. 222 с.
14. Огієнко, І. *Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу*: курс читаний в Українським народнім університеті: з малюнками і портретами українських культурних діячів. Київ, 1918. 272 с.
15. Огієнко, І. І. *Українська церква: нариси з історії Української православної церкви*: у 2 т. Т. 1–2. Київ, 1993. 284 с.
16. Палій, О. *Історія України*. 3-тє вид. Київ, 2017. 595 с.
17. Панас, К. *Історія Української Церкви*. Львів, 1991. 160 с.
18. Панчук, І. *Історія України очима іноземців*: довід.-хрестоматія. Тернопіль, 2009. 303 с.
19. Плохій, С. *Брама Європи: історія України від скіфських воєн до незалежності* / пер. з англ. Романа Ключка. Харків, 2016. 496 с.
20. Полонська-Василенко, Н. *Історія України*: у 2 т. Т. 1. До середини XVII ст. Київ, 1993. 608 с.
21. Прицак, О. *Походження Русі*.

Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг) / відп. ред. О. Мишанич; ред. кол.: О. Прицак (голова), О. Мишанич (заступник), Я. Ісаєвич, І. Шевченко. Т. І. Київ, 1997. 1080 с.

22. *Світ про Україну та українців* / упоряд. Василь Кирилич. Київ, 2016. 452 с.

23. Січинський, В. *Чужинці про Україну*. Авґсбург, 1946. 118 с. (Перевидання в Україні: Січинський В. Чужинці про Україну. Львів, 1991. 93 с.).

24. Терещенко, Ю. І. *Україна і європейський світ: нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст.*: навч. посіб. Київ, 1996. 496 с.

25. *Україна і українці очима світу: бібліогр. показч.* / НПБУ; упоряд.: О. І. Білик, К. М. Науменко; літ. ред. О. І. Бохан; наук. ред. В. О. Кононенко. Київ, 2018. 248 с.

26. *Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича* / упор. С. В. Ульяновська; вст. ст. І. М. Дзюби; перед. слово М. Антоновича; додатки С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського. Київ, 1993. 592 с.

27. Яковенко, Н. М. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України = On Outline History of Medieval and Early Modern Ukraine* / Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту, Ін-т Критики. Вид. 3-тє, перероб. та розшир. Київ, 2006. 581, [1] с.

28. Ясь, О. В. *Історіографія. Спеціальні історичні дисципліни: довідник*: навч. посіб. / І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко та ін. Київ, 2008. С. 286–296.

REFERENCES

1. Wozniak, M. (1992). *History of Ukrainian Literature*: in 2 Books, 2nd ed., correct. Lviv, 696 p. [in Ukr.]

2. Honcharevskyi, V. (2011). *Civilizational Progress to History: Modern Ukrainian Experience (1991–2009)*. Kyiv, 220 p. [in Ukr.]

3. Hrushevskyi, M. (1991). *History of Ukraine-Rus*: In 11 Volumes, 12 Books. Kyiv, Vol. 1. 736 p. [in Ukr.]

4. Idzjo, V. (2007). *Religious Culture of*

Europe is Origin, Formation and Development of Christianity on the Territory of Ukraine. Lviv, 320 p. [in Ukr.]

5. Ilarion, (1942). (Ohienko H.; Archbishop Kholmskyi and Pidliaskyi). *Ukrainian Church: Essays on the History of the Ukrainian Orthodox Church*: in 2 Vol. Prague, (Scientific Library "YUT": Ch. 16-18), T. 1, 234 p.[2] c. [in Ukr.]

6. Kalakura, Ya., Voitsehivska, I., Pavlenko, S., et al. (2002). *Historical Source Studies: A Textbook*. Kyiv, 488 p. [in Ukr.]

7. *History of Rus*. (1991). Kyiv, 318 p.[in Ukr.]

8. Krypiakievych, I. (2002). *History of Ukrainian Culture*. Kyiv, 656 p. [in Ukr.]

9. Tarasenko, M., Rusin, M., Bichko, A. et al., comp. (1993). *History of Philosophy of Ukraine. A Textbook*. Kyiv, 560 p. [in Ukr.]

10. Krysachenko, V. (2012). *Christianity on the Territory of Ancient Ukraine: from the Apostle Andrew to Prince Volodymyr*. 2nd ed., comp. and correct. Kyiv, 650 p. [in Ukr.]

11. Mishanych, O. (1989). *Rus Chronicle*. Kyiv, XVI+591 p. [in Ukr.]

12. Maksymovych, M. (1994). *Kiev Appeared to be a Great City.: Selected Works on Ukrainian Studies*. Kyiv, 448 p. [in Ukr.]

13. Motsia, O., Rychka, V. (1996). *Kyivan Rus: From Paganism to Christianity: A Textbook*. Kyiv, 222 p. [in Ukr.]

14. Ohienko, I. (1918). *Ukrainian Culture. Brief History of Cultural Life of the Ukrainian People: Course of Readings at the Ukrainian People's University: with Pictures and Portraits of Ukrainian Cultural Figures*. Kyiv, 272 p. [in Ukr.]

15. Ohienko, I. (1993). *Ukrainian Church: Essays on the History of Ukrainian Orthodox Church*: in 2 Volumes; T. 1-2. Kyiv, 284 p. [in Ukr.]

16. Palii, O. (2017). *History of Ukraine*. 3rd ed. Kyiv, 595 p. [in Ukr.]

17. Panas, K. (1991). *History of the Ukrainian Church*. Lviv, 160 p. [in Ukr.]

18. Panchuk, I. (2009). *The History of Ukraine Through the Eyes of Foreigners: a Reference Book*. Ternopil, 303 p. [in Ukr.]

19. Plokhii, S. (2016). *Brama of Europe: History of Ukraine Like the Scythian Warriors until Independence*. Kharkiv, 496 p. [in Ukr.]
20. Polonska-Vasylenko, N. (1993). *History of Ukraine*: in 2 Vol. Until the Middle of the XVII Century. Kyiv, 608 p. [in Ukr.]
21. Pritsak, O. (1997). *The Origin of Russia. Ancient Scandinavian Sources (Except Icelandic Sagas)*. Kyiv, 1080 p. [in Ukr.]
22. Kyrylych, V. (2016). *World about Ukraine and Ukrainians*. Kyiv, 452 p. [in Ukr.]
23. Sichynskyi, V. (1946). *Foreigners about Ukraine*. Augsburg, 1946. 118 p. (Reprinted in Ukraine: Sichynskyi V. Foreigners about Ukraine. Lviv, 93 p. [in Ukr.]
24. Tereshchenko, Yu. (1996). *Ukraine and European World: A Sketch of History from the Formation of the Old Kyivan State to the End of the Sixteenth Century: A Textbook*. Kyiv, 496 p. [in Ukr.]
25. Bilyk, O., Naumenko, K., comp., Bokhan, O., ed., et al. (2018). *Ukraine and Ukrainians in the Eyes of the World: a Bibliographical Index*. Kyiv, 248 p. [in Ukr.]
26. Ulianovska, S., ed. (1993). *Ukrainian Culture: Lectures Edited by Dmytro Antonovych*. Kyiv, 592 p. [in Ukr.]
27. Yakovenko, N. (2006). *On Outline History of Medieval and Early Modern Ukraine*. Ukrainian Scientific Institute Harvard University, Institute of Critics. 3rd ed., correct. and ext. Kyiv, 581p. [in Ukr.]
28. Yas, O. (2008). *Historiography. Special Historical Disciplines: A Reference Book and A Textbook*. Kyiv, pp. 286–296. [in Ukr.]

Summary

THE INFLUENCE OF EARLY CHRISTIANITY ON THE SPIRITUAL CULTURE OF RUS-UKRAINE: SOURCES AND HISTORIOGRAPHY

Valerii OLEKSIICHUK

orcid.org/0009-0004-3817-6594

postgraduate student of RIUS of Taras Shevchenko National University of Kyiv

email: valerii.oleksiichuk@gmail.com

Relevance of the research is determined by socio-political and cognitive factors. In the conditions of full-scale Russian aggression against Ukraine, one of the key narratives justifying this crime is the denial of the very fact of the existence of the Ukrainian people, their culture, historical past, etc. In these circumstances, a scientific analysis of the deep origins and self-sufficiency of spiritual and practical archetypes and attributes of national existence becomes an evidentiary basis for refuting manipulative statements and statements by the invader. An essential guarantee of obtaining new objective conclusions about the features of the spiritual culture of ancient Rus-Ukraine in the context of its interaction with Christian values is the involvement in scientific analysis of a new range of source documents and historiographic texts.

The purpose of the article is a systematic analysis of the source and historiographic basis for revealing the phenomenon of the spiritual culture of ancient Rus-Ukraine in the context of its interaction with Christian values.

Conclusions. The study of the spiritual culture of ancient Rus-Ukraine in the context of its interaction with Christian values appears as an evidentiary basis for refuting the aggressor's

manipulative narratives regarding the artificiality of the existence of the Ukrainian people and their state. A systematic analysis of the source base confirms the existence of a sufficient compendium of knowledge about the autochthonous nature and antiquity of the nation in a specific geopolitical space, its creative connections with contact civilizations and cultures. Scientific historiography makes it possible to create an objective image of the spiritual and practical existence of Rus-Ukraine, taking into account both its own mental and activity archetypes and civilizational innovations implemented in the national humanitarian space. Thus, an image is created, and an explanation of the past as a holistic process is created, and historiographical achievements on a specific problem are highlighted. As a result, there is a transition to a synergistic effect of the synthesis of knowledge about ancient Ukrainian spirituality, enriched by the creative influences of Christianity.

Keywords: Rus-Ukraine, spiritual culture, Christianity, Holy Scripture, baptism, ideology, geopolitics.

АКСІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ: ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ КОНФЛІКТІВ І ДОСЯГНЕННЯ ГАРМОНІЇ

Ганна ТАРАН

orcid.org/0000-0003-3311-0321

кандидат філософських наук,

доцент Київського національного університету будівництва і архітектури

email: annapavlovna8@gmail.com

Руслана МНОЖИНСЬКА

orcid.org/0000-0001-8459-3496

кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та культурології

Київського національного університету технологій та дизайну

email: ruslanamnozhynska@gmail.com

Олександр ЛЮБИЧ

orcid.org/0000-0001-5099-0821

кандидат історичних наук,

доцент Пенітенціарної академії України

email: Lubich.Sasha@ukr.net

Анотація. Розглянуто аксіологічні засади міжкультурної комунікації як ключовий чинник її ефективності, конфліктності та гармонізації. Обґрунтовано, що саме аксіологічний вимір дає можливість пояснити витoki непорозуміння, упереджень і конфліктів у міжкультурному просторі. Досліджено механізми культурного посередництва, серед яких виокремлено інтерпретацію, символічну взаємодію, етичне визнання іншого та інтеграцію через спільну діяльність.

Ключові слова: аксіологія, конфлікт, міжкультурна комунікація, гармонія, культурне посередництво, ціннісні системи.

Постановка проблеми. У сучасному світі, що характеризується стрімкою глобалізацією, зростанням міжкультурних контактів і мультикультурністю суспільств, питання ефективної міжкультурної комунікації набуває особливої важливості. Вона, як стверджує У. Ханас, «уособлює одну із форм відтворення, збереження, розвитку і трансляції культури кожного етносу у свідомості й поведінці її окремих представників, а також в єдиному фонді загальнолюдських цінностей світової культури. Міжкультурна комунікація виконує завдання не лише

обміну інформацією у процесі взаємодії людей, що є носіями відмінних одна від одної цінностей і типів поведінки, вона також детермінує і формує міжкультурну толерантність партнерів з комунікації, адаптуючи тим самим представників різних етнічних і національних культур одна до одної» [10, с. 9]. Міжособистісна та міжгрупова взаємодія представників різних культур неминує включати ціннісні компоненти, адже культура – це передусім система цінностей, норм, уявлень і смислів, що формують спосіб буття людини.

Понад те, С. Возняк та Т. Костюк переконують, що «для нас культура цікава насамперед як точка перехрещення незліченних ціннісних зв'язків, як суб'єкт впливу на соціальні явища та процеси, що забезпечує відтворення соціально адаптованого об'єкта, інтегрованого до певної суспільної системи. Соціологічна аналітика антропологічного феномену культури з аксіологічної дослідницької позиції має досить важливе і теоретичне, і практичне значення: культурні цінності суспільства є тими аксіологічними орієнтирами, які визначають зміст предметної людської діяльності» [1, с. 16]. У наш час тематика аксіологічного виміру міжкультурної комунікації постає надзвичайно актуальною проблемою, особливо в умовах інтенсивної міжнародної мобільності населення (міграції, освітні й трудові програми, туризм); гібридних воєн і збройних конфліктів (зокрема, російсько-української війни, яка включає боротьбу не лише за територію, а й за цінності); посилення цивілізаційних ідентичностей (наприклад, західної, ісламської, східноазійської); трансформації національної ідентичності в контексті інтеграційних процесів (Європейський Союз, ООН, Рада Європи).

Зіткнення різних ціннісних систем, відмінності у сприйнятті таких понять, як «свобода», «справедливість», «повага», «індивідуальність», часто спричиняють непорозуміння, конфлікти, соціальну напругу й навіть дискримінацію. У цьому контексті міжкультурна комунікація потребує не лише лінгвістичної, а передусім **аксіологічної** компетентності – здатності розуміти, інтерпретувати й поважати іншу систему цінностей.

Аналіз досліджень та публікацій. Дослідження аксіологічних основ

міжкультурної комунікації ніколи не лишалися поза увагою авторитетних науковців. З їхньою допомогою виявляються глибинні причини культурних конфліктів, визначаються механізми їх подолання не шляхом уніфікації, а через діалог і взаємне збагачення, формується інтеркультурна толерантність, що ґрунтується на повазі до ціннісної інакшості. Праці дослідників не лише актуальні, а й надзвичайно важливі в теоретичному, практичному та гуманістичному вимірах. Вони спрямовані на пошук балансу між збереженням культурної ідентичності та відкритістю до ціннісного діалогу, тобто на побудову гармонійного світу через взаєморозуміння. Т. Кузнєцова наголошує, що «аксіологія як наука про цінності перебуває сьогодні в центрі уваги дослідників із багатьох наукових галузей. Виникнувши в філософії, вона згодом утвердилася в соціології, культурології, філології й дала потужний поштовх подальшому розвитку цих наук. Ще у 20-х роках ХХ ст. була висловлена думка, що цінності дадуть ключ, який врешті-решт звільнить усі гуманітарні науки від їх сучасного стану патетичної поверховості. Особливо ціннісна проблематика стала привертати увагу багатьох науковців в останні роки. І це не данина моді, а пошук найбільш безболісного виходу із глобальної світової кризи, яка має, незважаючи на регіональні особливості, спільне соціокультурне підґрунтя» [6, с. 4].

У роботах Ф. Бацевича розробляються теоретичні підвалини комунікативної лінгвістики, К. Мальцева уважно розбирає міжкультурні непорозуміння і займається проблемами міжкультурного перекладу. І. Василенко, О. Гавриш, І. М'язова, В. Манакін, О. Дьолог,

М. Король, Л. Федоренко зосереджують увагу на мові та міжкультурній комунікації. Г. Врайт та Н. Гавриш розглядають причини виникнення міжкультурних конфліктів та пропонують різноманітні шляхи для їх подолання. На їхню думку, «входячи до іншого культурного простору, індивід може стикатися з низкою непорозумінь чи культурних розбіжностей. Опинившись у чужому культурному середовищі, відчувається психологічний дискомфорт, невпевненість, що викликано нерозумінням нових правил у соціумі. Людина завжди є носієм деяких культурних норм, а ці норми проявляються в її поведінці автоматично, тому індивід може стати суб'єктом міжкультурного конфлікту в результаті випадкового інциденту, при цьому об'єктом стають особа чи річ, що володіють різним статусом в даних культурах, через що у представників культур різне ставлення до об'єкта» [2]. М. Галицька аналізує поняття «комунікація», «міжкультурна комунікація», «мовленнєвий етикет» та розглядає проблему формування здатності особистості до ефективної міжкультурної комунікації «як засобу розуміння ментальних особливостей різних культур, що є гарантом ефективного діалогу культур у сучасному світі» [3, с. 23].

Ми плануємо продовжити дослідницьку роботу в зазначеному напрямі, тому ставимо перед собою амбітну мету – виявити аксіологічні чинники, що впливають на характер міжкультурної комунікації, та обґрунтувати можливі шляхи переходу від конфліктного зіткнення ціннісних систем до гармонійного міжкультурного діалогу. Щоб досягти результату, вважаємо за необхідне розглянути низку основних завдань:

- проаналізувати наукові підходи до

розуміння цінностей (аксіології) у контексті культури та комунікації;

- розкрити особливості міжкультурної комунікації як взаємодії ціннісних систем;

- оцінити роль аксіологічної свідомості у подоланні міжкультурних конфліктів;

- дослідити поняття аксіологічної толерантності;

- розглянути механізми культурного посередництва й діалогу;

- запропонувати моделі гармонізації міжкультурного спілкування на основі взаємоповаги та аксіологічного порозуміння.

У процесі аналізу ми скористалися такими **методами** дослідження: метод теоретичного аналізу (для вивчення наукових джерел з аксіології, культурології, соціолінгвістики та міжкультурної комунікації), порівняльно-аналітичний (для порівняння ціннісних орієнтацій у різних культурах), інтерпретаційний (дає можливість виявити приховані смисли у комунікативних актах та культурних практиках, пов'язаних із цінностями), а також метод системного підходу (розглядає міжкультурну комунікацію як багаторівневу систему: індивід–культура–соціум–глобальний контекст, де цінності є складовими культурної структури).

Виклад основного матеріалу. Цінності є фундаментом будь-якої культури, оскільки саме через них індивід орієнтується в соціальному просторі, визначає добро і зло, своє та чуже. Як стверджує С. Кот, «поняття “культурні цінності” тісно пов'язане з розумінням культури як суспільного феномену та його виявами в контексті існування людської цивілізації. Культура дотепер не має єдиного

універсального визначення й по-різному трактується окремими дослідниками, залежно від пропонованих підходів щодо широти охоплюваних ним явищ. Деякі дослідники розглядають його виключно крізь призму духовного життя суспільства на рівні ідей, норм, цінностей, відкидаючи навіть сам термін «матеріальна культура». Інші прихильники такого розуміння культури ототожнюють її виключно з тим, що закріплюється у традиції як способи збереження та передачі з покоління в покоління певних уявлень і навичок. У найбільш широкому контексті культура розуміється як прояв життя людей, котрий виражається в найрізноманітніших моделях їхньої поведінки та засобах і продуктах їхньої діяльності, в т. ч. в ідеях, ідеалах, нормах і цінностях. Ідея культури тут виступає як своєрідне протиставлення світу людини світові натури як виключно природному світові» [5].

Саме тому наукові підходи до розуміння цінностей у контексті культури та комунікації формуються на перетині філософії, культурології, соціології, лінгвістики та психології. У межах цих дисциплін аксіологія розглядається як ключ до розуміння мотивацій людської поведінки, орієнтацій у сприйнятті світу, а також особливостей міжособистісної та міжкультурної взаємодії. Цінності визначаються як соціально зумовлені і водночас індивідуально інтеріоризовані (вбудовані) орієнтири, що структурують як світогляд особистості, так і колективні форми свідомості. Т. Сулятицька пропонує розглядати цінності як «соціально схвалені й підтримані більшістю людей уявлення про те, що таке добро, справедливість, романтизм, патріотизм, дружба і т. ін. Цінності не підлягають сумніву,

вони є еталоном та ідеалом для всіх людей. Без цінностей неможливе існування жодного суспільства. Щодо індивідів, то вони можуть обирати для себе ті чи ті цінності. Одні схиляються до цінностей колективізму, інші – до цінностей індивідуалізму, для наступних – найвищою цінністю є гроші, політична кар'єра і т. ін.» [9, с. 186].

У контексті культури цінності є засадничими складовими культурного коду, вони задають парадигму мислення, визначають межі допустимого, прийнятного та бажаного в певному соціумі. Через них транслюється історична пам'ять, ідентичність, норми, естетичні ідеали, релігійні уявлення. Ціннісні орієнтири формуються на основі культурних архетипів, і саме через них реалізується культурна спадкоємність. Різні культури можуть надавати пріоритет різним ціннісним домінантам: індивідуалізму чи колективізму, гармонії з природою чи технократичному розвитку, духовності чи прагматизму. Таке розмаїття формує підґрунтя для міжкультурних діалогів або, навпаки, конфліктів. «Соціумні цінності, – як їх називає К. Олас-Декет, – можуть суперечити загальнолюдським: біблійна заповідь “Не убий” підміняється закликом “Вбий ворога”, але в особистості завжди є вибір. Вона може реалізувати можливість чинити всупереч тим імперативам, які деформують загальнолюдський сенс Абсолюту. Мається на увазі не лише вибір, але й творення змісту ціннісних регулятивів – Добра, Істини, Краси та їх відгалужень – Свободи, Честі, Справедливості, Гідності, Шляхетності, Безкорисливості й т. п. згідно із власним сумлінням, світоглядом та іншими якостями суб'єктивності» [7, с. 156]. Саме зусиллями індивідів

Високі виміри зберігають свою загальнолюдську значущість, стверджує також Г. Горак [4, с. 9].

У сфері комунікації аксіологічний підхід дає можливість виявити, як цінності впливають на зміст, форму і стиль взаємодії між представниками різних культур. Мовна комунікація не є нейтральним каналом передачі інформації – вона глибоко вкорінена в систему цінностей мовця. Вербальні та невербальні коди, стилістичні пріоритети, риторичні стратегії, навіть тематика повідомлень – усе це відображає ціннісні установки комунікантів. Наприклад, у культурах з високим рівнем контексту (як-от японська чи арабська) комунікація ґрунтується на непрямому вираженні думки, що вважається ознакою ввічливості та поваги. У культурах із низьким контекстом (західноєвропейські, північноамериканські) – на відкритому і прямому висловленні позиції, що розглядається як прояв чесності.

Наукові підходи до розуміння цінностей у комунікації варіюються від когнітивного до дискурсивного аналізу. Когнітивний підхід акцентує увагу на тому, як у мові репрезентуються ментальні моделі цінностей. Дискурсивний підхід розглядає, як через мовні практики конструюються соціальні ідентичності та відтворюються норми. Д. Самойленко переконує, що «протягом останніх двох десятиліть тема мовної ідентичності виступає провідною проблемою соціолінгвістичних та соціально-філософських досліджень, що обумовлюється інтенсифікацією процесів міграції та культурного різноманіття» [8, с. 50]. Особливої уваги заслуговує концепт «ціннісного конфлікту», що виникає в ситуації міжкультурного

непорозуміння, коли комуніканти не поділяють спільної аксіологічної основи. У цьому контексті міжкультурна компетентність вимагає не лише знань про іншу культуру, а й глибокого розуміння власних ціннісних установок та готовності до діалогу.

Таким чином, цінності у науковому дискурсі постають не лише предметом філософського осмислення, а й динамічним механізмом, що визначає як культурну ідентичність, так і ефективність комунікаційних процесів. Їх дослідження у міжкультурному контексті відкриває можливості для подолання бар'єрів, побудови гуманістичного діалогу та формування гармонійного глобального суспільства.

Міжкультурна комунікація як взаємодія ціннісних систем є складним процесом, у якому розкривається не лише мовна, а й глибинна аксіологічна структура культури. У ході міжкультурного діалогу зустрічаються не просто різні мовні коди, а різні уявлення про світ, про добро і зло, про норму і девіацію, про допустиме і заборонене. Саме цінності, будучи основою світоглядних моделей, визначають характер комунікації, інтерпретацію смислів і готовність до розуміння іншого. Ціннісна система культури діє як фільтр, крізь який людина сприймає інформацію, вибудовує стратегії поведінки і реагує на нове. У міжкультурній взаємодії ці фільтри можуть бути несумісними, що зумовлює труднощі, непорозуміння або конфлікти.

Кожна культура формує власну ієрархію цінностей, у якій певні категорії набувають особливої ваги, наприклад, честь, сім'я, свобода, колектив, досягнення, духовність. У західних культурах зазвичай домінують індивідуалістичні

цінності: автономія, самореалізація, особистий вибір. Натомість у багатьох східних культурах пріоритет надається колективізму, обов'язку перед спільнотою, повазі до ієрархії. У ситуації комунікативної взаємодії носії таких різних систем можуть по-різному трактувати одні й ті самі вчинки або висловлювання: те, що для однієї сторони є проявом щирості, для іншої може бути сприйняте як неввічливість або образа. Подібні колізії часто виникають на тлі різного ставлення до часу, простору, влади, статі, статусу чи свободи слова.

Особливістю міжкультурної комунікації є те, що вона змушує комунікантів постійно зіставляти власні уявлення з уявленнями іншого. Така взаємодія може збагачувати і деструктивувати одночасно – залежно від рівня міжкультурної чутливості. Позитивний результат можливий лише за умови відкритості, толерантності, готовності до рефлексії та переоцінки власних ціннісних орієнтацій. Це вимагає не лише знання фактів про інші культури, а й розуміння внутрішньої логіки їх ціннісного устрою – того, як у них поєднуються уявлення про істину, красу, справедливість, свободу, обов'язок чи щастя.

Міжкультурна комунікація в її ціннісному вимірі набуває ознак глибинного діалогу, у якому основним викликом є не переклад слів, а переклад смислів. Це простір, у якому важливим є не лише «що» сказано, а й «чому» та «як» це сказано. І саме тому вона потребує не механічного засвоєння стандартів поведінки, а розвитку здатності бачити за зовнішніми відмінностями універсальні людські сенси. У цьому полягає її гуманістичний потенціал – здатність долати відчуження, вибудовувати довіру і створювати

спільний простір для взаєморозуміння, незважаючи на розмаїття культурних орієнтирів.

Аксіологічна свідомість відіграє ключову роль у подоланні міжкультурних конфліктів, оскільки саме вона дає можливість людині усвідомити наявність різних систем цінностей та вийти за межі власного культурного етноцентризму. У контексті міжкультурної взаємодії конфлікти виникають не лише через мовні бар'єри чи різницю у звичаях, а передусім через глибинні розбіжності у ціннісних орієнтаціях. Ці розбіжності можуть залишатися непоміченими на поверхневому рівні спілкування, але з часом призводять до непорозумінь, упереджень і навіть ворожості. Потрібно не забувати, що ціннісна структура будь-якої нації може змінюватися під впливом часу і обставин, у результаті чого провідні ціннісні домінанти змінюються. Т. Кузнецова переконує, що, «розглядаючи зовнішні детермінанти ціннісної системи, не можна не брати до уваги соціокультурний простір як один із тих чинників, що активно впливають на суспільну свідомість, формування ціннісної системи» [6, с. 17]. Дослідниця наводить приклад серйозного конфлікту, який стався на підґрунті різних поглядів на одну й ту саму ситуацію: «У переддень чемпіонату світу з футболу 2002 року, який проходив у Японії та Південній Кореї, Товариство захисту тварин погрожувало розпочати міжнародну кампанію бойкоту ігор у країні, якщо південнокорейська влада не ухвалить закон про заборону на “варварський звичай” вживання у їжу собак. Товариство підтримали французька футбольна асоціація й безпосередньо ФІФА. Президент ФІФА З. Блаттер навіть надіслав до корейського керівництва листа,

в якому закликав “бути уважними до почуттів іноземців” і зажадав покласти край знущанню з “найкращого друга людини» [6, с. 17–18]. Організатори змагань, на жаль, не підтримали ініціативу, аргументуючи свою позицію тим, що не вказують, скажімо, французькій стороні на неприпустимість вживання в їжу равликів, жаб та інших істот, що давно вже стали частиною їхньої національної кухні.

Наведений приклад демонструє, що «цінності особистості завжди виявляються генетично похідними від цінностей соціальних груп і спільнот. Вони є індивідуальним віддзеркаленням групових або універсальних цінностей. Інша справа, що такі цінності в різних індивідів відрізняються інтерпретацією змісту. Адже немає двох індивідів в одному й тому самому суспільстві, які б мали однакові цінності: кожен десь щось додасть, десь щось зменшить, на одному зробить більший акцент, на іншому – менший» [6, с. 18]. Саме тому розвиток аксіологічної свідомості – здатності усвідомлювати, аналізувати й критично оцінювати як власну систему цінностей, так і систему іншого – є передумовою ефективного вирішення подібних конфліктів.

Аксіологічно свідомою особистість не обмежується прийняттям своїх цінностей як єдино правильних, вона визнає існування множинності світоглядів і ціннісних логік. Такий підхід дає можливість уникати категоричності у сприйнятті «іншого» та замінювати конфронтацію на діалог. У ситуації міжкультурного конфлікту важливо не просто захищати свої переконання, а намагатися зрозуміти, чим зумовлені відмінності в поглядах іншої сторони. Це розуміння ґрунтується на готовності

співпереживати, слухати, інтерпретувати чужий досвід у його цілісності, а не через призму власних стереотипів. Отже, аксіологічна свідомість стимулює формування емпатії як комунікативної навички в міжкультурному контексті.

Водночас варто наголосити, що подолання міжкультурних конфліктів не обов’язково означає досягнення повної ціннісної єдності. Йдеться радше про створення умов для мирного співіснування, в якому можлива злагода попри відмінності. Тут аксіологічна свідомість виконує функцію моста, що поєднує різні світогляди в спільному прагненні до взаєморозуміння. У цьому контексті важливою є також здатність до рефлексивної відкритості – готовності змінювати власні переконання внаслідок конструктивного діалогу, не втрачаючи при цьому своєї ідентичності. Саме ця динаміка – збереження себе у процесі відкритості до іншого – є основою справжнього культурного зростання.

Окрема мова про аксіологічну толерантність – здатність і готовність особистості визнавати, приймати й поважати існування інших систем цінностей, відмінних від власної, не втрачаючи при цьому своєї ідентичності. Це не просто пасивне терпіння інакшості, а активна позиція діалогу, спрямована на розуміння та співіснування у багатокультурному світі. Аксіологічна толерантність має глибоко філософське підґрунтя, оскільки стосується не лише зовнішніх форм поведінки, а глибинної установки щодо сприйняття різних смислових і моральних орієнтирів інших культур і світоглядів. Вона передбачає, що кожна культура, релігія чи ідеологія має внутрішню логіку, яка формувалася історично і функціонує в межах конкретної аксіосфери.

Усвідомлення цієї логіки – перший крок до толерантного сприйняття інакшого. Водночас аксіологічна толерантність не означає релятивізм або байдужість до цінностей – вона не вимагає зречення власних переконань, а натомість ґрунтується на глибокому розумінні того, що цінності можуть бути рівноцінними, навіть якщо є взаємно несумісними.

Гармонізувати міжкультурне спілкування можна за допомогою різноманітних моделей поведінки, покликаних не нівелювати культурні відмінності, а перетворювати їх на ресурс для збагачення міжкультурного досвіду, формування глобальної етики та підтримки стабільного міжкультурного співіснування. Скажімо, ефективною є модель діалогічного партнерства, яка передбачає взаємодію на засадах рівноправності, симетрії та відкритості. У цій моделі кожен учасник міжкультурного спілкування виступає не як носій «істини», а як суб'єкт власної ціннісної системи, готовий почути й зрозуміти іншого. Основний принцип – не переконання, а взаємне осмислення: учасники не нав'язують свою систему координат, а розкривають її, водночас уважно слухаючи іншу. Ще один спосіб – створення спільного аксіологічного поля на основі пошуку універсальних цінностей: поваги до гідності, свободи, миру, солідарності. Ця модель не заперечує різноманіття, а спрямована на виявлення перехресних смислів, які є прийнятними для всіх учасників комунікації.

Модель емпатії, заснована на глибокому психологічному механізмі співпереживання та розуміння внутрішнього світу іншого, дає змогу зняти напругу, що виникає через непорозуміння або упередження, і сприяє побудові довіри.

Вона широко застосовується в медіації, психотерапії, соціальній роботі та роботі з біженцями. Окремо варто виділити модель культурного посередництва, яка передбачає участь третіх осіб – культурних фасилітаторів, перекладачів смислів, які володіють високим рівнем аксіологічної свідомості та культурної компетентності. Вони сприяють гармонізації комунікації шляхом інтерпретації символів, звичаїв, норм, які можуть бути незрозумілими чи суперечливими. Ця модель особливо корисна у конфліктних ситуаціях, на перетині релігійних, етнічних або цивілізаційних розломів тощо.

Висновки. У процесі дослідження з'ясовано, що міжкультурна комунікація є не лише обміном інформацією між представниками різних культур, а насамперед взаємодією ціннісних систем, що визначають форми, зміст і смисли цієї комунікації. Цінності як фундаментальні орієнтири людського буття відіграють ключову роль у формуванні культурної ідентичності, мовленнєвих практик і міжособистісних взаємодій. Саме в аксіологічному вимірі розкривається суть багатьох непорозумінь і конфліктів, що виникають на перетині культур. Аксіологічні основи міжкультурної комунікації дають можливість не лише діагностувати джерела культурних конфліктів, а й пропонують шляхи до їх подолання через утвердження гуманістичних цінностей, розвиток діалогічного мислення та формування глобальної етичної відповідальності. Перехід від конфлікту до гармонії можливий лише за умови усвідомлення ціннісної рівноправності, визнання права кожної культури на буття і прагнення до спільного майбутнього.

ЛІТЕРАТУРА

1. Возняк, С., Костюк, Т. Культура як соціальне явище: аксіологічний вимір. *Соціологічні студії*. 2012. Вип. 1. С. 16–21.
2. Вraith, Г. Я. Міжкультурні конфлікти: причини та шляхи подолання. *Освіта та соціалізація особистості*: матеріали Х Інтернет-конференції здобувачів вищої освіти і молодих учених, присвяченої 30-річчю створення кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності та 205-річчю Університету Ушинського (Одеса, 22–23 квітня 2022 року). Одеса, 2022. С. 43–45.
3. Галицька, М. Міжкультурна комунікація та її значення для професійної діяльності майбутніх фахівців. *Освітологічний дискурс*. 2014. № 2 (6). С. 23–32.
4. Горак, Г. Структура аксіосфери. *Актуальні проблеми духовності*. 2008. Вип. 9. С. 3–11.
5. Кот, С. Культурні цінності: поняття і термін у контексті повернення та реституції предметів культури. *Забута спадщина*: портал про переміщені і втрачені історичні та культурні цінності. 2016. URL: <https://lostart.org.ua/ua/research/729.html>
6. Кузнецова, Т. *Аксіологія соціальних комунікацій*: навчальний посібник. Суми, 2012. 300 с.
7. Олас-Декет, К. Роль цінностей у розвитку суспільства і особи. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2014. Вип. 17. С. 156–161.
8. Самойленко, Д. Феномен мовної ідентичності особистості як предмет соціально-філософської рефлексії. *Humanities studies: Collection of Scientific Papers*. 2021. № 9 (86). Р. 46–52.
9. Сулятицька, Т. Культурні цінності та їх місце в міжкультурній комунікації. *Культурологічна думка*. 2011. № 3. С. 185–189.
10. Напас, J. Аксіологічний зміст міжкультурної комунікації у сучасному трансформаційному суспільстві. *Грані*. 2015. № 2 (118). С. 6–10.

REFERENCES

1. Vozniak, S., Kostiuk, T. (2012). Culture as a Social Phenomenon: the Axiological Dimension. *Sotsiologichni studii* (Sociological Studies), No. 1. pp. 16–21. [in Ukr.]
2. Vrait, H. (2022). Intercultural Conflicts: Causes and Ways to Overcome them. *Education and Socialization of the Individual: Materials of the X Internet Conference of Higher Education Applicants and Young Scientists Dedicated to the 30th Anniversary of the Department of Philosophy, Sociology and Management of Socio-Cultural Activities and the 205th Anniversary of the Ushynskiy University* (Odesa, April 22–23, 2022)) Odesa, pp. 43–45. [in Ukr.]
3. Halytska, M. (2014). Intercultural Communication and its Importance for the Professional Activity of Future Specialists. *Osvitohichnyi dyskurs* (Educational Discourse), No. 2 (6), pp. 23–32. [in Ukr.]
4. Horak, H. (2008). The Structure of the Axiosphere. *Aktualni problemy dukhovnosti* (Current Issues of Spirituality), No. 9, pp. 3–11. [in Ukr.]
5. Kot, S. (2016). Cultural Property: Concept and Term in the Context of Return and Restitution of Cultural Objects. *Forgotten Heritage: a Portal about Displaced and Lost Historical and Cultural Property*. [online] Available at: <https://lostart.org.ua/ua/research/729.html> [in Ukr.]
6. Kuznietsova, T. (2012). *Axiology of Social Communications: A Textbook*. Sumy, 300 p. [in Ukr.]
7. Olas-Deket, K. (2014). The Role of Values in the Development of Society and the Individual. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu* (Scientific Bulletin of Uzhhorod University), No. 17, pp. 156–161. [in Ukr.]
8. Samoilenko, D. (2021). The Phenomenon of Linguistic Identity as a Subject of Socio-Philosophical Reflection. *Humanities studies: Collection of Scientific Papers*. Zaporozhzhia, No. 9 (86), pp. 46–52. [in Ukr.]
9. Suliatytska, T. (2011). Cultural Values and their Place in Intercultural Communication.

Kulturolohichna dumka (Cultural Thought),
No. 3, pp. 185–189. [in Ukr.]

10. Hanas, J. (2021). The Axiological
Content of Intercultural Communication in the

Modern Transformational Society. *Naukovo-
teoretychnyi almanakh Hrani* (Scientific and
Theoretical Almanac Hrani), No. 18 (2), pp.
6–10. [in Ukr.]

Summary

THE AXIOLOGICAL DIMENSION OF INTERCULTURAL COMMUNICATION: WAYS TO OVERCOME CONFLICTS AND ACHIEVE HARMONY

Hanna TARAN

orcid.org/0000-0003-3311-0321

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Kyiv National University of Construction and Architecture
email: annapavlovna8@gmail.com

Ruslana MNOZHYNSKA

orcid.org/0000-0001-8459-3496

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor
of the Department of Philosophy and Cultural Studies
Kyiv National University of Technologies and Design
email: ruslanamnozhynska@gmail.com

Oleksandr LIUBYCH

orcid.org/0000-0001-5099-0821

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
Penitentiare Academy of Ukraine
email: Lubich.Sasha@ukr.net

Relevance of the research. In the modern world, characterised by rapid globalisation, growing intercultural contacts and multicultural societies, the issue of effective intercultural communication is of particular importance. Intercultural communication is not only about exchanging information in the process of human interaction, it also determines and shapes the intercultural tolerance of communication partners, thereby adapting representatives of different ethnic and national cultures to each other. The topic of the axiological dimension of intercultural communication is an extremely relevant issue, especially in the context of intensive international population mobility, hybrid wars and armed conflicts, and the transformation of national identity in the context of integration processes. The clash of different value systems and differences in the perception of concepts such as freedom, justice, respect, and individuality often lead to misunderstandings, conflicts, social tension, and even discrimination. In this context, intercultural communication requires not only linguistic competence but also axiological competence – the ability to understand, interpret and respect another system of values.

The purpose is to identify the axiological factors that influence the nature of intercultural

communication and to substantiate possible ways of moving from a conflict clash of value systems to a harmonious intercultural dialogue.

Conclusions. The study has shown that intercultural communication is not only an exchange of information between representatives of different cultures but primarily an interaction of value systems that determine the forms, content and meanings of this communication. Values, as the fundamental guidelines of human existence, play a key role in shaping cultural identity, language practices and interpersonal interactions. It is in the axiological dimension that the essence of many misunderstandings and conflicts that arise at the intersection of cultures is revealed. The axiological foundations of intercultural communication make it possible not only to diagnose the sources of cultural conflicts but also to offer ways to overcome them through the affirmation of humanistic values, the development of dialogue thinking and the formation of global ethical responsibility. The transition from conflict to harmony is possible only if there is an awareness of value equality, recognition of the right of every culture to exist and the desire for a common future.

Keywords: axiology, conflict, intercultural communication, harmony, cultural mediation, value systems.

ВИХОВАННЯ ЕЛІТАРНО-ДІЄВОГО ПАТРІОТИЗМУ У ВИЩІЙ ШКОЛІ (НА ОСНОВІ КОНЦЕПЦІЇ «ЯФЕТОВОЇ СИЛИ» В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПИНСЬКОГО)

Вікторія ПАЗДРІЙ

orcid.org/0009-0003-5366-6789

аспірантка НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

email: vikapazdrii@gmail.com

Анотація. Розкриваються переваги елітарно-дієвого патріотизму, який базується на концепції «Яфетової Сили» українства, викладеній у памфлеті засновника державницької школи української історіографії В. Липинського «Хам і Яфет». Обґрунтовуються доцільність і ефективність виховання такого патріотизму у студентської молоді. Подаються основні методи виховання елітарно-дієвого патріотизму у ЗВО.

Ключові слова: історія України, патріотичне виховання, елітарно-дієвий патріотизм, Яфетова Сила, яфетичність.

Постановка проблеми. Виховання патріотизму здобувачів вищої освіти у ЗВО України набуває особливого значення у зв'язку з гострою потребою у протистоянні українського народу російському агресору й подальшому повенному відродженні Вітчизни. Виникає непросте питання, як досягти того, аби сучасна українська молодь сприймала патріотизм не як щось стереотипне, пафосне, «книжне» й відірване від життя, назване багатьма дослідниками, зокрема В. Єрмолаєвою і Ю. Нікішенко, «шаровариною». Ця дефініція, як правило, ілюструє негативний, кітчевий, «у шароварах та вишиванці» ура-патріотизм, а також стиль репрезентації української культури й ідентичності за допомогою псевдонародного селянського та (або) козацького одягу, певних елементів побуту [6, с. 30].

Дієвий же патріотизм, який визначає поведінку особистості, не може спиратися лише на установку «ти повинен бути патріотом» – останній підхід призводить швидше до поверхневої демонстрації

патріотичної поведінки, а не стійкого інтегрування її у власний культурний код. Відповідно необхідно звернути увагу на виховання у студентів ЗВО того патріотизму, який мотивує до конкретних дій на благо Вітчизни й суспільства як невід'ємну частину реалізації власного «Я».

Мета дослідження – схарактеризувати особливості елітарно-дієвого патріотизму на основі історіософського бачення В. Липинського і визначити його ефективність у патріотичному вихованні студентів ЗВО. Для досягнення мети необхідно виконати такі **завдання**:

1) проаналізувати сутність елітарно-дієвого («яфетичного») патріотизму на основі концепції «Яфетової Сили» В. Липинського, його теоретичне підґрунтя та специфічні особливості;

2) розглянути основні переваги елітарно-дієвого патріотизму для сучасного студента ЗВО;

3) запропонувати методи формування елітарно-дієвого патріотизму у студентів закладів вищої освіти.

Концепція елітарно-дієвого, «яфетичного», патріотизму здатна модернізувати й поглибити сучасні підходи до патріотичного виховання у вищій школі, відкрити нові напрямки досліджень шляхів і способів саморозвитку й самореалізації молоді завдяки патріотичному світогляду і патріотичній діяльності. Це сприятиме формуванню громадянської й особистісної відповідальності студентства за майбутнє власної держави, інтеграції молоді в суспільство шляхом ведення суспільно корисної діяльності, самореалізації через власне патріотичне світобачення. Тому дослідження засад і особливостей елітарно-дієвого патріотизму є актуальним у контексті міждисциплінарних українознавчих досліджень.

Огляд досліджень і публікацій. Засади патріотичного виховання української молоді активно досліджуються й обговорюються вітчизняними українознавцями, істориками, філософами, педагогами, психологами, соціологами, культурологами. Зокрема, І. Вановська [5] зосередила дослідницьку увагу на перспективах формування патріотичного світогляду майбутніх професіоналів у вищій школі з урахуванням тенденцій розвитку українського суспільства. І. Краснодемська [7] проаналізувала особливості національно-патріотичного виховання молодого покоління української діаспори в країнах Європи, на яке впливає соціалізація молоді в іншомовному й іншокультурному середовищі. Л. Отрошко [11] дослідила потенціал українознавства у впровадженні національно-патріотичного виховання в умовах російсько-української війни. Т. Бевз і О. Газізова [3] запропонували рекомендації для МОН України щодо реформування системи

національно-патріотичного виховання учнівської молоді. Н. Бондаренко і С. Косянчук [4] студіювали форми, методи і засоби формування національно свідомого громадянина-патріота на уроках предметів гуманітарного і природничо-математичного спрямування.

У західній гуманітаристиці тема формування патріотичного світогляду у вищій школі розглядається насамперед у контексті становлення особистісної ідентичності й уявлення про національну винятковість (як-от у праці С. Ліпсета «Американська винятковість: двосічний меч» («American Exceptionalism: A Double-Edged Sword» (1996)) [1]. На думку С. Ліпсета, виховання патріотизму студентства має бути спрямоване передусім на лояльність до американської демократії й демократичних інститутів зокрема.

Грецький дослідник М. Зембілас [2] розглядає моральні, політичні та педагогічні суперечності, що виникають через переплетення патріотизму та прав людини, а також можливі реакції на ці суперечності в контексті критичної освіти. Науковець відносить патріотичне виховання до «емоційної освіти» (у т. ч. у вищій школі), що зумовлює проблему в науковій розробці особливої «критичної педагогіки емоцій».

Хоча багато аспектів формування патріотизму у вищій школі описані й розкриті, досі бракує наукових праць, які б інтегрували напрацювання провідних українських історичних шкіл у патріотичне виховання. Концепція «Яфетової Сили» В. Липинського може бути прикладом оригінального бачення патріотизму як особистісно-розвивальної й суспільно-конструювальної сили, чого бракує багатьом пострадянським

дослідженням, які розглядають його як суто ідеологічне явище.

Виклад основного матеріалу. Попри те, що героїчне протистояння українців російському агресору сприяло зростанню національної свідомості та зміцненню патріотичних настроїв у суспільстві, виховання патріотизму у вищій школі досі лишається складним завданням для педагогів. На сьогодні, підкреслюють Т. Бевз і О. Газізова, концепція/стратегія національно-патріотичного виховання молодих українців досі не оформлена законодавчо. В основу такої концепції, на думку дослідниць, мають бути покладені історичні уроки й питання утвердження національної ідентичності в контексті сучасних викликів і загроз національній безпеці, необхідності нових підходів до виховання молоді [3, с. 115]. Також вагомим є питання, яким уявляють сучасний український патріотизм експерти й законодавці, що саме має лежати в його світоглядній основі.

Як слушно зауважила І. Вановська, «сьогодні в молодіжному середовищі пошана до минулого нерідко межує з елементарною непоінформованістю або цинічним до нього ставленням» [5, с. 23], що спричинено формальним підходом до формування патріотичного світогляду у школі, закладах професійно-технічної й фахової передвищої освіти та навіть університетах і академіях. Оновлене розуміння патріотизму, на відміну від комуністичного, ідейно забарвленого, «партійно-класового» розуміння любові до Вітчизни, має об'єктивно відображати й інтегрувати нові тенденції сучасної соціокультурної реальності. Новий вітчизняний патріотизм не має зводитися до абстрактного «любить Україну». Він завжди спрямований на консолідацію й

конструктивний розвиток суспільства, свідому мінімізацію негативних явищ сьогодення зусиллями патріотично налаштованих людей.

Глибока внутрішня мотивація дієвого патріота базується не лише на почутті обов'язку, а й на розумінні суб'єктивної привабливості вибору бути свідомо патріотичним, первинних і вторинних вигодах зазначеного вибору. Йдеться про свідоме інтегрування себе в культурну традицію етносу й нації, яка визначається К. Настоящою як «трансчасовий, багатолінійний, гнучкий, креативний процес, обумовлюючий змістовну цілісність культури (культурної системи, культурного організму) в динаміці постійного самовідтворення комплексу власних адаптивно-захисних функцій» [10, с. 55]. Ця інтеграція, на відміну від описаної вище «шароварної», базується саме на глибинних патріотичних цінностях, світогляді, якому близькі українська культура, мова, історія, інші унікальні риси етносу.

Однією з концепцій українського патріотизму, мотивуючою для сучасних молодих українців, зокрема студентів закладів вищої освіти, може бути алегорична «Яфетова Сила», зображена у відомому памфлеті В. Липинського «Хам і Яфет: з приводу десятих роковин 16/29 квітня 1918 р.», написаному у 1928 р. у м. Грац (Австрія), для історіософської оцінки краху української державності у революційних подіях 1917–1921 рр. Український патріотизм подається у цьому політично-історіософському творі, переслідуваному багато років радянською цензурою, у незвичному ракурсі: не як відданість селянській хаті та ідеалізованій козащині, а як привілей європейського аристократа, яким за правом

народження, наявності «яфетичності», наділений кожний українець. Йдеться не про «благородне» походження за родоводом, а про певну елітарність і аристократичність духу представника «яфетичної» нації, який разом із цим усвідомлює достоїнство та гідність представників інших націй.

«Яфетова Сила» В. Липинського є типовим прикладом історичного архетипу-явища. Ми визначаємо історичний архетип (на основі класичної юнгіанської дефініції) як узагальнений тип національно значущої постаті, історико-політичного явища або модель колективної поведінки, яка типова й повторювана для однієї й тієї ж етнічної спільноти у схожих історичних, соціальних, політичних, культурних умовах на різних етапах її розвитку. «Яфетова Сила» як архетипове історичне явище характеризується:

- народотворчою «опорою Законної, Маєстатичної і Загальної – Державної Української Влади» [9, с. 25];
- підґрунтям національної духовної традиції;
- «...прометейському гоні вірного сина, палаючого любов'ю до батька, до братів, до своєї громади...» [9, с. 4]. Прометей не випадково згадується як приклад дієвого патріота людства, який робить вибір на користь прогресу і свідомо протистоїть соціальній несправедливості;
- керуванням образом «укоханого минушини для творення будучини» [9, с. 6]; вшановуванням ідеалу історичного лідера, підтримкою гідних авторитетів «во ім'я добра землі-території і цілого громадянства» [9, с. 8] тощо.

Притому, що В. Липинський подекуди критикував українську

державотворчість, він постійно наголошував на елітарності українства, яка спонукала його самого змінити власну національну ідентичність із польської на українську. Сьогодні ж є підстави говорити про різні еліти – культурну, наукову, військову тощо, адже в сучасному суспільстві статус еліти не закріплюється за її нащадками законодавчо та не має єдиного усталеного трактування [12].

Героїчна боротьба українців проти рашистів дає підстави творити повноцінний національний наратив про те, що Україна є країною-героем, який боронить Європу від нацизму нової генерації. Подвиги українців заради всього цивілізованого світу свідчать про елітарність цілої нації, яка докладает зусиль до цього протистояння, а отже, кожен свідомий українець своєю стійкістю у війні (хоча б на рівні її перенесення силами власної психіки) заслужив право вважати себе елітним європейцем. Стійко переносячи звірства росіян разом зі своїм народом, він здатен до формування власного особливого, елітарного, патріотизму, який має всі шанси бути дієвим.

У трактуванні В. Липинського патріотизм – це «молодече бажання дістати для своїх хоч трохи вогню з неба» [9, с. 4], тобто він являє собою не лише, за його ж виразом, «замилування укоханою минувиною», а й передусім динаміку дії, мотивованість на особистісні досягнення заради загального блага. Це патріотизм історично свідомої молоді, а не «дідовський» за світоглядом. Особистість патріота не є тут частиною «народної маси» або якогось абстрактного «духу комунізму», як у радянській і пострадянській свідомості. Традиційна легенда у В. Липинського розглядається передусім як персональне «сильне

хотіння», а не як «чад неправди, яким труси опьянюють себе, йдучи в бій за те, чого не хочуть» [9, с. 6]. Принципово, що державницький патріотизм є досить реалістичним, йому не притаманна романтична ідеалізація історичних подій чи героїв, оскільки ці події та герої заслуговують високої оцінки і без романтизації.

У листі до багатолітнього керівника Союзу українських організацій Австралії Богдана Шемета від 12 грудня 1925 р. В. Липинський викладає власне розуміння патріотизму так: «Бути патріотом – це значить бажати всіма силами своєї душі створення людського, державного і політичного співжиття людей, що житимуть на Українській землі, а не мріяти про втоплення в Дніпрі більшості своїх же власних земляків. Бути патріотом – це значить шукати задоволення не в тім, «щоб бути українцем», а в тім, щоб було честю носити ім'я українця. Бути патріотом – це значить перш за все вимагати гарних і добрих учинків від себе, як від українця, а не перш за все ненавидіти інших тому, що вони «не українці». Врешті, бути патріотом, це значить, будучи українцем, виховувати в собі перш за все громадські, політичні, державнотворчі прикмети: віру в Бога й послух його законам, тобто духовні вартості; далі вірність, твердість, сильновольність, дисципліну, пошану для своєї традиційної влади (монархізм), загалом кажучи, лицарськість – тобто політичні вартості» [8]. Патріотизм, на думку В. Липинського, є державотворчим і територіальним різновидом націоналізму, на відміну від державоруйнуючого, екстериторіального й віроповідного націоналізму – шовінізму.

Проаналізувавши наведену вище позицію засновника державницької школи

історіографії, можна умовно назвати запропонований ним патріотизм не лише елітарно-дієвим, а й особистісно-розвивальним. Таке бачення світогляду патріота може бути привабливим для української молоді, яка насторожено ставиться до патріотичних рухів через ототожнення їх з агресивним націоналізмом. Патріотизм у трактуванні Липинського може бути ближчим сучасним свідомим студентам закладів вищої освіти, аніж «шароварний» і «шовіністичний», тим, що він цілком відповідає світобаченню члена інформаційного суспільства, його прагматизму, свідомій індивідуалізації, бажанню жити у віртуальному світі (у який цілком може бути інтегрована осучаснена європейська модель патріотизму), прагненню до особистісного самоствердження у першу чергу тощо. Працюючи над вихованням типу патріотизму, який ми називаємо елітарно-дієвим, викладачі закладів вищої освіти мають доносити до студентства його переваги зрозумілою для молоді мовою.

Провідними методами виховання елітарно-дієвого патріотизму у сучасній вищій школі можуть бути:

- організація та спонукання до участі у патріотичних проєктах у межах університету, а також регіональних і загальнодержавних ініціативах;
- мотивування до посиленої допомоги українській армії у війні з російським загарбником: особистої участі в захисті Вітчизни, матеріальної, волонтерської, організаційної підтримки тощо;
- залучення до волонтерської активності для усвідомлення того, що Україна, яку любить патріот, не є чимось абстрактним: це передусім люди й суспільство навколо патріота;

- закладення основ економічного патріотизму й економічної відповідальності перед своїм народом і державою;

- проведення змістовних і цікавих виховних заходів для інтегрування в українську культурну традицію з акцентом на здобутках сучасної літератури, кінематографу, музичного мистецтва з елементами інтермедіальності й інтертекстуальності тощо.

Висновки. Виховання елітарно-дієвого патріотизму тісно пов'язане з гуманістичним, моральним, культурним, естетичним вихованням особистості у ЗВО. Свідомий вибір такого патріотизму стає закономірним у процесі самореалізації особистості як громадянина сучасної України та носія української культурної традиції. На сьогодні становлення патріотичного світогляду молоді є складним завданням для педагогів вищої школи, оскільки протягом багатьох років патріотизм студентства формувався за пострадянською ідеологічною і формальною моделлю, нерідко «шароварною». Це спричиняло відірваність патріотичного виховання від актуальних пріоритетів життя молоді, через що не завжди вдавалося досягати високого рівня громадянської свідомості студентства, його активної включеності в суспільне життя.

Натомість елітарно-дієвий патріотизм, який базується на розкритті В. Липинським у концепції «Яфетової Сили» європейськості українців, починається зі свідомої ідентифікації себе як представника талановитої й ресурсної нації, яка має багате минуле, героїчне теперішнє і перспективне майбутнє. Він мотивує молодь до суттєвого внеску в розбудову суспільства й держави як запоруку особистісного успіху та реалізації власних

ідентичностей як громадянина, патріота, українця. А отже, такий тип патріотизму може бути визнаний ефективним і перспективним для повоєнного відновлення України після перемоги.

ЛІТЕРАТУРА

1. Lipset, S. M. *American Exceptionalism: A Double-edged Sword*. New York, 1996. 252 p.
2. Zembylas, M. The Teaching of Patriotism and Human Rights: An Uneasy Entanglement and the Contribution of Critical Pedagogy. *Educational Philosophy and Theory*. 2014. Vol. 46. Is. 10. P. 1143–1159.
3. Бевз, Т., Газізова, О. Рекомендації для МОН України щодо реформування системи національно-патріотичного виховання учнівської молоді. *Українознавство*. 2025. № 1 (94). С. 114–124.
4. Бондаренко, Н., Косянчук, С. *Національно-патріотичне виховання у контексті сучасних викликів: методичні рекомендації* (для вчителів, методистів, авторів програм і підручників, науковців, викладачів, студентів закладів професійної й вищої освіти, управлінців, політиків). Київ, 2022. 64 с.
5. Вановська, І. Актуальні питання щодо патріотичного виховання у вищій школі – погляд у майбутнє. *Сучасні тенденції розвитку освіти й науки: проблеми та перспективи*. 2018. Вип. 2. С. 19–25.
6. Єрмолаєва, В. С., Нікішенко, Ю. І. Явище «шароварщини»: пошук дефініції. *Магістеріум*. 2017. № 68. Культурологія. С. 27–31.
7. Краснодемська, І. Національно-патріотичне виховання української молоді в європейських країнах в умовах сьогодення. *Українознавство*. 2024. № 2(91). С. 224–241.
8. Липинський, В. Націоналізм, патріотизм і шовінізм (лист до Б. Шемета, писаний у Райхенау, Австрія, 12 грудня 1925 р.). URL: [https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1925\(12\)12.Lypynskii.php](https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1925(12)12.Lypynskii.php)
9. Липинський, В. *Хам і Яфет: з приводу десятих роковин 16/29 квітня 1918 р.* Львів, 1928. 30 с.

10. Настояща, К. В. Ідеологія націоналізму – міцний фундамент державотворення чи захисна реакція етнічного організму? *Грані*. 2016. № 5. С. 53–60.

11. Отрошко, Л. Українознавство у впровадженні національно-патріотичного виховання в умовах російсько-української війни. *Українознавство*. 2024. № 3 (92). С. 207–221.

12. Томазов, В. Українська аристократія: від Київської Русі до Гетьманщини. *Репозиторій Національної академії наук України*. 2018, 3 жовтня. URL: <https://www.nas.gov.ua/EN/Messages/News/Pages/View.aspx?MessageID=4293>

REFERENCES

1. Lipset, S. (1996). *American Exceptionalism: A Double-edged Sword*. New York, 252 p. [in Eng.]

2. Zembylas, M. (2014). The Teaching of Patriotism and Human Rights: An Uneasy Entanglement and the Contribution of Critical Pedagogy. *Educational Philosophy and Theory*, 46, 10, pp. 1143–1159 [in Eng.]

3. Bevz, T., Hazizova, O. (2025). Recommendations for the Ministry of Education and Science of Ukraine on Reforming the System of National-Patriotic Education of Students. *Ukrainian Studies*, No. 1 (94), pp. 114–124, [in Ukr.]

4. Bondarenko, N., & Kosianchiuk, S. (2022). National and Patriotic Education in the Context of Modern Challenges: Methodological Recommendations (for Teachers, Methodologists, Authors of Programmes and Textbooks, Researchers, Lecturers, Students of Vocational and Higher Education Institutions,

Managers, Politicians). Kyiv, 64 p. [in Ukr.]

5. Vanovska, I. (2018). Topical Issues of Patriotic Education in Higher Education - a Look into the Future. *Modern trends in the Development of Education and Science: Problems and Prospects*. 2, pp. 19–25 [in Ukr.]

6. Yermolaeva, V., Nikishenko, Y. (2017). The Phenomenon of "Sharovarshchyna": the Search for a Definition. *Magisterium. Culturology*, 68, pp. 27–31 [in Ukr.]

7. Krasnodemska, I. (2024). National and Patriotic Education of Ukrainian Youth in European Countries in the Context of the Present. *Ukrainian Studies*, 2(91), pp. 224–241. [in Ukr.]

8. Lypynskii, V. (1925). *Nationalism, Patriotism and Chauvinism (letter to B. Shemet, Written in Reichenau, Austria, December 12, 1925)* [online] Available at [https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1925\(12\)12.Lypynskii.php](https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1925(12)12.Lypynskii.php) [in Ukr.]

9. Lypynskii V. (1928). Ham and Japhet. On the Occasion of the Tenth Anniversary of April 16/29, 1918. Lviv. [in Ukr.]

10. Nastoishcha, K. (2016). The Ideology of Nationalism — a Solid Foundation of State Formation or a Protective Reaction of an Ethnic Organism? *Hrani*, 5, pp. 53–60. [in Ukr.]

11. Otroshko, L. (2024). Ukrainian Studies in the Implementation of National-Patriotic Education in the Conditions of the Russian-Ukrainian War. *Ukrainian Studies*, 3(92), 207–221, [in Ukr.]

12. Tomazov, V. (2018). October 3. *Ukrainian Aristocracy: from Kyivan Rus to the Hetmanate. Repository of the National Academy of Sciences of Ukraine* [online] Available at <https://www.nas.gov.ua/EN/Messages/News/Pages/View.aspx?MessageID=4293> [in Ukr.]

Summary

FORMING ELITIST AND EFFECTIVE PATRIOTISM IN HIGHER EDUCATION (BASED ON THE CONCEPT OF «JAPHETH'S POWER» BY VIACHESLAV LIPINSKII)

Viktoriia PAZDRII

orcid.org/0009-0003-5366-6789

postgraduate student of RIUS of Taras Shevchenko National University of Kyiv

email: vikapazdrii@gmail.com

The relevance of the research. Elitist and effective patriotism, based on the Europeanism of Ukrainians revealed by V. Lypynskii in his concept of “Japheth's Power”, begins with the conscious identification of oneself as a representative of a talented and resourceful nation with a rich past, heroic present and promising future. The founder of the statehood school of Ukrainian historiography offered an innovative vision of patriotism for his time, based on the dynamics of action, motivation for personal achievement for the common good. The concept of elitist, effective, “Japhethian” patriotism significantly modernise and deepen current approaches to patriotic education in higher education, open new areas of research into ways and means of self-development and self-realisation of young people through a patriotic worldview and patriotic activities. This will contribute to the formation of civic and personal responsibility of students for the future of their own state, integration of young people into society through socially useful activities through their own patriotic worldview

The purpose of the study is to characterise the peculiarities of elitist effective patriotism on the basis of V. Lypynskii's historiosophical vision and to determine its effectiveness in the patriotic education of university students.

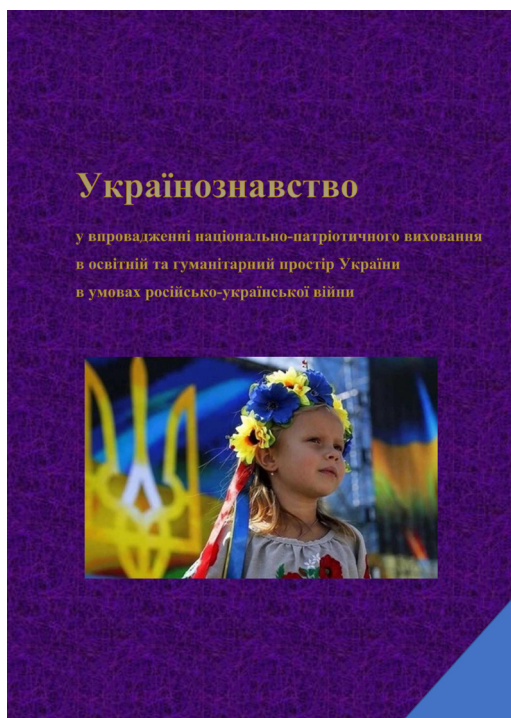
Conclusions. The education of elitist and effective patriotism is closely related to the humanistic, moral, cultural, aesthetic education of the individual in higher education institutions. The conscious choice of such patriotism becomes natural in the process of self-realisation of the individual as a citizen of modern Ukraine and a carrier of the Ukrainian cultural tradition. Today, the formation of a patriotic outlook of young people is a difficult task for teachers of higher school, as for many years the patriotism of students has been formed according to the post-Soviet, ideological and formal model, often “trouser-like”. This caused patriotic education to be disconnected from the actual priorities of young people's lives, which is why it was not always possible to achieve a high level of civic consciousness among students and their active involvement in public life. Instead, elitist and effective patriotism, which is based on the European nature of Ukrainians revealed by V. Lypynskii in his concept of «Japheth's Strength», begins with a conscious identification of oneself as a representative of a talented and resourceful nation with a rich past, heroic present and promising future. It motivates young people to make a significant contribution to the development of society and the state as a guarantee of personal success and the realisation of their own identities as citizens, patriots, and Ukrainians. Therefore, this type of patriotism can be recognised as effective and promising for Ukraine's post-war recovery after the victory.

Keywords: history of Ukraine, patriotic education, elitist and effective patriotism, Japheth's Strength, Japhethianism.

АКТУАЛІЗАЦІЯ УКРАЇНОЗНАВЧИХ СТУДІЙ ПІД ЧАС АГРЕСІЇ РАШИСТІВ

(Рецензія на колективну монографію «Українознавство у впровадженні національно-патріотичного виховання в освітній та гуманітарний простір України в умовах російсько-української війни».

Київ, 2024. 262 с.)

У грудні 2024 р. опубліковано важливе наукове дослідження «Українознавство у впровадженні національно-патріотичного виховання в освітній та гуманітарний простір України в умовах російсько-української війни». Воно стало підсумком комплексних міждисциплінарних студій наукового колективу вчених-українознавців у складі: Юрія Фігурного (керівника авторського колективу, упорядника і наукового редактора), кандидата історичних наук, старшого дослідника, старшого наукового співробітника відділу етнології та історії України Науково-дослідного інституту

українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка (далі – НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка); Наталії Безсмертної, молодшого наукового співробітника відділу української філології та освітніх технологій НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка; Галини Лозко, доктора філософських наук, професора, старшого наукового співробітника відділу етнології та історії України НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка; Любові Отрошко, молодшого наукового співробітника відділу етнології та історії України НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка; Ольги Шакурової, кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника відділу етнології та історії України НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка; Юліани Шинкарик, молодшого наукового співробітника відділу української філології та освітніх технологій НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка.

Варто зазначити, що у 2023–2024 рр. творчий колектив співробітників Науково-дослідного інституту українознавства Міністерства освіти і науки України, а з 01.05.2024 р. – НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка під керівництвом О. Шакурової виконував прикладне теоретичне наукове дослідження «Українознавство у впровадженні національно-патріотичного виховання в освітній та гуманітарний простір

України в умовах війни» (№ державної реєстрації 0123U100536, № реєстрації Київського національного університету імені Тараса Шевченка 24БП079-06) й успішно завершив наукову розробку 31 грудня 2024 р. Підставою для виконання цієї актуальної науково-дослідної роботи (далі – НДР) є накази Міністерства освіти і науки України (далі – МОН України), а саме: наказ № 1172 від 26 грудня 2022 року «Про затвердження переліку проектів прикладних досліджень з розроблення наукових засад державної політики у сферах освіти і науки, інноваційної діяльності у зазначених сферах, виконавцями яких є наукові установи, що належать до сфери управління МОН України, які пройшли конкурсний відбір та фінансування яких розпочнеться з 01 січня 2023 року за рахунок коштів Державного бюджету України» та наказ МОН України № 116 від 07.02.2023 року «Про формування тематичних планів робіт та розробок закладів вищої освіти та наукових установ на 2023 рік». НДР виконувалася вперше та відповідала пріоритетним напрямкам розвитку науки в Україні, визначеним Законом України № 2623-III від 11.07.2001 р. та Постановою Кабінету Міністрів України № 942 від 17.09.2011 р., щодо дослідження проблем розвитку особистості, суспільства, демографії та соціально-економічної політики, які мають сприяти сталому поступу громадянського суспільства й Української держави (с. 5).

У колективній монографії, яка стала своєрідним підсумком дворічної дослідницької роботи, проаналізовано важливу роль українознавства у впровадженні національно-патріотичного виховання української молоді в освітній та гуманітарний простір України в умовах

повномасштабної російсько-української війни. У ній показано, що з часу відновлення Української держави у 1991 р. гостро постало питання реформування освітнього простору України й остаточної ліквідації радянських рудиментів у навчальному процесі. Вченими-українознавцями встановлено, що майже чвертьстолітня бездіяльність тогочасної влади і активні антиукраїнські й антидержавницькі дії як адептів радянського способу життя, так і прихильників Росії посприяли впровадженню ними в український гуманітарний простір засадничих ідей, догматів і постулатів геополітичної доктрини – «руського мира» і неоімперської ксенофобської ідеології – «рашизму», які згодом призвели до так званої «русской весны» 2014 р. Автори зазначають, що збройна й інформаційна агресія Російської Федерації на початку 2014 р., підсилена антиукраїнською діяльністю прибічників «руського мира», поставила під питання саме існування української державності та української нації, але завдяки Всеукраїнському патріотичному здвигу, у тому числі й державницькій позиції українських гуманітаріїв, зокрема педагогів, викладачів і науковців, ворог був зупинений. Науковцями з'ясовано, що для остаточного реформування освітнього простору України й розбудови української національної освіти надзвичайно важливим є поєднання зусиль української влади та громадянського суспільства. Дослідниками обґрунтовано, що українознавство має стати важливим елементом національно-патріотичного виховання української молоді, а в умовах повномасштабної російсько-української війни воно набуває вагомого державницького значення. Вченими-українознавцями

доведено, що для остаточної перемоги над російським агресором, окрім військових, геополітичних, дипломатичних, політичних, економічних, фінансових і етнокультурних чинників, треба обов'язково задіяти також гуманітарний фактор, і саме українознавство як навчальна дисципліна, інтегративна наука та ідеологія держави має і, врешті-решт, стане тим міцним осердям, навколо якого об'єднуються громадяни України в загартовану й згуртовану українську громадянську (політичну) націю (с. 5–6).

У колективній монографії, підготовленій за результатами НДР, розглянуто цілий комплекс питань, прямо й опосередковано пов'язаних з вагомою роллю українознавства у впровадженні національно-патріотичного виховання в освітній та гуманітарний простір України в умовах російсько-української війни. Зокрема, осмислено основні концепти та складові методологічного інструментарію українознавства; розкрито роль українознавства у впровадженні національно-патріотичного виховання у науковий та освітній гуманітарний простір України в сучасних умовах; висвітлено досвід історії створення й діяльності Української Повстанської Армії для посилення національно-патріотичного виховання громадян України під час російсько-української війни; виявлено, що під час повномасштабної російської агресії використання досвіду Української Повстанської Армії для посилення національно-патріотичного виховання громадян України допомагає консолідації українців та пришвидшує перемогу над ворогом; з'ясовано правову основу та історіографію проблеми національно-патріотичного виховання в українській

діаспорі; охарактеризовано базові філософсько-теоретичні засади інституалізації українознавства як науки та навчальної дисципліни під час російсько-української війни; проаналізовано створення, становлення та функціонування Науково-дослідного інституту українознавства як важливого чинника українського державотворення, націєтворення та етнокультуротворення; висвітлено досвід Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського у формуванні національно-патріотичної мистецької еліти України; простежено використання музейної справи задля актуалізації національно-патріотичного виховання в Україні в умовах неоголошеної російсько-української війни; проаналізовано вагоме місце першого в Україні скансену – Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» у впровадженні національно-патріотичного виховання в освітній та гуманітарний простір України під час війни (с. 6–7).

У монографії наголошено, що Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини став одним із дієвих чинників, який допомагає Україні та українцям зберігати й розвивати етнічну і національну ідентичність та залишатися неповторними у безмежному глобалізаційному океані сучасного світу третього тисячоліття. У свою чергу співробітники скансену власною системною працею посилюють національно-патріотичне виховання та сприяють українському етнотворенню, державотворенню, націєтворенню та етнокультуротворенню. Також працівники Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» в умовах

повномасштабної російсько-української війни активно долучилися до спротиву російським окупантам і своєю комплексною діяльністю сприяють посиленню національно-патріотичного виховання громадян України та консолідації українців для перемоги над російськими загарбниками (с. 215).

Колективна монографія «Українознавство у впровадженні національно-патріотичного виховання в освітній та гуманітарний простір України в умовах російсько-української війни» є оригінальною науковою працею, що містить нові знання та стане вагомим аргументом у протистоянні рашизму й рашистам.

Загалом рецензована наукова робота

є певним кроком на шляху осмислення вагової ролі українознавства у впровадженні національно-патріотичного виховання в освітній та гуманітарний простір України в умовах війни і буде корисною викладачам, студентам, аспірантам, науковцям, українознавцям та усім, хто цікавиться питаннями сучасного розвитку України.

Віктор ТКАЧЕНКО

orcid.org/0000-0001-6741-3430

доктор історичних наук,
старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник

Національного історико-
етнографічного заповідника
«Переяслав»

ТВОРЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ ТА ОСМИСЛЕННЯ ЄВРОАТЛАНТИЧНОГО КУРСУ УКРАЇНИ

(Рецензія на працю «Україна: духовно-практичні виміри євроінтеграції: колективна монографія / Крисаченко В. С., Богданович Г. О., Бузаров А. І., Додонов Р. О., Сорочук Л. В. Київ, 2025. 216 с.»)

Навесні 2025 року побачила світ важлива українознавча праця – колективна монографія «Україна: духовно-практичні виміри євроінтеграції». Цінність цієї книги полягає насамперед у тому, що в умовах російсько-української війни, особливо під час повномасштабної фази, Україна як ніколи потребує об'єднання всіх своїх сил задля перемоги над російськими окупантами. Згуртування громадян Української держави передбачає передусім формування нової української політичної нації, яка консолідує всіх представників етнічних спільнот, які наразі мешкають на теренах України, у потужну силу – українську політичну

націю. Націю неможливо повністю перемогти, її можна лише тотально знищити. Разом з тим українська політична нація не може існувати сама по собі. З часу утворення першої української держави – Русі – наші пращури стали невід'ємною частиною європейської християнської цивілізації. Віками Україна й українці були надійним захисним фронтиром Європи від номадів. Не завжди вдавалося Україні зупинити нападників, але у тому, що Європа вистояла, є велика заслуга багатьох поколінь наших предків. Наразі Україна знову перетворилася на східний лімес європейської цивілізації, який захищає європейські цінності від рашистської навали. Тому екзистенційні виклики російсько-української війни, що спричинили глобальну проукраїнську консолідацію, у свою чергу прискорили й масштабували євроатлантичну інтеграцію України. Саме ці актуальні питання намагаються осмислити автори колективної монографії.

Дослідження підготовлене за результатами виконання науково-дослідної роботи «Формування нової української політичної нації: екзистенційні виклики війни, глобальна проукраїнська консолідація, інтенсифікація євроінтеграційних процесів» (№ держреєстрації 0123U100535; термін виконання: 2023–2024 рр.; науковий керівник – доктор філософських наук, професор В. С. Крисаченко).

Структурно монографія складається зі вступу, п'яти розділів, висновків

і списку літератури. У вступі підкреслюється, що кардинальні трансформації, які переживає сучасне українське суспільство в умовах російської повномасштабної агресії, та набуття Україною статусу кандидата в Європейський Союз (далі – ЄС) потребують глибинного і всебічного аналізу стратегій гуманітарного розвитку України, реалізації її євроінтеграційного вектора, тому особливого значення набувають гуманітарні напрямки розвою України в контексті досягнення нею повноцінного членства в ЄС, також вони мають визначатися національними інтересами всього суспільства, забезпеченням прав і свобод громадян, актуалізацією системи фундаментальних цінностей українського народу (с. 5).

Особливу увагу в монографії звернено на втілення євроцінностей в освітній процес, динаміку демократизації та декомунізації, культурної й мовної політики, міжетнічних і міжконфесійних взаємин тощо. «До парадигмальних європейських цінностей віднесено українську цивілізаційну ідентичність (духовність), державний суверенітет та територіальну цілісність України, високий рівень людського розвитку, демократичність суспільства, повноцінні стандарти життя, гендерну рівність та ін. Концентрами євроінтеграції постають: подолання артефактів тоталітарного суспільства; український шлях у становленні системи цінностей; громадянське суспільство та державні інституції; синергія взаємодії гілок влади в євроінтеграційному процесі; формування колективної пам'яті та переосмислення минулого України в європейських контекстах» (с. 6–7).

У першому розділі «Українська ідентичність» проаналізовано сутність і

основні складові самобутності українців. На думку Ганни Богданович, українська колективна ідентичність – це складне багатовимірне поняття, яке охоплює усвідомлення належності до української нації, ототожнення з її історією, культурою, мовою, історичною пам'яттю, символами, цінностями, державницькими та політико-економічними інтересами; у свою чергу становлення колективної ідентичності є результатом соціальної взаємодії всередині спільноти, основою формування якої є спільна колективна пам'ять, історія, символи, цінності, мова, культура; природа української ідентичності не залежить від етнічного коріння нації, а більше спирається на етнокультурне, інституційне, політичне підґрунтя; складовими колективної (соціальної) української ідентичності є етнічна, національна, громадянська, релігійна, регіональна, соціокультурна, мовна, територіальна, цивілізаційна, політична, історична тощо, тому громадяни Української держави можуть мати кілька ідентичностей на основі етнічного походження, регіональних, соціокультурних, релігійних та інших чинників (с. 10).

Авторкою також охарактеризовано процес формування нової політичної нації та зроблено висновок, що він вимагає від усіх українців єдності, співпраці й готовності до змін: «На сучасному етапі конструювання політичної нації в умовах повномасштабної війни українське суспільство стикається з низкою зовнішніх і внутрішніх викликів і загроз, що стоять перед українським суспільством – тривалість військових дій та відсутність переваг на полі бою, залежність від зовнішньої військово-економічної допомоги, суттєві економічні та демографічні втрати України, загострення

суперечностей та поступове зниження рівня згуртованості суспільства. Виникає потреба в нових політичних елітах, які відповідатимуть актуальним викликам та очікуванням суспільства. Для досягнення згуртованості суспільства та об'єднаності політичної нації на державному рівні мають бути пріоритетними процеси, спрямовані на боротьбу з корупцією, забезпечення соціальної справедливості, здійснення реформ у сфері національної безпеки, оборони, судової системи та інших важливих сфер, спрямованих на модернізацію країни та її інтеграцію в європейські структури. Прагнення до європейської інтеграції сприяє поширенню демократичних цінностей та зміцненню громадянського суспільства» (с. 29).

У другому розділі «Культурні сенси та вияви національної ідентичності українців у контексті євроінтеграції» осмислено такі концепти: 1) консолідує роль державних символів та державних свят України в умовах російсько-української війни; 2) українська культура і мова – маркери національної ідентичності українських громадян та рушійна сила у боротьбі з російськими загарбниками; 3) етнокультурна традиція як складова національного культурного простору України та фактор згуртування українського суспільства в сучасному світі. Завершуючи аналіз проблематики, Людмила Сорочук підсумовує, що, враховуючи виклики і загрози сучасного світу, важливим є збереження й примноження української національної культури, оскільки вона має великий потенціал в утвердженні України у світовому культурному просторі; у свою чергу етнокультурна традиція як складова національної культури займає вагоме

місце у стратегії розвитку Української держави та допомагає знайти шляхи забезпечення культурних потреб людей, є фактором згуртування і єдності українського суспільства, тому євроінтеграційні процеси в Україні та прагнення української нації долучитися до європейської спільноти сприяють зміцненню громадянського суспільства, ширенню демократичних цінностей, забезпеченню безпеки та миру (с. 65).

У третьому розділі «Україна і світ: євроінтеграція» окреслено стратегію та орієнтири європейського напрямку руху Української держави. Валентином Крисаченком охарактеризовано такі головні складові повернення України в лоно євроатлантичної цивілізації: 1) європейська інтеграція України: стратегічні орієнтири; 2) українська освіта в контексті світового досвіду; 3) функціонування державної мови в демократичному світі; 4) політико-правові регулятиви задоволення освітніх потреб національних меншин; 5) роль світового українства у формуванні консолідованого гуманітарного простору. Підсумовуючи фаховий аналіз євроінтеграційної тематики, автор наголошує, що її креативним розв'язанням є послідовна реалізація євроінтеграції України, зокрема набуття повноцінного членства в ЄС та НАТО, цей вектор розвитку органічно відповідає цивілізаційній ідентичності України, прагненню позбутися артефактів перебування в тоталітарній державі, все це визначає необхідність системного аналізу стратегій гуманітарного розвитку Української держави, особливо в тій її частині, котра визначається євроінтеграційними пріоритетами, означене передбачає також пошук моделей подолання розходжень між задекларованими

політичними намірами владних інституцій та з їх практичним втіленням в загальноєвропейському просторі, тому консолідація українського світу в умовах національного спротиву російській агресії у контексті євроінтеграційних пріоритетів є креативним началом пошуку стратегій подолання агресії та перемоги над ворогом (с. 119).

У четвертому розділі «Міжнародна солідарність з Україною у боротьбі з російською агресією» охарактеризовано зовнішньополітичний вектор української євроінтеграції. Так, Валентин Крисаченко аналізує закономірності європейської інтеграції України в умовах повномасштабної російської агресії. Роман Додонов розкриває основні засади підтримки ЄС українських біженців. Андрій Бузаров акцентує увагу на діяльності українських громад у країнах Євросоюзу як один із головних об'єктів європейської підтримки та взаємодії з Українською державою.

У п'ятому розділі «Військово-політична допомога Україні: формат «Рамштайн» Андрій Бузаров комплексно проаналізував особливості й закономірності міжнародної співпраці Української держави з країнами-партнерами у мілітарно-політичній сфері під час російсько-української війни. Вчений відзначає, що взаємовигідне партнерство відбувається завдяки створенню й функціонуванню Контактної групи з оборони України (Ukraine Defense Contact Group), яка стала відомою як формат «Рамштайн» (с. 161). «З моменту свого створення у квітні 2022 року ця група зазнала суттєвих внутрішніх і зовнішніх змін, пройшовши складний процес трансформації від періодичних робочих засідань до фактичної міжнародної коаліції з

підтримки України, яка впливає на світові процеси і може стати в майбутньому складовою нової архітекτονіки міжнародної безпеки. Внаслідок взаємодії між членами формату «Рамштайн» виникла не лише взаємовигідна співпраця, а й комплексна взаємозалежність, яка має трансформуватися у стабільний політичний альянс підтримки України...» (с. 161).

У висновках автори монографії підбивають підсумки досліджень і наголошують, що духовно-практичні виміри європейської інтеграції України потребують значних скоординованих зусиль як від української влади, так і з боку громадянського суспільства. Зокрема, ними зазначається: «Впродовж 2014–2022 років в Україні відбулось поступове закріплення курсу європейської та євроатлантичної інтеграції як основного зовнішньополітичного вектора в законодавчих актах, у тому числі в Конституції України. Керівництво держави у вказаний період забезпечило фактичну та юридичну доктринальну фіксацію інтеграції до євроатлантичної спільноти як стратегічну мету зовнішньої політики України. Цей процес мав значну національну та політичну підтримку всередині країни» (с. 183).

Загалом колективна монографія «Україна: духовно-практичні виміри євроінтеграції» є вагомим українознавчим працею, її поява своєчасна, але вона має деякі недоліки, які варто було б усунути при ймовірному перевиданні.

По-перше, є прикрі недопрацювання, зокрема, у змісті другий розділ називається «Культурні сенси та вияви національної ідентичності українців» (с. 3), а в тексті монографії зафіксована інша назва: «Культурні сенси та вияви

національної ідентичності українців у контексті євроінтеграції» (с. 31). Також уніфікації потребує написання у праці таких назв, як «Росія» й «Російська Федерація», оскільки в одних розділах вони пишуться з малої літери, в інших – з великої, а іноді навіть одночасно (с. 157). Ця заувага стосується й написання слова «президент»: якщо України – то з пошаною, з великої букви (с. 168), а якщо США – з малої (с. 167), трохи некоректно.

По-друге, чотири розділи монографії (перший, другий, третій і четвертий) мають підрозділи. Таке чітке структурування сприяє кращому засвоєнню важливої інформації, й лише п'ятий розділ не має підрозділів. Пропонуємо при перевиданні праці розмежувати суцільний текст розділу на два підрозділи: 5.1. «Сутність концепту «Формат «Рамштайн»: його інституалізація та функціонування» (с. 161–170); 5.2. «Вплив зовнішньополітичних процесів на гальмування військово-політичної допомоги Україні» (с. 171–179).

По-третє, при ознайомленні з висновками виникають запитання щодо різного формату. Так, висновки до першого (с. 180), другого (с. 180–181) і третього (с. 182) розділів лаконічні, а до четвертого (с. 183–187) і п'ятого (с. 187–191) – занадто великі, є потреба звести їх до однакових розмірів і виокремити для кращого сприйняття.

По-четверте, відсутність інформації про авторів монографії дещо обмежує поінформованість тих читачів, які б хотіли більше про них знати, тому варто, на думку рецензента, при перевиданні праці це врахувати.

Попри незначні зауваження колективна монографія «Україна: духовно-практичні виміри євроінтеграції» є вагомим внеском у наукове осягнення модерних процесів творення сучасної української політичної нації та осмислення євроатлантичного курсу України. Під час повномасштабної фази російсько-української війни повернення Української держави в лоно європейської цивілізації та входження до великої родини демократичних країн є надзвичайно складним шляхом, проте Україна й українці мають його здолати, а праця «Україна: духовно-практичні виміри євроінтеграції» стане надійним компасом, який допоможе реалізації мрій і сподівань громадян Української держави та посприяє об'єднанню їхніх зусиль у кровопролитній боротьбі з російськими окупантами.

Юрій ФІГУРНИЙ

orcid.org/0000-0002-6463-0920

кандидат історичних наук,

старший дослідник,

старший науковий співробітник

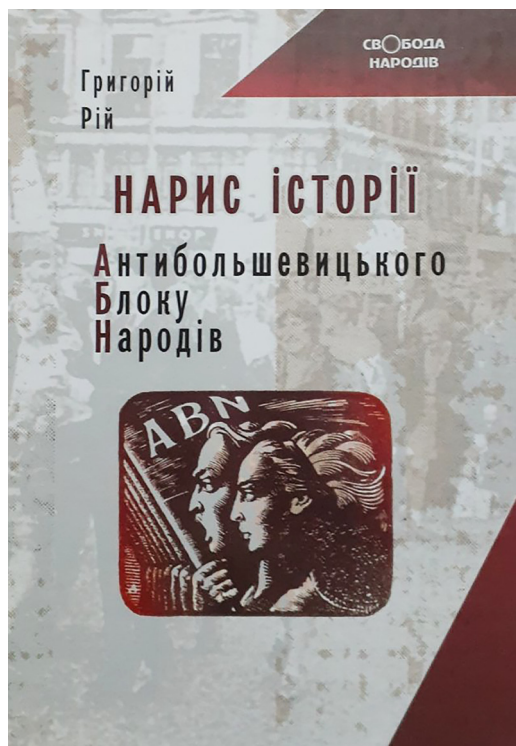
НДІ українознавства

КНУ імені Тараса Шевченка

UKRAINIAN FRONT OF THE ABN AGAINST SOVIET COMMUNISM AND RUSSIAN IMPERIALISM

(Review on the Monograph of Rii H. Ye. «Essay on the History of
the Anti-Bolshevik Bloc of Nations: Monograph».

Kyiv. Ukrainian Publishing. 2021. 236 p.)

“Essay on the History of the Anti-Bolshevik Bloc of Nations” is the work of a Ukrainian scientist about the place, role, and mission of the Anti-Bolshevik Bloc of Nations (ABN) in the history of Ukraine and world history. This scientific research can be interesting for students, graduate students, scholars, and all those interested in the history of the Ukrainian diaspora and anti-Bolshevik movements.

Hryhoriy Rii is a Ukrainian historian who graduated from Taras Shevchenko University in Kyiv (2016) and defended his doctoral dissertation for the Doctor of Philosophy on the topic «Anti-Bolshevik

Bloc of Nations: Transnational History of Eastern Europe during the Cold War» at the Ukrainian Free University (Munich, Germany, 2018).

Later, the scientist published the results of his research in the form of a monograph, “Essay on the History of the Anti-Bolshevik Bloc of Nations” (Kyiv, Ukraine, 2021). It was published on the initiative and support of the Organization of Ukrainian Nationalists (banderivska) on the 75th anniversary of the ABN with assistance and support of the League of Ukrainians of Canada, the “Buduchnist Foundation”, the “Ukrainika” Research Institute (Canada), the Taras Shevchenko Scientific Society (United States of America) and the OUN Archives (London) (p. 174).

PhD H. Rii devoted about ten years to the study of the history of ABN. He received professional recommendations on writing a dissertation and later a monograph on this topic from such scientists as Dr Gennady Poberezhny (scientific supervisor), Dr Oleksandr Motil, Prof. Volodymyr Serhiychuk, Dr Ivan Patrylyak, Dr Gennady Ivanushchenko, Dr Oleksandr Sych, and others. Andriy Haydamakha, Viktor Rog and Oleg Romanyshyn provided valuable advice and guidance. Stepan Bratsyun provided the opportunity to work with the personal archives of Yaroslav and Slava Stetsko (pp. 174–175).

In the text of the monograph, H. Rii repeatedly emphasized the role of Yaroslav and Slava Stetsko (representatives of the Bandera OUN) in the process of uniting

more than ten emigrant organizations from Eastern Europe and Asia in the ABN around the idea of a liberation struggle against Soviet communism and Russian imperialism (pp. 13–14).

An important source used in the monograph was the printed publication “ABN-Correspondence”, which had been published since February 1949. It covered information in several languages (English, French, German, etc.) about the situation in Ukraine and other countries of Eastern Europe and Asia under communist rule, as well as about the activities of the ABN in general (articles, constituent documents, conference materials, information about actions, demonstrations, statements, etc.). The publication served as information support for all international events of the Bloc and was subscribed to by academic and state institutions of various countries for their libraries. The editors-in-chiefs of this publication were V. Orletsky (1950–1954), M. Borys (1954), D. Osinsky (1954–1957) and Slava Stetsko (from 1957–2000) (pp. 25, 93, 169).

The author of the monograph emphasized that Yaroslav and Slava Stetsko were engaged in the establishment of the transcontinental anti-communist network of the ABN. The result was the recognition of the potential of the peoples enslaved by communism in the fight against communism by the American administration led by Ronald Reagan after their participation in the “Week of Enslaved Peoples” in July 1983 in Washington (USA) (p. 162). Under their leadership, the ABN continued to fight not only against communism but, above all, against Russian imperialism, defending the right of the enslaved peoples to national self-determination and gaining state independence (p. 166).

According to H. Riy, the ABN became the platform at international events where the real opposition of the united enslaved peoples could freely declare its existence and fight against the communist regime. And this, without a doubt, had an impact on the collapse of the communist bloc and accelerated the collapse of the Soviet system. It is hard not to agree with this opinion (p. 167).

In addition, the author repeatedly noted that Yaroslav Stetsko and Slava Stetsko were members of such international organizations as the World Anti-Communist League (WACL) and the Asian Peoples Anti-Communist League (APACL), which operated during the Soviet period. In the post-Soviet period, these organizations continued the struggle against communist regimes, transforming in 1991 into the World League for Freedom and Democracy and the Asia-Pacific League for Freedom and Democracy, respectively. World League for Freedom and Democracy, by the way, from December 13, 1993, received the status of a non-governmental organization at the United Nations (p. 189). Slava Stetsko continued to participate in the work of these international organizations, and the main task of the Ukrainian Committee of the ABN continued to be the struggle against Russian imperialism and countering attempts at communist revenge in Ukraine (pp. 168–169).

The positive aspects of this monographic study are the following positions.

In the research, the author H. Riy made an attempt for the first time to comprehensively highlight the history of the formation and activity of the ABN in the context of the national struggle of the peoples of Eastern Europe and the transnational activity of the Bloc during

the period of bipolar world confrontation.

In his work, the author tried to consider the activity of the ABN during the Cold War as a component of the transnational anti-communist network, which was created for the struggle of Eastern European national movements against imperial rule (p. 6).

The monograph is one of the scientific studies that examines the history of the Ukrainian diaspora, in particular, the Ukrainian nationalist movement of the post-war period in emigration. The author proposes to consider the ABN as a transnational organization that began active anti-Bolshevik activity in the mid-1940s.

The author managed to realise the key goal of the study – to show the activities of the ABN and emphasise its important role in the context of the development of post-war international policy and world anti-communism. As well as to make an excursion into the history of cooperation with foreign special services and their attempts to influence the policies of the ABN and the OUN (Bandera). Much attention is paid to the national composition of the ABN.

The monograph is based on a wide source base, which includes works by German, Finnish, British, American, Canadian and other researchers of the history of the ABN and anti-communist organizations.

The author introduced into scientific circulation authentic terminology introduced by the Russian-Bolshevik regime, which emphasizes the alien occupation-colonial nature of the communist regime. A brief chronicle of events in the history of the ABN is compiled.

The monograph consists of an introduction, four thematic sections

and conclusions. A list of conventional abbreviations, a Brief Chronicle of the ABN and a List of used sources and literature, and a geographical index, and a named index are added.

In the introduction, the author analyzed the historiography of the problem and cited the sources used, the list of which consists of 450 positions, grouped by chapters (pp. 13–25; 191–216). The first chapter is devoted to the issue of the confrontation between the enslaved peoples and the Bolshevik empire, the concept of the joint struggle of the enslaved peoples is considered, and attempts to implement the concept of the enslaved peoples during and after the Second World War are characterised (pp. 27–54). The second chapter reveals the ideology of anti-communism/anti-Bolshevism as an integration ideology in Western countries, as well as in Asia and Latin America (pp. 64–82). The third chapter examines the formation of the Eastern European anti-communist network of the ABN, identifies national organizations, the role of Western intelligence in the organization's activities, the Bloc crisis of 1954, etc. (pp. 86–135). In the fourth chapter, the author considers the ABN as a transcontinental anti-communist network, the organization's cooperation with Asian and Latin American organizations (pp. 140–163). In the Conclusions, the author summarised what exactly distinguished the ABN among other similar organizations and anti-communist movements of the Cold War; he showed the change in the focus of the Bloc's further activities towards the protection of democratic rights and freedoms (pp. 170–173).

As for the list of sources and literature used by the author, in monographs it is more convenient for the reader to have

all references to sources and literature immediately on the same page where they are first mentioned. And at the end of the monograph, it is desirable to make a general list of literature and sources, grouped in alphabetical order. It makes the reading process easier.

Finally, this monograph reflects the full diversity of the history of the ABN and characterises the role of this international organization in world history, shows that

modern Russian foreign policy (Putin's neo-imperial regime) poses a threat to all Eastern European countries, and imperial ambitions require a rethinking of the idea of a common front of struggle.

Liubov OTROSHKO

<https://orcid.org/0000-0002-1204-7493>

junior research fellow

RIUS of Taras Shevchenko

National University of Kyiv

У ВСЕУКРАЇНСЬКІ НАУКОВІ ЧИТАННЯ З МІЖНАРОДНОЮ УЧАСТЮ «СВОЮ УКРАЇНУ ЛЮБІТЬ!»

5 червня 2025 р. у Науково-дослідному інституті українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка (далі – НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка) відбулися V Всеукраїнські наукові читання з міжнародною участю «Свою Україну любіть!». Було передбачено дві форми проведення заходу: очна та заочна (дистанційно учасники приєднувалися до відеоконференції у Google Meet). Науковці, освітяни, військовослужбовці Сил оборони України, аспіранти, студенти та представники громадськості проаналізували низку актуальних проблем, які постали перед українським суспільством під час повномасштабної російсько-української війни, зокрема й актуалізацію українознавства, в ім'я консолідації української політичної нації для перемоги над російськими окупантами.

Задля успішного проведення наукового форуму був сформований організаційний комітет. Його очолив доктор філософських наук, професор, директор НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка Р. Додонов. Заступниками голови оргкомітету стали доктор історичних наук, заступник директора НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка Н. Гаврилук; кандидат історичних наук, завідувачка відділу етнології та історії України НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка І. Краснодемська; кандидат історичних наук, старший дослідник, старший науковий співробітник відділу етнології та історії України НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка Ю. Фігурний.

До складу оргкомітету увійшли: провідний фахівець відділу культурології та культурної спадщини

НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка Г. Богданович; доктор філологічних наук, професор, старший науковий співробітник відділу української філології та освітніх технологій НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка М. Васків; кандидат історичних наук, завідувачка відділу української філології та освітніх технологій НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка О. Газізова; доктор історичних наук, старший дослідник, провідний науковий співробітник відділу філософії та геополітики НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка С. Кагамлик; доктор соціологічних наук, завідувачка відділу філософії та геополітики НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка К. Настояща; кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу культурології та культурної спадщини НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка О. Трачук. Організаційний секретар – молодший науковий співробітник відділу української філології та освітніх

технологій НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка Ю. Шинкарик.

Варто відзначити, що проведення V Всеукраїнських наукових читань з міжнародною участю «Свою Україну любіть!» та їхні результати здійснені у контексті виконання фундаментальних та прикладних науково-дослідних робіт (далі – НДР), які реалізовувалися науковими співробітниками НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка у 2025 р.

З вітальним словом до учасників Читань звернулися:

– військовослужбовець Сил оборони України, кандидат історичних наук Антон Бондаренко привітав присутніх з відкриттям наукового форуму і, зокрема, наголосив: «Перебуваючи на ротації, я проводив для воїнів лекції з морально-психологічного забезпечення (МПЗ), тепер цей напрям у війську називається «Психологічна підтримка персоналу» (ППП). Головне моє враження від спілкування з військовослужбовцями Сил оборони України – їхня слабка

гуманітарна підготовка. На мою думку, армія потребує суттєвого посилення національно-патріотичного виховання. Наші воїни мають знати, за що вони воюють і кого вони захищають. Захисники і захисниці України мають бути більш мотивовані. Знання нашого героїчного й трагічного минулого має нам допомогти. З власного досвіду, який я отримав з 2014 року, у т. ч. під час повномасштабної війни, такі бійці є мотивованими, вони не йдуть у СЗЧ і не здаються в полон, хоча полон – це окрема тема... Шлях воїна потребує не лише звитяги, а й морально-психологічної й національно-патріотичної підготовки. Роль Науково-дослідного інституту українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка є важливою у цих процесах і недооціненою. Ваша праця,

колеги, є ваговою як для Української держави, так і для Сил оборони України. Перемога обов'язково буде, вона наближається!»;

– доктор філософських наук, професор, директор НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка Роман Додонов привітав учасників щорічних Читань і передав вітання від ректора Київського національного університету імені Тараса Шевченка (далі – КНУ імені Тараса Шевченка) Володимира Бутрова. Виступаючий акцентував увагу слухачів на тому, що в Інституті проводяться два поважних наукових заходи: на початку літа – Читання, а восени – Міжнародна наукова конференція. Обидва є дуже важливими для НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка, але якщо конференція є великим форумом, на якому науковці доповідають про свої досягнення, то Читання – це майданчик для більш камерного спілкування, на якому українознавці можуть обговорювати свої внутрішні проблеми;

– керівник експертної групи з питань державно-приватного партнерства директорату інновацій та зв'язків науки з реальним сектором економіки Міністерства освіти і науки України (далі – МОН України) Андрій Петровський привітав учасників Читань від керівництва МОН України й відзначив поважне представництво наукового заходу та велику кількість цікавих доповідей. Андрій Іванович зауважив щодо важливості представлення і поширення українознавчих знань не лише в Україні, а й за її межами, оскільки це сприяє консолідації українців та світового українства для перемоги над російськими загарбниками;

– заступник директора з наукової роботи Українського науково-дослідного

інституту архівної справи та документознавства (УНДІАСД), кандидат історичних наук, доцент Віта Бойко розповіла про історію створення й діяльність УНДІАСД та перспективи взаємодії з НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка. Віта Федорівна також зазначила, що для їхньої наукової установи важливим є не лише юридичний документ про співпрацю, а й втілення змістовної та взаємовигідної кооперації у практичну площину;

– військовослужбовець Сил оборони України, колишній аспірант і працівник Інституту з 1997 по 2018 р., кандидат історичних наук Олександр Хоменко привітав колег від імені бійців батальйону «Свобода» 4-ї бригади швидкого реагування Національної гвардії України. Олександр Анатолійович відзначив вагому роль українознавства для України та українців в умовах повномасштабної війни: «Для мене є наріжною теза Петра Кононенка про комплексне українознавче наповнення освітнього

простору, засадничі положення якого сприяють збереженню українськості в Україні». О. Хоменко зазначив, що проводив українознавчі лекції для побратимів, які йому були за це вдячні: «Де є українознавство – там панує український простір, українська мова, українська культура, українська національна свідомість, а де його нема – там є проблема з наповненням української освіти українознавчими предметами. Чиновники МОН України, на жаль, не сприймають і не підтримують українознавство. На початку 2022 року Петро Кононенко написав мені лист, який, завдячуючи Тарасові Кононенку, я прочитав, коли був «на нулі». Там Петро Петрович акцентує свою увагу на тому, що наразі Україна розбудила Європу і світ від летаргічного сну. Український Прометей бореться не лише за свою свободу, а й проти проявів автократії та тиранії у цьому глобалізованому світі. Головним завданням Інституту українознавства славетного Шевченкового університету є збереження

всіх напрацювань попередників, збагачення, подальший розвиток українознавства як навчальної дисципліни та інтегративної науки й сприяння творення України третього тисячоліття. Тому українознавство має бути в шкільній та вищій освіті України».

На пленарному засіданні Читань доктор філологічних наук, професор, старший науковий співробітник НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка М. Васьків у доповіді «"В окопах Господь кожному каже щось напрому – від серця до серця": Бог, віра й воїн у сучасній українській мілітарній літературі» висловив власне бачення навернення до релігії, відзначивши, що в умовах війни у солдатів з'являється віра у Бога, бо у цих жаклихвх реаліях кожен прагне вижити й повернутися до рідних і близьких: «Ми всі знаємо, що помремо, але з усіх сил хочемо відтермінувати прихід смерті. Разом з тим віра піддається найбільшим викликам і сумнівам, оскільки українців жахає несправедливість війни, яка нищить людей незалежно від їх віку, статі й віри».

Доктор історичних наук, старший науковий співробітник, заступник директора НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка Н. Гаврилюк у доповіді «Що може дати археологія українознавству? (на прикладі скіфо-античних пам'яток)» зазначила, що етнічні межі Скіфії задокументовані батьком історії Геродотом, підтверджуються археологічними дослідженнями, тому археологія допомагає українознавству системно вивчати минуле України й українського народу.

Доктор філософських наук, професор, директор НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка Р. Додонов

у доповіді «Три підходи до визначення предмета українознавства» акцентував увагу на важливій ролі методології у розвитку науки й відзначив, що у Науково-дослідному інституті українознавства активно працював відділ історичних та теоретико-методологічних проблем українознавства, який за три десятиліття діяльності створив багато теоретико-методологічного контенту. Щодо проблеми визначення предмета українознавства виступаючий фахово проаналізував концепції В. Крисаченка, П. Кононенка і В. Ятченка.

Доктор історичних наук, професор, завідувач відділу кам'яної доби Інституту археології НАН України Л. Залізняк у промові «Ранньосередньовічна версія походження українців» наголосив, що наразі існує декілька гіпотез щодо

етногенезу українського народу, проте найбільш обґрунтованою і переконливою є ранньосередньовічна концепція україногенезу, біля витоків якої стояв батько української історії М. Грушевський та інші українські історики XIX ст.

Після оприлюднення головних положень ранньосередньовічної теорії походження українців доповідач презентував свою монографію «Етногенез українського народу» (Київ, 2024) і, зокрема, зазначив, що нагальним завданням українських істориків є встановлення об'єктивної картини у фальсифікованих ділянках національної історії та популяризація цих знань в Україні й поза її межами. Тому особливо слід наголосити саме на поширенні об'єктивної, науково перевіреної інформації про минуле України, яка б відповідала вимогам сучасної науки, а жодні патріотичні міркування не можуть бути виправданням історичної міфотворчості деяких сучасних істориків-аматорів, адже історичну правду не можна приховати, вона рано чи пізно стає відомою широкому загалу всупереч псевдонауковим імперським фальсифікаціям чи ультрапатріотичним фантазіям деяких ура-патріотів.

Доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка Я. Калакура у виступі «Методологія спростування українофобських наративів у медійно-соціальному просторі» акцентував увагу слухачів на важливій ролі Петра Петровича у створенні Інституту, формулюванні його фундаментальних засад діяльності, які базувалися на любові до України та її захисті від ворогів, а створення й функціонування Інституту українознавства стало потужним викликом для антиукраїнських сил,

саме тому кожен його науковий працівник відчув на собі українофобію: «Восени 1989 року ми з Петром Кононенко прийшли на прийом до ректора Університету Віктора Скопенка з проханням допомогти нам у створенні Інституту українознавства, і він нам реально допоміг. Нагадаю, Віктор Васильович, один із небагатьох у радянські часи, викладав хімію українською мовою. Саме тому для мене було повною несподіванкою, коли у 1999 році з'явилася стаття «Обережно, українознавство!», одним із співавторів якої став Скопенко... Сучасна російсько-українська війна є не лише геноцидною і окупаційною, а й українофобською. Такої люті, жорстокості, ненависті й неповаги російського етносу до українського ніхто не очікував. Але це є логічним, російська влада відчуває загрозу своїм

імперським амбіціям. Так звані «мирні російсько-українські» перемовини у Стамбулі й той кремлівський «меморандум», в якому виписана головна вимога до України – повна капітуляція, є ще одним свідченням українофобської політики країни-агресорки до Української держави. Наразі я є виконавцем фундаментальної науково-дослідної роботи «Викриття російських фальсифікацій і міфів історії України як складова гуманітарної безпеки держави» і веду активну дослідницьку роботу. На мою думку, є потреба в актуалізації питання методології, в осмисленні революційних змін в інформаційній сфері. Зовсім нещодавно, за історичними мірками, зрозуміло, відбувся кардинальний перехід від друкованих носіїв знань до електронних. Тому у сучасній російсько-українській війні є дуже важливою інформаційна складова, яка створюється й поширюється передусім електронними носіями. Така інформація має величезний вплив на громадян. Згідно із соціологічними

опитуваннями лише 7–8% споживачів отримують інформацію з друкованих медіаресурсів, більше 80% – з електронних, але критично оцінюють ці знання – мізерні 3%. Соціальні мережі є дуже оперативним джерелом знань, проте потребують прискіпливої верифікації й фактчекінгу, а під час війни інформація стає дуже потужною зброєю, яка безжально нищить ворога».

На завершення свого виступу Я. Калакура запропонував до ухвали Читань внести такі пропозиції: 1) клопотати перед вченою радою КНУ імені Тараса Шевченка про присвоєння НДІ українознавства ім'я Петра Кононенка; 2) звернутися до Верховної Ради України з ініціативою розробки державної програми боротьби з українофобією; 3) подолати в українському суспільстві поблажливого ставлення до так званих «малоросійства» і «какаяразніца».

Доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник НДІ українознавства КНУ імені Тараса

Шевченка Г. Лозко у доповіді «Реконструкція поліського святкового календаря на основі автентичних вірувань поліщуків: літній цикл» акцентувала увагу учасників Читань на важливій ролі народного календаря у повсякденному житті українців.

Доктор філософських наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, провідний науковий співробітник НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка В. Крисаченко у виступі «Геноцидні технології рашизму: агресія, експропріація і апропріація» відзначив, що геноцидним практикам рашизму активно протидіє українознавство: «Допокі існує українознавство, буде Україна... Україна – це геополітична реальність і це – об'єктивний підхід, а суб'єктивний підхід – якою мірою українці зберігають свою ідентичність».

Доповідач представив на розгляд учасників Читань такі наукові праці: 1) «Українознавство: гуманітарні виклики» (навчальний посібник. Київ, 2025); 2) «Рашизм як зло: екзистенційний виклик Україні і всьому людству: Аналітичні оцінки» (Київ, 2024); 3) «Україна: духовно-практичні виміри євроінтеграції» (колективна монографія / Крисаченко В. С., Богданович Г. О., Бузаров А. І., Додонов Р. О., Сорочук Л. В. Київ, 2025).

Аспірант НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка Андрій Петровський у доповіді «Діяльність української діаспори Канади з організації гуманітарної допомоги українцям, які постраждали від повномасштабного російського вторгнення» наголосив, що під час російсько-української війни допомога світового українства загалом і українських канадців зокрема є вагомим чинником для посилення спроможності України й

українців системно протидіяти агресії рашистів.

Доктор філологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського Г. Александрова у виступі «М. І. Петров – перший історик нової української літератури (до 185-річчя вченого)» звернула увагу слухачів на унікальності літературознавчої праці Миколи Івановича, присвяченої історії української літератури ХІХ ст., яка проявилася передусім у системному підході автора щодо предмета свого дослідження, оскільки для отримання інформації він безпосередньо спілкувався з тогочасними письменниками, прочитав і проаналізував велику кількість публікацій у різноманітних та різноформатних виданнях ХІХ ст., багато з яких є втраченими.

Кандидат філософських наук, доцент, директор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства Г. Ковальський у доповіді «Роль науково-методичних праць УНДІАСД в процесі декомунізації та документуванні російсько-української війни» відзначив, що важливо всебічно документувати злочини рашистів для їх долучення до судових процесів, а також зберігати всі матеріали, прямо й опосередковано пов'язані з російською агресією.

Завідувач відділу українознавства КЗВО «Вінницька академія безперервної освіти» В. Лазаренко у виступі «Робота освітніх закладів Вінниччини щодо відзначення подвигів героїв російсько-української війни 2014–2025 років» звернув увагу присутніх, що є нагальна потреба поширювати і масштабувати

успішний досвід щодо пошанування в українському суспільстві знань про звичаї й героїзм захисників і захисниць України.

Учитель трудового навчання ОЗО «Богуславський ліцей № 2» (Київщина) І. Покропивна у доповіді «Зберегти традицію: як технології допомагають відроджувати старовинні вишиванки» розповіла учасникам Читань особливості залучення сучасних інновацій задля збереження й відродження української традиційної сорочки-вишиванки. Вона представила чудову українознавчу виставку «Українська лялька у народному одязі: історичний досвід та сучасна практика».

Учитель історії Олексіївського ліцею Краснотурбаської селищної ради Богородицького району Харківської області, спеціаліст вищої кваліфікаційної категорії, старший учитель, керівник гуртків «Історичне краєзнавство» КЗ «Харківська обласна станція юних туристів» Ю. Свистун разом із ученицею 9 класу Олексіївського ліцею П. Поставкою підготував і оприлюднив доповідь «Іван Гаращенко: подвижник Української Автокефальної Церкви України на Харківщині». У своєму виступі Юрій Миколайович нагадав учасникам Читань

культури вислів відомого українського мецената Євгена Чикаленка: «Легко любити Україну до глибини своєї душі, важко її любити до глибини власної кишені!», тому життя й діяльність Івана Гаращенко стали яскравим прикладом пасіонарного подвижництва в ім'я України, її освітнього, гуманітарного, культурного, духовного й релігійного розвитку.

Варто відзначити, що всі згадані виступи відбувалися офлайн, проте для тих учасників, які не змогли прибути до Інституту, була організована дистанційна участь у науковому форумі із використанням сервісу для проведення онлайн-конференцій Google Meet. Цією можливістю скористався представник НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка в Угорщині П. Будаєвський, який виступив з доповіддю «Динаміка політичного процесу Угорщини в контексті російсько-української війни». Павло Олегович акцентував увагу слухачів на важливості адекватної оцінки угорсько-українських відносин та напрацювання шляхів їх покращення для посилення євроатлантичного курсу України.

До участі у Читаннях дистанційно приєдналася представниця НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

у Туреччині Д. Демір з доповіддю «Культурно-гуманітарне співробітництво між Україною і Туреччиною». Діна Демір наголосила на важливості актуалізації та масштабування взаємовигідних гуманітарних контактів між українським і турецьким народами.

Доктор наук у галузі політології, кандидат філософських наук, доцент, професор МКА, докторант, академік Міжнародної академії безпеки життєдіяльності Ф. Медвідь разом із доктором філософії в галузі права, здобувачкою Навчально-наукового інституту права Міжрегіональної академії управління персоналом М. Чорною у виступі «Церковно-релігійний вимір гібридної війни РФ проти України в умовах консолідації українського суспільства» зазначив, що в умовах російсько-української війни Україна дуже потребує створення державної концепції національної духовно-релігійної безпеки.

Головний консультант Апарату Верховної Ради України К. Грабчак у доповіді «Територія як складова цінностей українського етносу» наголосив, що етнічний терен є дуже вагомим компонентом етнотворення українців, тому його вивчення й осмислення є актуальним завданням для вчених-українознавців.

Кандидат історичних наук, старший дослідник, старший науковий співробітник НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка Ю. Фігурний у промові «Внесок Петра Кононенка у спростування російських фальсифікацій і міфів історії України» акцентував увагу учасників наукового форуму на важливості комплексного і системного розвінчування й дезавування російських міфів, фейків, фальсифікацій історії України, особливо це є актуальним під

час російсько-української війни, коли ворог використовує такого штибу інформацію для тотального зомбування як власного, так званого «глибинного народу», так і громадян Української держави. Виступаючий наголосив, що саме творення Петром Кононенком у 1992 р. Інституту українознавства Київського університету імені Тараса Шевченка та українознавства як інтегративної науки, навчальної дисципліни й філософії Української держави стало дієвим викликом у протидії імперським і тоталітарним фальсифікаціям історії України й українського народу.

Після завершення виступу Ю. Фігурного відбулося представлення учасникам Читань наукових праць, підготовлених і оприлюднених вченими-українознавцями у першій половині 2025 року. Так, Юрій Степанович розповів присутнім про такі наукові видання: 1. Колективна монографія «Українознавство у впровадженні національно-патріотичного виховання в освітній та гуманітарний простір України в умовах російсько-української війни» (авторський колектив: Фігурний Ю. С. (керівник авторського колективу, упорядник і науковий редактор), Безсмертна Н. С., Лозко Г. С., Отрошко Л. Г., Шакурова О. В., Шинкарик Ю. В. Київ, 2024); 2. Збірник матеріалів «IV Всеукраїнських наукових читань з міжнародною участю «Свою Україну любіть!» (20.06.2024 р., м. Київ, НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка, автор-упорядник Фігурний Ю. С.; організаційний секретар Шинкарик Ю. В. Київ, 2024).

Під час проведення наукового заходу учасники обговорили такі важливі проблеми: місце і роль українознавства у розбудові Української держави

та української нації під час російсько-української війни; внесок П. Кононенка у творення інтегративного українознавства й важливої українознавчої інституції – Науково-дослідного інституту українознавства (НДІУ); збереження та популяризація подвигів учасників російсько-української війни засобами українознавства; роль НДІУ у консолідації українців і світового українства для перемоги над рашистами; українознавчі практики у сфері утвердження національної ідентичності молоді як чинник консолідації українського суспільства, викриття російських фальсифікацій і міфів історії України як складова гуманітарної безпеки держави, сучасна українська мілітарна література: типологія, проблематика, жанри, впровадження в навчальний процес; матеріальні й духовні втрати населення Українського Полісся внаслідок російсько-української війни та їх подолання, етнокультурний розвиток українського суспільства в ХХ–ХХІ ст.; популяризація історико-культурної спадщини в музейних установах України в контексті збереження історичної пам'яті; геополітична суб'єктність України в умовах глобальних викликів.

Після завершення пленарного засідання обговорено підсумки та прийнято ухвалу Читань:

- 1) клопотати перед вченою радою КНУ імені Тараса Шевченка про присвоєння НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка ім'я Петра Кононенка;
- 2) звернутися до Верховної Ради України з ініціативою розробки державної програми боротьби з українофобією;

3) забезпечити введення в навчальний процес середньої й вищої освіти України обов'язкового предмета «Українознавство»;

4) подолати в українському суспільстві поблажливого ставлення до так званих «малоросійства» й «какаязразниці»;

5) зупинити скорочення годин в українських ЗВО на цикл гуманітарних дисциплін («Історія», «Філософія», «Політологія»), які формують українську національну ідентичність, критичне мислення та сприяють консолідації української політичної нації у боротьбі з російськими окупантами.

Для учасників Читань працівники наукової бібліотеки Олена Митяй та Зінаїда Торбенко підготували книжкову виставку, де було відображено наукові напрацювання фундатора сучасного українознавства Петра Кононенка і працівників Інституту.

Варто відзначити успішну організаційну діяльність члена оргкомітету Ганни Богданович, яка забезпечила фотофіксацію наукового форуму.

Юрій ФІГУРНИЙ

orcid.org/0000-0002-6463-0920

кандидат історичних наук,
старший дослідник,

старший науковий співробітник
НДІ українознавства
КНУ імені Тараса Шевченка

Юліана ШИНКАРИК

orcid.org/0000-0002-1629-5910

молодший науковий співробітник
НДІ українознавства
КНУ імені Тараса Шевченка

Поля: верхнє — 3 см, праве — 1,5 см, ліве та нижнє — 2,5 см. Редактор: MSWord. Гарнітура: Times New Roman, кегель (розмір) 14, інтервал 1,5. Нумерація сторінок обов'язкова.

У верхньому лівому кутку вказується **шифр УДК**. Назва статті друкується великими літерами, жирним шрифтом по центру сторінки, під нею, праворуч, — ім'я та прізвище автора (жирним шрифтом), **ID ORCID**, науковий ступінь і вчене звання, посада, місце роботи, після них у дужках основним шрифтом друкуються адреса та номер телефона автора.

Згідно з Постановою ВАК України №705/1 від 15.01.03 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» до друку приймаються лише наукові статті, де мають бути:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
 - аналіз джерел і останніх досліджень та публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується дана стаття;
 - формулювання цілей статті (постановка завдання);
 - виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
 - висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.
- Ці структурні елементи позначаються жирним шрифтом на початку абзацу.

Оформлення посилань: у квадратних дужках вказується номер джерела за списком та через кому номери сторінок праці, на яку посилаються. Наприклад: [5, с. 38], [7, с. 100; 13, с. 42–47].

Література: список використаної літератури подається в алфавітному порядку в кінці статті. Зразок оформлення:

1. Куць, О. М. *Мовна політика в державотворчих процесах України*: навч. посіб. Харків, 2004. 275 с.
2. Білан, М. С., Стельмашук, Г. Г. *Український стрій*. Львів, 2000. 326 с.
3. Жулинський, М. Шевченко і Гоголь. *День*. 20 березня 2004. №50.
4. Саблук, П. Т. Напрямки розвитку економіки в аграрній сфері виробництва. *Основи аграрного підприємництва* (за ред. М. Й. Маліка). Київ, 2000. С. 5–15.
5. Шевченко, В. Фашистський окупаційний режим в Україні та доля військовополонених (1939–1944 рр.). *Військовий полон та інтернування (1939–1956). Погляд через 60 років*: матеріали наукової конференції, 2–4 червня 2006 р. Київ, 2008. С. 67–70.
6. Ірпін. *Вікіпедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Ірпін> (дата звернення: 1.11.2016).

Після неї слід розмістити пристатейну літературу в латинському алфавіті (References), **оформлену в такому порядку: автор (транслітерація), переклад назви статті англійською мовою, транслітерована назва джерела (періодики) або перекладена (монографії), вихідні дані, зазначення мови статті в дужках (відповідно до Harvard Referencing System).**

- Зразок: 1. Kuts, O. (2004). *Language Policy in the State-Building Processes of Ukraine: A Study Guide*. Kharkiv: V. Karazin Kharkiv National University Press, 275 p. [in Ukr.]
2. Bilan, M., Stelmashchuk, H. (2000). *Ukrainian Folk Costume*. Lviv, 326 p. [in Ukr.]
 3. Zhulynskyi, M. (2004). Shevchenko and Hohol. *Den*, (50). [in Ukr.]
 4. Sabluk, P. (2008). Directions of Economic Development in Agricultural Production. In: M. MALIK, ed., *Basic Principles of Agribusiness*. Kyiv, pp. 67–70. [in Ukr.]
 5. Shevchenko, V. (2008). The Fascist Occupation Regime in Ukraine and the Fate of the Prisoners of War (1939–1944). In: *Viiskovyi polon ta internuvannia (1939–1956). Pohliad cherez 60 rokiv. Materialy naukovoi konferentsii, 2–4 chervnia 2006 r.* (War Captivity and Internment (1939–1956). A Look at the Issue after 60 Years. Conference Proceedings. June 2006) Kyiv, pp. 67–70. [in Ukr.]
 6. Irpin. [online] *Wikipedia*. Available at: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Ірпін> [Accessed 1 Nov. 2016]. [in Ukr.]

Рекомендований обсяг статті — від 0,5 до 1 ум. др. арк.

Транслітерувати інформацію потрібно латиницею згідно з Постановою КМУ від 27.01.2010 №55 «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» (для української мови) або вимог Департаменту США (для російської мови).

Текст статті супроводжується **анотацією** разом із **ключовими словами** українською (**приблизно 2000 знаків з пробілами**) та англійською мовами. Анотація має стисло характеризувати основний зміст результатів проведеного дослідження.

Автор статті відповідає за фактичний виклад матеріалу, а також за правильність оформлення пристатейної літератури латиницею.

Для досягнення більшої об'єктивності оцінки наукового змісту статей проводиться незалежне, конфіденційне рецензування (без зазначення прізвищ авторів і рецензентів). Для авторів без наукового ступеня обов'язковим є подання витягу з протоколу засідання відділу (установи) з рекомендацією статті до друку. Аспіранти також подають рецензію, підписану науковим керівником.

Наукові статті, оформлені не відповідно до зазначених вимог, редакцією не розглядаються.

КНУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
УКРАЇНОЗНАВСТВА

2(95)
2025

УКРАЇНОЗНАВСТВО

Номер 2 (95) 2025

науковий журнал

*Рекомендовано вченою радою
Науково-дослідного інституту українознавства
Міністерства освіти і науки України (протокол №5 від 27.05.2025 р.)*

*Адреса редакції: 01135, м. Київ, вул. Ісаакяна, 18, к. 314-315
тел.: 238-05-43, 236-01-28*

Технічне редагування та комп'ютерний набір –
відділ інформаційного забезпечення та наукових комунікацій
Загальне редагування – *Лідія Наumenко*
Редагування англomовних текстів – *Вікторія Іванова*
Коректура – *Лариса Ткаченко*
Комп'ютерна верстка, макетування, обробка фото – *Вікторія Іванова*

Підписано до друку 27.05.2025. Формат 70x108/16
Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура Minion Pro.
Ум. друк. арк. 25,7. Обл.-вид. арк. 26,12.
Тираж 100 прим.
Зам. №7/12

Науково-дослідний інститут українознавства
Свідectво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 7212 від 14.12.2020 р.

01135, м. Київ, вул. Ісаакяна, 18